

Ўзбек
халқ
ОҒЗАКИ
ПОЭТИК
ИЖОДИ

Ўзбек
халқ
ОҒЗАКИ
ПОЭТИК
ИЖОДИ

2787373
P 18
09
АБОНИМЕНТ

ТАШ. ГИК

Х. РАЗЗОҚОВ,
Т. МИРЗАЕВ, О. СОБИРОВ,
К. ИМОМОВ

Университетларнинг ва педагогика
институтларининг филология факуль-
тетлари студентлари учун қўлланма

ЎзССР Маориф
министрлиги
тасдиқлаган

ТОШКЕНТ,
«ЎҚИТУВЧИ», 1980

Тошкент давлат маданият ин-ти
асосий кутубхонаси
Тартиб № 23213
Фундаментальная библиотека
Таш ГИК им. А. Кадыри
Инв. №

Махсус редактор
филология фанлари кандидати
ГАНИ ЖАҲОНГИРОВ

На узбекском языке

РАЗЗАКОВ ХАШИМДЖАН,
МИРЗАЕВ ТУРА, САБИРОВ АХУНДЖАН,
ИМАМОВ КАМИЛЬ

УЗБЕКСКОЕ НАРОДНОЕ
ПОЭТИЧЕСКОЕ ТВОРЧЕСТВО

Пособие для студентов филологических факультетов
университетов и педагогических институтов

Ташкент, «Ўқитувчи», 1980

Редактор С. Матчинов
Рассом В. Ф. Ворохов
Бадий редактор П. А. Бродский
Тех. редактор Т. Грешникова
Корректор И. Нурматиллоева

АБОНИМЕНТ
Таш ГИК

ИБ № 1079

Тираж берилди 24.04.1979 й. Ўқитувчи рухсат берилди 2.04.1980 й. Р-14229.
Формат 84×108¹/₂. Тип қорози № 3. «Обыкновенно новая» гарн. Кегль 10, 8
шпониз. Юкори босма усулида босилди. Шартли 6. л. 18,9+0,21 рангли.
форз. Напр. л. 21,8+0,39 рангли форз. Тиражи 20000. Зак 2241. Баҳо-
си 1 с. 10 т.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 15-78.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари дав-
лат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмаси
нинг полиграфия комбинати. Тошкент шаҳри. Навоий кўчаси, 30. 1980 й.

Полиграфкомбинат, Ташкентского полиграфического производственного
объединения «Матбуот» Государственного комитета УзССР по делам из-
дательств, полиграфии и книжной торговли г. Ташкент, ул. Навои, 30.

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1980.

Р 60602 69 117-79 4604000000
353 (04) — 79

АВТОРЛАРДАН

Олий ўқув юртлари учун «Ўзбек халқ оғзаки поэтик
ижоди» курси бўйича ўқув қўлланмасининг юзага келиши
биринчи тажрибадир. Уни яратишда авторлар коллективи
ўзбек фольклоршунослиги қўлга киритган ютуқлар би-
лан бирга, қардош халқлар, хусусан, илғор рус фолькло-
ристика фанининг бой тажрибаларига, унинг назарий ва
методологик хулосаларига суявдилар.

Шу кунгата нашр қилиб келинаётган традицион
фольклор намуналари, асосан совет даврида ёзиб олинган.
Улардан кўпчилигининг яратилиши жуда қадимги давр-
ларга бориб тақалса-да, бизнинг кунимизгача жуда кўп
эгариишларга учраган ҳолда етиб келган. Бу ҳол улар-
нинг маълум бир даврлардаги ҳолатини белгилашга мо-
лик қилади. Шу сабабли авторлар коллективи тради-
цион фольклор намуналарини, асосан феодализм даври
эрасида қараб чиқдилар. Шунингдек, материалларнинг
ниҳоятда оз тўпланганлиги ва кам ўрганилганлиги сабаб-
ли урф-одат ва мавсум-маросим фольклорининг айрим
турлари, турли иримлар, афсунгарлик билан боғлиқ мате-
риаллар, оғзаки прозанинг баъзи хиллари, ишчи фольк-
лори кабилар китобда махсус бобларда берилмади.

Қўлланманинг «Кириш», «Қадимги давр фольклори»,
«Мақоллар», «Эртақлар», «Афсона ва ривоятлар» боблари
филология фанлари кандидати К. Имомов; «Фольклоршу-
нослик», «Феодализм даври ўзбек фольклори», «Фольк-
лор жанрлари», «Достонлар» боблари ва «Терма» қисми
филология фанлари кандидати Т. Мирзаев; «Топишмоқ-
лар», «Оғзаки драма», «Аския», «Болалар фольклори»

боблари филология фанлари доктори Ҳ. Раззоқов; «Қўшиқлар», «Латифа ва лофлар», «XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида ўзбек фольклори», «Совет даври ўзбек халқ поэтик ижоди», «Адабиёт ва фольклор» боблари филология фанлари кандидати О. Собиров томонидан ёзилди. «Библиография»ни Т. Мирзаев тузган. «Қадимги давр фольклори», «Мақоллар», «Эртаклар», «Тоғпишмоқлар» ва «Аския» бобларини ёзишда марҳум фольклорист М. Афзалов материалларидан фойдаланилди.

Қўллапмани яратишда ўзбек совет фольклористикасининг асосчиси Ҳ. Т. Зарифов, Беруний номидаги ЎзССР Давлат мукофотининг лауреатлари М. Алавия ва З. Ҳусайнова, филология фанлари докторлари М. Саидов ва Ж. Қобулнийёзов, санъатшунослик доктори М. Қодировларнинг тадқиқотлари муҳим аҳамиятга эга бўлди. Авторлар коллективи китобнинг майдонга келишида фойдали маслаҳатлари билан катта ёрдам берган барча ўртоқларга самимий миннатдорчилик билдирадилар.

КИРИШ

Халқ оғзаки поэтик ижоди. Халқ оғзаки поэтик ижоди — меҳнаткаш омма ижоди, халқ бадий фаолиятининг таркибий қисми, халқ санъатининг бошқа турларидан (музыка, театр, рақс, ўйин, тасвирий ва амалий санъат ҳамда бошқалардан) ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб турадиган оғзаки сўз санъатидир. Ҳар бир халқнинг асрлар идеалини акс эттирган бой оғзаки сўз санъати бўлганидек, ўзбек халқининг ҳам оғзаки адабиёти дурдоналари мавжуд. Меҳнаткаш омма томонидан оғзаки яратилиб, халқнинг талаптли вакиллари ижросида сайқал топиб, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган бадий асарлар ўзбек халқ поэтик ижодини ташкил этади.

Оғзаки сўз санъати «фольклор» ёки «халқ оғзаки поэтик ижоди» («халқ поэтик ижоди», «халқ оғзаки ижоди») терминлари билан ифодалапади. «Фольклор» термини биринчи марта XIX аср тадқиқотчиси Вильям Томс томонидан 1846 йилда қўлланган бўлиб, у икки сўздан иборат: «фольк» (folk) — халқ, «лор» (lore) — билим, донолик, донишмандлик, яъни «халқ билими», «халқ донолиги», «халқ донишмандлиги» демакдир. «Фольклор» — халқаро термин. Лекин у турли мамлакатларда турлича маънода қўлланади. Масалан, Англия ва АҚШда халқ бадий фаолиятининг барча тури (поэтик ижод, музыка, рақс, ўйин, театр, тасвирий ва амалий санъат), шунингдек, ирим-сирим, ишопч-эйтиқод ва урф-одатлар шу термин билан аталади. Совет Ҳақида эса унинг қўлланиш доираси конкретлашиб бормоқда. «Фольклор» деганда, асосан халқ поэтик ижоди тушунилади. Халқ санъатининг бошқа турлари, масалан, музыка учун «музыка фольклори» термини қўлланилади.

Ўзбек фольклорини уюштирашга «фольклор», «Ўзбек фольклори» терминларини биринчи марта Ҳоди Зариф киритди (1932, 1935). У олий ўқув юртлири учун тузилган биринчи хрестоматия китобларини «Ўзбек фольклори» деб атади (1939, 1941). Унга «Эл адабиёти», «Оғзаки адабиёт», «Ўзбекларда оғзаки адабиёт» каби атамалар ишлатилар эди. Бу атамалар объектни аниқ ифодаламаслиги туфайли истеъмолдан чиқиб кетди ва ҳозирги кунда «Ўзбек фольклори», «Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди» терминлари фанда мустаҳкам ўрнашиб қолди.

Фольклор асарларида музика, рақс, театр санъати элементлари қўшилиб кетади, шу сабабдан фольклор синкретик санъат дейилади. Айни вақтда фольклор асарлари санъатнинг бошқа турларидан ўзига хос томонлари билан фарқ қилади. Халқ оғзаки ижоди суз, куй ва ижро бирлиги доимо сақланади. Халқ оғзаки ижоди узоқ даврлардан бери тарихнинг йўлдоши, унинг чинакам акс садоси бўлиб келган. У тарихий воқеаларни халқ оммасининг тушунчаси нуқтаи назаридан, меҳнаткаш халқ позициясидан келиб чиқиб, бадиий формаларда баҳолайди. Халқ ижодини ўрганувчи, текширувчи фан *фольклоршунослик* деб юритилади. Бундан ташқари, фольклор асарлари билан бир қанча фанлар шуғулланади: тарихчилар тарихий воқеаларнинг халқ оғзаки ижодида қандай акс этганини ўрганади; этнографлари халқнинг урф-одатлари қизиқтиради; санъатшунослар эса фольклордаги музика, рақс, уйин, хореография ва бошқаларни ўрганадилар; тилшунослар халқ ижоди тилининг лаҳжа ва диалектлари билан, адабиётшунослар фольклор асарларининг ёзув адабиёти билан муносабатларини текширадилар.

В. И. Ленин рус халқ эртакларини ўқиб туриб: «Чинакам халқ ижоди» деган эди¹. Бу доно мулоҳаза халқ ижодининг ижтимоий табиатини белгилайди. Чунки марксизм-ленинизм классиклари тарихнинг яратувчиси ҳам, суз санъатини жуда қадим замонларда, меҳнат процессида яратганлар ҳам меҳнат кишилари — меҳнаткаш халқ деб таълим берадилар. «Бу санъатнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган нарсани кишиларнинг меҳнат тажрибасини оғзаки шаклларда ташкил қилишга бўлган интилишларидирки, булар байтлар, мақоллар, маталлар, қадим замон-

ларнинг меҳнатга доир шиорлари шаклида хотирада осонгина ва маҳкам ўрнашиб қолган»¹.

Жамиятнинг ривожланиши, ўсиши билан халқ тушунчаси ҳам ўзгариб борди. Хусусан, синфлар пайдо бўлгандан кейин жамият кишилари хўжайинлар ва қулларга, эксплуататорлар ва эксплуатация қилинувчиларга бўлинди. Хўжайинлик даъво қилганлар меҳнат кишиларини доимо итоатда тутишга ҳаракат қилиб, халқ ижодига диний-мистик, қўрқинч ва даҳшатли воқеаларни, ғояларни киритишга уриниб келдилар. Аксинча, меҳнаткаш синф вакиллари — деҳқонлар, қосиблар, чўпонлар — инсоннинг табиат устидан ғалаба қозонажаклигини, ҳар қандай ёвуз кучни енгишга қодир эканлигини намойиш қиладиган мифлар, эртаклар яратдилар.

Фольклор асарлари меҳнаткаш халқнинг ҳаётини акс эттиради, халқнинг олам ҳақидаги тушунчаларини, унинг диди-зафқини, ижтимоий-тарихий, сиёсий, фалсафий ва бадиий-эстетик қарашларини ўзида мужассамлаштиради. Бу нарсани фольклор асарлари мазмуни ва ғоясининг чуқур халқчиллигини кўрсатади. Шунинг учун ҳам М. Горький: «Меҳнаткаш халқнинг бутун ҳаётини, ижтимоий-тарихий тажрибаси мақоллар ва маталларда намунали ифодаланган»², — деган эди.

Улуғ Октябрь социалистик революциясига бўлган фольклор халқнинг оғир, машаққатли турмуши билан бирга, ёрқин келажак, бахтли ҳаёт ҳақидаги орзуларини ҳам акс эттириб келган. Шунинг учун ҳам В. И. Ленин фольклорни «халқ орзу ва умидларининг ифодаси» сифатида жуда юқори баҳолаган эди.

Фольклордаги халқчилликнинг асосини унинг прогрессив моҳияти ташкил қилади. Тарихий-ижтимоий воқеалар фольклор асарларида халқнинг муносабатлари нуқтаи назаридан баҳоланади. Бу ҳақда М. Горький шундай деган эди: «Фольклор энг қадим замонлардан бошлаб ўзига хос равишда ҳамма вақт тарихга ҳамроҳ бўлиб келади. Фольклор Людовик XI ва Иван Грознийнинг фаолиятини ўзича баҳолайди. Унинг бу фикри монахларнинг феодаллар билан уруши халқ ҳаётида қандай қаро-

¹ М. Горький. Адабиёт ҳақида, Ўздавнапр, Тошкент, 1962, 337-бет.

² М. Горький. Адабиёт ҳақида, Ўздавнапр, Тошкент, 1962, 98-бет.

¹ В. Д. Болч-Бруевич. Ленин об устном народном творчестве. В кн. «Воспоминания О Ленине», М., 1965, стр. 389.

мат кўрсатганлиги масаласи билан қизиққан кишилар томонидан ёзилган баҳолардан кескин фарқ қилиб туради»¹.

Кези келганда шуни ҳам айтиш керакки, ҳамма фольклор асарлари ҳам гоёвий ўхшаш бўлавермайдилар, эски фольклорнинг ҳаммаси ҳам прогрессив эмас. Ўтмишда халқ орасида баъзи парсаларга сиғиниш, подшоҳга ишопиш, бўлган ишни тақдирдан кўриш ва шу сингари ҳукмрон синфлар томонидан қўллаб-қувватланган гоёлар, диний ақидалар яшаб келган. Бундай гоёлар ифодаланган асарларда қолоқ фикрлар талқин қилинади, халқ руҳи, кайфияти нотўғри кўрсатилади. Демак, халқ орасида яшаб келган ҳамма асарлар ҳам халқниқи бўлавермайди. Бинобарин, баъзи бир диний-хурофий қўшиқлар, подшоҳни мақтаган ашулалар, қўллик ва йўқчиликка кўнишга даъват этган мақолларнинг дунёга келишига сабаб меҳнаткаш халқнинг асрлар давомида ёппасига саводсиз бўлгани, уларга маърифат ва маданият эшикларининг беркитиб қўйилгани эди. Фақат Улуғ Октябрь социалистик революциясигина халқларга сиёсий ва маданий эркинликлар берди, меҳнат аҳли ижодининг гуллаши учун барча иқтисодий, ижтимоий шароитларни яратиб берди. Фольклорни ўрганишда буларни ҳисобга олиш керак, албатта. Бироқ фольклорда ўз изини қолдирган халққа ёт гоёвий қатламлар, тарихан чекланишлар ҳақиқий оғзаки ижод асарларининг гоёвий моҳиятини, унинг том маънода демократик характерда эканлигини, бутун моҳияти билан чинакам халқ санъати бўлиб келганлигини асло инкор қилолмайди.

Коллективлик, оғзакилик, анъанавийлик, ўзгарувчанлик, вариантлик кабилар фольклорнинг асосий хусусиятларидан бўлиб, у ўзига хос ижтимоий моҳият ва бадий системага эга.

Фольклор — коллектив ижод. Ўзбек халқ оғзаки бадий ижоди меҳнаткаш халқ томонидан асрлар давомида яратилиб, огиздан-огизга, авлоддан-авлодга, устоздан шогирдга ўтиб келган коллектив ижод маҳсулидир. Чунки фольклор асарлари бир кишининг онгли фаолияти натижасида яратилмай, балки бутун бир коллективнинг ижодий тажрибаси асосида вужудга келади.

¹ М. Горький. Адабиёт ҳақида, Ўздавнашр, Тошкент, 1962, 277-бет.

Маълумки, қадим замонларда илк бор юзага келган фольклор асарлари коллектив томонидан ижод қилинган ва ижро этилган. Кейинчалик эса талантли кишилар томонидан яратилди. Улар ўз ижодида қабила ва уруғ одатлари, хоҳишлари, эътиқодлари, табиат билан бўлган муносабатлари ҳамда дунёқарашларини ҳикоя қилдилар. Қабила ва уруғ аъзоларига маъқул тушган бу асарлар огиздан-огизга ўтиб коллектив ижодига айланган. Демак, коллектив — ижодкор, айни пайтда ижрочи ҳамдир. Ижодкор ва ижрочи асар яратишда ўрганган тажрибага ва анъаналарга суянади, ижро давомида ўзидан бирор деталь қўшади ва уни шароитга мослаштиради. Коллектив томонидан яратилган асарлар шу тариқа такомиллашиб, халқ мулкига айланади. Демак, фольклор асарларида коллектив ижод тушунчаси ҳеч маҳал индивидуал ижод ролини инкор этмайди. Зотан, халқ куйчиси (достончи, эртақчи, қўшиқчи, латифагўй, аскиячи ва бошқалар) коллектив томонидан яратилган асарларни механик тарзда бошдан охиригача сўзма-сўз ёд айтмайди, балки унга ижодий муносабатда бўлиб, ўзидан нимадир қўшади, бойитиб боради. Шунинг учун ҳам у куйлаётган асарни ҳамisha «халқники» деб тан олган.

Якка ижод қанчалик талантли бўлмасин, у муайян ижодий анъаналар доирасида четга чиқмай, қадимдан давом этиб келган коллектив ижоднинг анъаналарига бўйсунган. Шунга қарамасдан, индивидуал ижод, коллектив ижод сингари, халқ ҳаёти ва унинг турли томонларини тўғри, аниқ, бадий жиҳатдан мукаммал ифода этиши, халқ диди ва талабига мос тупа олиши шарт. Шундагина узоқ яшайди. Демак, ижрочи ва ижодкор коллективнинг ёрдамчи автори сифатида майдонга чиқиб, халқ қўшиқлари, эртақ ва достонларини куйлаш давомида уни силлиқлаб, гоёвий-бадий жиҳатдан мукаммаллаштира боради.

Фольклор — оғзаки ижод. Халқ поэтик ижоди ёзув пайдо бўлмасдан кўп замонлар илгари юзага келган. Унинг яратилиши ва тарқалиши жопли оғзаки анъана билан боғлиқдир. Оғзакилик хусусияти уни халқ санъатининг бошқа турларидан (масала, музыка, рақс, ўмакорлик) ажратиб туради. Фольклор асарларининг узоқ асрлар давомида оғзаки яратилиши ва оғзаки ижро этилиши унинг шакл ва мазмунига таъсир этмасдан қолмас эди. Маълумки, айрим тарихий фактларнинг тўлиқ эсда

қолмаслиги, замон тақозоси билан унутилиши натижасида уларнинг асардан тушиб қолиши ёки ўзгарishi, қоритириб талқин этилиши мумкин. Шунинг учун ҳам тарихий воқеа ва ҳодисалар фольклорда айнап акс эта бермайди. Баъзап эса дostonларда мавжуд бўлган шеърй парчаларнинг унутилиши мазкур жанрни эртак шаклига келтириб ҳам қўйиши мумкин. Ёки аксинча, эртакнинг дostonга айланиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Фольклор асарларида юз бериши мумкин бўлган бундай ҳодиса унинг ғоявий-бадий, эстетик қиммати камайтирмайди. Чунки ҳар бир фольклор асарида, у қайси форма ва жанрда бўлмасин, ижодкор халқнинг воқеликка бўлган актив муносабати ифодаланади. Шунинг учун ҳам фольклор асарлари ғоявий-бадий жиҳатдан пухта ишланади.

Анъанавийлик. Анъана — коллектив ижод маҳсули. У ўзининг тарихий манбаларига эга. Фольклор асарларининг дастлабки намуналари ибтидоий жамиятда яратилган. Нисбатан барқарор бўлган ибтидоий турмуш шарт-шароитлари шундай урф-одатлар ва дунёқарашларнинг инъикоси сифатида юзага келган фольклор асарларининг сюжети, образ ва мотивларида ҳам муайян барқарорликни ҳосил қилган. Фольклор асарларининг оғзаки яратилиши ва оғзаки ижро этилиши уларнинг ўзгармас, барқарор шакллари — анъаналарни юзага келтирган. Масалан, қаҳрамонлик типидagi эртак ва дostonлар ўртисидa жанр эътибори билан маълум даражада тафовут мавжуд бўлса ҳам, бадий услуб анъанавий шаклга эга. Ҳар иккисидa ҳам композиция анъанавий бошлама, сюжет баёни ва тугалланмадан иборат бўлиб, образлар контраст тарзда ифодаланади. Бош қаҳрамон ва воқеалар муболага шаклида тасвирланади. Асар текстлари нисбатан турғун ҳолатда сақланади. Бинобарин, асосий сюжетлар, образлар системаси ва бадий тасвир воситалари анъанага айланади ҳамда оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга ўтиш жараёнида қисман ўзгаради, баъзи бир деталлар қўшилади. Бироқ асосий манба анъана бўлиб қолаверади.

Маълумки, тарихий тараққиёт натижасида баъзи бир асарлар дастлабки шаклини ўзгартириши, ҳатто сўниб, истеъмолдан чиқиши мумкин. Масалан, совет даврига келиб, 20—30-йилларда дoston яратиш секин-аста сўна бошлаган бўлса, қўшиқ, мақол, оғзаки ҳикоя яратиш, аския айтиш давом этмоқда. Бу даврда янги қўшиқлар

вужудга келиб, уларда поэтик элементлар ўзгача тус олган. «Октябрь», «Ленин солган йўл», «Шўро», «Ўзил» каби қўшиқ ва термаларда доимий эпитетлар ҳам қўлланган. Баъзи бир жанрларнинг поэтик системаси тараққиёт давомида ҳатто жиддий ўзгаришларга учраши мумкин. Бундай хусусият совет даврида яратилган янги дostonларда кўринади. Кекса бахшилар томонидан тўқилган янги дostonлар заминидa, асосан эпик анъаналар, яъни анъанавий мотивлар, ситуациялар, тайёр қолипга айланган ўринлар сақланди. Бироқ эски, анъанавий дostonларда идеал қаҳрамон ғайри табиий куч ёрдамида ғалаба қилиб орзу-умидига етган бўлса, янги дostonларда совет тузумига суянган ҳолда ва унинг бевосита ёрдами билан ғалабага эришади.

Янги дostonлар конфликтни ҳам анъанавий дoston конфликтидан фарқ қилади. Анъанавий дostonларда конфликт якка шахс манфаатидан келиб чиқса, янги дostonларда омма манфаати нуқтаи назаридан яратилади. Унинг тузилиши ва ечими ҳам реал, ҳаётйилиги билан ажралиб туради.

Демак, фольклор асарларига анъанавийлик билан бир қаторда ижодий ўзгарувчанлик ҳам ҳосил. У ҳар гал қўйланган ёки ижро этилганда нималардир ўзгаради, нималардир қўшилади, янги эпизодлар яратилади. Бироқ бу ўзгаришларнинг барчаси пухта ва мустаҳкам анъаналар доирасида бўлади. Анъанавийлик фольклорнинг сўз санъати сифатида жонли оғзаки ижрода яшаши ва тарқалишининг бош факторларидан биридир.

Вариантлик. Фольклор асарларининг даврдан-даврга, ижродан-ижрога ўтишида юзага келган ўзгаришлар вариантларда акс этади. Фольклор асарларининг кўп вариантларда, бир неча нусхаларда тарқалиши вариантлик ҳисобланади. Вариантлар муайян асарнинг бир-бирини инкор этмайдиган, жонли оғзаки анъанада мустақил яшай оладиган турли-туман текстларидир. Масалан, «Алпомиш» дostonи ўттизга яқин вариантда ёзиб олинган. Халқ орасида эса бундан ҳам кўп вариантларда тарқалган. Вариантлар, асосан ҳаётйй шарт-шароитлар натижасида юзага келади. Дostonчи ёки эртакчи асар куйланаётган давр, шароит ва аудиторияга қараб ижро этиб юрган дoston ёки эртакга ўзгаришлар киритади. Масалан, катталарга айтилган бир эртак болаларга бошқача қилиб айтилади. Шу тарзда ўша эртак ўзгара боради.

Ниҳоят, эртақ вариантлари вужудга келади. Демак, ҳар бир фольклор асарининг яратилган вақти, тарқалиши ва яшаш шароитлари жуда мураккаб. У ижтимоий ва иқтисодий муҳит, тингловчилар аудиторияси, ижодкор ва ижрочи маҳорати билан боғлиқ бўлади. Вариантлик халқ ижодининг тарқалиш доираси ва халқчиллигини белгилайди. Вариантлар мустақил аҳамиятга эга бўлган поэтик факт сифатида ижтимоий ва бадиий тафаккурнинг ривожланиш жараёнини ўрганишда алоҳида қиммат касб этади.

Фольклорнинг ижтимоий моҳияти. Фольклор асарлари ўзининг ҳаётийлиги, ижтимоий табиати, ғоявий моҳияти ҳамда ўзига хос бадиий хусусиятлари билан ажралиб туради. Халқнинг меҳнати, урф-одати, турмуш шароити, орзу-истаги, кураш ва ғалабалари унинг темаси ва ғоявий мазмунида акс этади. Ҳатто фантастик уйдирмалар асос бўлган асарларда ҳам воқеа-ҳодисалар халқ тушунчалари ва дунёқараши билан узвий боғланган. Фольклор асарларининг халқчиллик хусусияти уларнинг ҳаётийлиги ва қайси бир дунёқарашни ҳимоя қилиши билан белгиланади. Бу хусусият, асосан фольклор асарларида мавжуд бош ғоянинг прогрессив моҳиятидан келиб чиқади. Том маънодаги халқ санъати доимо меҳнаткаш эл манфаати, орзу-истаги ва интилишларига мос тушади. Бундай асарларда халқ ўзининг енгилмас куч-қудратига бўлган ишончини бадиий формада ифодалайди. Шунинг учун бу хил асарлар эл орасида севиб куйланган, оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга ўтиб, бизгача етиб келган. Фольклор асарларининг синфийлик характери унинг халқчиллик хусусияти билан чамбарчас боғлиқдир.

Фольклор асарлари ўзига хос бадиий системага ҳам эга. Айниқса эртақ ва дostonларда мавжуд сюжет ва композиция, ҳикоя қилиш услуби характерли бўлиб, ҳар икки жанрга хос сюжет воқеалари доимо бошламадан, бошланиб, тугаллаш билан якунланади. Бундай хусусият ёзма адабиётда учрамайди. Бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтишда доимий, барқарор моментлар, воқеаларнинг уч марта такрорланиши каби композиция элементлари мавжуд. Қаҳрамонлар характери очишда психологик тасвир ниҳоятда кам.

Фольклорнинг ўз ижодий методи мавжуд. Уни шартли равишда романтизм типидagi ижодий метод дейиш мумкин. Чунки фольклор асарларида фантастика, бадиий уйдирмалар, ҳаётий асос билан йўғрилган хаёлий воқеа

ва ҳодисалар ҳаётни тасвирлашнинг ўзига хос услуби сифатида намоён бўлади.

Халқ оғзаки поэтик ижодининг ижтимоий қиммати маърифий, ғоявий-тарбиявий ва эстетик аҳамияти билан белгиланади. Унинг маърифий аҳамияти шундаки, у халқнинг тарихи, урф-одати, маишати, дунёқараши, ижтимоий муносабати, орзу-умидлари ҳақида кенг билим беради. Фольклор — коммунистик тарбия воситаларидан биридир.

Фольклор — сўз санъатининг бошланғичи, юксак маҳоратли бадиий система. Унда халқнинг бадиий диди, воқеликка нисбатан халқона эстетик муносабат ифода-ланган. Халқ оғзаки ижодининг ҳар бир намунаси асарлар давомида қўлаб таланти халқ ижодчилари томонидан ниҳоятда пардозланган, юксак санъат намунаси даражасига кўтарилган. Демак, эстетик сезгиларимиз ривожда, гўзалликни, бадиий сўз қадри ва қимматини, она тилимиз бойликларини ҳис қилишимизда фольклорнинг роли беқиёсдир. Бугина эмас, фольклор профессионал санъат турлари — адабиёт, театр, музика, кино ва бошқаларнинг тараққиётида ҳам муҳим роль ўйнади ва ўйнамоқда.

Марксизм-ленинизм классиклари халқ оғзаки ижоди ҳақида

Марксизм-ленинизм назарияси асосчиларининг ижтимоий ҳодисаларни ўрганиш методи, санъатга, жумладан, халқ оғзаки ижодини ўрганиш масалаларига доир қимматли мулоҳазалари фольклор ва, умуман, фольклоршунослик учун жуда муҳим методологик аҳамият касб этади. Пролетариатнинг улуг доҳийлари Маркс, Энгельс ва Ленин инсоният пайдо бўлган даврлардан бошлаб, жамиятнинг моддий ва маънавий ўсишини, тараққиёт қонуनларини ҳар томонлама чуқур ўрганиб чиқиб, санъатнинг, адабиётнинг, халқ оғзаки бадиий ижодиётининг кишилик тарихидаги, жамият тараққиётидаги тугган ўрни ҳамда вазифасини аниқ кўрсатиб бердилар. Улар санъатнинг келиб чиқишини кишиларнинг меҳнат фаолиятлари билан боғлиқ ҳолда ўрганиш ғоят муҳим масалалардан бири деб ҳисобладилар.

Санъат асарлари дастлабки туғилиш даврларидавоқ жамиятнинг амалий манфаатларига бўйсундирилган эди. Масалан, қўшиқ меҳнат процессида ритмик регулятор вазифасини ўтаган. Кейинчалик санъатда бадиий жиҳат-

лар ривож топди, санъат эстетик функциялар касб эта бошлади. Дастлабки санъат асарлари табиат ва жамият, воқеа ва ҳодисаларни эндигина ривожлана бошлаган фантазия ёрдамида онгсиз бадиийлаштиришдан иборат бўлди. Кейинчалик, жамият тараққий этгани сари санъатнинг воқеликни онгли равишда бадиий ўзлаштириш хусусияти кучайиб борди.

Карл Маркс тарихнинг нотекис тараққий қилиши ва санъат масалаларига тўхталиб, жамиятнинг нисбатан қуйи босқичларида юксак бадииятга эга бўлган асарларнинг юзага келиши мумкинлиги қонуниятини кашф этди. «Санъатга келсак, шу нарса маълумки, — деб ёзади К. Маркс, — унинг муайян даврларда гуллаб-яшнаши жамиятнинг умумий ривожига, демак, жамият тузилишининг скелети бўлган моддий негизининг ривожига ҳам ҳеч бир мувофиқ келмайди. Масалан, грекларни ёки Шекспирни ҳозирги халқлар билан солиштираш, худди шуни кўрамиз. Санъатнинг баъзи бир шакллари тўғрисида, масалан, эпос тўғрисида, ҳатто шундай бир фикр қабул қилинганки, бу фикрга кўра жаҳон тарихида бутун бир даврни ташкил этувчи бу шакллар ўзларининг классик қиёфаларида бадиий ижод пайдо бўлгандан буён такрор яратилиши мумкин эмас; шу тариқа, санъат соҳасида унинг маълум аҳамиятга эга бўлган баъзи шакллари санъат тараққиётининг қуйи босқичларидагина вужудга келиши мумкин экан»¹.

Санъатнинг ривожланиши шу санъат мансуб бўлган, уни яратган халқнинг ривожланиш тарихи, унинг хусусиятлари эса жамиятнинг ижтимоий формациялари характери билан белгиланади. Бироқ бу бевосита ҳосил бўлавермайди, балки санъат ҳодисалари билан жамият ҳодисаларининг ўзаро мураккаб муносабатларидан келиб чиқади. Санъат асарига тарихий-диалектик ёндашиш керак. Бир халқнинг мифологияси иккинчи бир халқ санъатига замин бўлолмайди. Ҳар қандай мифология ҳам табиат кучларини ҳаёлда енгади, ўзига бўйсундиради.

Карл Маркс инсоннинг яратувчилик қобилиятига юксак баҳо беради, дунёдаги энг юксак асарларни кишилар фантазия ёрдамида яратганлигини, у асарларда жамият тараққиётининг ҳамма воқеа ва ҳодисалари — тари-

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Санъат тўғрисида, икки томлик, I том, «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, 1975, 128-бет.

хий, ижтимоий муносабатлар, одамларнинг турмуш кечириш йўсуни, дунёқарашлари, орзу-тилаклари бадиий образлар орқали фойдаланганлигини таъкидлайди: «Инсониятнинг тараққиётига жуда кўп таъсир кўрсатган бу энг улуғ заковат — ҳаёлот одамзодга қудратли таъсир кўрсатиб, энди оғзаки адабиётни: мифлар, афсоналар, ривоятларни ярата бошлади»¹.

Фридрих Энгельс «Ойла, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши» китобида фольклор маълумотларидан кенг фойдаланган. Унинг фикрича, халқ эртаклари, афсона ва ривоятлар, эпик асарлар жамият ва оиланинг тараққий топиши манзараларини, у ёки бу халқнинг тарихини аниқроқ, равшанроқ тасаввур қилишда, синфий курашлар, халқларнинг озодлик ва ҳақ-ҳуқуқларини талаб қилиб, эксплуататорларга, феодалларга, капиталистларга қарши олиб борган курашларни моҳият эътибори билан кенг халқ оmmasига тушунтиришда энг ишонарли манба бўлиб хизмат қилган.

Карл Маркс халқнинг революцион қўшиқларини ишчилар синфининг кураш шиори деб атади: «Аввало сиз тўқувчилар қўшиғини, шу мардонавор кураш шиорини эсга олинг, бунда ўчоқ, фабрика, округ лоақал тилга ҳам олинмайди, лекин бунда пролетариат дарҳол ғоят аниқ қилиб, кескин, бетакаллуфлик билан қатъий равишда ўзининг хусусий мулкдорлар жамиятига қарши туришини ҳаммага маълум қилади. Силезия қўзғолони худди француз ва инглиз ишчи қўзғолонлари тамомлаган нарсадан, худди пролетариатнинг моҳиятини билишдан бошланади»².

Марксизм назариясини янги шароитда янада ривожлантирган Владимир Ильич Ленин жамият тарихини, тараққиёт қонуналарини чуқур ўрганиб чиқиб, меҳнаткаш халқнинг ролига юксак баҳо берди, унинг ижодий кучи, яратувчилик қудратига ишонди. Ленин меҳнаткаш халқ оmmasининг — ишчилар ва деҳқонларнинг турмуш шароитларини, ҳаёт кечиришини, уларнинг дунёқарашини ва тилак-орзуларини чуқур ўрганган эди. Улуғ доҳий меҳнаткаш халқнинг бой оғзаки бадиий ижодиётини жуда яхши билар, улардан илмий асарларида, нутқларида жуда ўринли ва моҳирлик билан фойдаланар эди. Унга айниқ-

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Санъат тўғрисида, I том, «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, 1975, 260-бет.

са, инқилобий халқ қўшиқлари ёқарди. Зеро, «Марсельеза», «Интернационал», «Варшавянка» сингари қўшиқларнинг пролетар инқилоби, коммуна ғояларини бутун жаҳонга ёйганлигини мамнуният билан таъкидлагани бежиз эмас. Доҳийнинг халқ ижоди ҳақидаги фикрлари фольклоршунослар учун бебаҳо дастуриламал ҳисобланади.

В. Н. Добровольскийнинг «Смоленск этнографик тўплами»ни, Н. Е. Ончуковнинг «Шимолий рус эртаклари»ни ўқиб чиққан Владимир Ильич уларни ҳақиқий халқ ижоди деб баҳолади, бу материалларни асос қилиб халқнинг тилак ва орзулари тўғрисида жуда яхши текшириш асари ёзиш мумкинлигини таъкидлади, улар халқ психологиясини ўрганишда жуда ҳам бой тарихий материал эканлигини кўрсатди¹.

В. И. Ленин халқ мақолларидан ўз ўрнида ва жуда усталик билан фойдаланарди. У В. И. Даль тўплаган рус халқ мақоллари китобини доимо ўз иш столи ёнида тутар, унга тез-тез мурожаат этар эди. Ихчам, мўъжаз, ўткир, фикри теран халқ мақоллари уни ҳайратлантирарди.

В. И. Лениннинг бир қанча асарлари, мақолалари бевосита мақоллар билан аталади: «Оз бўлсин-у, соз бўлсин!», «Мухук бекорга офтобга чиқмайди», «Темирни қизигида бос» ва бошқалар. В. И. Ленин афористик иборалар, мақол ва маталларнинг илғор, демократик ғоялар билан тўлиб-тошганлигини, улардан ўз ўрнида фойдаланиш ишчилар синфининг инқилобий ишида катта манфаат келтиришини айтар эди: «Шу хил учирик сўзлар ҳам бўладик, бундай сўзлар ғоят мураккаб ҳодисаларнинг моҳиятини жуда аниқ ифодалаб беради»².

В. И. Ленин халқ бадий ижодига, адабий меросга воқеликнинг синфий моҳиятини тушуниб ёндашмоқ кераклигини уқтириб шундай деган эди: «*Ҳар бир миллий маданиятда, гарчи ривожланмаган бўлса-да, демократик ва социалистик маданият элементлари бор, чунки ҳар бир миллатда меҳнаткаш ва эксплуатация қилинувчи омма бор, бу омmanın турмуш шароити муқаррар суратда демократик ва социалистик идеологияни тўғдиради*»³.

¹ Қаранг: В. Д. Бонч-Бруевич. В. И. Ленин об устном народном творчестве журн., «Советская этнография», 1954, № 4.

² В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 25-том, «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, 1976, 157-бет.

³ В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 24-том, «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, 1976, 139-бет.

Доҳийнинг бу қимматли фикрлари халқ оғзаки ижодини ўрганишда, ундаги чинакам меҳнаткаш халқ ижодини танлаб иш кўришда жуда муҳим аҳамиятга эгадир.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси Ватанимиздаги барча халқлар оғзаки бадий ижодиётининг гуллаб-яшнаши учун ҳамма имкониятларни яратиб берди. Узоқ тарихга ва бой адабий-маданий меросга эга бўлган ўзбек халқи ҳам, СССР даги барча озод, тенг ҳуқуқли миллатлар ва халқлар оиласида Ленин партияси ғояларидан, социалистик революция қуёшидан баҳраманд бўлди. Шу сабабдан ҳам халқ ижодчилари — шоирлар, бахшилар санъатимизнинг барча соҳалари вакиллари қаторида, зўр кўтаринки руҳ билан янги совет замонамизни, эркин ва озод турмушни, халқимизнинг ўз бахт-саодатини яратиш йўлида олиб бораётган ижодий меҳнатини қуйлашга киришдилар. Айни вақтда халқимизнинг узоқ вақтлар давомида яратиб келган эртаклари, дostonлари, мақол ва қўшиқларини мумкин қадар тўлароқ тиклашга, уларни коммунистик тарбия ишига хизмат қилдиришга фаол киришдилар. В. И. Лениннинг халқ адабий ва маданий меросига муносабат масаласидаги таълимоти халқ ижодини тўплаш ва ўрганиш ишларини кенг қўламда авж олдиришда асос бўлди.

ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИК

Халқ оғзаки бадий ижодини ўрганувчи фан фольклоршунослик ёки фольклористика деб юритилади. Фольклоршунослик турли даврларда ва турли мамлакатларда гоҳ этнография, гоҳ адабиётшунослик ва музикашунослик, гоҳ маданият тарихи, гоҳ антропологиянинг ва ҳатто социологиянинг бир қисми каби қаралиб келинган. Бизнинг мамлакатимизда эса халқ оғзаки бадий ижоди ҳақидаги мустақил ва махсус фан сифатида ривожланди. Шу билан бирга, фольклоршунослик текшириш предмети-нинг кўлами ва хилма-хиллиги жиҳатидан адабиётшунослик ва музикашунослик, этнография ва антропология каби фанлар билан узвий боғлиқдир.

Фольклорни ўрганиш тарихи унга нисбатан фақат илмий мақсадларда ёндашилганликни кузатиш билангина чекланмайди, балки инсоният тафаккури тараққиётида унга турлича муносабатда бўлган илм-фан ва маданият арбобларининг адабий қизиқишларини ҳам ҳисобга олишни тақозо этади. Шу маънода фольклоршунослик асослари қадимги дунё эстетик тафаккурига бориб тақалади. Қадимги дунё сайёҳлари ва тарихчиларининг афсона ва ривоятлар, турли урф-одат ва маросимлар ҳақидаги қайдлари, ёзувчи ва бастакорларнинг фольклор тўғрисидаги илк фикрлари фольклоршунослик учун муҳимдир. Фольклорни ёзиб олингандаги биринчи тажрибалар XI асрдан бошлаб кўзга ташланади (Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луготит турк» асаридаги фольклор материаллари). Айни пайтда ёзувчилар томонидан халқ эртаклари,

мифлар, афсона ва ривоятларини қайта ишлаш жараёни ҳам бошланади.

Европада фольклорга нисбатан илмий қизиқишнинг кучайиши XVIII ва XIX асрнинг бошларида халқ ижоди материалларини тўплаш ва нашр этишнинг интенсив ривожланиши уни чипакамига ўрганишни бошлаб берди. Натижада Европада ва Россия фольклоршунослигида турли йўналишлар, мактаблар юзага келди. Шундай мактаблардан бири фольклористикадаги мифологик мактабдир. Бу мактаб вакиллари барча фольклор жанрларининг юзага келишини қадимий мифларга боғлаб, унинг ижтимоий аҳамиятини инкор этдилар. Мифологларга қарши маърифатпарварлар жиддий кураш олиб бордилар. Улар фольклорнинг демократик ва синкретик характерини, ундаги умуминсоний ва миллий хусусиятлар бирлигини, феодализм даврида тарихан чекланганлигини кўрсатдилар. Маърифатпарварларнинг ғоялари рус революцион демократларининг материалистик эстетикага асосланган фольклористик қарашларида янада ривожлантирилди.

XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб фольклорни илмий принциплар асосида тўплаш ва нашр этишнинг янада кучайиши фольклоршуносликда янги йўналишни юзага келтирди. Сайёр сюжетлар деб номланган бу назария тарафдорлари ўхшаш сюжет, мотив ва образлардаги мураккаб жараёнларни ҳисобга олмай, уларнинг бир халқдан иккинчи халққа ўтишини бир ёқлама талқин қилдилар. Антропологик мактаб тарафдорлари эса ўхшаш ҳодисаларни турли миллат ва ирқларнинг биологик ўхшашлиги, психологик қонунларнинг умумийлиги билан изоҳламоқчи бўлдилар. Ижтимоий ҳодисаларни бундай биологик қонунлар асосида тушунтиришга уриниш ҳозирги замон буржуа фольклоршунослигида турли-туман оқимларни (фрейдизм, неомифологизм ва бошқалар) юзага келтирди.

Фольклор асарларини «социологик паспортлаштириш»нинг кучайиши туфайли буржуа фольклоршунослигида тарихий мактаб ташкил топди. Фольклорни халқ тарихи билан боғлиқ ҳолда ўрганишда бу мактаб вакиллари бир қанча ютуқларга эришган бўлсалар-да, баъзи принципиал масалаларда жиддий хатоликларга йўл қўйдилар. Жумладан, фольклорни аристократия синфи яратади ва унинг келиб чиқиши диний-мистик қарашлар билан боғлиқ деган назария бу мактаб вакиллариининг энг реакцион қарашидир.

Фольклор асарлари сюжетларининг тарихий-географик тарқалиш чегараларини белгилаш, уларни классификация қилиш, системалаштириш ва каталоглаштиришда фин мактаби вакиллари яхши ютуқларга эришдилар. Бу мактабнинг ижобий жиҳатлари совет фольклористлари томонидан муваффақиятли равишда давом эттирилди.

Умуман, буржуа фольклоршунослиги халқ ижодини тўплаш, нашр этиш ва системалаштиришда жиддий муваффақиятларни қўлга киритган бўлса-да, уни чинакамига диалектик-материалистик асосда ўрганишга эриша олмади. Бундай ўрганиш К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин асарларида бошлаб берилди. П. Лафарг, Г. Плеханов, М. Горький, К. Цеткин, А. В. Луначарский ва бошқалар фольклорни марксистик асосда ўрганишга катта ҳисса қўшдилар. Совет фольклоршунослиги марксистик методологияни пухта ўзлаштириш йўлидаги курашлар жараёнида шаклланди. М. У. Авезов, М. К. Азадовский, А. М. Астахова, П. Г. Богатирев, В. М. Жирмунский, Х. Т. Зарифов, С. Ф. Ольденбург, В. Я. Пропп, Б. М. ва Ю. М. Соколовлар, В. И. Чичеров кабиларнинг илмий тадқиқотлари совет фольклоршунослигининг шаклланиши ва тараққиётида катта аҳамиятга эга бўлди.

Совет фольклоршунослиги фольклорни халқ оммасининг муайян ижтимоий-иқтисодий шароитда юзага келган ижоди, тарихий ўсиш ва ўзгаришда бўлган сўз санъатининг оғзаки формаси сифатида ўрганиш билан турли хилдаги догматик, вульгар-социологик, нигилистик қарашларга кескин зарба берди. Марксизм-ленинизм методологиясига асосланган совет фольклоршунослиги халқ ижоди тарихи ва пазариясининг актуал проблемаларини ишлаб чиқмоқда. Халқимиз оғзаки бадий ижодини ўрганишда янги-янги ютуқларга эришаётган ўзбек фольклоршунослиги умумсовет фольклористикасининг таркибий қисми ҳисобланади.

Улуғ Октябрь социалистик революциясининг меvasи ҳисобланган ўзбек фольклористикаси ўзининг шаклланиши ва тараққиёти давомида жуда мураккаб тарихий йўлни босиб ўтди. Чунки унинг олдида илмий йўналишни белгилаш, халқ оғзаки бадий ижодини тўплаш ва ўрганишнинг мустақкам асосини ишлаб чиқишдан иборат жуда масъулиятли вазифа турар эди. Ўзбек совет фольклористларининг кейинги 60 йил давомдаги тўловчилик фаолиятлари, қидириш-изланишлари, олиб борган тадқи-

қотлари туфайли бу вазифа муваффақиятли равишда bajarилди.

Бу айтилганлардан Улуғ Октябрь социалистик революциясигача ўзбек фольклори билан ҳеч ким шуғулланмаган, унга нисбатан қизиқиш бўлмаган, деган маъно чиқмайди, албатта. Маҳмуд Қошғарий йиққан меҳнат, урф-одат, мавсум-маросим қўшиқлари, афсона ва ривоятлар, мақол ва маталлар, уларнинг мазмуни, қўлланиш ўрни ҳақидаги маълумотлар, Абулқосим Маҳмуд Замахшарийнинг мақол ва маталларнинг бадий хусусиятлари ҳақидаги мулоҳазалари, Алишер Навоий, Ғиёсиддин Хондамир, Давлатшоҳ Самарқандий, Дарвиш Али Чангий, Восифий асарларидаги мавжуд қайд ва изоҳлар фольклористика тарихи учун муҳим аҳамиятга эга. Фольклористика тарихи халқ ижодига фақат илмий мақсадлар билан ёндашилганликини ўрганиш билангина чекланмайди, балки фольклорни турлича тушунган ва ундан ўз асарларида фойдаланган ёзма адабиёт намояндаларининг халқ ижодига қизиқишларини (тарихий-бадий асарларидаги фольклоризмни) текширишни ҳам ўз ичига олади. Шу маънода фольклористика тарихини жуда қадимдан бошлаш керак бўлади. Аммо Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилганига қадар, ўзбек фольклори бўйича махсус иш ё бирор тўпلامни учратмаймиз.

Ўзбек фольклоридан айрим намуналарни ёзиб олувчилар, текширувчилар ва нашр этувчилар ўтган асрнинг иккинчи ярмида ва XX аср бошларида яшаган рус ориенталистлари, сайёҳлари, элчилари, чор маъмуриятининг расмий шахслари ҳисобланади. Уларнинг хотира ва асарларида ўзбек халқининг маишати, урф-одати, оғзаки ижоди бўйича муҳим қайдлар мавжуд: халқ ўйинлари, масхарабозлар, қизиқчилар, сайиллар ҳақида ўз таассуротлари баён қилинган; баъзи оғзаки драмаларнинг, айрим эртакларнинг тафсилотлари қайд этилган. Жумладан, А. А. Кушакевич «Фарҳод ва Ширин», Н. Ляпунова «Ширин қиз» афсоналарини, А. Васильев «Хирситдин полвон», «Шаҳзода Назар Муҳаммад ва малика Назар биби», А. Н. Самойлович «Аннамурад бобо», «Эрни эр қилган хотин» эртакларини нашр эттирганлар. А. Ф. Эйхгорн бир қанча халқ куйларини ёзиб олган.

Ўзбек халқ эртаклари, топишмоқлари, мақол ва маталлари ҳамда оғзаки театр материалларини тўплаш ва нашр этишда, айниқса, миссионер Н. П. Остроумовнинг

хизматлари катта бўлди. У аслида миссионерлик мақсадларини кўзда тутиб иш юритган бўлса-да, оқибати объектив равишда ўзбек фольклорини ўрганишда муҳим ҳисса бўлиб қўшилди. Н. П. Остроумов бир неча марта ўзбек халқ эртакларини нашр этди, топишмоқлар тўпламини тузди, ўзбек халқ театри, этнографиясига оид бир қанча материалларни эълон қилди. У ўз тўпламларини сўз боши ва изоҳлар билан таъмишлаган. Н. П. Остроумов ишларида фольклористика талаблари нуқтаи назаридан қараганда, муҳим камчиликлар бўлса-да, совет даврида тўпланган огзаки ижод асарлари билан қиёсий ўрганиш учун яхши натижалар беради, хусусан, огзаки адабиёт намуналарининг тарқалиши, янаши ва вариантлашувига доир назарий масалаларни ёритишда катта аҳамият касб этади.

Яратилиш эътибори билан узоқ замонларга бориб тақалувчи анъанавий ўзбек дostonлари халқ орасида анча кенг тарқалган бўлишига қарамасдан, ўтган асрнинг иккинчи ярмигача фанга «номаълум» бўлиб келди. Фақат 60—70-йилларга келиб, ўзбек дostonлари ҳақида айрим маълумотлар қайд этила бошланди. Чунончи, ориенталист А. Л. Кун самарқандлик Абдурахмон Мустажиров орқали машҳур «Гурўгли» туркуми дostonларидан айрим парчалар ёздириб олади. Шунингдек, Н. П. Остроумов архивида ҳам «Гурўгли» ва бошқа дostonлардан маҳаллий қишилар томонидан кўчирилган кичик-кичик парчалар учрайди. Е. Ф. Каль ўз кундалигида 1890 йилнинг октябрида Термиз яқинидаги Солиҳобод қишлоғида ўзбек Қўнғирот уруғининг айлли аймағига мансуб Омонназардан дoston тинглаганини, у уч соатга яқин тўхтовсиз куйлаганини ёзади. Лекин у қайси дostonни тинглаганилигини аниқ кўрсатмаганидек, ўзи эшитган дostonнинг мазмунини ҳам матбуотда эълон қилмаган эди. Е. Ф. Калнин кундалигида ўша атрофдаги баъзи жойлар билан боглиқ бўлган айрим ривоятлар ҳақида қайдлар борки, уларнинг ўзи илгарироқ эшитган дostonга алоқадор эканлиги ёзилган. Бу маълумотларни синчиклаб ўрганган ўзбек совет фольклоршунослигининг асосчиси Ҳоди Зариф Е. Ф. Калнин Омонназардан эшитган дostonи «Алпомиш» эканлигини аниқлади¹.

¹ Х. Т. Зарифов. К изучению узбекского народного эпоса. Сб. «Вопросы изучения эпоса народов СССР», М., Изд-во АН СССР, 1958, стр. 101.

XIX асрда айрим ишқибозлар, баъзан бахшилар ташибуси билан халқ дostonларининг айрим қўл ёзма нусхалари юзага кела бошлайди. Хоразмда бахшилар эпик асарларни, асосан ана шундай қўл ёзмалар асосида ижро этганлар. Натижада «Гурўгли», «Юсуф ва Аҳмад», «Тоҳир ва Зухра», «Тулумбий» («Эдега») каби асарларнинг янги версиялари пайдо бўлди. Номатлум шахслар томонидан тузилган бу асарлар нусха кўчириш орқали ва XIX асрнинг II ярмидан бошлаб типографик ва литографик йўл билан кенг тарқалди. Масалан, «Гурўгли» туркумининг бош қисмидан бўлган ва Авазга бағишланган бир неча дoston 1875 йилда Петропавловка деган татар қишлоғидан бўлган Мулла Ҳасан Мирбобо ўғли томонидан кўчирилган ва 1880 йилда Қозонда «Хикояти Гурўгли султон» номи билан нашр этилган эди. Шундан кейин яна бир неча марта Қозонда, 1915—1917 йилларда Тошкент ва Когонда нашр этилди. Таржима қилиш ёки халқ дostonлари асосида қайта ишлаш натижасида юзага келган бундай асарлар қаторида «Чор дарвеш», «Рустами Дoston», «Тоҳир ва Зухра», «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам», «Саиобар», «Бўзўғлон», «Баҳром ва Гуландом», «Дилором», «Ҳурилик ва Ҳамро», «Гулфараҳ», «Бўз йигит», «Алдаркўса» ва бошқаларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Лекин бу нашрлар ўша давр рус ва Европа фани нуқтаи назаридан қараганда ҳам анча паст савияда бўлиб, фольклоршунослик талабларидан жуда йироқ эди. Замонавий фан (В. В. Радлов, Ч. Валиханов, А. А. Диваев ва бошқалар) қозоқ, қирғиз ва қорақалпоқ халқларининг эпосини ўрганишда бирмунча ютуқларни қўлга киритган бўлса-да, ўзбек халқининг эпик ижодиёти эътибордан четда эди. Бу ҳол Улуғ Октябрь социалистик революциясигача ўзбек эпосининг бутун бойлиги ва оригиналлиги билан фанда маълум бўлмай қолишига сабаб бўлди. Натижада фақат Ғарбда эмас, ҳатто рус фанида ҳам ўзбек халқи қадимий эпосининг жонли традицияси сақланиб қолмаган, шаҳар маданияти ва классик поэзия уни сиқиб чиқарган деган потўғри тасаввур юзага келган эди. Шунинг учун ҳам қадимий ва бой ўзбек халқ эпосининг аниқла-ниши совет фанининг муҳим ютуғидир.

Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабасидан кейин ўзбек халқ ижодини илмий асосда тўплаш ва ўрганиш ишлари қизғин бошланди. Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларидаёқ, ўзбек бадиий ва музика

фольклорини тўплаш, ундан фойдаланиш ишлари Туркистон Совет республикаси Халқ маориф комиссариати Илмий бўлими (Илмий кенгаш, Давлат илмий кенгаши)-га юклатилди. Натижада 1918 йилда «Маориф» журналининг 1-сонида ўзбек халқ ижодини тўплаш учун қисқача қўлланма босилиб чиқди. Унда ўзбек фольклорининг барча жанрларига оид материалларни тўплаб, редакцияга юбориш сўралган. Фольклор асарларига катта эътибор бериш кераклиги, ҳар бир асарни айтувчи оғзидан айнан ёзиб олиш, қисқартирмаслик, ўзгартирмаслик ҳақида тавсиялар берилган.

Йигирманчи йилларда Ўзбекистонда халқ ижодини тўплаш, ўрганиш ишлари жиддий бошланиб кетди. Бу иш дастлаб Туркистон Маориф комиссариати Давлат илмий кенгашининг Ўзбек билим ҳайъатида марказлаштирилди. Бу ҳайъатнинг раиси М. Ю. Элбек, аъзоси Ғ. О. Юнусов, шунингдек, Театр-этнографик билим ҳайъатининг раиси Ғулом Зафарий, Музыка-этнографик билим ҳайъатининг раиси В. А. Успенский кабилар фольклорининг турли жанрларига оид қизиқ материаллар тўпладилар.

Ўзбек билим ҳайъатининг топшириғи билан Тошкент, Сирдарё ва Самарқанд областларида илмий командировкада бўлган Ғози Олим Юнусов 1922 йилнинг ёзида бу ерларда яшовчи ўзбеклардан эртақлар, қўшиқлар, мақоллар, топишмоқлар, жуда кўп диалектологик ва этнографик материаллар тўлади; Фозил Йўлдош ўғли ва Ҳамроқул бахшидан ўзбек эпосшунослиги тарихида биринчи марта «Алпомиш» достонининг бир қисмини ёзиб олди. У ўз экспедицияси натижаси ўлароқ, «Ўзбекларда эл таниш иши» номида мақола ёзиб, уни «Туркистон» газетасида (1922 йил, 18 декабрь) бостирди. Мақолада ўзбек эпосининг энг юксак намуналари: «Алпомиш», «Гўрўгли», «Юсуф—Аҳмад» кабилар ҳақида илк бор фикр юритилди. Тадқиқотчи «Алпомиш» достонини машҳур «Одиссея» ва «Илиада»га қиёслаб ўрганади. Ғ. О. Юнусов ўзи ёзиб олган «Алпомиш» достонидан айрим парчаларни «Билим ўчоғи» журналинда (1923 йил, № 2—3, 37—59-бетлар) кичик бир муқаддима билан нашр этди.

Шунингдек, 1921—1922 йилларда Ғулом Зафарийнинг Фарғона водийсига командировкаси, М. Ю. Элбекнинг Тошкент область Бўстонлиқ районига сафари анча самарали бўлди. Улар турли қўшиқлар, лапарлар, оғзаки

драма асарларини ёзиб олишди, қўғирчоқбоз ва қизикчилар ҳақида маълумотлар тўплашди.

Ўзбек билим ҳайъати тўплаган материалларнинг бир қисми 1925 йилда «Ашулалар» номи остида босилиб чиқди. Шунингдек, 1923 йилда Хоразм ўзбекларидан йиғилган беш юз олтмиш тўрт мақол ва матални ўз ичига олган тўплам Бекжон Раҳмонов томонидан нашр этилди. Умуман олганда, Ўзбек билим ҳайъати тўплаган материалларнинг жуда оз қисми эълон қилинган ва бизгача етиб келган. Лекин дадил айтиш мумкинки, ўзбек фольклорининг айрим жанрлари бўйича баъзи материаллар, жумладан, ажойиб қаҳрамонлик эпоси «Алпомиш»нинг маълум қисмлари ва у ҳақидаги мулоҳазаларнинг майдонга чиқиши маданий ҳаётимизда муҳим воқеа ҳисобланади. Бу ҳаракатлар илмий ва адабий жамоатчилик диққатини ўзбек халқи фольклори, тили ва этнографиясини чипакамига ўрганиш ишида олга қўйилган қадам бўлди. Шунга қарамай, йигирманчи йилларнинг иккинчи ярмигача ўзбек фольклористикаси изланиш босқичини ўз бошидан кечираётган бўлиб, ҳали фан сифатида батамом шаклланмаган, том маънодаги илмий йўналишга эга бўлмаган эди.

Шундай қилиб, Улуг Октябрь социалистик революциясидан кейин ўзбек халқи ижодини тўплаш ва ўрганишдаги дастлабки давр (1917—1925 йиллар) ўзбек совет фольклористикасининг шаклланишидаги маълум бир босқич сифатида қаралмоғи керак. Бу босқич маркста-ленинча методологияни, ўша давр шарқшунослиги ва ўлкашунослиги эришган ютуқларни қўл билан ўзлаштиришга интилиш, жадал материал жамлаш, халқ ҳаёти ва маиший турмушининг барча томонларига кириб боришга уриниш, умуман, «эл таниш иши» билан характерланади.

Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси ташкил этилгандан кейин ўзбек халқ ижодини барча жанрлар бўйича йиғиш, ўрганиш ишларига алоҳида эътибор берилди. Шу мақсадда Ўзбекистон ССР Халқ Маориф комиссариати илмий маркази ҳузурида ўзбекларни ўрганиш комитети ташкил этилди. Комитет ўз фаолиятини Ғ. О. Юнусов раислигида 1925 йилнинг иккинчи ярмидан бошлади. Бунда РКП(б) Марказий Комитетининг «Партиянинг бадиий адабиёт соҳасидаги сиёсати тўғрисида»ги 1925 йил 18 июнь резолюцияси жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Партия маданий меросга, адабиёт ва санъат хо-

димларига, шу жумладан, халқ шоирларига эҳтиёткорлик ва самимийлик билан муносабатда бўлиш, уларнинг ижодий ўсишига яқиндан қўмаклашиб лозимлигини алоҳида таъкидлади. Партиянинг оталарча ғамхўрлик билан баён қилинган бу кўрсатмаси илмий ва адабий жамоатчилик олдига халқимизнинг моддий ва маънавий маданияти, шу жумладан, бой фольклорини асосли равишда ўрганиш, унинг хазинадорларини — талантли шоир, бахши ва ижодчиларини қадрлаш, маданий мероснинг прогрессив томонларини гуркираб ривожланаётган совет маданияти, адабиёти ва санъати тараққиётига хизмат қилдириш каби кечиктириб бўлмас вазифаларни қўйди. Партия резолюцияси шаклланиб келаётган ўзбек фольклористикасининг ўз вазифаларини белгилашда, конкрет йўналишини аниқлашда методологик асос бўлди. Партия резолюцияси самараси ўлароқ 1926 йилда «Маориф ва ўқитувчи» журналида «Ўзбек эл адабиётига тегишлик маълумотларни тўплагувчиларга қўлланма» босилиб чиқди. Ғози Олим Юнусовнинг айрим мақолалари («Алла тўғрисида бир неча сўз», «Эл адабиёти ва инқилоб», «Оғиз адабиётида синфий туйғулар» ва бошқалар) эълон қилинди. Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан каби талантли халқ санъаткорлари аниқланди. 1925 йилдан ўзбек халқи тарихида биринчи марта традицион ва янги дostonларнинг тўлиқ текстини етакчи халқ шоирлари оғзидан бевосита ёзиб олиш ишлари қизғин бошланиб кетди. Қисқа бир даврда «Алпомиш», «Ёдгор», «Шайбонийхон», «Юсуф билан Аҳмад», «Алибек билан Болибек», «Рустам», «Гўрўғлининг туғилиши», «Юнус пари», «Мисқол пари», «Гулнор пари», «Авазхон», «Ҳасанхон», «Далли», «Равшан», «Ўртоқ Ленин», «Очилдов», «Ҳасан батрак» каби йирик асарлар ёзиб олинди. Бундай катта миқёсдаги ҳайратомуз эпик маҳсулотнинг аниқланиши ва қаламга олинishi ўзбек халқи оғзаки ижодининг фавқулодда бойлигини намойиш қилди. 1926 йилдан бери деярли ҳар йили Ўзбекистоннинг турли жойларига фольклор тўплаш учун илмий экспедициялар уюштирилиб келинмоқда. Бу экспедицияларга дастлаб Ўзбекистон ССР Халқ Маориф комиссариати илмий марказининг ўзбекларни ўрганиш комитети, кейинроқ Ўзбек Давлат илмий текшириш институтининг Этнография, фольклор ва археология бўйича илмий текшириш кабинети (ҳозирги Ўзбекистон ССР Фанлар ака-

демияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг фольклор бўлими) бошчилик қилди ва қилмоқда. Фольклор экспедициялари Е. Д. Поливанов, А. К. Боровков, Ғ. О. Юнусов, Л. П. Потапов, В. А. Успенский, Н. Н. Миронов, Е. Е. Романовская, Ҳоди Зариф каби атоқли олимлар раҳбарлигида республиканинг турли жойларида иш олиб борди. Натижада Ўзбекистонда жуда бой фольклор архиви вужудга келди ва у кундан-кунга бойиб бормоқда.

Ўзбек совет фольклоршунослиги ўзининг ilk тонгидаёқ жиддий ютуқларни қўлга киритди. Ёш ўзбек фольклоршунослари халқ санъаткорларига ижодчи сифатида қараб оригинал кузатишлар олиб бордилар, эпик асарни тўғридан-тўғри у қуйланаётган жой, шароит ва куйчининг ўзи билан боғлиқ равишда ўрганиш кераклиги ғоясини илгари сурдилар. Бу, халқ ижодий қувватини баҳолашда тебранишлар бўлиб турган бир пайтда, яъни 20-йилларнинг иккинчи ярмида жуда катта методик ва методологик аҳамиятга эга эди! Халқ ижодида бундай методологик тўғри ёндашиш Ҳоди Зариф (1905—1972) нинг халқ бахшилари ҳақидаги мақолларида яққол кўзга ташланади.

20-йилларнинг охирига келиб халқ санъатининг турли томонларини текширувчи тадқиқотлар юзага кела бошлади. Бундай ишлар қаторига А. К. Боровковнинг дорбозлар ҳақидаги, М. Ф. Гавриловнинг ўзбек қўғирчоқ театри тўғрисидаги китобларини кўрсатиб ўтиш зарур. А. К. Боровков ўз китобида дорбозлар санъати билан таништиради, томошаларнинг танаффус пайтларида чиқувчи масхарабозлар турмуши, фаолияти ҳақида фикр юритади. М. Ф. Гаврилов эса ўзбек қўғирчоқ театри хусусиятлари, қўғирчоқларни тайёрлаш каби бир қанча масалаларни ёритди, қўғирчоқ театрининг асосий пьесалари —

«Саркардалар» ва «Качал Полвои» текстини рус ва ўзбек тилларида нашр этди.

Ўзбек совет фольклоршунослигининг шаклланиш даврига хос характерли хусусиятлардан яна бири фольклор текстологиясининг ишланишига эътибор берилишидир. Халқ ижодини тўплаш, ўрганиш билан бир қаторда уни нашр этиш — халққа қайта тақдим қилиш ҳам зарур. Бунда Ғози Олим Эргаш Жуманбулбул ўғлидан ёзиб олган «Алла» термасини, Ҳоди Зариф Ғозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олган «Октябрни қутлайман» шеърини ва Пулкан айтган «Шайбонийхон» достонини нашр этиб, ижобий намуна кўрсатдилар. Бу нашрлар биринчи марта эълон қилиниши ҳамда пухта илмий асосга эга бўлганлиги билан ажралиб туради.

Шундай қилиб, 20-йилларнинг иккинчи ярмида ўзбек фольклоршунослиги ўзининг илмий йўналишига эга бўлиб, унинг асоси яратилган эди.

ВКП(б) Марказий Комитетининг «Адабий-бадий ташкилотларни қайта тузиш ҳақида» 1932 йил 23 апрелда чиқарган қарори ҳам адабий ҳаётимизда катта воқеа бўлди. Ташкилий комитетлар тузилиб, СССР Ёзувчилар союзи биринчи съездига тайёргарлик ишлари қизитиб юборилди. Бунда фольклор масалаларига, хусусан, СССР халқларининг совет даври ижодини ўрганишга муҳим эътибор берилди. Газета ва журналларда съезд олдида фольклор масалалари ва материалларига бутун-бутун саҳифалар бағишланди. Бу ўринда «Литература Средней Азии» (1933—1934 йиллар) газетасининг фаолиятини алоҳида таъкидлаш керак. Газета «Фольклорга эътибор берайлик» номли редакцион мақола бериб, бу масалага жамоатчилик диққатини жалб этди. Унда фольклоршунос Ҳоди Зарифнинг «Оғзаки адабиёт ҳақида баъзи мулоҳазалар», шоир Ҳасан Пулатнинг «Фольклорни кабинетдан топа олмайсан» каби мақолалари босилиб чиқди.

Совет адабиётининг асосчиси Максим Горькийнинг СССР Ёзувчилари биринчи съездида қилган докладада фольклорнинг чуқур халқчиллиги, юксак ғоявийлиги ва бадийлиги ҳар томонлама исбот қилинди, уни яратувчиларнинг етак таланти таъкидланди. Устознинг даъвати ва съезд қаҳри Иттифоқдаги ҳар бир илғор фольклоршунос учун зарур йўл-йўриқ бўлиб хизмат қилди. Съезд материаллари ва ҳаётимизнинг ўзи кун тартибига

қўйган масалалардан келиб чиқиб, Ўзбекистон Ёзувчилар союзи «Фольклор тўплаш тўғрисида ёш авторларга хат» («Совет адабиёти» журнали, 1935, № 7—8) эълон қилди. Талантли фольклоршунос Ҳоди Зарифнинг «Оғзаки адабиётда Ленин», «Ўзбекистонда совет фольклори», адабиётшунос Отажон Ҳошимнинг «Ўзбек фольклори тўғрисида», «Октябрдан бурунги фольклор» каби мақолалари босилиб чиқди.

Ўзбек фольклоршунослигида 30-йилларнинг биринчи ярми, асосан совет даври фольклорига алоҳида эътибор бериш уни ўрганиш билан характерланадики, бунинг чуқур маъноси бор. Бундай вазифа мамлакатимизда социализм қуришнинг умумий манфаатларидан келиб чиққан эди. Мамлакатимиз ҳаётида рўй берган буюк ижтимоий-сиёсий воқеалар натижасида «оғзаки шеърини ижодда ҳам катта бир инқилоб тугилди», деб ёзган Ҳоди Зариф ўз тадқиқотларида фольклордаги маана шу сифат ўзгаришларини моҳирлик билан анализ қилиб берди. В. И. Ленин, Коммунистик партия, Октябрь революцияси, Гражданлар уруши, хотин-қизлар озодлиги, ер-сув ислоҳоти, социализм қуриш учун кураш, қисқаси, совет воқелигига бағишланган фольклор асарлари анализи мисолида халқ оғзаки ижоди совет даврида тараққиётнинг ўзига хос янги босқичларига кўтарилганлигини дадил исбот қилди. Унинг ишларида совет фольклорининг традицион фольклордан фарқи ва ўхшаш жиҳатлари биринчи мартаба тўғри қўйилди ва имкониёт доирасида ҳал этилди.

Халқимизнинг совет даври оғзаки бадий ижоди бўйича атоқли олим олиб борган тадқиқотларнинг якуни сифатида 1935 йилда (сўз боши, изохлар, луғат билан таъминланган) «Ўзбек совет фольклоридан намуналар» («Мардикор» достонидан олинган парчаларни Шариф Ражабий тайёрлаган) китоби майдонга келдики, унда совет даврида халқ достончилари томонидан яратилган бир қатор эпик асарлар («Ўртоқ Ленин», «Мардикор», «Кооператив ўғрилари», «Амир қочди», «Ҳиззах қўзғолони», ва бошқалар), жуда кўп қўшиқлар, ашулалар, термалар биринчи марта эълон қилинди. Шунингдек, совет даврида яратилган фольклор асарлари системалаштирилди, классификация қилинди, улар ҳақидаги дастлабки илмий қараш баён этилди. Бу ҳол фольклоршуносликнинг ўша давр тараққиёти учун муҳим аҳамиятга эга эди. Тўплам

илк бор илмий-диалектологик транскрипция билан нашр қилинганлиги жиҳатидан ҳам характерлидир.

1935 йилда Миёнбузрук Солиҳовнинг «Ўзбек театри тарихи учун материаллар» ва «Октябрча бўлган ўзбек оғзаки адабиёти (фольклор)» деган икки китоби нашр этилади. Биринчи китобда автор халқ театрининг характери, моҳияти, турлари ҳақида фикр юритади; қизиқчиларнинг драматик ўйинларини «халқ саҳна ўйинлари орасида энг характерлиси ва бир даража тугаллангани, унда ҳамма аҳамият қиёфага, ҳаракатга ва сўзга берилади», деб тўғри баҳолайди. Китобга «Саркардалар» пьесасини илова қилади. Иккинчи асарида эса инқилобча яратилган фольклор асарларидан намуналар, жумладан, «Алпомиш» достонидан (Берди бахши варианты) парчалар эълон қилди. Олимнинг ҳар иккала китоби фольклор асарларини нашр этиш нуқтаи назаридан ва айрим мулоҳазалари билан фольклоршунослик тарихида маълум қимматга эга. Лекин автор ўз асарларида баъзи камчиликларга ҳам йўл қўйган. Чунки бу даврда ўзбек фольклоршунослиги жиддий ютуқларни қўлга киритган бўлса-да, унинг тараққиёт йўлига вульгар социологизм у ё бу даражада ров бўлмоқда эди. Шунинг натижасида у «Алпомиш» достонининг ғоявий, тарбиявий ва тарихий аҳамиятини инкор этишга уринди. М. Солиҳов ўзининг хато қарашлари билан эпосни аристократия синфи яратади, деган сохта назарияга эргашиб, «Алпомиш» достонини афсонавий ва диний қарашларни ўз ичига олган феодализм унсурлари ижодига мансуб деб баҳолади.

Халқ оғзаки ижодига берилган эътибор натижасида олий ўқув юр்தларининг филология факультетларида ўзбек фольклорини мустақил бир курс сифатида ўқитилиш даражасига кўтарилиши бу соҳадаги қўлланма ва хрестоматияларга бўлган эҳтиёжни яна ҳам кучайтириб юборди.

Шу сабабли олий ўқув юр்தлари учун «Ўзбек фольклори» (1- китоб, 1939) ва «Октябрь социалистик революциясидан кейинги ўзбек фольклори» (2- китоб, 1941) хрестоматиялари нашр этилди. Ҳар иккала хрестоматия жуда катта изланишлар, муҳим илмий хулосаларнинг натижаси ўлароқ, юзага келди. Унда фольклорга бир курс сифатида умумий қараш акс этганки, бунга барча намуналарни чуқур мушоҳада этиш, уларни илмий асосда анализ қилиш орқали эришилди.

30-йилларнинг иккинчи ярмида ўзбек фольклоршунослигига Мансур Афзалов, Шарифа Абдуллаева, Юсуф Султоновлар кириб келишди. Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода, Шокир Сулаймон, Шариф Ризо ва бошқа ёзувчилар фольклор билан шуғулландилар.

Мансур Афзалов (1910—1973) атоқли ўзбек халқ шоири Ислон Назар ўғли билан узоқ йиллар давомида иш олиб борди, унинг репертуарини, ижодини қўнт билан ўрганди. Ўз тадқиқотлари натижасини дастлаб «Ислон шоир Назар ўғли» мақоласида («Гулистон» журнали, 1939, № 11) эълон қилди. Шоирнинг «Орзиғул» достонини ёзиб олиб, уни 1941 йилда нашр этди. М. Афзалов, Б. Каримов билан биргаликда ёзган «Ўзбек фольклори» мақоласида («15 йил ичида ўзбек совет адабиёти» тўплами, 1939, 129—144-бетлар) совет даври ўзбек фольклорини биринчи марта атрофлича текширган Ҳоди Зариф изидан бориб, унинг ўн беш йиллик тараққиётига яқун ясади.

Бу йилларда фольклоршунос Буюк Каримов (1906—1945) ҳам ўзбек халқ эртаклари устида самарали тадқиқотлар олиб борди. У 1939 йилда «Ўзбек халқ эртаклари»ни нашр эттирди. Сўз бошида тадқиқотчининг ўзбек халқ эртақчилари ва эртақчилик ҳақидаги ажойиб кузатишлари ўрин олганки, улар ўз вақтида ўзбек фольклоршунослиги учун катта аҳамиятга эга бўлди. Автор гарчи мунозарали бўлса-да, эртақларни бир қадар классификация қилиб, тематик равишда анализ этди. Мазкур китоб эртақлар бўйича яратилган биринчи йирик тўпламдир.

30-йилларнинг иккинчи ярмида фольклорнинг деярли барча жанрларига эътибор кучайди. Шариф Ризо ўзбек халқ латифаларини тўплашга киришди ва сўз боши ёзиб, 1941 йилда 240 та латифани олти китобча ҳолида нашр эттирди. У «Халқ санъаткорлари» мақоласида («Гулистон» журнали, 1940, № 4) биринчи бўлиб қизиқчилар

МАНСУР АФЗАЛОВ
(1910—1973)

билан аскиячиларни бир-биридан фарқлади, улар санъатига характеристика берди. Қўқондаги бир гуруҳ аскиячи ва қизиқчиларнинг ижодий биографияларини ёритди.

1936 йилда Ўзбекистон ССР Санъатшунослик институти томонидан халқ театрини ўрганиш, ва айниқса, оғзаки драмани ёзиб олиш бўйича бошланган иш бу соҳада катта бурилиш бўлди. Институтнинг илмий ходими А. Л. Троицкая раҳбарлигида 1936—1941 йиллар орасида Фарғона водийсига бир неча бор экспедиция уюштирилди. Санъатшунослик институти ва Санъат ишлари бошқармаси томонидан 1940 йилда халқ актёрларининг Тошкентда чақирилган ва зўр муваффақият билан ўтган республика кўриги ҳам драма тўловчиларга кенг имкон яратиб берди. Шундай қилиб, 1936—1941 йиллар мобайнида турли вариантларда 80 дан ошди фольклор комедияси, ўнлаб юмористик ҳикоялар ёзиб олинди.

Ўзбек фольклоршунослиги тараққиётининг Улуғ Ватан урушигача бўлган давридаги характерли хусусиятларида яна бири 30-йилларнинг охирига келиб, эпос масалаларига жиддий эътибор берилишидир. Хусусан, Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг 1939 йилда бўлган II съезида фольклор масаласининг алоҳида қўйилиши бунга эътиборни янада кучайтирди. Натижада Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода, Ҳоди Зариф, Шокир Сулаймон, Буюк Каримов, Мансур Афзалов, Юсуф Султонов ва бошқалар «Алпомиш», «Ширин билан Шакар», «Орзигул», «Муродхон», «Рустамхон», «Гўрўғлининг туғилиши», «Балогардон», «Қундуз билан Юлдуз», «Малика айёр», «Равшан» каби ўзбек эпосининг энг яхши намуналарини нашр этириб, ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилишди.

Немис-фашист босқинчиларининг Ватанимизга хиёнаткорона ҳужуми туфайли урушнинг дастлабки кунлариданоқ Иттифоқимизнинг ғарбий районларидан Ўрта Осиё республикаларига қатор илмий муассасалар, атоқли олимлар, совет адабиётининг йирик намояндалари, таржимонлар эвакуация қилинди. Жумладан, академик В. В. Струве, В. Ф. Шишмарев, СССР Фаоллар академиясининг муҳбир аъзолари В. М. Жирмунский, Е. Э. Бертельс, А. К. Боровков, А. Ю. Якубовский, С. П. Толстов, профессорлардан К. В. Тревер, Б. С. Мейлах, Д. Д. Благой, Н. Л. Бродский, Н. К. Пиксанов, К. Л. Зелинский каби атоқли олимлар, Л. М. Пеньковский, С. И. Липкин, В. Державин сингари ўзбек эпосининг ажойиб таржимон-

лари Тошкентда яшадилар. Атоқли рус олимларининг республикамизда яшаши ва узаро илмий-ижодий ҳамкорлик қилиши ўзбек филологияси, жумладан, ўзбек совет фольклоршунослиги тараққиётида муҳим роль ўйнади.

Бу даврда фольклоршуносликнинг характерли хусусияти мамлакат мудофъаси ва чет эл босқинчиларига қарши кураш акс этган асарларни кенг пропаганда қилиш, совет жангчиларининг ватанпарварлик ва қаҳрамонлик руҳида тарбиялашда улардан фойдаланиш ҳисобланади. Шундай қонуний эҳтиёж натижасида «Далли», «Хушкелди», «Зулфизар билан Авазхон», «Чамбил мудофааси», «Чамбил қамали» дostonлари, «Гўрўғли» туркуми dostonларидаги баъзи бир жанг манзараларини ўз ичига олган «Мардлар майдони», «Гўрўғли», «Тўлак ботир» тўпламлари босилиб чиқди. Кекса халқ шоирлари Фозил Йўлдош ўғли ва Ислom Назар ўғлининг ватанпарварлик ва қаҳрамонликка ундовчи термалари нашр этилди. Уларда совет жангчиларини қаҳрамон, мард бўлишга, она юртини ҳимоя қилишга чақириқ руҳи яққол сезилади.

Ўзбек халқи ижодини тўплаш ва ўрганишда жиддий ютуқлар қўлга киритилган бўлса-да, ҳали 40-йилларнинг бошларигача бу муваффақиятларни умумлаштирувчи монографик тадқиқотлар йўқ эди. Шу вақтгача қилинган ишлар ўзбек эпосини бутун борлиги ва мураккаблиги билан умумлаштиришга шароит яратган ва бундай назарий асарга эҳтиёж катта эди. Ўзбек халқ dostonларининг кўпчилиги ўша даврда ҳали қўл ёзма ҳолида эканлиги ҳисобга олиниб, бундай ишга зарурат янада кучлилиги равшан бўлади. Шундай умумлаштирувчи тадқиқот — «Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси» китоби В. М. Жирмунский ва Ҳ. Т. Зарифовнинг ҳамкорлиги натижасида Улуғ Ватан уруши йилларида юзага келди¹.

Китобнинг биринчи бобида ўзбек халқ dostonчилари ва бахшилик санъатининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида фикр юритилади. Бунда ўзбек фольклоршунослари томонидан тўпланган бой фактик материал таҳлил этилиб, жонли жараён, традиция ва мактаб, куйчининг индивидуал маҳорати борасида эътиборли хулосаларга келинадики, булар назарий ва қиёсий-тарихий нуқтаи назардан катта қизиқиш касб этади.

¹ Асар 1947 йилда Москвада рус тилида нашр этилди.

Асарнинг иккинчи бобида эпик репертуар таҳлил қилинади. Ўзбек халқ дostonлари жанр хусусиятлари ҳисобга олинган ҳолдаги классификациясига кўра, қаҳрамонлик, романик, жангнома, тарихий мазмундаги ва ёзма манбага эга бўлган дostonларга бўлинади. Муаллифлар ҳар бир турга кирувчи дostonларнинг жанр хусусиятлари ва уларнинг намуналарини тўғри таҳлил этганлар.

«Ўзбек эпосининг умумий характеристикаси» деб номланган учинчи бобда халқ дostonларининг ғоявий мазмуни, образлари, поэтик стили атрофлича таҳлил қилинди, уларнинг яратилиш даври ҳақида қимматли мулоҳазалар илгари сурилди. Китобнинг сўнгги бобларида кейинги даврларда яратилган янги дostonлар ва ўзбек халқ шоирларининг замонавий темалардаги асарлари таҳлили ҳамда ўзбек халқ эпосини ўрганишдаги галдаги вазифалар ёритилди.

«Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси» китоби билан халқимизнинг фавқулодда бой оғзаки поэтик ижоди оламга танилди. 1958 йилда Германия Демократик Республикасида ушбу асар муфассал баёнининг немис тилида босилиб чиқиши юқоридаги фикрни яна бир бор тасдиқлайди. Асарда ўзбек халқ дostonлари мисолида халқ қилинган масалалар жаҳон эпосининг, жумладан, СССР халқлари эпик ижодиётининг назарий проблемаларини ишлаб чиқишга кенг йўл очиб беради. Бу ноёб тадқиқотнинг яратилиши билан ўзбек фольклоршунослиги янада юқори поғонага кўтарилди, халқ дostonларини ўрганишда янги этап бошланди¹.

Урушдан кейинги йилларда фольклоршуносликда баъзи бир ютуқлар қўлга киритилди. М. Афзалов Улуг Ватан уруши даври фольклори ҳақида, Бекмурод бахши, Шеробод дostonчилари тўғрисида мақолаларини эълон қилди; «Фарҳод ва Ширин» дostonининг халқ варианты» номли тадқиқоти яратди. Ҳоди Зарифнинг «Ўзбек фольклорида 1916 йилги миллий озодлик қўзғолонининг акс этиши», «Эргаш Жуманбулбул ўғли — атоқли халқ шоири», «Кунтуғмиш» дostonи ҳақида», «Фозил Йўлдош ўғли» каби мақолалари босилиб чиқди. У ўзбек халқ мақолларини,

¹ Бу асарда қўйилган баъзи проблемалар академик В. М. Жирмунскийнинг айрим асарларида кейинчалик янада ривожлантирилди. Қаранг: В. М. Жирмунский. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка, М., ИВЛ., 1960; его же, Народный героический эпос, М., — Л., ГИХЛ, 1962.

Фозил Йўлдош ўғлининг танланган асарларини ҳам сўз боши ва изоҳлар билан нашр этди. Рус тилида Мақсуд Шайхзода сўз бошиси билан «Алпомиш» дostonи, «Ўзбекистонда халқ поэзияси» тўплами босилиб чиқди. М. Афзалов тузган «Ўзбек фольклоридан ўқув материаллари» ўз ўқувчилари қўлига бориб тегди. Фольклор асарлари тўплам ва антологияларга киритилди.

50-йилларда эпосни ҳар жиҳатдан ўрганиш ва тўплаш ишлари қизитиб юборилди. Ҳоди Зариф, М. Афзалов, М. Алавия, З. Хусаиновалар тайёрлаган «Ўзбек совет фольклоридан намуналар» тўплами босилиб чиқди. «Ойсулув», «Равшан», «Малика айёр», «Кунтуғмиш», «Едгор», «Орзигул», «Ширин билан Шакар», «Рустамхон», «Интизор», «Муродхон» каби эпик асарлар ҳамда «Ўзбек халқ дostonлари» икки томлигининг нашр этилиши эса жуда катта сиёсий ва тарбиявий аҳамиятга эга бўлди.

Ўзбек фольклоршунослиги эришган ютуқлар, партия XX съезди яратган ижодий муҳит 1956 йил 20—25 сентябрда Тошкентда «Алпомиш» эпоси муҳокамасига бағишланиб ўтказилган регионал кенгашнинг муваффақиятли якунланишига замин ҳозирлади. Кенгашда «Алпомиш» дostonининг ғоявий мазмуни, халқчилиги борасида қимматли фикрлар баён этилди, бу улкан эпоснинг қозоқ, қорақалпоқ, татар, бошқирд, олтой, тожик, версиялари устида жиддий муҳокамалар юритилди. «Алпомиш» дostonи муҳокамасига бағишланган регионал кенгаш жуда катта назарий ва практик аҳамиятга эга бўлди. СССР халқлари, хусусан, Ўрта Осиё, Қозоғистон ва Волга бўйи халқлари эпосини ўрганишда янги этапни бошлаб берди. Кенгашда ва унинг кейинчалик нашр этилган материалларида эпосга нигилистик муносабатда бўлиш, уни вульгар социологик—ғайри илмий нуқтаи назардан текширишга хотима берилди.

Кенгашдан кейин ўзбек фольклорини тўплаш, нашр этиш ва ўрганишда, хусусан, эпос масалаларини текширишда жиддий ишлар қилинди. Жумладан, «Алпомиш» дostonининг Фозил шоир варианты 1957, 1958 йилларда қайта нашр этилди. Унинг рус тилидаги таржимаси В. М. Жирмунскийнинг сўз бошиси билан Москвада босилиб чиқди. Шунингдек, «Ўзбек халқ шоирларининг совет даври ижоди» (1958) тўплами нашр этилди. «Ўзбек шеърияти антологияси»нинг биринчи томи (1961) фольклор материалларига бағишланди. В. М. Жирмунскийнинг

МУЗАЙЯНА АЛАВИЯ
(1909 йилда туғилган)

ларни монографик усулда тадқиқ қилувчи айрим тадқиқотлар юзага келди. Жумладан, Музаейна Алавиyaning «Ўзбек халқ қўшиқлари» (1959) асарида фольклорнинг энг кўп тарқалган, энг оммавий, энг қадимий, жанговар жанрларидан бири — қўшиқ таҳлил қилинди. Асарга халқ қўшиқларининг каттагина қисмининг илова қилиниши ҳам алоҳида таҳсинга сазовордир.

Ўзбек совет фольклорининг йигирманчи йиллардаги тараққиёт этапларини системали равишда ёритувчи асар — Ж. Қобулниёзовнинг (1919—1974) «Совет даврида ўзбек халқ поэтик ижоди» (1959) китоби ҳам шу даврга мансуб бўлиб, текширилаётган фольклор асарлари тематик принциплар асосида таҳлил доирасига киритилади ва ҳар бирига, хусусан, эпик асарларга конкрет баҳо берилади. Шунингдек, Л. А. Перепелицинанинг «Ўзбек халқ қўғирчоқ театри» асарида (1959) қўғирчоқ театрининг турлари, техникаси, қўғирчоқбозларнинг қобилияти ва ижрочилик маҳорати каби масалалар ёритилди.

60—70-йилларда ўзбек фольклорини илмий-назарий ўрганиш соҳасида жуда катта ишлар қилинди. Бу даврга келиб халқ оғзаки ижодининг поэтика масалаларини тадқиқ қилиш биринчи планга чиқа бошлади. Бунда партия-

«Алпомиш» достони устида бир неча йиллар давомида олиб борган илмий-тадқиқот ишларининг синтези сифатида майдонга келган «Алпомиш» ҳақидаги ривоят ва қаҳрамонлик эртаги» номли китобида (1960) туркий халқларнинг кўпчилигида қўйлапиб келган «Алпомиш» эпосига доир барча материаллар қиёсий-тарихий-генетик метод асосида илмий умумлаштирилди, достоннинг тарқалиши ва генезисига доир чуқур назарий хулосалар чиқарилди.

50-йилларнинг охирида фольклорнинг айрим жанрларини, унинг намоёндалари ижодини, баъзи давр-

ларнинг XXIII—XXV съездларининг кўрсатмалари, КПСС Марказий Комитетининг «Адабий-бадний танқидчилик ҳақида»ги (1975) қарори катта роль ўйнади. Чунки фольклоршунослик фани ҳам меҳнаткашларда коммунистик дунёқарашни шакллантиришда катта аҳамиятга эга бўлган оғзаки адабиёт намуналарини ўрганиш орқали «совет ватанпарварини, интернационалистни тарбиялаш» (Л. И. Брежнев) ишига улкан ҳисса қўшади.

Сўнгги йилларда ўзбек фольклоршунослари йирик-йирик проблемаларга қўл ура бошладилар. Жуда катта маданий бойлигимиз бўлган халқ достонларини ўрганиш диққат марказида бўлди. Бу соҳада эпосда халқ эстетик идеалининг акс этиши, достонлар поэтикаси ва тарихий асослари, вариантчилик ва версия масалалари каби қатор проблемалар таҳлил этилди. Айниқса, Ҳ. Т. Зарифовнинг «Ўзбек халқ достонларининг тарихий асослари» (1976), «Халқ ижодини нашрга тайёрлаш принциплари» (1978) каби китоблари фан тараққиётида муҳим ўрин тутди. Тадқиқотчининг ҳаққоний таъкидлашича, эпосда сақланиб қолган қадимий эътиқод ва тушунчалар, от, туя, бўри, қўш культининг изларини мавжуд тарихий ва этнографик фактлар билан қиёсий ўрганиш, достонларнинг тасвирий воситалари бўйича текширишлар олиб бориш уларнинг тарихий асосларини очишда муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбек эпосининг жонкуяр тадқиқотчиси академик В. М. Жирмунский «Танланган асарлар»ининг нашр этила бошланиши ва унинг дастлабки томи туркий халқлар қаҳрамонлик эпосига бағишланганлиги халқ достонларини ўрганишда алоҳида бир босқични ташкил этади¹. Туркий халқ эпосининг ўрганилишини таҳлил этувчи библиографик мақола билан бошланган бу монументал китобга олимнинг «Манас», «Алпомиш», «Эдега» достонлари ҳақидаги кузатишлари, «Тарихий маълумотлар асосида нўғой баҳодирлари тўғрисидаги эпик ривоятлар», «Ўғуз қаҳрамонлик эпоси» ва «Китоби дада Қўрқуд» каби тадқиқотлари, «Ўрта Осиё халқ бахшилари», «Туркий халқ шеъри ҳақида» сингари мақолалари киритилган. Буларнинг бир қисми биринчи марта эълон қилинганлигини ҳисобга олсак, китобнинг аҳамияти янада ошади.

¹ В. М. Жирмунский. Тюркский героический эпос, Избранные труды, Л., «Наука», 1974.

Москвалик олима Н. В. Кидайш-Покровская Ҳоди За-риф билан ҳамкорликда «Рустамхон» достони устида са-марали филологик ва текстологик тадқиқотлар олиб бор-ди. Натижада олима «Рустамхон» достонининг (Фозил Йўлдош ўгли варианти) русча ва ўзбекча текстини ака-демик нашрга тайёрлади, уни тадқиқот ва изоҳлар билан таъминлади. Китоб 1972 йилда «СССР халқлари эпоси» сериясида Москвада нашр этилди. Бу — ўзбек эпосининг биринчи академик нашридир. Шунингдек, М. Саидов, М. Муродов, Б. Саримсоқов, А. Қаҳҳоров, О. Мадаев ка-биларнинг эпосга доир тадқиқотлари эълош қилинди, қирққа яқин халқ достони алоҳида-алоҳида китоб ҳолида нашр этилди.

Достон ижрочилари ва ижодкорлари ҳақидаги мате-риалларни кенг текшириш турли даврларда яратилган халқ оғзаки ижоди асарларининг яшаш формалари ва мо-ҳиятини тушунишда жуда катта ёрдам беради. Бу ўринда шунинг ҳам таъкидлаш керакки, замонамизнинг буюк дос-тончиси, улкан халқ шоири Эргаш Жуманбулбул ўғлининг (1972), атоқли бахшилар — Фозил Йўлдош ўғли, Ислоҳ Назар ўғли, Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлканлар-нинг (1975) юз йиллигининг кенг нишонлангани халқ ижодкорлари асарларини ўрганишда янги этапни бошлаб берди.

Ўзбек фольклорининг иккинчи эпик тури — эртаклар ҳақидаги биринчи йирик тадқиқот М. Афзаловнинг «Ўзбек халқ эртаклари ҳақида» китобидир (1964). Бу моногра-фия авторнинг ўзбек халқ эртаклари бўйича бир неча йиллар давомида олиб борган кузатишлари натижаси си-фатида юзага келди. Автор дастлаб ўзбек халқ эртаклари-нинг ўрганилиши, терминлари ҳақида фикр юритади, халқ эртакларининг маълум бир классификациясини бе-ришга урипади. Олим ҳайвонлар ҳақидаги эртакларни таҳлил қилар экан, бой этнографик адабиёт асосида улар-да қадимги кишиларнинг табиат ҳодисалари ва айрим ҳайвонларга нисбатан тотемистик ҳамда анимистик қа-ранилари ифодаданганлигини кўрсата олган. Бу билан айрим эртаклар бир замонлар кишиларнинг баъзи ҳай-вонларга эътиқод қилганликлари, уларни тотем сифатида муқаддас тутганликлари натижасида юзага келганлигини кўрсатади. Муаллиф сеҳрли-фантастик эртаклар таҳлили орқали улардаги образлар билан реал ҳаёт ҳодисалари ўртасидаги алоқа, реаллик билан идеаллик ва ҳаёт билан

фантазиянинг ўзаро муносабати каби масалалар ҳақида баҳс этади. Китобнинг «Ўзбек халқ эртакларининг ўзига хос баъзи бир хусусиятлари ҳақида»ги бобида муаллиф-нинг ўзбек халқ эртаклари ва эртакчилари ҳақидаги узоқ йиллик кузатишлари, тўплаган материаллари ўз ифодаси-ни топган, эртакларнинг бадиий ва стилистик хусусиятла-ри борасида баъзи бир фикрлар ўртага ташланган. Лекин муаллиф ўзбек халқ эртакларини, асосан тематик нуқтаи назардан классификация қилади ва таҳлил этади.

Фольклоршунос К. Имомовнинг «Ўзбек сатирик эр-таклари» (1974) монографиясида бу тур эртакларнинг жанр хусусиятлари, уларда анъанавий синов мотиви ва комик қаҳрамон, социал мотив ва конфликт, сатирик эр-такларнинг бадиий хусусиятлари ва тақдири, эртак ва дос-тон муносабатлари каби муҳим масалалар ёритилган. Ғ. Жалоловнинг «Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси» (1976) монографиясида эса, сеҳрли-фантастик эртакларнинг ге-незиси ва морфологияси масалалари таҳлил қилинади. Ҳар иккала монография эртакшуносликда сўнгги йиллар-да қўлга киритилган жиддий ютуқлардир. Шу билан бирга, эртакларни нашр этишга ҳам алоҳида эътибор бе-рилди. М. Афзалов, З. Ҳусайнова, Х. Расулевлар тайёрла-ган «Ўзбек халқ эртаклари»нинг икки томлиги рус ва ўзбек тилларида икки марта нашр этилди. «Кенжа ботир», «Бўри билан тулки», «Олмос ботир», «Чалнак ёққан кун», «Қари наъматак» каби бир қанча тўпламлар босилиб чиқди.

Шуни айтиш керакки, оғзаки наср поэтикаси масала-лари кейинги йилларга қадар жиддий ўрганилмай келар-ди. Б. Саримсоқовнинг «Ўзбек адабиётида сажъ» (1978) монографияси бу йўлдаги дадил қадамдир. Монографияда автор наср турлари, сажъ ва эпик шеър, сажъ ва қофия, ўзбек адабиётида сажънинг пайдо бўлиши, эртакларда ва достонлар насрида сажънинг характери ва хусусиятлари каби масалаларни атрофлича ёритади.

Халқ қўшиқларини ўрганишда М. Алавиянинг «Ўзбек халқ маросим қўшиқлари» (1974) монографияси алоҳида ўринда туради. Автор маросим қўшиқларини бой этногра-фик материал — халқимизнинг Октябрь инқилобига ча-кечирган турмуши, урф-одатлари, расм-русмлари, удум ва примлари билан боғлиқ ҳолда текширади. Олима халқ қўшиқларининг тарихий илдизи ва асосий хусу-сиятларини ўрганиш орқали уни биринчи марта класси-

фикация қилди ва тўй маросими қўшиқларини алоҳида бобда махсус тадқиқ этди. Шунингдек, К. Очиловнинг меҳнат қўшиқлари, С. Рўзимбоевнинг Хоразмда тарқалган совет даври қўшиқлари ҳақидаги тадқиқотлари яратилди. Ж. Қобулнӣёзов эса «Хоразм халқ қўшиқлари» тўпламини (1965) сўз боши ва нзоҳлар билан нашр эттирди. «Мадҳия», «Светоч», «Сўнмас қуёш» каби қўшиқ тўпламлари босилиб чиқди.

Кейинги йилларда ўзбек фольклорини социологик-тарихий ва фалсафий-педагогик нуқтаи назардан текширувчи айрим асарлар юзага кела бошлади. Ғ. Шоюсупованинг «Ўзбек халқ оғзаки ижодида ижтимоий-сиёсий ғоялар» (1965), З. Миртурсуновнинг «Ўзбек халқ оғзаки ижодида халқ педагогикаси» (1974), А. Акбаровнинг «Халқ оғзаки ижодида материалистик мушоҳада ва диалектика элементлари» (1977), С. Алимовнинг «Ўзбек фольклори эстетикаси», Т. Турдиевнинг «Ёш авлодни тарбиялашда халқ оғзаки ижодиининг роли» каби асарлари шулар жумласидандир. Фольклоршунос Ё. Жўраев эса «Ўзбек халқ ижодида атеистик қарашлар», «Ислон, хотин-қизлар, фольклор», «Қуръоннинг мусулмон бўлмаган халқларга муносабати» каби китобчаларидан кейин «Ўзбек халқ ижодида динга қарши мотивлар» (1965) монографиясини яратди. Китобда меҳнаткаш омманинг қуръон ва шариат ақидалари ҳамда дин арбобларига бўлган салбий муносабати ўзбек халқ оғзаки ижоди асарлари аспектида таҳлил қилинган. У ёки бу масалага ислом таълимотининг қарашини ва унга қарама-қарши ўлароқ, ўзбек халқ поэтик ижоди асарларини параллел келтириб, фольклордаги атеистик мотивлар қараб чиқилади ва тегишли хулосага келинади.

Кейинги йилларга қадар «майда жанрлар» деб аталувчи топишмоқ, мақол ва маталлар ҳақида йирикроқ илмий асар йўқ эди. Бундай ишга З. Ҳусайнова киришди. У дастлаб ўзбек топишмоқлари тўпламини сўз боши билан нашр эттирди (1964). 1966 йилда шу жанр устида олиб борган кузатишларининг натижаларини монографик усулда тўплаш қилди. Унинг топишмоқлар ҳақидаги монографияси ўзбек фольклоршунослигининг сўнгги йилларда эришган катта ютуғидир. Минглаб топишмоқларни текс-тологик ўрганиш натижасида юзага келган бу тадқиқотда ўзбек халқ топишмоқлари ниҳоятда бой ва гўзал эканлиги илмий асослаб берилди. Монографияда топиш-

моқ жанрининг асосий хусусиятлари, терминлари, турлари, уларнинг келиб чиқиши, конкрет маънолари, ўзига хос бадиияти, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-маърифий ҳамда эстетик аҳамияти чуқур таҳлил этилган. Унда совет даврида яратилган янги топишмоқларнинг илмий таҳлилига ҳам маълум ўрин берилиши асарнинг қимматини янада оширган.

Сўнгги йилларда қўлга киритилган ютуқлардан яна бири шунда бўлдики, кам ўрганилган ва ёки деярли қўл урилмаган жанрлар бўйича ҳам катта-кичик тадқиқотлар яратилди. Жўмладан, М. Қодировнинг «Ўзбек халқ оғзаки драмаси» (1963) монографияси худди шундай асарлардан бўлиб, автор унда ўзбек халқ театрининг характери, турлари, халқ актёрларининг маҳорати, шунингдек, «сарой театри»нинг қиёфаси, ғоявий йўналиши, масхарабозлар репертуарлари ва драмаси каби актуал масалаларни Самарқанд, Бухоро ва Сурхондарё областларидан тўплаган материаллари асосида чуқур анализ қилиб бера олди. Тадқиқотчининг ўрни-ўрни билан Фарғона ва Хоразм област материалларига мурожаат қилиш, халқ оғзаки драмасини қиёсий ўрганишга ҳаракат қилиши ибратлидир. Монографияда халқ оғзаки драмаларининг сатирик ва юмористик томонлари, уларнинг ғоявий-тематик хусусиятлари, образлар системаси хусусида қимматли мулоҳазалар билдирилган. М. Қодировнинг «Масхарабоз ва қизиқчилар санъати» (1974) монографияси ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Унда автор XVIII аср охири, XX аср бошларидаги уч халқ театри — Бухоро, Хоразм, Фарғона анъанавий театрининг локал фарқ ва белгиларини ёритади. Фарғона қизиқчилари ва масхарабозлари санъатини кенг қўламда таҳлил этади. Олимнинг «Ўзбек театри анъаналари» монографиясида (1976) эса анъанавий ўзбек театри ва унинг ўзбек совет театри шаклланишидаги роли текширилади. Асар ўзбек халқ театри, унинг турлари ва анъаналарини мукамал тадқиқига бағишланган фунда-ментал ишлардандир.

Фольклор асарларида ҳажвий йўналиш муҳим ўрин тутди. Уларнинг бундай характерли томонларини текшириш эса фольклорнинг ижтимоий моҳиятини янада яққолроқ очади. Шу жиҳатдан Ҳ. Раззоқовнинг Фарғона водийси материаллари асосида яратган «Ўзбек халқ оғзаки ижодида сатира ва юмор» монографияси (1965) характерлидир. Асарда сатира ва юмор тушунчаси, унинг

фольклор асарларида ўзига хос равишда намоён бўлиши, комик вазият ва ҳолат, комик қаҳрамон яратиб воситалари ҳақида эътиборли мулоҳазалар илгари сурилган.

Ўзбек музыка фольклори ҳам ўзининг хилма-хиллиги ва бойлиги билан ажралиб туради. Уни ўрганишга 50-йилларнинг иккинчи ярмидан жиддий киришилди. Илгари тайёрланган ишлар эълон қилинди¹. Ю. Ражабий, И. Акбаров, К. Алимбоева, М. Аҳмедов кабилар тўпловчилиқ ва поталаштириш ишларини бошлаб юбордилар. Айниқса, Ф. Кароматовнинг фаолияти самарали бўлди. Унинг бево-сита иштироки ва раҳбарлигида икки мингдан ортиқ чолғу куйлари тўплади ва поталаштирилди. Буларнинг асосий қисми унинг қатор тадқиқотларида² умумлаштирилди.

Адабиёт ва фольклорнинг ўзаро муносабатлари проб-лемасини ўрганиш ўзбек фольклоршунослигида, асосан 60-йиллардан бошланди. Бунда у ёки бу ижодкорнинг фольклорга муносабати масалаларини текшириш асосий ўринда туради. О. Собировнинг «Яшин ва фольклор» (1973), «Сарчашма адиб ижодида» (1975), «Ойбек ижо-дида фольклор» (1975), Ғ. Ҳалоловнинг «Ҳамза поэзияси ва халқ оғзаки ижоди» (1975) рисоалари; М. Афзалов, М. Қодиров, С. Мамажонов, Ғ. Мўминов, М. Ҳақимов ма-қоалари; С. Асқаровнинг «20-йиллар ўзбек совет поэ-зиясида фольклор аъаналари» (1968); М. Маъмуровнинг «30-йиллар ўзбек совет поэзиясида фольклор аъаналари» (1973); А. Жўрахоповнинг «Ўзбек демократик ада-биёти ва фольклор» (1977); К. Қодировнинг «М. Шайх-зода поэзиясида фольклор аъаналари» (1973); А. Со-лиевнинг «Комил Яшиннинг фольклордан фойдаланишда-ги маҳорати» (1973); Т. Абдуқуловнинг «30-йиллар болалар поэмалари ва фольклор» (1977) каби тадқиқот-лари шу масалага бағишлангандир.

Бу борада Н. Маллаевнинг «Алишер Навоий ва халқ ижодиёти» монографияси (1974) катта ўрин тутди. Асарда Алишер Навоийнинг фольклорга муносабати,

¹ Е. Е. Ромашовская. Статьи и доклады. Записи музы-кального фольклора, Ташкент, ГИХЛ, 1957; Музыкальная фолькло-ристика в Узбекистане, Август Эйхгорн. Музыкально-этнографиче-ские материалы, Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1963.

² Ф. Кароматов. Узбекская народная инструментальная музыка, Ташкент, ГИХЛ, 1955, его же, Узбекская домбровая музы-ка, Ташкент, ГИХЛ, 1962; унинг, Ўзбек музыкаси совет даврида, Тошкент, ЎзКМН МК нашриёти, 1967.

Алишер Навоий ва мифология, «Хамса» қаҳрамонлари-нинг фольклордаги замини, Навоий дostonларининг халқ вариантлари, халқ оғзаки ижодида Алишер Навоий обра-зи каби масалалар атрофлича ёритилган.

Оғзаки ва ёзма адабиёт муносабатларини ўрганишда муҳим нуқталардан бири фольклор ва адабиёт заминида юзага келган қиссалар («Халқ китоблари»ни) тадқиқ этишдир. Бу муҳим масала ҳамон текширувчилар диққа-тидан четда қолмоқда. Шу нуқтаи назардан В. Абдуллаев-нинг «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслигидаги мулоҳазала-ри, Р. Маждидовнинг «Хуршед ва Маликаи Дилором», Ҳ. Оқбутаевнинг «Тоҳир ва Зухра» қиссалари материал-лари асосидаги кузатишлари диққатга сазовордир.

Ўзбек халқ оғзаки ижодида болалар фольклори муҳим ўрин тутди. Аммо кейинги йилларгача фольклорнинг бу муҳим тури деярли ўрганилмай келинар эди. Бу хайр-ли ишга Ғ. Жаҳонғиров қўл урди ва «Ўзбек болалар фольклори» (1974) монографиясини яратди. Монография-да болалар фольклорининг ўзига хос хусусиятлари ва тур-лари, тез айтишлар ва топилмоқлар, болалар қўшиқлари ва эртаклари, ўйин фольклори атрофлича таҳлил қили-нади.

Юқорида совет даври фольклорини ўрганиш доимо ўзбек фольклоршунослигининг диққат марказида турган-лиги алоҳида таъкидланган эди. Чиндан ҳам Ҳ. Т. Зари-фов, М. Афзалов, М. Алавия каби йирик фольклоршунос-лар бунга алоҳида диққат қилганлар. Кейинги пайтларда бу сафга Т. Ғозибоев, О. Собиров, Ж. Қобулниёзов Т. Очиловлар қўшилди. Айниқса, совет даври фольклори тўла очеркининг яратилиши бу соҳадаги жиддий ютуқдир. Ж. Қобулниёзов «Ўзбек совет фольклорининг ривожла-ниш йўллари» (1969) китобида 20—30-йиллар фолькло-ри тараққиётининг асосий хусусиятларини таҳлил этади. Айрим жанрлар ривож, аъанавий фольклорнинг совет давридаги ўрни масалаларига алоҳида диққат қилади ва зарур ҳулосалар чиқаради. О. Собиров эса «Ўзбек совет фольклори очерки» (1971) асарида Улуғ Ватан уруши ва урушдан кейинги давр халқ поэтик ижоди намуналари асосида фольклорнинг халқ ҳаётидаги ўрни масалаларини ёритади, халқ ижодининг профессионал санъат томон яқинлашув жараёнини кузатади. Бу йилларда ўзбек фольклорида В. И. Ленин ва Коммунистик партия тема-сининг акс этишини ўрганишга алоҳида эътибор берилди.

Е. Жўраевнинг кўп йиллик изланишлари самараси бўлган монографияси (1979) шундай тадқиқотлардандир. Шундай қилиб, 60—70-йилларда ўзбек фольклоршунослигининг текшириш объектлари янада кенгайди, илмий ишларнинг сифати анча яхшиланди; халқ ижоди ҳақидаги фан партиямиз қўйган кундалик талаблардан келиб чиқиб катта муваффақиятларни қўлга киритди.

Ўзбек фольклоршунослиги тараққиётидаги характерли хусусиятлардан бири шундаки, 60-йилларнинг иккинчи ярмига келиб йирик фундаментал ишларни амалга оширишга киришилди. Бу нарсa фольклор асарларини нашр этишда ҳам, уни илмий тадқиқ қилишда ҳам яққол кўринади. Айниқса, 1964 йилдан бошлаб, 45 томга мўлжалланган «Ўзбек халқ ижоди» асарларини нашр этишга киришиш муҳим воқеа бўлди. Қисқа муддатда кўп томлик услдаги ишлар тугалланди ва улар бирин-кетин босилиб чиқа бошлади. Ҳозиргача «Интизор», «Дастагул», «Муродхон», «Гулихиромон», «Орзигул», «Тоҳир ва Зухра», «Ҳасанхон», «Латифалар», «Олтин олма», «Сув қизи», «Гулпар», «Ойжамол», «Гўрғулининг туғилиши», «Гулшанбоғ», «Гулдор пари», «Равшан», «Далли», «Аския», «Гулёр», «Оқ олма, қизил олма» каби йигирмадан ортиқ асар китобхон қўлига етиб борди. Шунингдек, кўп томлик асосида рус тилида «Узбекское народное творчество» серияси билан 10 томга мўлжалланган асарлар мажмуаси нашр этилмоқда. Шундан ҳозиргача «Алпамыш», «Луковая царица», «Мурадхан», «Волшебный рубин», «Горе проходит, песня остаётся» каби китоблар босмадан чиқди.

Фольклор асарларини, хусусан, эпосни нашр этишдаги яна бир йирик иш — Эргаш Жуманбулбул ўғли айтган дoston ва термалардан ташкил топган беш томликнинг ва рус тилидаги уч томликнинг юзага келишидир¹. Бу куллиёт Эргаш шоир асарларининг энг мукаммалидир ва Совет Иттифоқида бир бахши репертуари асосида нашр этилган энг катта тўпламлардан ҳисобланади. Унинг изоҳ ва лугатлар билан таъминланиши илмий қимматини янада оширган.

¹ Қаранг: Булбул тароналари, I—V томлар, нашрга тайёрловчи Ҳоди Зариф, масъул муҳаррир Тўра Мирзаев, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1971—1973; Песни Бульбуля, составители Х. Т. Зарифов и Т. Мирзаев, Ташкент, 1974, 1977.

Халқимиз оғзаки ижодини ўрганишдаги катта ишлардан бири «Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар» сериясининг юзага келиши ва унинг дастлабки китобларининг нашр этилишидир. Бу сериядаги биринчи китоб — «Ўзбек халқ ижоди» 1967 йилда ўзбек совет фольклоршунослигининг асосчиси Х. Т. Зарифов туғилган куннинг 60 йиллигига бағишлаб чиқарилди. Авторлар коллективи томонидан яратилган бу асарда фольклорнинг кам ўрганилган назарий проблемалари қараб чиқилди, айрим жанрлар хусусиятлари ва тараққиёти кузатилди, оғзаки ва ёзма адабиёт муносабатига доир баъзи мулоҳазалар олға сурилди, ўзбек халқ поэтик ижоди намуналарининг поэтик тили бўйича қимматли хулосалар чиқарилди.

Бу сериядаги «Ўзбек совет фольклори масалалари» (1970) номли кейинги китоб совет даври ўзбек фольклорининг конкрет проблемаларига бағишланди. Унда халқ ижоди ривожига В. И. Ленин таълимоти ва Коммунистик партия доно сиёсатининг аҳамияти, совет даврида айрим жанрлар тараққиёти хусусиятлари, традиция ва новаторлик, ёзма адабиёт ва фольклор муносабати каби қатор масалалар тадқиқ қилинган. «Эргаш шоир ва унинг дostonчиликда тутган ўрни» (1971), «Фозил шоир» (1973), «Пўлкан шоир» (1976), «Ислом шоир ва унинг халқ поэзиясида тутган ўрни» (1978) китобларида эса атоқли дostonчиларнинг ҳаёти, ижоди ва репертуарининг асосий хусусиятлари ёритилган. Бунда фольклорда ижодкорлик ва ижрочилик проблемасига алоҳида эътибор берилган. Мазкур серияга кирган китоблар фольклорни илмий-назарий жиҳатдан ўрганиш ишини янада юқори савияга кўтарди. Фольклор асарларининг жанрлараро муносабатларини ва тараққиёт этапларини ўрганиш, этнографик фольклор бўйича тадқиқотлар олиб бориш, ўзбек фольклорининг тарихи ва назариясини яратиш юзасидан жиддий ишлар қилиш ҳал этилиши лозим бўлган муҳим масалалардир.

Ўзбек совет фольклоршунослигининг тараққиёт йўлига назар ташлар эканмиз, кўз ўнгимизда ривожланишнинг мураккаб босқичларидан ўтиб, қисқа бир даврда катта ютуқларни қўлга киритган фаннинг янги соҳаси намоён бўлади. Ўзбек фольклоршуносларининг жуда катта тўпловчилик ва текширувчилик фаолиятлари, қидириш-изланишлари, фанда марксча-ленинча партиявийлик учун қурашлари самарали бўлди. Ўзбекистонда ўзининг оригинал

текшириш хусусиятларига эга бўлган марксистик фольклоршунослик мактаби юзага келди ва муҳим ютуқларни қўлга киритди. Ўзбек халқ оғзаки адабиёти ҳақидаги фан ва унинг асосчиси Ҳоди Зариф мактаби тор кабинетда туриб ўйлаб чиқарилган, ҳаётдан батамом узилиб қолган «назарий» схемалар асосида иш кўрмади, балки жонли оғзаки жараёндан узоқда илмий текшириш ишлари олиб боришга қарши қурашди, яъни фольклорни ижро этилаётган, яратилаётган ерда, янги тарихий шароитда юз берган ҳодисаларни ҳисобга олган ҳолда меҳнаткаш омманинг ҳаёти, турмуши билан боғлиқ равишда ўрганиш лозимлигини методологик жиҳатдан асослаб берди.

Ўзбек олимлари фольклорни, хусусан, эпик асарларни унинг ижрочи ва ижодкорлари билан боғлиқ ҳолда ўрганишнинг методик жиҳатларини ишлаб чиқдилар, бахшининг (куйчининг) ижодкорлик шахсига алоҳида эътибор бериб, оригинал кузатишлар олиб бордилар. Шунинг учун ҳам эпик асарнинг тарқалиши ва яшаш шароитлари, куйчи ва унинг тингловчилари, традиция ва импровизация, устоз ва шогирд, дostonчилик мактаблари, версия ва вариация, маълум ижтимоий-иқтисодий шароитларнинг конкрет асарга таъсири каби масалаларни ёритишда жиддий ютуқларни қўлга киритдилар. Ўзигача жуда кам қўйилган ёки бутунлай эътибордан четда бўлган масалаларни ишлаб чиқишдаги ютуқлари ва ўзига хослиги унинг илмий жамоатчилик томонидан мактаб сифатида тан олинишига сабаб бўлди.

Фольклор материалларини кенг қўламда олиб, уни биринчи даражали масалалар атрофига жалб этиш, ўта синчковлик ва чуқур илмийлик, таҳлил этилаётган объектни тарих, археология, этнография, моддий маданият, тасвирий санъат намуналари билан кенг планда қиёсий ўрганиш, шунингдек, бир томондан, версия ва вариантларро, иккинчи томондан, генетик қардош ва қардош бўлмаган халқлар ижодиётига қўйиштириш, шу тариқа унинг қадимий илдизлари ва асосларини очишга интилиш бу илмий мактабнинг, бундай текшириш йўлининг характерли хусусиятларидандир. Бу йўл унинг асосчисининг ҳам, бу мактабда таълим олганларнинг ҳам жуда катта изланишлари натижасида шаклланди ва ривожланди. Ўзбек фольклоршунослиги ана шу йўлдан дадил олга бормоқда.

ҚАДИМГИ ДАВР ФОЛЬКЛОРИ

Сўз санъатининг дастлабки намуналари инсоният путқи пайдо бўлиши билан юзага кела бошлади. Унинг ташкил топишида ўша давр шарт-шароити, одамларнинг меҳнат ва турмуш тажрибалари, дунёқараш ва тушунчалари ҳал қилувчи роль ўйнаган. Энг аввал оғзаки насрий турнинг дастлабки намуналари вужудга келган. Улар ниҳоятда содда бўлиб, турли хилдаги ундов-хитоблар ва воқеалар баёнидан иборат бўлган. Меҳнат жараёни ҳамда онгнинг ривожланиши воқеа ва ҳодисалар талқинида оддий баёндан образли тасвирлашга олиб келди. Содда ва такрорий жумлалар бадий тил воситалари билан бойий бошлаган. Оддий сўз ўрнини кўчма маъноли сўз, сифатлаш, муболаға ва ўхшатишнинг илк намуналари эгаллай борган. Шундай қилиб, дунёни бадий ва эстетик дид билан фаҳмлай олиш, бадий сўз тажрибаларининг тараққиёти фольклорнинг дастлабки жанрларини юзага келтирди. Энг аввал кичик-кичик нақл ва мифлар, меҳнатни енгилаштирувчи, руҳан тетик қилувчи, хаёл оғушига олиб кирувчи эртак ва афсоналар яратилди, меҳнат жараёнини ифодаловчи қўшиқларнинг намуналари пайдо бўлди.

Демак, энг қадимги фольклор намуналари ёзув юзага келмасдан анча олдин пайдо бўлган ва ёзма адабиётнинг ташкил топишига муҳим ҳисса қўшган. Қадимий фольклор намуналари асл ҳолида, тўла равишда бизгача етиб келмаган. У оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга ўтиб ижодий ишланган. Ҳар бир материал турли хил ижтимоий

қатламлар таъсирида ўзгариб, шакл ва мазмунида янги-янги маълумотлар юзага келган. Ниҳоят, бизнинг қўлимизга етиб келган, яъни совет даврида ёзиб олинган ғоявий-эстетик жиҳатдан янгиланган анъанавий фольклор намуналарида, асосан феодализм шарт-шароитлари ўз ифодасини топган. Уларда қадимий мотивлар, турли қарашлар излари сақланган. Ўрта Осиё халқларининг энг қадимги фольклор намуналари баъзи тарихий ёдгорликлар, илмий асар ва ёдномалардагина сақланиб қолган. Энг қадимги фольклор асарлари мифлар, жангнома типидagi афсоналар, қаҳрамонлик ва паҳлавонлик эпослари, қўшиқ ва мақоллардан ташкил топган.

Ибтидоий тасаввурлар — анимизм ва тотемизм. Туркий халқлар фольклори билан урф-одатларида излари сақланиб қолган анимистик ва тотемистик қарашлар қадимий тасаввурлар системасини ташкил этади. Маълумки, ибтидоий инсон ўзига номаълум бўлиб кўринган табиат кучларидан талвасага тушар экан, айна пайтда уларни енгишга ҳаракат қилган. Бунинг уддасидан чиқа олмай, иложсиз қолиш табиатга сизғиниш, нотабиий кўринган ҳодисаларга топиниш, уларни культ даражасига кўтаришга олиб келган. Бу ҳол табиат ва жамият ҳодисаларига қарашда ғайри илмий (ибтидоий инсон назарида ҳақиқий) анимистик ва тотемистик тасаввурларни туғдирган.

Ибтидоий одам табиат ҳақидаги тасавурида ўзини табиат кучлари ва ҳодисалари билан айнан бир нарса деб ҳисоблайди, жонсиз нарсаларга жонли деб қарайди. Бу хилдаги ибтидоий тушунчалар комплекси анимизм номи билан олган. Унинг ёрқин намунаси эртакларнинг қадимий мотивларида ўз ифодасини топган. «Оқ билакхон» эртагида йигитнинг тошга айланиб қолиши, «Очил, очил, қамишлар»да қизнинг қамиш орасига кириб кетиши, «Ёрил-тош»да тошнинг ёрилиш мўъжизаси, қизни бағрига олиб яна ёпилиши, «Ялмоғиз кампир» эртагида одамларнинг тошга айланиб ётиши, «Қилич ботир»да эса қаҳрамоннинг жони қиличда эканлиги кабилар ана шу анимистик тушунчалар натижасидир.

«Ёрил, ёрил, тошлар-ай», «Очил, очил, қамишлар», «Сангил сопол тош, сен менга йўлдош», «Сим-сим, оч эшигингни» каби илтижо қилиб ёлворишлар ўша нарсада жон бор деган тушунчанинг образли ифодасидир. Яқин кунларгача тўй ва бошқа маросимларда гулхан ёқиш, унинг атрофида айланиш, қуёш, ой тутилганда қозон,

челак, жом кабиларни чалиш ҳоллари мавжуд эдики, бу, ўша йўқолиб бораётган қадимий тасаввурларнинг изларидир.

Тотемизм одамнинг кўпинча бир ҳайвон ёки ўсимлик, баъзан жонсиз нарса ёки табиат ҳодисалари билан алоқаси борлиги ҳақидаги ишонч-эътиқоддан келиб чиққан. Туркий халқлар, жумладан, ўзбек уруғларининг ота-боболари қуёш, сув, оловга топинганлар, кейинчалик эса от, ҳўкиз, илон, бўри, ит ва бошқа ҳайвонларга эътиқод қўйганлар. Бўрини бало, офатлардан сақловчи, ҳимоя қилувчи куч, уруғ, кабиларнинг аجدодлари деб билганлар. Шу тариқа тотемлар юзага келган. Тотем — у ёки бу уруғнинг эътиқод қўйган ҳимоячисидир. Тотемлар билан боғлиқ бўлган бир қанча афсоналар ҳам мавжудки, уларда кўпроқ от ва бўри култи ҳимоя қилинган.

Бўри қадимги ўзбек уруғлари орасида тотем ҳисобланган. Қадимий манбаларда келтирилган турк афсоналарида бўри турк уруғининг аждоди сифатида намоён бўлади. Афсонада тасвирланишича, қадимги турклар она бўридан ва душман томонидан қирилган уруғ ичида тирик қолган ўн ёшли ўғил боладан тарқалган. Бу болани она бўри қўл-оёқлари қирқилган ҳолда топиб олган ва уни гўшт бериб боққан. Шундан сўнг тоғларнинг бирига кириб кетган ва у ерда ўн та бола туққан. Уларнинг ҳар бири турк уруғларининг асосчилари бўлган. Ҳатто Ашина исмли турк уруғларининг бирида бўри калласи тасвирланган байроқ ҳам бўлган¹. Ибтидоий кишилар оғир ва аянчли турмушни яхшилашга интилганда ҳам бўрига ёлворган ва сизгинган.

Бўри билан боғлиқ бўлган эътиқод янги туғилган болани саломат сақлаш, яхши ҳаёт кечириш, қўй ва қорамол подаларини эҳтиётлаш, деҳқончилик экинларини ёвуз куч таъсиридан сақлаб қолишда иборат бўлган. Бўри тотемига алоқадор баъзи эртақ («Чўлоқ бўри», «Бўри қиз», «Бўри») ва афсоналар ҳозирги кунга қадар халқ орасида яшаб келган.

От култи қадимги кишиларнинг турмуш-тирикчилиги билан бевосита боғлиқ бўлиб, отларни иш ҳайвони сифатида ҳўжаликда фойдаланиш, хонакилаштириш давомида

¹ Н. Я. Вичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том I, М., Л., 1950.

юзага келган. Археология қазилмаларида аниқланган ярми от, ярми одам сифат ишланган расмлар, ҳали-ҳалигача экин майдонлари, полиларда отнинг калла суягининг қўриқчи сифатида қўйилиши ва бошқалар ибтидоий инсон онгида мавжуд бўлган от култи ҳақидаги эътиқоднинг тимсоли ҳисобланади. Қадимги Бактриядаги Зариясп, Хоразмдаги Ҳазорасп сингари географик жой номлари аслида от култига алоқадор бўлган уруғ номлари билан боғланади. Ўзбек халқ достонларида Ғирот, Бойчибор, Жийроққуш, Мажнунқўқ қаби эпик от образларининг гоят катта ўрин тутиши ҳам бежиз эмас. Демак, табиат ва ҳаёт ҳақида юзага келган ибтидоий тушунча ва эътиқодлар анимистик ва тотемистик қарашларни вужудга келтирди. Бу қарашлар ўз навбатида илк бор тўқилган эртақ ва афсоналарнинг мотив ва сюжетларини ташкил этди.

Қадимги мифлар. Порлоқ келажакни орзу қилиб, унга умид кўзи билан боққан узоқ ўтмишдаги авлод-аждодларимиз кишиларнинг қудратли ривожини олдиндан сезиб, уларнинг қобилиятини идеаллаштирган мифологик образларни яратган. Ана шу мифологик образларнинг илк бор намуналари кўҳна миф, афсоналарда нақл этилди. Қадимги давр фольклор намуналари ичида мифологик тасаввурлар асосида яратилган афсоналар ва мифлар алоҳида ўрин тутади.

Миф гречка сўз бўлиб, худолар ва паҳлавонлар ҳақидаги тўқима афсонадир. Мифология ибтидоий инсоннинг табиатни билишга интилишининг натижаси ҳисобланади. Дарҳақиқат, инсоннинг табиатга қарши курашдаги ожизлиги уни номаълум кўринган ҳодисаларга жавоб топишга, қандайдир тушунча ва тасаввурлар яратишга мажбур этган. Бўрон, зилзила, сув тошқини; сел қаби ғайри табиий кўринган кучлар даҳшатидан талвасага тушган инсон ёвуз кучларга қарши кураша олувчи ҳомий излаган. Ниҳоят, яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги мифологик тасаввурлар пайдо бўлган.

Олам ҳақидаги ибтидоий тасаввурлар ана шу тарзда юзага келган бўлиб, у ўз навбатида осмон, ой, қуёш ҳамда турли хил ҳайвонлар ҳақидаги худоларни, ғайри табиий тасвирланган паҳлавонлар ҳақидаги мифларни ҳосил қилди. Мазкур мифлар кишиларга руҳий куч, тетиклик ва осойишталик бахш этган, ниҳоят, инсониятни ғалабага чорлаган. «Қадимги эртақлар, афсона, мифларнинг

асосий ғояси қадимги даврлардаги меҳнат кишиларининг юкини енгиллаштиришга, ишнинг унумини оширишларига, тўрт оёқли ва икки оёқли душманларга қарши қуролланишларига ҳамда сўз кучи—«авраш», «афсун» йўли билан табиатнинг кишиларга хатарли бўлган ҳодисаларига таъсир этишларига қаратилган»¹. Қўринадик, миф зўр куч ва қудрат, осойишта яшаш ҳамда ёвуз куч устидан ғалаба қила олиш ҳақидаги орзу-умиднинг инъикосидир. «Кишилар яхшилик, бахт-саодат, қуёш нури ва иссиқликни ёмонлик, бахтсизлик, зулмат ва даҳшатли совуққа қарама-қарши қўйиб, бахт ўлкаси ва бахтсизлик ўлкаси деган мифларни яратганлар. Гўё табиатда улуғ ва фойдали кучлар—қуёш ва сув абадий бўлган ўлка ҳамда офат келтирувчи кучлар—зулмат ва кулфат абадий бўлган ўлка бор эмиш. Кўпчилик мифологик образлар мана шу икки ўлка ва улар ўртасидаги кураш фониде гавдаланади»².

«Авесто»да икки яратувчи куч—яхшилик ва ёмонлик Ахурамазда ва Ахриман қиёфасида намоён бўлади. Мазкур китоб ғоясига кўра, табиат ва жамиятдаги ҳодисаларнинг барчаси икки яратувчининг ўзаро курашидан келиб чиққан.

Ахурамазда яхшилик, ёруғлик, ободонлик ва эзгу кучларнинг худосидир. Унга қарашли нарсалар инсон турмушини яхшилашга ва хизмат қилишга қаратилган. У ўз ёрдамчилари орқали олов, чорва, металл, ер-сув ва ўсимликлар дунёсини бошқаради.

Ангра Манъю (Ахриман) барча ёвузлик ва ёмонликни бошқаради. У Ахурамаздага қарши чиқади ва ўзига қарашли девлар ёрдамида одамларга азоб-уқубат, машаққат, кулфат келтиради. Ахриман зўр куч ва қудратга эга бўлса-да, бироқ Ахурамазда қаби ҳар нарсага қодир ва қобил эмас, шу сабабли ёмонлик кучлари яхшилик олдида доимо мағлубиятга учрайди. Ёруғлик манбаи қуёш деб кўрсатилади. Қуёш нури инсонга ҳаёт бағишлайди. Олов эса қуёшнинг бир парчасидир. Шунинг учун ҳам инсон оловни муқаддас ҳисоблаб, оташкадаларда сақлар эди. Бундай оташкадалар Хоразмда, Жонбос қалъада топилган.

¹ М. Горький. Адабиёт ҳақида, Ўздавишпр, Тошкент, 1962, 265-бет.

² Н. М. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи, «Уқитувчи», Тошкент, 1976, 42-бет.

Демак, ўзбеклар орасида қуёшга — оловга эътиқод қўйиб, унга топиниш жуда қадимдан давом этиб келган. Митра — қуёш ва ёруғлик худоси, Нохит — ободонлик ва ғаровонлик худоси, Хумо — бахт, толе ва давлат худоси, Анахита ва Хубби (Фарғонада Эр Хубби) — сув худоси, Миррих — уруш ва ғалаба худоси, яхшилик ва эзгулик эса Каюмарс, Йима (Жамшид), Гершасп каби мифологик образларда мужассамлашган. Ёмонлик кучлари эса аждар, дев, жин каби салбий мифлар орқали тасвирланган. Қўрамизки, илк бор юзага келган бадий образлар ибтидоий инсон орзуларининг пақадар ҳаётий эканлигидан далолат беради. Бу диний персонажларнинг ҳар бири «Авесто»га кирмасдан олдин ҳам мадакдор руҳ ёки ёвуз куч сифатида халқ ўртасида мавжуд бўлган.

Матълум бўладики, «ҳар қандай мифология ҳам табиат кучларини ҳаёлда ва ҳаёл ёрдами билан енгади, ўзига бўйсундиради ва шакллантиради; демак, мана шу табиат кучлари устидан ҳақиқатда ҳукмронлик қилиш бошланиши билан мифология ҳам тамом бўлади»¹.

Ардвисура Анахита ҳақида миф. «Авесто»да Анахита забардаст, хушқомат, камарини баланд боғлаган, тўғри сўз, марҳаматли гўзал қиз сифатида намоён бўлади. У кишиларга куч-қудрат бахш этувчи, сувнинг мўл бўлишини таъминловчи маъбуда. «Худо ибтидоий кишилар тасаввурида мавҳум тушунча, ҳаёлий мавжудот эмас, балки у ёки бу меҳнат қуроли билан қуролланган реал сиймо эди»².

«Авесто»да шуҳрат топган қаҳрамонларнинг ёвузлик тимсолига (Ажи Даҳок, дев ва сеҳргарлар) қарши қўйилган қисмлар бор. Уларда тасвирланишича, ёвузликка қарши чиққан паҳлавон жанг олдида ғалаба қозонишни сўраб, муқаддас ҳомийга сиғинади, илтижо қилади: «О, марҳаматли, забардаст Ардвисура Анахита, менга мадад бер, уч оғиз ва уч бошли, олти кўз ва минг хил кучлар султон, баҳайбат Ажи Даҳок устидан ғолиб чиқай». Шундай экан, бу мотив эртак ва дostonлардаги қаҳрамоннинг аждар билан жанг қилиш эпизодини эслатади. Демак, ана шу жанг мотиви мазкур китоб яратилмасдан бурун ҳам халқ оғзида мавжуд бўлган. Китоб автори За-

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Санъат тўғрисида, I том, «Ўзбекистон», Тошкент, 1975, 129-бет.

² М. Горький. Адабиёт ҳақида, Ўздавнашр, Тошкент, 1962, 266-бет.

ратуштра ана шу мотив шуҳратида фойдаланган ва уни ўз ғояси учун хизмат қилдирган. Анахита, асосан сув ва ҳосилдорлик маъбудаси бўлган. Анбарона эса Анахитанинг кейинги вариантыдир.

Каюмарс ва Жамшид ҳақида мифлар. Каюмарс ҳақида миф қадимги Ўрта Осиё халқлари орасида кенг тарқалган. Унинг турли хил вариантларини қадимий ёзма манбалардан «Авесто», «Тарихи Табарий» ҳамда Абу Райҳон Берунийнинг «Ўтмиш асрлардан қолган ёдгорликлар» номли китобида, Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида кўриш мумкин. Каюмарс «Авесто»да, асосан Гайа Маретан, баъзи ўринда эса Гайа Мартан¹ деб юритилди. «Ғиёсул лугат»да эса Каюмарс Гавомард деб кўрсатилади. Археолог С. П. Толстовнинг фикрича, «Гавомарднинг маъноси инсон-буқа. У Амударё бўйида яшаган. Бўйи дарёнинг у бети билан бу бетида етган. Гавомард — Каюмарс Хоразмда яшаган»².

Ушбу мифнинг Беруний асаридаги баёнига кўра, Ахриманнинг ёмон қилмишларидан худо ҳайратда қолади. Унинг пешанасидан тер чиқади. Терни артиб ташлаганда, тер донасидан Каюмарс тугилади. Худо Каюмарсни Ахриман ёнига жўнатади. Каюмарс Ахриман ёнига етиб келиб, унинг елкасига миниб олади ва шу ҳолда дунёни айлана бошлайди. Ниҳоят, Ахриман бир ҳийла билан Каюмарсни елкасидан улоқтириб ташлайди ва унинг устига миниб олиб еяжагини айтади. Сени қайси томонингдан еяй, деб сўрайди Ахриман. Оёқ томонидан, деб жавоб беради Каюмарс, токи дунё гўзаллигидан узоқроқ баҳра олиб турайин. Аммо Каюмарс Ахриманнинг у айтган гапнинг тескарисини қилишини билар эди. Ахриман Каюмарсни боши томонидан ея бошлайди. Белига етганда Каюмарснинг уруғдонидан икки дона ерга тушади. Улардан ўсимлик ўсиб чиқади. Ўша ўсимликлардан бир ўғил, бир қиз (Мени ва Мешона) пайдо бўлади³.

Мифда Каюмарс ерда пайдо бўлган биринчи одам сифатида таърифланган. Каюмарс яхшилик ва эзгуликнинг ёвузлик устидан ғалабаси ҳақидаги ибтидоий ишончнинг образли ифодасидир.

¹ И. С. Брагинский. Из истории таджикской народной поэзии, М., 1956, стр. 121.

² С. П. Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб, ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1964, 87-бет.

³ Ўзбек адабиёти тарихи, 1-том, Тошкент, 1977, 26-бет.

Жамшид ҳақидаги миф памуналари ҳам Каюмарс ҳақидаги мифлар сингари Эрон ва Ўрта Осиё халқлари орасида кенг тарқалган. У пажоткор қаҳрамон, яхшиликнинг символик образи. «Авесто»да ҳикоя қилинишича, у адолатли подшо бўлган. Ўша пайтда юртда қаҳратон совуқ ҳам, жазирама пессиқ ҳам йўқ эди. Ҳатто касаллик ва ўлим ҳам йўқола боради. Жамшиднинг ери ҳар хил моллар ва одамларга тўла бўлган. Йима ер юзини уч баробар кенгайтиради. Чорвани ва турли-туман қушларни кўпайтиради. Бироқ унинг минг йиллик подшолик давридан кейин қаҳратон қиш бошланиб, кишиларга офат келтиради, яйлов, ўтлоқларни сув босади. Шунда Жамшид одамларни қутқаради. Катта тўсиқ-тўғон қуриб, кишиларнинг мол-мулкини сув тошқинидан сақлаб қолади, ариқлар очади. Бу афсона Жамшид номи билан «Шохнома» ва Алишер Навоийнинг «Тарихи мулки Аҷам» асарларидан ўрин олган. Бундан ташқари, Табарий, Беруний асарларида мазкур мифологик образ ҳақида муфассал маълумотлар келтирилган. Октябрь инқилобигача халқ ўртасида «Қиссаи Жамшид»нинг оғзаки ва қўл ёзма вариантлари кенг тарқалган эди. Кўрамизки, миф ва мифологик образлар кўҳна дунё қатламида муқаддас саналиб, халқнинг маънавий мададкорига айланган ва халқ ўртасида оғиздан-оғизга ўтиб, қайта-қайта айтилган. Мифологик образларнинг маълум шаклга кирган памуналари кейинчалик эртак ва дostonларда ривожланди, қарор топди ва меҳнаткаш халқнинг идеал паҳлавонларига айланди.

«Авесто»да тасвирланган худолар, паҳлавонлар тўғрисидаги афсона ва мифларнинг ўзбек фольклорида вариантлари мавжуд. «Одами Од» ҳикояси шу жиҳатдан характерлидир. Ҳикоя ибтидоий жамиятда яратилган мифнинг ёрқин памунаси ҳисобланади. Унда инсоннинг зўр куч-қудратга эга бўлиш ҳақидаги орзу-умидлари ўз ифодасини топган. Мифда ўша қадимий мазмун ва ғоя излари сақланган. Энг муҳими, мифларда ҳикоя қилинган бош қаҳрамон, паҳлавон-титанлар халқ манфаатини кўзлаб ҳаракат қилади.

Мифнинг қисқача мазмуни қуйидагича: «Ўтган замонда Нуҳ пайғамбар бўйи булутга етадиган бир дурадгор устани чақириб, кема ясаб беришни сўрабди. Бу одамнинг номи Одами Од экан. У ниҳоятда баланд бўйли, кучли бўлиб, дарё ва денгизда балиқни ушлаб, қуёш иссиғига тутиб пишириб, еб кета берар экан. Одами Од Нуҳ пай-

ғамбарни елкасига миндириб тоққа олиб чиқибди. Қаерда баланд дарахт бўлса, кема учун кесмоқчи бўлибди. Тогда тўртта катта чинор бор экан. У чинорларни томир-помири билан суғуриб олиб, ўз елкасига ортиб, устига Нуҳ пайғамбарни ўтқазиб, денгиз бўйига равона бўлибди. Одами Однинг қорни ҳеч овқатга тўймас экан. Нонуштасига бир ҳовуз сувга нон тўграб ер экан. Одами Од кемани битирибди. Ҳамма одамларни кемага солиб, денгизга тушиб, ўзи кемани торта кетишти»¹.

Ҳикояда Одами Од одамлар аждодп биринчи одам сифатида намоён бўлган. Мазкур нақлда қадимги инсон дунёқараши ўз ифодасини топган. Од сўзи тожик ва форс тилида улкан одам маъносини билдиради. Бинобарин, мифологик образ қадимий уруғлардан бирипинг ҳимоячиси, ҳомийси бўлган бўлиши керак. Од нақлда умумхалқ манфаатини кўзлаб иш тутади. Ниҳоятда улкан ва ғайри табиий кучга эга. Демак, мазкур миф дидактик мазмун касб этган. «Эр Хубби» мифи ҳам характер хусусияти ва функциясига кўра «Одами Од» билан типологик ўхшашликка эга.

«Эр Хубби» билан боглиқ бўлган мифлар Хоразм ва Фарғонада кенг тарқалган. Эр Хубби Одами Од сингари сув муаккили, марҳаматли қаҳрамон сифатида намоён бўлади. «Фаридун ва ҳатто Жамшид подшолик қилмасдан кўп вақтлар илгари бу дарёда бир йигит яшаган. Бу йигит дарёнинг ҳокими бўлган. Унинг исми Хубби бўлган. Хубби балиқ билан овқатланган, у бир қўли билан балиқ тутиб оларкан-да, уни қуёшга узатар экан, балиқ шу ондаёқ қоврилар экан. У етти юз йил давомида Амударёда яшаган ва бу вақт ичида ҳеч қандай ёвуз жин дарёга яқинлаша олмаган ва ҳатто у вақтда чивинлар ҳам бўлмаган. Жамшид тахтга ўтирган вақтдан бошлаб, Хубби дом-дараксиз ғойиб бўлган... Минг йил давомида Хуббининг онаси аза тугган ва у билан бирга дарё, сахро, тоғ ва қоялар йиғлаган, одамлар, қушлар ва ҳайвонлар йиғлаган, осмонда фаришталар, ер остида девлар йиғлаган. Хубби тирик, у қиёматгача яшайди. Хубби нажот берур.. Маана, қандай куч бу дарёга ҳомийлик қилади»².

¹ С. П. Толстов. Ўзбекистоннинг қадимги маданияти, Тошкент, 1944, 8-бет.

² Я. Ғуломов. Хоразмнинг суғорилиш тарихи, ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1959, 61-бет.

Ҳар икки миф сюжети ҳам оддий ва равоп. Уларда ибтидоий ҳаёлот ҳукмронлик қилади. Мифологик образлар талқини содда, мазмунида социал зиддият сезилмайди, бироқ қадимий ҳаёт тажрибалари сақланган. Хоразмда Хуббинийёз, Хубби қўли, Бухоро воҳасида Хўжа Хуббон қудуғи, Шохимардонда Қўли Хуббон (ғўзаллар чўмила-диган қўл) номлари шу қадимий мифология билан боғлан-ган. Одамлар Амударёни кечиб ўтганда, сув тўлқинлари, турли офатларга учраганларида сув худоси Хуббига сиги-ниб «Хубби, Хубби, ё Хубби!» деб ёлвориб, ундан мадад тилаганлар¹. Қўрамизки, Одами Од ва Эр Хубби қабила ва уруғ руҳи, куч-қудрати, орзу-умиди, интилишларини ифодалайди. Бу ҳар икки образнинг ҳаракати ва муноса-батларида кўринади.

Мазкур мифлар ўз вақтида маълум идеологик функ-цияни бажарган, яъни одамлар ўртасида аجدодларга то-пиниш, уни муқаддас билишга қақариш ва ниҳоят, унинг ёрдамига ишontiришни ташвиқ этган.

Қадимги қаҳрамонлик эпоси. Халқ оғзида вужудга ке-либ, авлоддан-авлодга кўчиб юрган мифологик образлар қаҳрамонлик типидagi эртақ ва дoston қаҳрамонларининг шаклланишида асосий замин вазифасини ўтади. Бундай қаҳрамонлар мифологик образ сингари табиат ёвузликла-рига эмас, балки ижтимоий тузум ярамасликлари, зулм ва зўрликка нисбатан қарши чиқади. Унинг мазмуни ижти-моий ғоялар таъсирида чуқурлашди ва ўткирлашди. Хул-лас, дастлабки вақтда табиатнинг сирли кучларини ифода-лаб, кейинчалик ижтимоий хусусият касб этган ва тарихий кучларнинг намоянчасига айланган фантастик образлар ривожланиб, ватанпарварлик ва қаҳрамонликни мадҳ этувчи образлар даражасига етди. Ана шундай образлар Тўмарис, Широқ, Зарина, Рустам ва Сиёвуш каби эпик қаҳрамонлар мисолида шаклланди.

Жангнома типидagi эпик асарлар, асосан тарихий во-қеа ва ҳодисалар билан боғлиқ ҳолда юзага келган. «Тўмарис», «Широқ» сингари афсоналар жангнома типи-дagi қадимги эпос намуналаридир.

«Тўмарис» афсонаси. «Тўмарис» — қадимги жанговар аёллар ҳақида тўқилган афсона. Бу афсонанинг қисқача мазмуни Геродотнинг (484—425) «Тарих» асарида келти-рилган. Афсонада Эрон шоҳи Кир билан массагетлар қа-

биласи ўртасида юз берган жанг воқеалари тасвирланади. Унинг қисқача мазмуни қуйидагича:

Каспий денгизидан шарқ томонга қараб давомсиз те-кислик чўзилган. Унинг катта қисмини массагетлар эгал-лаган. Аҳмонийлар подшоҳи Кир ана шу массагетларга қарши уруш қилишни хоҳлаб қолади. Шу вақтда масса-гетларни аёл киши — Тўмарис бошқарар эди. Кир уни ўзига хотин қилиб олмоқчи эканини айтиб, элчи юборади. Тўмарис унинг шум ниятини билиб, элчиларни рад этади. Шундан кейин Кир Аракс дарёсига қараб юради ва дарё устига кўприк қура бошлайди. Буни кўрган Тўмарис қу-йидаги хабарни юборади: «Биз биламизки, сен тиңчиликни хоҳламайсан, башарти айтган маслаҳатимизга кирмасанг, массагетлар билан тўқнашишни истасанг, кўприк ясайман деб овора бўлиб ўтирма. Бизга айтсанг, биз сенга халақит бермай, дарёдан уч кўприк йўлга кўчиб кетамиз, бемалол дарёдан ўтасан, сўнг юзма-юз урушамиз. Бордин-ю, сен биз билан дарёнинг ўзинг турган қирғоғида урушмоқчи бўл-санг, уни айт, бунга ҳам биз рози, фақат номардлик қил-ма!»

Тўмарис курашга шайланади. Кир эса ҳийла-найранг йўлига ўтади. У Тўмариснинг ўғли Спарганиз бошлиқ бир гуруҳ массагетларни маст қилиб асир олади. Тўмарис ғазаб билан: «Эй, қонхўр Кир! Қилган ишинг билан мақ-танмай қўя қол! Сен менинг ўғлимни юзма-юз жангда енгганинг йўқ, уни маккорлик билан шароб ичириб қўлга туширдинг... Энди менинг насиҳатимга кир, ўғлимни мен-га топшириб, зиён-заҳматсиз келган ерингга қайтиб кет... Агар сўзимга кирмасанг, массагетлар тангриси Қуёш номи билан қасамёд қиламанки, мен сендай очкўз юҳони қон билан суғораман», — дейди.

Кир бу сўзларга аҳамият бермади. Тўмариснинг ўғли ўзига келиб, воқеани билади ва Кирдан қўлини кишандан озод қилишни сўрайди. Қўли бўшатилгач, ўзини-ўзи но-буд этади.

Тўмарис Кирга қарши отланади. Қўшинлар ўртасида оғир жанг бошланади. Рақиблар олдин бир-бирига ёй отишади, кейин найзабозлик ва қиличбозлик қилишади. Узоқ давом этган жангда массагетлар ғалаба қиладилар, Аҳмонийлар қўшинининг кўп қисми қирилади. Кирнинг ўзи ҳам ҳалок бўлади. Тўмарис бир мепни инсон қони билан тўлдиради ва Кир калласини қонли мешга тиқиб, шундай дейди: «Сен маккорлик билан мени ўғлимдан

¹ Ўша асар, 31—33-бетлар.

жудо қилиб, қайғуга солдинг. Мен ўз онтимга амал қилиб, сени қонга тўйдираман»¹.

Тумарис матриархат жамиятида ташкил топиб шаклланган қаҳрамон аёллар — амазонкалар таъсирида яратилган. Тумарис афсонада тўғри сўз, инсонпарвар ва адолатли, доно ва тadbиркор аёл бўлиб тавдаланади. Унинг қиёфасида мустаҳкам ирода, жасурлик ва жанговарлик каби хусусиятлар ўз ифодасини топган. Қабила мустақиллигини ҳимоя қилиш асар темасини, босқинчилик сиёсатини қоралаш эса ғоявий мазмунини ташкил этади. «Тумарис» афсонасининг ягона варианты «Ойсулув» дostonидир.

«Широқ» афсонаси. «Широқ» афсонасининг юзага келишида Эрон шоҳи Доро билан Шак қабилалари ўртасида юз берган тарихий жанглар асос бўлган. Бу афсонанинг қисқа мазмуни юнон тарихчиси Полиэннинг «Харбий ҳийлалар» номли китобида келтирилган. Афсонада ватанпарварлик ва халқпарварлик, тинчлик ва озодликни севиш каби тушунчалар улуғланиб, босқинчилик, зулм ва зўрлик каби сиёсат қораланади. Афсонанинг қисқа мазмуни қуйидагича:

Доро Шак қабиласига қарши юриш қилади. Шак ҳукмдорлари Саксфар, Омарг, Оамирис ҳарбий ҳолатни ўзаро муҳокама қилишгаётган пайтда уларнинг олдига Широқ номли отбоқар келади. Агар болалари ва набираларининг тирикчилиги таъминланса, Доро қўшинларига қарши бориб, уни енгишини айтади. Шак ҳукмдорлари ваъда беришпади. Широқ шу заҳоти ёнидан пичоғини олиб қулоқ-бурнини қирқиб, танасини жароҳатлайди ва Шак ҳукмдорлари майиб қилган кишидай, шикоят қилиб Доро олдига келади. Мангу олов ва муқаддас сувни шафе келтириб оит ичади. Доро Широқнинг ҳолатини кўриб, унинг сўзига ишонади. Широқ Доро қўшинини «кўчиб кетган» шаклларнинг олдига олиб чиқадиган яқин йўлга бошлайди. Бу йўл етти кун давом этиши керак. Шунинг учун етти кунга етарли сув ва овқат олишни айтади. Широқ қўшин билан етти кун йўл юради ва уларни сувсиз қумли саҳро ўртасига олиб киради. Душманининг очлик ва сувсизликдан ҳалок бўлиши муқаррар. Еттинчи кун ҳам шаклардан дарак тополмаган қўшин бошлиги Раносбат алданганини сезади ва йўл бошловчидан алдаш сабабини сўраган-

¹ Древные авторы о Средней Азии, Ташкент, 1940, стр. 31—32.

да у: «Мен енгдим, ёлғиз ўзим бутун бошли қўшинни енгдим! Жонажон қабилам шаклар ва она тупроғим бошига келган балони даф қилиб, босқинчи Доро лашкарини ҳалокатга олиб келдим. Тўрт томоннинг ҳар қайсиси етти кунлик йўл, истаган тарафингизга кетаверинг. Барибир, барчангизни очлик ва ташналик емириб нобуд қилади. Менинг қоним эса шу ерга тўкилади!» — деб чапак чалиб, қаҳ-қаҳ уриб кулади. Раносбат Широқни чопиб ташлайди...¹

Кўрамизки, афсона мардлик ва жасоратни мадҳ этади. Ҳар икки афсона сюжетида ҳам қадимий эпос анъаналари кўзга ташланади. Айниқса, қаҳрамонни маст қилиб асир олиш ҳамда унинг жанговарлик хусусиятини нақл этувчи мотивлар анъанавий дostonларга хос хусусиятдир. Бу мотивлар эпос жанрининг қадимий эканини тасдиқлайди.

Рустам ҳақида қаҳрамонлик эпоси. Рустам билан боғлиқ бўлган қаҳрамонлик эпослари қадимдан мавжуд бўлиб, Ўрта Осиё, Эрон ва Афғонистонда кенг тарқалган. Рустам бир дostonда («Бахман-Яшта»²) араб босқинчиларига қарши курашувчи қаҳрамон образи, иккинчисида («Шаҳрихон Эрон»³) эса шаҳарлар бунёд этган паҳлавон сифатида намоён бўлади. Сугдлар эпоси парчаларида ҳам Рустам дев устидан ғалаба қилган қаҳрамон ҳолатида тасвирланади. «Шундай қилиб, Рустам девларни қувиб шаҳар дарвозасигача боради. Кўп девлар ҳалок бўлади, қолганлари шаҳар ичига кириб дарвозани бекитиб олади-лар. Рустам улуг ғалаба билан қайтади. У утлоқ яйловда тўхтади. Отини утлаш учун қўяди, ўзи эса уйқуга кетади. Рустамдан енгилган сон-саноксиз девлар жангни давом эттириш учун тайёргарлик кўриб, дарвозани очиб йўлга тушади-лар. Улар от-араваларга, фил, чўчқа, тулки, ит ва илонларга миниб йўлга тушади-лар. Бир қанчаси пиеда, бир қанчаси калхатдай учиб келар эди. Бун кўрган Рахш ўтли нафаси билан Рустамни уйғотади. Рустам уйғонади ва қоплон терисидан қилинган кийимини кияди ва отидан сўрайди: ...ҳазратим, девлар, утлоқдадур... Рахш маъқуллади. Рустам Рахшга миниб девларга тапланди.

¹ Древные авторы о Средней Азии, Ташкент, 1940, стр. 34—35.

² И. С. Брагинский. Из истории таджикской народной поэзии, Душанбе, 1956, стр. 130.

³ Ўша асар, 131-бет.

Ғазабланиб шердай ҳамла қилди. Девлар тумтарақай қоча бошлади...»¹

Маълум бўладики, Рустам халқ мададкори, бинобарин, идеал қаҳрамон. У халқ орзу қилган беқиёс кучнинг рамзий ифодаси. Рустам қудратли қиёфага эга бўлиб, тўғрилиқ ва адолатпарварлик каби хусусиятлар соҳиби бўлган паҳлавон, элат ва халқ манфаатининг ҳимоячиси. Келтирилган парчаларда мавжуд дев, аждар ва бошқа ҳаёлий персонажлар ёмонликнинг тимсоли, Рустам ва Рахш эса яхшиликнинг образли ифодаси сифатида ҳикоя қилинади. Демак, Рустам ҳақидаги афсоналар қадимий дуалистик тушунчалар заминидан пайдо бўлган ва ривожланган. У кейинчалик ёзиб олинган «Рустам», «Рустам Зол ўғли» ва «Паҳлавон Рустам» каби эртакларнинг ғоявий мундарижасини ташкил қилади. Шунингдек, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида ҳам асосий қаҳрамонлардан бири сифатида талқин этилган.

Мифларда ҳикоя қилинган ёруғлик ва зулмат, яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги кураш ўзбек фольклори материалларида кейинчалик қайта ишланди ҳамда эзгулик ва қабоҳат, тўғрилиқ ва эгрилик, адолат ва ҳақсизлик ўртасидаги курашга айланди. Улар синфий жамиятда халқнинг ижтимоий муносабатлари билан уйғунлашиб кетди.

Қадимий қўшиқлар. Қадимги Ўрта Осиё халқларига оид қўшиқ ва термаларнинг намуналари Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида сақланиб қолган. Девонда келтирилган халқ қўшиқларидан парчалар ҳам илмий, ҳам таълимий аҳамият касб этади. Дидактик маъно ташийдиган қўшиқларнинг баъзи бир намуналари ўзбек халқ достонларида мавжуд анъанавий мотив — ота насиҳатларига ўхшаб кетади.

Бақмас жаҳон совуқ сўз,
Шилқим, юзсиз, бахилга.
Ёқимли бўл, хушхулқ бўл,
Қолсин номинг кўп йилга².

Кўпчилик тўртликларда мардлик ва қаҳрамонлик, душманга ғазаб, галабага ишонч туйғулари улугланиб, ҳасислик ва юзсизлик каби иллатлар қораланади. Девондаги

¹ Ўша асар, 130-бет.

² Қўшиқлар профессор Азиз Ҳаюмовнинг «Қадимият обида-лари» китоби асосида берилди.

қўшиқларни асосан овчилик, чорвачилик, мавсум-маросим ва қаҳрамонлик қўшиқлари ташкил этади.

Меҳнат қўшиқлари туркий халқларнинг маънавий ва меҳнат фаолиятининг самаралари сифатида юзага келган. Маълумки, қадимий авлодларимиз чорвачилик, овчилик ва деҳқончилик билан шугулланган. Бинобарин, халқ қўшиқлари ана шу хил меҳнат процесслари давомида яратилган. Шунинг учун ҳам улар кўпроқ меҳнат жараёнини ҳикоя қилиш билан бирга овчи, деҳқон, чорвадор ёки боғбоннинг яхши ҳаёт, тинчлик ва осуда турмуш ҳақидаги орзу-умидлари, истак-хоҳишлари ва кайфиятларини акс эттиради.

Девонда овчилик билан боғлиқ бўлган қўшиқлар кўпчиликти ташкил этади. Уларда ов қилишнинг дастлабки намуналари — ит ва қуш ёрдамида ўқ-ёй билан ов қилиш тажрибалари мадҳ этилади:

Ов қушларин-ушлашиб,
Тулки, тўғғиз тишлатиб,
Итларимиз ишлатиб,
Ҳунар билан гердайдик.

Маълумки, дастлабки қўшиқлар эстетик завқ бериш мақсадида эмас, балки табиатга таъсир кўрсатиш учун яратилган ва айтилган. Чунки ибтидоий тушунчага кўра, ҳаётнинг гўзаллиги, касал бўлмаслик, ҳосилдорлик, яхши ов, оилавий турмуш ва ҳўжаликда муваффақият, табиатга маълум таъсир кўрсатишдан келиб чиқади. Бундай қўшиқлар тарихий тараққиёт жараёнида ўзгариб, мавжуд ибтидоий тушунчалар ўрнини янги, ҳаётгий-реалистик тушунчалар эгаллаган. Девондаги қўшиқларда халқнинг ҳаёт тажрибалари, баҳор, ёз, қиш фасллари, сув тошқини, уйланиш, қаҳрамоннинг жанг майдонида ҳалок бўлиши билан боғлиқ бўлган руҳий кечинмалари акс этган.

Мавсум билан боғлиқ бўлган қўшиқларда одамларга хос хусусиятларни жонивор ва табиат ҳодисаларига боғлаш — антропоморфизм элементлари кўринади. Аниқроғи, ғайри табиий кўринган қиш ва ёз фасли одамга ўхшати-
ган. Бинобарин, уларда ҳам жон, яхши ва ёмон хусусиятлар бор деб тушунилган, дуалистик тушунча сингдирилган. Шунинг учун ҳам қиш мавсумида халқнинг маъюслик ва зорланиши, ёз мавсуми талқинида эса шодлик ва хушнудлик кайфиятлари сезилиб туради. Ана шу тушунча билан боғлиқ бўлган қўшиқларда қиш ва ёз жонлантири-

лади, бир-бирига контраст қўйилади, улар тасвирида яхши-ёмон хусусиятлар таъкидланади. Тортишув шаклида келган қўшиқларда қиш ўз афзаллигини маътайди:

Қиш ёз билан тортишур,
Эр от менда ортишур,
Касалликлар қайтишур,
Куч-қувватга тўларлар.

Ўрни билан қиш ёз камчиликларини очади:

Сенда барча ёмонлар,
Чивин, пашша, илонлар,
Думи гажак чаёнлар
Ҳамла қилиб югурушур.

Тортишувда ёз ҳам қиш камчиликларини таъкидлаб, ўз фазилятларини маътайди:

Сендан саввалар кетар,
Менда қалдирғоч тинар,
Булбуллар сайраб қўнар,
Нару мода учрашур.

Қўрағизки, қиш ва ёз нутқида ҳақиқат бор. Умуман мазкур қўшиқларда ҳаёлий дунёқараш билан бир қаторда, ҳаёт ва инсон улуғланади. Баҳор келиши шодлик сени олади ва наврўз байрами билан уланиб кетади. Ёнинг афзаллиги, хуштаъблик ва хурсандчилик, жушқ ҳаёт лавҳалари қўшиқларда аниқ тасвирланган.

«Девону луғотит турк»да жангномалардан дарак берувчи қўшиқлар ҳам мавжуд. Уларда баҳодир, марди майдон йигитларнинг қаҳрамонликлари тасвирланад. Халқ ичидан чиққан паҳлавонлар улуғланиб, беқиёс куч қудрати таърифланади:

Ҳазаб билан боқишур,
Кек оловин ёқишур,
Соқол тутиб тортишур,
Кўкси аро ўт ёнар.

Баъзи тўртликларда эса жанг манзаралари, шиддатли ҳужум, ашшлар тўқнашуви, қиличбозлик ва найзабозликлар тасвирланади:

Али йигитлар олишдилар,
Қинғир кўзла боқишдилар,

Ўқ-найзалар сўқишдилар,
Қилич қинга аранг сизди.

Шундай қилиб, девонда келтирилган қўшиқларда табиат ва ҷамият билан боғлиқ бўлган ибтидоий тушунчалар билан бир қаторда, одамийлик, меҳнатсеварлик, мардлик ва қаҳрамонликлар маъқулланиб, қўрқоқлик ва тажрибасизлик қораланади.

Хуллас, ибтидоий дунёқараш ва меҳнат билан боғлиқ ҳолда вужудга келган энг қадимги фольклор намуналари аввало, идеологик вазифани бажарган, кейинчалик эса таълимий аҳамият касб этиб эстетик дидни ривож тантиришда муҳим роль ўйнаган. Ибтидоий ҷамият шароитида яратилган илк фольклор асарлари янги-янги афсона, ривоят, эртак ва достонларнинг юзага келишида асосий замин бўлиши билан бирга, қадимги инсон ҳаёти, урф-одати, маданияти, тасаввур ва тушунчаларини атрофлича ифодалаган обидалар бўлганлиги билан ҳам қимматлидир.

ФЕОДАЛИЗМ ДАВРИ ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРИ

Ўрта Осиёда феодализм узоқ даврни (VI—XX аср бошлари) ўз ичига олади. Бу ижтимоий-иқтисодий формация пиҳоятда мураккаб бўлиб, унда феодал муносабатлар билан патриархал-уруғчилик муносабатларининг, ўтроқ деҳқончилик билан кўчманчилик ҳаёти тартибларининг узоқ даврлар ёнма-ён яшаб келганлиги кўзга ташланади. Ўзбек халқининг бой ва ранг-баранг оғзаки ижодиёти намуналарига назар ташлар эканмиз, уларда ана шу мураккаб иқтисодий уклад муносабатлари, феодализм шароитидаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар, қадимий тасаввур ва қарашларнинг излари ўз ифодасини топганлигининг гувоҳи бўламиз. Чунки ижтимоий тараққиётга узвий боғлиқ бўлган фольклор асарлари ўзларининг специфик хусусиятларига кўра, халқ ҳаётидаги тарихий ўзгаришлар билан ўзгара борган, уларда бир неча даврлар ўз изини қолдирган.

Фольклор асарларига хос бундай ўзгарувчанлик ва кўп қатламлилиқ уларнинг кўпгина намуналарини айрим олинган даврлар билан боғлаб текширишни қийинлаштиради. Шунинг учун ҳам у ёки бу жанрларнинг муайян даврдаги ҳолати ва тараққиёти ҳақидаги мулоҳазалар кўпгина ҳолларда тахминий бўлади, албатта. Ҳозирча мавқуд текширишларга суяниб туриб, шуни айтиш мумкинки, энг қадимги даврларда кўпчилиқ халқларда мифлар, уруғ, қабилалар ҳақидаги ривоятлар, айтимлар, урф-одат, меҳнат, мавсум ва маросим қўшиқлари кенг тарқалган. Синфсиз жамиятдан синфий жамиятга ўтиш даврла-

рида эса эртақлар, эпоснинг архаик формалари юзага келган. Илк феодал давлатларнинг шаклланиш даврида қаҳрамонлик дostonлари яратилган, кейинроқ эпик, лирик ва тарихий қўшиқлар, оғзаки драма пайдо бўлди.

Кейинги вақтлардагина ёзиб олинган фольклорнинг анъанавий намуналари, асосан феодализм даврнинг маҳсулидир. Чунки қадимий фольклор намуналари бизгача етиб келмаган. Ҳозирча қадимий деб тахмин қилинганлари ҳам феодализм даври халқ дунёқараши руҳида қайта ишланган. Шундай бўлса-да, фольклор асарларининг айрим намуналарини, баъзи жанрларнинг кейинги тараққиёти ва ҳолатини муайян даврлар билан боғлаб ўрганиш мумкин. Масалан, ўзбек дostonчилигининг қадимий кўрпнишлари, уни авлоддан-авлодга ўтказиб келган бир неча авлод халқ бахшилари ва уларнинг репертуарлари ҳақида ёзма маълумотлар деярли сақланиб қолмаган. Баъзи бир хабар характеридаги маълумотларгагина эгамиз. Масалан, Амир Темур ўз сафарларини бахшиларга дoston қилиб куйлашни тонширган, Тўхтаминхон саройида Камолзода ва Жаҳон Мирзо каби жиронлар бўлган. Халқ дostonлари формасига яқин ёзилган «Або Муслим» китоби XII асрда яратилган¹ ва ҳоказо.

Оғзаки маълумотлар эса бизни XVII асргача етаклайди. Эргаш Жуманбулбул ўғлининг бешинчи отаси Ёдгор бахши XVII асрнинг иккинчи ярми ва XVIII асрнинг бошларида яшаган². Эргаш шоирнинг еттита ота-бобоси дostonчи ўтганлигини ҳисобга олсак, яна илгарироқ даврга, айтайлик, XVI асрнинг охирига назар ташлаш мумкин. Худди шунингдек бошқа дostonчилар ёки дostonчилиқ мактабларига доир маълумотлар ҳам XVIII асрнинг бошларигача етиб боради. Бизга маълум жуда оз миқдордаги ёзма маълумотларга, шунингдек, бахшилар ва жонли оғзаки жараёнга доир совет даврида тўпланган бой фольклор материалларига тарихий-типологияк нуқтаи назардан ёндашсак, қадимдан давом этиб келаётган ўзбек дostonчилиги XVI аср бошларидан муайян сифатий янгиланиш босқичини бошлаган ва интенсив стадиял ривожланишда тараққий қилган, деган хулосага келиш мумкин. Буни

¹ Қаранг: Ҳоди Зариф. Ажойиб дoston. Фозил шоир, Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар, 3-китоб, «Фан» нашриёти, Тошкент, 1973, 46-бет.

² Ҳоди Зариф. «Қўрғон» дostonчиларининг шайқаси, «Ўзбек тили ва адабиёти» журнади, 1970, 5-сон, 41-бет.

ўзбек халқининг жуда мураккаб этпогенетик тараққиёти, VI—VIII асрлардан XVI асргача давом этган миграцияси, яъни туркий қабилалар ва уруғларнинг олдинма-кейин Ўрта Осиё территориясига кўчиб келиши, жойлашиши ҳамда ерли, туркий бўлмаган ўтроқ элатлар билан аралашиб кетиш жараёnlари ҳам тасдиқлайди.

XVII ва XVIII асрлар давомида дostonчилик тараққиётида жуда жиддий кўтарилиш бўлди. XIX аср унинг энг гуллаган даври бўлиб, санъатнинг бу тури ижро ва ижод жиҳатидан меҳнаткашлар оммаси орасида кенг ёйилди. Бундан чиқадиган хулоса шунки, анъанавий дostonлардан айримларининг яратилиши XIX асрнинг бошларигача давом этди. Бироқ кейинги даврда яратилган анъанавий дostonларда воқеаларни ўтмишга—халқ тасавуридаги идеал замон—«эпик даврга» боғлаб тасвирлаш давом эта берди. Бу эса халқ эпик ижодиётидаги муҳим қонуниятлардан бири эди. Уша давр ўзбек бахшилари ўтмишнинг бой оғзаки бадий ижоди мероси билан қуролланиб, унинг воқеалари ва бадий приёмларидан самарали фойдаланганлари ҳолда ижод этардилар.

Халқ дostonларида марказлашган фаровон ўлка ва ватан мустақиллиги, чет эл босқинчиларига қарши кураш гоёси муҳим ўрин тутди. «Чамбил қамали», «Райҳон араб», «Бектош араб» каби дostonларда араб босқинчиларига қарши кураш тасвирлангандек кўринса-да, бундан шу дostonлар араблар Ўрта Осиёга ҳужум қилган даврларда яратилган, демак, араблар иттилоси даврининг тарихий ёдгорлиги экан, деб қараш тўғри бўлмайди. Бундай асарлар турли замонларда турлича иқтисодий-ижтимоий формацияларни ўтиб, ҳар бир даврда шу даврнинг талаблари нуқтаи назаридан, асосан қайтадан баҳолалиб, замон ва даврлар оша ўзгара-ўзгара бизгача етиб келган. Натижада бундай асарларда узоқ тарихий воқеалар умумий бир фон бўлиб хизмат этган, дostonлардаги «араб», «қалмоқ», «қизилбош» каби атамалар бироқ уруғ, қабила ёки халқнинг айни номдаги конкрет вакиллари эмас, балки ижобий кучларига, прогрессив кишиларига қарши турган дунюманларга, умуман, чет эл босқинчиларига айланган. Бу эса эпоснинг умумлаштириш қонуниятларидан келиб чиққан. Марказлашган давлат гоёси, ватан, эл-юрт осойишталиги ва мустақиллиги учун чет эл босқинчиларига қарши кураш узоқ давом этган феодализм шароитида, турли уруғ ва элатларнинг ягона халқ бўлиб шаклланиш

даврида гоёт муҳим ижобий ҳодиса эдики, бу гоёлар ўзбек эпосининг қон-қонига сингиб кетган дейиш мумкин.

Худди шунингдек, мўғул босқинчиларининг хуружларини, уларга қарши маҳаллий халқларнинг курашларини акс эттирган асарлар ҳам апчагина бўлган. Бироқ мўғул иттилочиларига қарши халқ нафратини ифодалаган «Бўжи келди, Бўжи келди, Чингиз билан Жўжи келди» матали ва яратилиши шу даврга нисбат берилган «Гулдурсун» афсонаси ҳамда шу номли дostonдан бўлак деярли ҳеч нарса сақланиб қолмаган. Ҳолбуки, маҳаллий халқлар мўғул босқинчиларига қарши узоқ вақт кураш олиб борганлар. Бу курашларнинг халқ оғзаки ижодида ҳам акс этиши турган гап. Бироқ бундай асарлар турли сабабларга кўра йўқолиб кетган. Мўғул иттилочиларига нисбатан халқ мупосабати эса рамзий ифодаларда, умуман, чет эл босқинчиларига нисбатан халқ нафрати баёнида, афсонавий ва мифологик салбий образлар тасвирида сақланиб қолган.

Феодализм даври ўзбек фольклорида айрим тарихий воқеалар ва шахслар номи билан боғланган дostonлар, афсона ва латифалар кўп учрайди. Масалан, «Тулумбий» (XV аср), «Шайбонийхон», «Ойчинор» (XVI аср), «Тўлғоний» (XIX аср) каби бир қанча дostonлар борки, улар яратилган даврларидан анча кейин ёзиб олинган, демак, бир қанча ўзгаришларга учраган бўлишларига қарамай, маълум даражада ўз даври воқеаларини акс эттирадilar. Бу асарларнинг тарихий воқеаларни акс эттириш ва ҳужжатийлик даражаси бир хил эмас. Шунингдек, машҳур тарихий сиймолар Абу Али ибн Сино, Алишер Навоий, Улуғбек, Машраб номлари билан боғлиқ бўлган кўплаб афсона ва ривоятлар, Амир Темур ва Маҳмуд Ғазнавий тўғрисида латифалар яратилди. Феодализмнинг сўнгги босқичларида фольклордаги антифеодал, антиклерикал мотивлар янада кучайди.

Феодализмнинг сўнгги босқичларида, хусусан, XIX аср бошларида халқ орасида ёзма адабиёт намуналари кенг тарқала бошлади. Айрим шахслар томонидан ўзбек фольклори асарларини ёзма адабиётга яқин руҳда қайта ишлаш ёки аксинча ёзма адабиёт намуналарини «фольклорлаштириш» жараёни кучайди. Бунинг натижасида турли характер ва мазмундаги қиссалар («халқ китоблари») юзага келди. Ҳатто айрим бахшилар ижодий фео-

лнятида, масалан, Қўрғон дostonчилари репертуарида ёзма адабиёт унсурлари кўрина бошлади.

Бу даврда халқ ижодчиларининг муайян жанрларда профессионаллашуви кучайиб дostonчи, эртакчи, қўшиқчи, аскиябоз, масхарабозлар ажралиб чиқа бошлади. Бу эса фольклорнинг эстетик жиҳатдан мустақиллашувида, унинг мифология ва ибтидоий ирим-сирим ҳамда маросимлардан ажралиб чиқишида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Феодализм даври ўзбек фольклорида халқ ижоди тараққиётининг илгариги босқичларида майдонга келган айрим жанрлар, хусусан, мавсум-маросим қўшиқлари-баъзи ўзгаришлар билан узоқ вақт сақланиб қолди, эртаклар билан топишмоқларда эса бирмунча ўзгаришлар рўй берди: уларнинг тотемистик қарашлар билан боғлианиши анча сусайиб, кўпроқ аллегорик характер касб эта бошлади. Бир қатор янги жанрлар (лирик ва тарихий қўшиқлар, латифа ва лофлар, аския ва оғзаки драма) пайдо бўлди.

Шундай қилиб, феодализм даврида ўзбек халқ оғзаки ижодиётининг деярли ҳамма жанрларида қўллаб асарлар яратилди. Бу асарлар халқимиз маданий ҳаётидаги улкан кўтарилишлар, муҳим тарихий воқеалар билан маҳкам боғлиқ. Халқимиз босиб ўтган тарихий йўл, унинг бошидан кечган ижтимоий-сиёсий жараёнлар фольклорнинг сермахсул бўлишига муҳим замин бўлди.

Бадний адабиётда бўлганидек, фольклор асарлари ҳам тузилиши ва ғоявий-бадний хусусиятларга кўра, ўзаро ўхшаш ҳамда фарқли томонларга эга бўлиб, муайян группаларни ташкил этадилар. Бундай фарқли ва ўхшаш томонларни кўрсатиш учун фанда адабий турлар ва жанрлар терминлари қўлланилади. Адабий тур ва жанрлар ҳаётни бадний тасвирлаш шакли сифатида тарихан шаклланган бўлиб, уларнинг пайдо бўлиши, тараққиёти, ўрин алмашиши ва инқирози адабиёт ва фольклор тарихида етакчи жараён ҳисобланади.

Адабиётда тур (род) ниҳоятда кенг тушунча бўлиб, ўз ичига турли жанрларни қамраб олади. Қадимги грек философи Аристотель (384—322), немис олими Гегель (1770—1831) ва улуғ рус революцион демократи В. Г. Белинский (1811—1848) лар адабиётни уч турга бўлиб кўрсатадилар. Булар: эпос, лирика ва драма. Эпос воқеликни сюжетли, ҳикоявий формада акс эттирса, лирика инсоннинг воқеликдан олган таассуротларини, ички ҳис-ҳаяжонларини тасвирлайди. Драма эса персонажлар нутқи ва ҳаракати орқали ҳаёт картиналарини чизади.

Бундай бўлинишни муайян истиснолар билан фольклорда ҳам қўллаш мумкин. Гали шундаки, фольклор жанрларининг айримлари турли урф-одат ва маросимлар билан боғлиқ бўлса, баъзилари куйлаш учун мўлжалланган бўлади. Бинобарин, унинг айрим намуналарини юқоридаги уч турнинг биттасига ҳам киритиш мумкин эмас. Мана шу ҳолатларни ҳисобга олиб, ўзбек фольклори жанрлари-

ни қуйидагича классификация қилиш мумкин. Ўзбек фольклори асарлари, аввало икки катта гурӯпга бўлинади: 1. Урф-одат ва мавсум-маросимлар билан боғлиқ асарлар. 2. Турли урф-одат ва маросимлар билан боғлиқ бўлмаган фольклор жанрлари. Биринчи гурӯпга: а) меҳнат қўшиқлари (хўш-майда, турей-турей, чурей-чурей, хўш-хўш ва бошқалар); б) мавсум қўшиқлари; в) маросим қўшиқлари (туғилиш, тўй, аза ва бошқалар); г) олқиш, афсуш ва қарғишлар; д) айтимлар кирадп. Иккинчи гурӯпа эпик (достон, эртақ, афсона, ривоят, лоф, латифа), лирик (қўшиқ, ашула, терма), драматик (аския, оғзаки драма) ва кичик (мақол, топишмоқ) жанрларни ўз ичига олади. Ҳар бир жанр ўз навбатида яна ички турларга бўлинади. Масалан, эртақларни ҳайвонлар ҳақидаги, сеҳрли-фантастик, ҳаётий-маиший ва ҳажвий турларга бўлиш мумкин.

Ўзбек фольклорининг турли жанрлари ҳар хил ижодкорлар фаолияти билан маҳкам боғлиқ. Айрим жанрлар (масалан, топишмоқ, мақол) оммавий характерга эга бўлса, бошқаларнинг (масалан, достон, оғзаки драма) ижроси муайян профессионал тайёргарликни талаб қилган. Бу нарса халқ поэтик ижоди намуналарини яратиб, ижро этиш ва тарқатишда ўзига хос профессионал ижодкорлик мавжудлигини кўрсатади. Ўзбек фольклорида халқ ижодкорларининг профессионаллашуви ниҳоятда ривожланган. Бахшилар (достоңчилар), эртақчилар, аскиябозлар, қизиқчилар, дорбозлар ижрочилиги ривожланган профессионал санъат бўлиб, уни эгаллаш учун бўлғуси ижодкор махсус тайёргарлик кўриши, муайян устоздан таълим олиши зарур.

Фольклор жанрлари ғоявий-тематик ва бадиий хусусиятлари билангина эмас, балки ижро усуллари жиҳатидан ҳам (масалан, яқка ижрочилик, коллектив ижрочилик, созли ва созсиз; музыка асбобларининг тури ва сони) бир-бирларидан фарқ қиладилар. Уларнинг бири (масалан, қўшиқ) куйлаш учун, иккинчиси (масалан, эртақ) айтиб бериш, ҳикоя қилиш учун, яна бири (масалан, достон) ҳам куйлаш, ҳам айтиб бериш учун, бошқаси (масалан, лапар) ҳам куйлаш, ҳам ўйнаш учун, тағин бошқа бири (масалан, оғзаки драма) кўрсатиш, намойиш қилиш учун мўлжалланган бўлади. Фольклор жанрлари орасидаги бундай кескин дифференциация уларнинг жуда катта ғоявий-эстетик вазифаларни бажариш билан бирга,

муҳим ижтимоий-маиший функцияни адо этишини ҳам тақозо қилади. Масалан, ўзбек халқ оғзаки ижодининг хўш-майда, хўш-хўш, турей-турей каби туркум намуналари меҳнат жараёнлари билан боғлиқ бўлса, ёр-ёр, ўлан, лапар, келин салом, йўқлов, бадик, ё рамазон, сус хотин кабилар турли маросимлар, урф-одат, ирим-сиримлар билан алоқадордир.

Фольклор жанрлари бир-бирларидан қанчалик фарқ қилмасин, улар тарихан таркиб топган яхлит системадир. Фольклор жанрлари, барча тип асарлар бу яхлит системада мураккаб ўзаро алоқада бўлиб, бир-бирларини бойитадилар. Жанрларнинг бундай яхлит системасининг шаклланиши ва мавжудлиги фольклор тараққиётининг асосий қонуниятларидан биридир. Ўзбек фольклорининг жанр системаси ҳам бой ва хилма-хилдир. Бу жанрлар ўзининг кўп асрлик тараққиёти давомида ўзбек халқи ҳаётини ҳар томонлама акс эттириш орқали яхлит бир системага айланган экан, унда бошқа халқлар поэтик ижодида мавжуд, яъни умумфольклор жанрлари (масалан, эртақ, топишмоқ, мақол каби) билан бирга унинг ўзига хос жанрлари ҳам бор. Масалан, аския, лоф кабилар ўзбек фольклори учун характерли бўлса, қорақалпоқлардаги тўлғов, қозоқлардаги айтиш бизда мавжуд эмас. Шунингдек, ўзбек фольклорида баллада ва тарихий қўшиқлар жанри ниҳоятда кам ривожланган. Айрим асарлардагина бундай жанрларнинг баъзи элементлари учрайди. Бир қанча халқлардаги бир-бирига ўхшаш жанрлар ҳам характерига кўра ўзаро фарқ қиладилар. Бу нарса ҳар бир халқнинг тарихи, урф-одати, маишати, орзу-умидлари, дунёқарashi, ижтимоий муносабатлари ва турмуш тарзининг ифодаси бўлган фольклорининг ўзига хослиги билан изоҳланади. Шу нуқтаи назардан ўзбек фольклори ва унинг жанрларига яхлит қарар эканмиз, унда бутун бир халқнинг тақдири, шу халқ мансуб Ватанининг гўзалликларни тасвирланганлигига, тинчлик ва фаровонлик учун кураш, Ватан тупроғини кўз қорачигидек асраш ғоялари, бу йўлда мардлик кўрсатган қаҳрамонлар куйланганлигига қаноат ҳосил қиламиз.

Қўшиқлар

Асосан мустақил тўртликлардан ташкил топган, тугал фикрни бадиий ифодаловчи, эл орасида кенг тарқалган ва қуйланган халқ шеъри намуналарига қўшиқ дейилади. Қўшиқ термини кенг маънода бўлиб, халқ шеърини, лирик қўшиқлар, халқ лирикаси, ашулалар деган умумий номлар остида юритилиб келинади. Шу билан бирга, унинг конкрет намуналарининг ўз номлари бор. Масалан, «Ёр-ёр», «Ўлан», «Лапар», «Лирик терма», «Алла», «Байт-ғазал», «Келин салом», «Хуш келибсиз», «Йиғи» ва бошқалар. Қўшиқларни ижро этувчилар қўшиқчи, гўянда, ашулакаш (ашулачи), лапарчи, ўланчи деб номланади. Қўшиқларда ҳам коллективлик, оғзакилик, вариантлик, анонимлик каби хусусиятларни кўрамиз. Улар, асосан, бармоқ вазида яратилган бўлиб, баъзан арузда тўқилганлари ҳам учрайди. Халқ қўшиқлари учун муסיқийлик, равонлик, қуйлашга (ижрочиликда кўпчилик ёки якка) мослик хосдир.

Қўшиқларда айрим шахснинг ҳис-ҳаяжони, туйғулари, фикр-мулоҳазалари ифодаланса ҳам, уларда меҳнаткаш омманинг ички руҳий кечинмалари, тирикчилиги, яшаш учун кураши, ижтимоий муносабатлари ва тушунчалари, дунёқараши акс эттирилади. Бу фикр ва қарашлар чуқур умумлашмаллик хусусиятига эга бўлганидан оғиздан-оғизга кўчиб, сайқал топади. Бундай қўшиқларни меҳнаткаш омма тарихининг соломаси, ҳаётининг йўлдоши деб билиш мумкин. Қўшиқлар турли жойларда турлича, кўпчилик ҳолларда сөзсиз, баъзан дутор, дўмбира, доира ва бошқа халқ чолғу асбоблари билан хилма-хил оҳангда қуйланади. Бу жиҳатдан халқ қўшиқлари музика фольклори, халқ ўйинлари, рақс санъати билан ҳам узвий боғланиб кетади.

Узоқ ўтмишда синкретик санъатнинг намунаси бўлган қўшиқлар уни яратувчилар ва ижро этувчиларнинг меҳнат фаолияти — овчилик, чорвачилик, деҳқончилик, ҳунармандчилик ишлари, халқ амалий санъати — кулолчилик, ўймакорлик ва бошқа санъатлар билан бевосита

алоқада бўлиб, айни чоқда меҳнаткаш омманинг қадимий урф-одатлари, хилма-хил маросимлари ва эътиқодлари негизда яшаб келган.

Халқ руҳини чуқур ва ёрқин ифодалаган қўшиқларнинг ижтимоий моҳияти ҳақида марксист тарихчи П. Лафарг шундай дейди: «Халқ қўшиқлари ... халқ кўнглидаги қайғу-ҳасрат ва шодликларининг йўлдоши, унинг билим қомуси, унинг диний ва фалсафа китобидир; қўшиқ бир хазинадирки ... халқнинг кўнгли ўз имонини, ўзининг оила тарихини, ўз миллати тарихини бу хазинага топшириб қўяди»¹. Шундай қилиб, инсон ҳаётини қўшиқсиз тасаввур этиб бўлмайди. Қўшиқлар фақат тўйда ва азадагина эмас, балки инсоннинг табиат ва жамиятнинг ёвуз кучларига қарши курашида унга ҳамроҳдир. Уларда халқ қудратининг битмас-туганмаслиги қуйланади, дов юрак, ўлим билмас, ёвқур, баҳодир, жанговар курашчи, вафодор ошнқ, меҳнатсевар, тажрибали инсон образлари гавдаланади.

Қўшиқ термини биринчи марта, XI асрда ёзилган, илмий адабиётларнинг бизгача етиб келган энг қадимийси ҳисобланган Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луготит турк» асарида *қошуғ* шаклида берилган бўлиб, бу сўзнинг изоҳи шеър, қасида деб кўрсатилган². Шунингдек, «қўшиқ» сўзини Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарида, XII асрда ёзилган Маҳмуд Замахшарийнинг «Муқаддиматул-адаб» луғатида ҳам худди шу маъноларда учратамиз. Хусусан, Алишер Навоийнинг «Мезонул-авзон» ва Заҳириддин Бобирнинг «Рисолаи аруз» асарларида қўшиқ сўзи суруд, аёлғу, лаҳн, турки тарона, ашула, ўлан, чипга (чипка) номи билан ҳам тарқалган, улар қўшиқнинг турли жанрларини аташ учун қўлланилгани баён қилинади.

Ўзбек халқ қўшиқлари шу даражада кўп ва хилма-хилки, унинг барча намуналари ҳали тўла равишда ўрганилиши керак. Қуйида уларни мавсум-маросим ва урф-одат қўшиқлари, меҳнат қўшиқлари, лирик қўшиқлар ва термалар каби тўрт гуруҳга бўлиб, ҳар бир гуруҳ таҳлили давомида уларнинг ички турларини кўриб ўтамыз.

¹ П. Лафарг. Очерки по истории культуры, М., 1928, стр. 53.

² Маҳмуд Қошғарий. Девону луготит турк, Тошкент, 1960, I том, 357-бет.

МЕҲНАТ ҚҰШИҚЛАРИ

Меҳнат қўшиқлари халқ шеъриятининг энг аввалги турларидан бири бўлиб, уларнинг яратилиши ва ижро этилиши кишиларнинг меҳнат жараёни билан бевосита боғлиқдир. Деҳқонлар, ҳунармандлар ишлаб туриб қўшиқ айтганлар. Қўшиқ кишилар меҳнатини енгиллатган, айрим сўзлари, ундов, нидолари кўпчилиكنинг барабар ҳаракат қилишини уюштирган. Шу сабабдан қўшиқдаги сўзлар, вазн, қофия ихчам, аниқ бўлган. Айрим сўзлар вақт-вақти билан такрорланиб, ҳайқирӣқ, чақирӣқ, шикоят ёки мамнунлиكنи билдирувчи нидолар алоҳида оҳангда айтилиб турилган.

~~Синфий~~ жамиятда қўшиқлар ижтимоий мазмун касб эта бошлади: эрксиз меҳнат, шафқатсиз эксплуатация, меҳнатга тўла ҳақ тўламаслик, кишилар устидан кулиш, таҳқирлаш сингари мотивлар меҳнат қўшиқларида акс эта бошлади. Шунга қарамай, уларда меҳнатни енгиллаштиришга қаратилган кўтаринки руҳ, халқ ижодига ҳос оптимизм, хушчақчақ кайфият доимо устулик қилиб келди.

Меҳнат қўшиқлари мазмунан деҳқончилик, боғ ва боғчачилик, чорвачилик, овчилик, ҳунармандчилик ва бошқа касбларга ҳос хусусиятларни акс эттиради. Меҳнат турлари хилма-хил бўлганидек, меҳнат қўшиқлари ҳам турли-тумандир. Деҳқончилик билан боғлиқ қўшиқларга қўшчи, ўрим, хирмон янчиш, ёргичоқ қўшиқлари киради.

Қўшчи қўшиғи. Қаҳратон қишдан бола-чақаси билан толиқиб чиққан деҳқон баҳор келиши билан ер ҳайдашга киришади. Табиат жонланган, хушхаво, бироқ унинг ҳўкизи ишга ярамайди — ўлгудай оч, мадори қуриган. Деҳқон илк баҳордаги ночор аҳволини ҳўкиз тилидан шундай тасвирлайди:

Шоҳларим қулоч-қулоч,
Йўқ мадорим, қорним оч,
Тепамда қунган қалдирғоч,
Мен қайтиб қўшга ярайман.

Қўшчи қўшиқлари ёлғиз қўшчининг ўзи томонидан баланд овоз билан, баъзан хиргойи қилиб ижро этилади. Уларда деҳқоннинг ҳаёти, иш ҳайвонига муносабати тасвирланган.

Ўрим қўшиғи. Ўроқ ва ўроқчилар гуруҳи томонидан ўрим пайтида айтиладиган ўрим қўшиқларида деҳқоннинг умиди рўёбга чиқаётгани, кўтаринки руҳ билан ишга киришаётгани баён этилади. Деҳқоннинг юрагида кучгайрат жўш уради. У ғаллани тезроқ ўриб, ғарам қилиш ниятида:

Ўроғим олмос,
Ўришдан қолмас,
Сира ҳам толмас,
Ўрмасам бўлмас.

Ўроқчи қўшиғида нақарот ўрнида келадиган қуйидаги туртлик деҳқон тилидан такрорланиб, тўқлик, маъмурчиликнинг қадр-қиммати, меҳнаткаш инсон улўғлиги таъкидланади, ҳалол меҳнатнинг унумидан ғам-ғусса, муҳтожлик, қашшоқлик унутилгандай бўлади:

Ғужмоқи бугдой,
Донгнанг тўқ-ай.
Тўп бўл, ўрайлик,
Ҳўнда кўрайлик.

Ўроқчи қўшиғининг яна бир муҳим томони — унда ҳар қандай бойликнинг маъбаи меҳнат туфайли экани айтилади:

Ўроғим, чаққон,
Сен менга ёққан,
Қўлгинам чаққон,
Меҳнат-да боққан.

Ўроқчи қўшиқларига меҳнат жараёнига билвосита алоқаси бўлган қўшиқлар ҳам киради. Масалан, деҳқонлар арпа, бугдой ўраётганда, ҳашар қилишганда ёки бойнинг бугдойзорларида ёлланиб ишлаганда, ўроқчилар орасига бир ашулачини ўтқазиб қўйишган. У лирик дostonлардан парчаларни баланд овоз билан айтиб турган. Шундай асарлардан бири «Ёзи билан Зебо» дostonидир. Севги ва садоқатдан баҳс этувчи, бошдан-охир қиз билан йигитнинг савол-жавобидан ташкил топган, ҳазил-мутойибадан иборат бу лирик халқ дostonи тингловчиларни ғоят завқлантирар, саратондаги оғир қўл меҳнатини енгиллаштиришда маънавий озӣқ берар эди.

Бунда «Ёзи билан Зебо» дostonи тўла ижро этилмаган, балки ундаги лирик парчалар куйланган. Дostonдан

олинган парчаларни куйловчиларни ёзичи, ёзигуё дейилган. Ёзигуёлар ўрим майдони ўртасида ўтириб, баланд овозда созсиз куйлайдилар, нақаротларига ўроқчилар жўр бўлиб туради.

2 **Хўп-майда.** Хирмон янчиш вақтида деҳқонлар томонидан айтиладиган қўшиқлар *хўп-майда* ёки *майдагул* деб юритилади. Хўп-майда баланд овоз билан чўзиб айтилади. Уларда деҳқоннинг ҳосилни йиғиштириш, рўзгор-тирикчиликни таъминлашга интилиши, хўкизнинг — ишчи ҳайвоннинг деҳқон ҳаётида гоят катта ўрин тутishi унга бўлган муҳаббатини тасвирлаш билан кўрсатилади: шунинг учун хўп-майда қўшиқларида хўкизнинг тавсифи, унинг туёғидан шохигача бўлган тасвири берилади:

Айри-айри туёққа, майда-ё, майда,
Айри наҳал ярашар, майда-ё, майда,
Жилвиратган қулоққа, майда-ё, майда,
Тилла сирға ярашар, майда-ё, майда.

«Кўзларинг ёнган чироқ», «кўзларинг бор ойнадай», «шоҳларинг бор чамбарак» каби жонлантирилган тасвирларнинг деҳқон тилидан айтилишида ажиб ҳикмат бор, иш ҳайвони унинг мададкори, суянган тоғи; тирикчилиги, рўзгорининг бутлиги, очлиги ва тўқлиги — бари шунга боғлиқ. Ҳайвоннинг таъриф-тавсиф этилишида бир томондан, деҳқоннинг қувноқ руҳий ҳолати, меҳнат қилиш иштиёқи, иккинчи томондан, хирмон янчиш ритми, иш жараёни акс этади. Хирмон қўшиқлари кўп айтилганидан сўзлари қуйма, пишиқ, қуйи ширали бўлади.

Хўп-майда қўшиқлари социал мотивлари билан ажралиб туради. Одатда «ўроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир» бўладиган текинхўрлар — оқсоқоллар, бойлар, солиқчилар, судхўрлар, мулла-эшонларнинг айни донни сомондан айириш вақтида хирмон устига келиб камбағал деҳқоннинг шўрини қуритганлиги, бор ҳосилни талаб олиб кетганлигига нисбатан халқнинг ғазаб-пафрати чексиз бўлади:

Қора-қора қарғалар, майда-ё, майда,
Кўрни кўрса йўрғалар, майда-ё, майда,
Уйинг куйгур дарғалар, майда-ё, майда,
Хирмонни кўрса йўрғалар, майда-ё, майда.

Майда қилгин уватиб, майда-ё, майда,
Сенсан менинг қувватим, майда-ё, майда,
Келаётир эшонлар, майда-ё, майда,
Дасторини чуватиб, майда-ё, майда.

✓ **Хўп-майда қўшиқларини** ижро этишда кўпинча «ҳей, майда, ҳей», «майда-ё, майда», «ҳа, хўп, ҳайда-ё, ҳайда» сингари нидолар ҳар мисра охирида ёки икки мисрадан сўнг қайтарилиб туради. Баъзан тўртликлардан кейин шундай нидоли сатрлар нақарот қилиб айтилади. Булар тўртликларни бир-бирига боғлашда муҳим роль ўйнайди. Қўшиқда учрайдиган «сакраб-сакраб ҳайдагин», «йўртиб-йўртиб ҳайдагин» сатрларида иш ҳайвонининг илдам юриши, хирмонни тезроқ янчиши деҳқоннинг секинч туйғулари билан қўшилиб, руҳий кўтаринкилик ҳосил қилади. Хирмон қўшиқларида умид ва хурсандлик бағишловчи сатрлар кўп. Негаки, деҳқон оғир — машаққатли кунларнинг орқада қолганини кўриб турибди. Шундай пайтда деҳқон ўз хирмонига барака тилайди. Афсонавий Бобо деҳқонни хирмонига чорлайди:

Майда-майда морисин, майда-ё, майда,
Дон сомондан арисин, майда-ё, майда,
Айни саҳар бўлганда, майда-ё, майда,
Бобо деҳқон дорисин, майда-ё, майда.

4 **Ёргичоқ қўшиқлари.** Ёргичоқ деб аталган қўл тегирмонини кўни бўйи айлантириш машаққатли меҳнат. Бугдой, арпа, жўхори, тариқни ун қила туриб айтиладиган қўшиқ меҳнат киписига ҳамроҳ. Оғир тошнинг ғўлдираб, бир жойда айланиб туриши оҳангида тўқилган қўшиқлар ҳам вазмин, ҳам чўзиб айтиладиган бўлади:

Ёргичоқ торта-торта толди қўлим,
Икки тош орасида қолди қўлим.

Ёргичоқ қўшиқларида меҳнат унумининг пастлигидан нолиш мотивлари маъюслик билан баён этилади:

Ёргичоқ ялпоққина,
Ун қилар оппоққина.
Ёргичоқ хир-хир этар,
Муштдаққина хамир этар.

Чул-даштларда, қир-адирларда яшаган чорвадор, деҳқон халқимиз, хусусан, мазлум хотин-қизлар қўл тегирмонда ишлаб туриб, муҳтожликда яшаши, кун кечиришининг оғирлиги ҳақида мунгли қўшиқлар тўқиган. Ёргичоқ қўшиқларида ҳам меҳнат аҳлининг дард-ҳасратлари, тақдирдан, феодаллар зулми азобларидан кучли норозилик кайфиятлари баён этилади.

Чорвачилик билан боғлиқ қўшиқлар ичида соғим қўшиқлари кенг тарқалган.

Соғим қўшиғи. Сигир, қўй, эчки, бия, туяларни соғишда эркалаш оҳангида айтиладиган қўшиқларни соғим қўшиқлари дейилади. Сигир соғиш билан боғлиқ қўшиқлар — «хўш-хўш» ёки «хўшим» дейилади. Улар ҳам бошдан-оёқ говмиш сигирга мурожаат шаклида тўқилган бўлиб, сутли сигир меҳнат аҳли рўзгорини тўқин қиладиган хазина деб ардоқланади, соғиш пайтида силаб-сийпаб айтилган қўшиқ говмишни йдиради:

Саралаб единг ўтингни, хўш-хўш,
Ийиб бергин сутингни, хўш-хўш.
Олмазор булоқ ўтинг бор, хўш-хўш,
Оқар булоқ сутинг бор, хўш-хўш,
Тура қолгин, жонивор,
Ия қолгин, жонивор...

Сигир соғишда айтиладиган қўшиқларда такрорландиган «хўш-хўш» сўзлари, «отли молим, хўш-хўш», «зотли молим, хўш-хўш» сатрлари алоҳида урғу билан айтилади. Сигир соғувчи қўшиқ айтиш билан бир вақтда молнинг бошини, ён-верини силаб-сийпаб қўяди:

Ола сигир ол дейди,
Иссиқ жойга сол дейди.
Ола сигир сутини
Асал билан бол дейди.
Говмиш молим, хўш-хўш,
Тўрттойдан тирқираб,
Эмчакларинг сирқираб,
Сен келибсан айни туш,
Говмиш молим, хўш-хўш.

Қўйларни соғиш ва қўзиларни эмдиришда айтиладиган қўшиқларни «турей-турей қўшиқлари» ёки «фурр-хайпуй» дейилади. Уларда одатдагидек совлиққа мурожаат қилиш асосий ўрин тутади. Қўшиқларда чорвадорлар ҳаёти қўйларни бўрилардан омон сақлайдиган итлардан тортиб, қўй боқувчиларнинг руҳий олами, ям-яшил дала-лар тасвиригача она қўйларни эркалаш йўли билан берилади. Тўртликларнинг ҳар бир сатрида «турай-турай» ёки «турей-турей», «пuffed-пuffed» сўзлари қўшиб айтилади. Бу эса уни маълум оҳангда чўзиб айтишга имкон беради:

Болангни ол, жонивор, турай-турай,
Сен болангни олмасанг, турай-турай,

Ола итни ечарман, турай-турай.
Оёғингни тушарман, турай-турай,
Ола итни қўшарман, турай-турай.

Тогда олқар ўтинг бор, турей-турей,
Эмчагингда сутинг бор, турей-турей,
Ол болангни, жонивор, турей-турей,
Ола бўйлоқ итинг бор, турей-турей.

Тул (қўзилатин) даврида баъзан қўзилар бир-бирига аралашиб, ҳид уради. Шунда совлиқ қўзини олмайди. Шу ҳолат қўшиқларда акс этган. Чўпон тушунчасича, гўё шу қўшиқни айтса, қўй қўзисини олар эмиш.

Болалилар бозорда, турай-турай,
Боласизлар мазорда, турай-турай.
Ол болангни, жонивор, турай-турай,
Сол меҳрингни, жонивор, турай-турай.

Кейинги икки сатр қўпинча нақарот ўрнида ҳар бир тўртликдан кейин айтилади. Баъзан нақарот шаклида бир сатрининг ўзи «ол болангни, жонивор, турай-турай» ёки «турай-турай»нинг ўзи такрорланади.

Эчкиларни соғиш ва улоқларни эмизишда айтиладиган қўшиқларни «чурей-чурей» ёки «чириялар» дейилади. Улар «турей-турей»ларга нисбатан чўзиброқ айтилади. Баъзан эчки соғувчи қўшиқсиз «чурей-чурей»ни қайта-қайта айтиб туриш билан кифояланади. Соғувчи аёлнинг қўшиғида ҳам эчкига мурожаат этиш усули қайтарилади:

Молда билинар қашқанг-а, чурей-чурей,
Борми бундан бошқанг-а, чурей-чурей.
Ана ерда ётганигда, чурей-чурей,
Енингда ўйнар жон боланг-а, чурей-чурей.

Умуман, сигир, бия, туя, қўй, эчки соғиш қўшиқлари аёллар ва чўпонлар томонидан тўқилган бўлиб, улар меҳнатини акс эттиради. Қўшиқларда инсоннинг ҳайвонот оламига муҳаббати, у билан бўлган муносабати кўрсатилади: аёл ўз фарзандларини эркалагандай мулоим сўзлайди, қўшиқ қуйлайди, мол ҳам шунга ўрганган, бинобарин, мол йдирилади, яхши соғилади, сутли бўлади. Соғим қўшиқлари ичида туя соққан аёлга бағишланганлари ҳам бор. Лирик оҳангдаги бу қўшиқда қизнинг туя ёки бия соғишдаги хатти-ҳаракати, иш унуми, қимиз ичиш баҳолари йилнинг унга муҳаббат изҳор эмасчи бўлгани тасвирланади:

Туя соққан вақтингда,
Ий дебмидинг, Тулғоной.
Икки қўлинг бир-бирига
Тей дебмидинг, Тулғоной...
Қозон-қозон қимизни
Ич дебмидинг, Тулғоной.

Бу қўшиқда мол соғувчи қизнинг чаққонлигини, айни чоқда унинг севги ёшидаги баркамол қиёфасини тасаввур этиш мумкин.

Ҳунармандчилик қўшиқлари. Ўзбек халқ қўшиқлари орасида ҳунармандчилик қўшиқлари анчагина салмоқли ўрин эгаллайди. Бундай қўшиқларда ҳунарманд ёки косибнинг узоқ тарихий шароитлардаги моддий ва маънавий ҳаёти, ички руҳий кайфияти ибтидоий иш қуроллари туфайли туғилган меҳнат машаққати билан қўшилиб тасвирланади:

Бўз тўқиймиз қироғини ўхшатиб,
Моки отамаи дастгинамни қақшатиб,
Бозордаги шойилардан яхши этиб,
Нафисдан ўхшаган бўзим яхшидир.

Аёллар тилидан айтилган бундай қўшиқлар чарх йиғиришда («Чархим тапоб ташлайди»), олача, гилам тўқишда, сўзана, палак, дўппи тикишда ва шунга ўхшаган иш-ҳаракат жараёнида яратилган ва тилдан-тилга ўтиб қўйланган.

Бўзчи айтган қўшиқда жафали, ушумсиз меҳнат бўзчилиги ҳунарининг ғоят оғирлиги, бунинг устига тўқиган бўзи сотилмай, бозори касод бўлиб, оиласидан муҳтожлик аримаганлиги сингари мотивлар равшан кўриниб туради. Халқда «бўзчи белбоққа ёлчимас» деган мақол беҳуда бўлмаган. Ҳақиқатда бўзчи бор-йўғини бозорга олиб чиққан, бир парча нонга алмаштирган. Ана шу ҳаётий деталлар, косибнинг руҳидаги қўрқув, ғамгинлик, шикоят мотивлари орқали берилади:

Дўкон уйга кирсам танам қақшайди,
Совуқларда ўлмай қолсам яхшийдим,
Қариси тилладан кетса яхшийдим,
Шундай меннинг бўзим арзон кетарми.

Меҳнат жараёнининг аҳволи турадиган ҳаёт шартларининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, бажариладиган меҳнат ритми қўшиқ оҳанги билан ички боғлиқ-

ликка эга, меҳнат ритми қўшиқ оҳангини белгилайди. Косибнинг келини ёки қизи чархда ип йиғира туриб, қўл ҳаракати ритмига мувофиқ оҳангда қўйлаганда, унинг ёш-лиги, ички завқи, шу топда ишдан кўра ўйинга майли кўпроқ экани сезилиб туради:

Чархим ғув-ғув этади,
Марғилонга этади;
Марғилоннинг қизлари
Аччиқ олма экади.
Аччиқ олма пишибди...

Қўшиқнинг барча сатрларидаги бўғинлар 2+2+3 шаклида группалашади, қўйиланишда ҳам ўзгача — шўхчап оҳангдорлик касб этади. Шунингдек, ип йиғирувчининг чеварлиги, ўз санъаткорлиги билан ҳақли суратда фахрланиши — тўқувчилик ғурури таққослаш йўли билан очиб берилади:

Элак ичида кенак,
Менинг ипгинам ипак,
Менинг ишмдай қилиб
Эшолмайди ўргимчак.

Бу каби қўшиқларда халқ оммасининг ҳалол меҳнат қилиб яшаш, тириклик учун кураши, меҳнатга буюк муҳаббати унинг азалий одати эканлиги чуқур ҳаётий фактларда кўрсатилади.

Бўзчи дастгоҳининг ҳар бир зарурий қисми ҳақида фикр юритилиши ва уларнинг бир-бири билан узвий боғлиқлигининг қўшиққа солиниши тасодикий эмас. «Ўтгин, қора моким энди» сатрининг бандларда пақарот шаклида такрорланиши меҳнат ритмига ҳамоҳанг бўлиб, ишловчининг руҳий кўтаринкилигини бадий ифодалашга хизмат қилади. Бўзчи қўшиқларида меҳнат шароитининг оғирлиги, зах, қоронғи дўконда ишлаши тасвирланади.

Бўзчи ўз меҳнатининг самарасини кўриб қувонади, қапоат ҳосил қилади. Бу устанинг маҳорати, дастгоҳини эҷиллик билан ишлата билиш натижасидир. Қўшиқдаги тўқ қофиялар, саккиз бўғинли сатрларнинг ўзаро маптікӣ боғланиши меҳнат жараёнини энгил тасаввур этишга имкон берган:

Гуладин илгари дастгоҳ,
Пошнуртларини урдим дастга,
Сиринг айтма ёру дўстга,
Ўтгин, қора моким энди.

Гарғара ундан юқорп
Синачўп унинг нўқари,
Хай-ҳай устамнинг дўкони,
Ўтгин, қора моким энди.

Хунаrmандчилик қўшиқларида синфий қарама-қаршиликлар, меҳнат аҳлининг моддий қийинчиликлари, турмуш кечиришнинг огирлиги тасвирида ижтимоий ҳаётдаги тенгсизлик сабабларини очиқ-равшан тўшуниб олиш мумкин. Меҳнат қўшиқларида кун кечириш тарзи ҳамда касб ва ҳунарининг ҳамма хиллари ўз тасвирини топган. Кашта ва тўн тикишдан бошлаб, гўзал гиламлар тўқишгача, бўз тўқишдан то анвойи палаклар тикишгача, жонон шиёладан гўзалликда товус патларини йўлда қолдирган ранго-ранг атлас-кимхобларгача — ҳаммаси меҳнат кишининг қоронғи, зах ишхонасида, унинг қадоқли қўли, кечани кундузга улаган жафали меҳнати билан бунёдга келган. Шуларнинг ҳаммасига бағишланган каттами-кичикми қўшиқлар бор. Меҳнат кишиси ўзларининг қувноқ ва ҳазини, ички маънавий гўзаллигини намоён қилган сатрлардан, куйлардан баҳраманд бўлганлар. Меҳнат қўшиқлари улар меҳнатини енгиллаштирган, самарали қилган, овулган ва ёруғ келажакка умид уйғотган.

Мавсум-маросим ва урф-одат қўшиқлари

Инсоннинг яшаш ва ҳаёт кечириш тарзи, йилнинг тўрт фасли, меҳнат ойлари, байрамлар, урф-одатлар, маросимлар, мавсумий иш-ҳаракатлар билан боғлиқ равишда жуда кўп қўшиқлар яратилган. Маросимлар, одатлар, турли-туман бўлганидек, буларга бағишланган қўшиқлар ҳам хилма-хилдир: бойчечакнинг очилиши, янги йил — наврўзнинг келиши, баҳор ёмғири, лайлак келиши, экинларнинг пишши, хирмон қувончи, донларни қўшлардан сақлаш сингари воқеаларга қўшиқ бағишланган. Қўшиқлар халқнинг оила байрамларини, маросимларини безаб келган. Мавсум ва маросим байрамларида кишилар ўйин-кулги қилган, дам олишган, янги меҳнат фаолиятига илҳомланганлар.

Киши ҳаётида биринчи қўшиқ, бу, меҳрибон она алласи, албатта.

Алла. Болаларни ухлатиш вақтида оналар, томонидан куйланган қўшиқлар алла деб аталади. Ўтмиш алла қўшиқларида заҳматкаш, муштипар, эзилган мазлум шарқ опаси образи гавдаланади. Унинг бетиним хатти-ҳаракати, бемишнат меҳнати туфайлигина мурғак гўдак улғаяди, вояга етади. Онанинг меҳри дарё, дейдилар. Аллаларда оналарга хос бағри кенглик, қуёшдай меҳрибонлик майин,

дил қаъридан сизиб чиққан ёқимли куйларда таралади. Уларда эзгу орзу-ҳаваслар, умидбахш яхши ниятлар, онанинг бола келажакги ҳақидаги орзу-уйларни чиройли тасвирий бўёқларда куйланади. Алла нақаротларида бешик ёки беланчакда ётган боланинг номи қўшиб айтилади, қўшиқни онанинг ўзи, чолғусиз ижро қилади. Болани тинчитиш учун тўқилган аллаларда ўтмишдаги мураккаб ижтимоий ҳаётнинг тенгсизликлари, машаққатлари мушфиқ онанинг пэтиробли кечинмалари орқали акс эттирилади. Онанинг маънавий дунёси, унинг ҳаётга муносабати, умидсизлик полалари, баъзан нафрати, газаби, порозилик кайфиятлари содда сўз, майин куйларда бадий ифодасини топади. Онанинг ўз фарзандига бўлган меҳри-муҳаббат чексиз бўлиб, рамзий маънода унинг ҳаётга бўлган сўнмас муҳаббатидир. Она учун фарзанд ҳамма нарсадан улғу, қадрли, ширин, азиз; шунинг учун уни дарёларнинг тубидан топиб олган гавҳарим, дея ардоқлайди, суяди.

Она ўзининг бахти қоралигидан, тенгсиз никоҳи, қашшоқ ҳаётидан нолиса ҳамки, фарзандининг яхши одам бўлиб етишувига умид боғлайди. Бу — онанинг гўзал инсоний хислатларни, олижаноб фазилатларни фарзанди қиёфасида кўрини ниятидан келиб чиққан:

Сенга қўйдим яхши от, алла,
Яхши ниятдир мурод алла.
Юрту элга суянсанг, алла
Сенга бўлгуси қанот, алла.

Она ўз фарзанди — жигар порасининг келажакда бахтли-саодатли бўлишини орзу қиларкан, унинг соғлом, паҳлавон, арслон билакли бўлиб ўсинини истайди:

Қўли арслон билаклим,
Ботир, қоплон юраклим,
Яхши-ёмон кунимда
Менга жуда кераклим.
Алла, болам, алла-йй,
Жоним, болам, алла-йй.

Лекин муштипар она ўзининг бахтсизлиги устига фарзандининг хўрлик билан ўсабганини кўриб, оҳ уради: дунё тўла дон эмиш, лекин унинг боласи оч, дарёларда сув тўла, аммо унинг боласи сувга ташна... бу сатрларнинг мазмун чуқур:

Дунё тула дон эди,
Оч-пахорим, болам, алла,
Дарё тула сув эди,
Ташнаи зорим, болам, алла.

Аллаларнинг куйловчиси ҳам, яратувчиси ҳам оналар. Ўтмиш замон аллаларида жафокаш мазлума онанинг маънос, мунгли овози эшитилади. У қўшиқ айтиб юрагини бўшатади, боласига тасалли беради, аммо дардлари оламга сиймайди.

Аллалар, асосан тўртликлардан иборат бўлиб, ҳар тўртлик сўнггида икки сатр бир хилда такрорланади:

Ўзинг гавҳар донадай,
Туртиб эмган танадай,
Қулимда чўрчиб уйнасанг,
Қўлда суқсур-сунадай.
Алла, болам, алла-ё,
Жоним, болам, алла-ё.

Улар бошдан-оёқ майин, эркалатувчи ва ухлатувчи, кўпинча бир хил куйда ижро этилади ва охириги алла-ё сўзи, албатта, чўзиб такрорланади.

Шундай қилиб, аллаларда меҳрибон оналаримизнинг мураккаб руҳий олами, тирак ҳис-ҳаяжони, эзгу орзу-ниятлари ифодаланиб келган. Шу важдан аллалар кўнгил маҳзанининг муқаддас мулки — жаҳоҳирлари сифатида яшаб келади. Алла қўшиқларининг мазмуни, куйи она руҳий ҳолатидан келиб чиқади — қўшиқ яратилган давр руҳи аллада акс этади. Бизнинг замонамизда оналар ҳаётга муҳаббат, бахтли турмуш, норлоқ истиқболни куйлаб янги мазмундаги аллалар айтмоқдалар.

Ё, рамазон. Турли урф-одатлар, маросим ва примлар билан боғлиқ бир қанча қўшиқлар яратилганки, бунга «Ё, рамазон», «Барот келди», «Сафар қочди», «Бадик», «Бука-букавой», «Сус хотин», «Войчечак» кабиларни кўрсатиш мумкин. Шулардан «Ё, рамазон» эски йил календаридagi рамазон ойида болаларнинг (илгариги замонларда катталарнинг ҳам) ҳовлима-ҳовли юриб айтадиган қўшиқлари эди. Сиртдан қараганда, «Ё, рамазон» диний мазмундаги қўшиқларга ўхшаса-да, уларда хонадон эгасига фарзанд кўрини ҳақида истаклар, уларнинг саҳий бўлиши ёки бахиллиги каби мотивлар устунлик қилади-лар. «Ё, рамазон» қўшиғи ижро этилганда, унинг тили равоқлиги, сийил юмор билан кўпчилиги бўлиб айтилиши

кузга ташланади. Аммо болаларнинг уйма-уй юриб бирор нарсга сўраши эса ўтмишнинг эскилик изларидир. Ҳозирги кунларда ижро этилмаганлиги туфайли бу қўшиқлар истасамолдан чиқиб бормоқда.

Сус хотин. Қўрғоқчилик мупосабати билан ёмғир чақир-риш маросимида айтыладиган «Сус хотин», «Талаби бон» («Ёмғир талаб») қўшиқлари турли примлар қадимдан қолган анимистик тушунчалар билан боғланган. Бунга кўра иккита таёқни бир-бирига қўндаланг боғлаб, аёллар кийими кийдирилади, бошига рўмол ўралади. Осмондан ёғин тилайдиган бу «Сус хотин» тасвирини — қўғирчоқни аёллар юқори кўтариб олиб, уйма-уй юришади, ҳаммалари биргалашиб қўшиқ айтишади. Хонадон эгалари «Сус хотин» қўшиғини айтиб келган кинчиларга челақларда сув олиб чиқиб сепишган, пои, дон каби турли нарсалар бериб уларни «рози» қилишган. Қўрғоқчилик, сув танқис бўлган даврларда дала-даштларда яшаган деҳқонлар табиатга илтижо қилиб, мўл ҳосил бўлишини орзу қилган. Бу нарсга қўшиқда ўз ифодасини топган. «Сус хотин» қўшиғидаги такрорий сатрлар ёдлаш ва барала айтиш учун қулайдир. Қўшиқда мурожаат, хитоб оҳанглари халқимизнинг сув ҳақидаги қадимий орзу-армонларини ўзига хос йўсинда ифодалаган.

Сув хотин — султон хотин,
Қўланаси майдон хотин.
Сув хотин — сувсиз хотин,
Қўйлаклари бўз хотин.

Ҳосиллар мўл бўлсин, сув хотин,
Деҳқоннинг уйи тўлсин, сув хотин,
Қазобнинг уйи куйсин, сув хотин,
Сув хотин — сувсиз хотин.

Ҳавони ёрдириш, сув хотин,
Бутдойни бўлдириш, сув хотин,
Элни тўйдирин, сув хотин,
Сув хотин — султон хотин.

Бундай қўшиқлар халқ орасида «Сув хотин», «Сўз хотин», «Сус хотин», «Чайла қазақ» номлари билан юртилади.

«Сус хотин» маросими Ўрта Осиё халқларининг ҳам зардуштизм — оташнарастлик динига хос ҳосилдорлик маъбудаси Нохит (Анахита)га сийишини бўлиб, матриархат даврига онд жуда ибтидоий одатлардан ҳисобланади.

Тўй қўшиқлари

Тўй — жуда қадим замонлардан бери кишилар ҳаётида муҳим воқеа бўлиб келган. Халқнинг маънавий бойлиги тўй-томошаларда намоён бўлади. Тўй маросимлари — уйланиш тўйи, хатна тўйи, ёш тўйи, бешик тўйи сингари хилма-хил бўлганидек, унинг қўшиқлари ҳам турли-тумандир. Қуйида, асосан никоҳ тўйларида айтиладиган қўшиқлар ҳақидагина фикр юритамиз. Бундай қўшиқларда йигит-қизнинг бахтини тилаш, уларнинг яхши келажагини орзу қилиш, муҳаббат тароналари куйланади.

«Ёр-ёр»лар. Қиз узатар кечасида айтиладиган қўшиқлардан бири «ёр-ёр»лардир. «Ёр-ёр» қўшиқлари мусиқийлиги, маълум чўзиқ оҳангда кўпчиликлари бўлиб куйланиши, пақаротлари билан ажралиб туради. Улар чуқур психологизм, лирик кечинмаларга гояда бой; «ёр-ёр» қўшиқлари мазмунини, асосан қиз ўстирган опа билан отанинг таърифи, орзулари, узатилаётган қизнинг мадҳияси — гўзаллиги, чеварлиги, қизга турмуш ҳақида ласиҳатлар, униб ўсиши, серфарзанд бўлиши ҳақидаги тилаклар ташкил қилади. Қўшиқларда катта умидлар билан ўз қизини воёга етказган, лекин шафқатсиз феодализм даври қонунлари туфайли эркин, ҳуқуқи поймол бўлган, орзулари ушалмаган бечора, муштипар онанинг ғамини, мунгли нолалари, етишмовчилиги, камчиликлар билан не ҳасратда узатган қизининг эртаги тақдирини изтиробга солади:

Тоқчадаги қайчани
Занг босибди, ёр-ёр,
Келин ойим онасини
Ҳам босибди, ёр-ёр.

Узоққа қиз берганининг
Ранги сарик, ёр-ёр,
Кўзларидан ёш оқар
Мисли арик, ёр-ёр.

«Ёр-ёр»ларга хос бўлган бадий параллелизм фикрни образли ифодадорнинг кенг қўллаб-қувватлаган усули бўлиб, унда қиёс қилиш асосий ўрин тутати. Халқимизда «Томчи тошни тешади, занг — темирни» деган мақол бор. Ғам эса инсон умрини кемиради. Қўшиқдаги занг босган қайчи тимсоли қиз узатиб роҳатиши кўролмаган, қаддини ғам юки эгган онанинг ташвишлари ниҳоятсиз эканини образли, таъсирчан ифодадор имконини тугдирган. «Ёр-ёр»ларда поэтик юмор, баъзан сатирик элементлар кинояли кулгига сабаб бўлади. Бундай қўшиқни куёвнинг уйига қиз узатиб борган хотинлар — янгалар айтадилар. Уларнинг келин туғди тўйини қиздириш учун атайлаб айтган

кулгили «ёр-ёр»ларида куёв томон ҳазиломуз танқид қилинади. Бундан қудалар хафа бўлмайдилар. Аммо шу «ёр-ёр» қўшиқлари баҳонаси билан мазлум шарқ хотин-қизлари мавжуд тузумга, тенгсиз никоҳ қонунларига, эрларнинг хотин устига хотин олишларига, оналарнинг ҳуқуқларини оёқ ости қилган бойлар, руҳонийлар, феодалларга қарши ўзларининг порозилик нидоларини баралла изҳор қиладилар. Сатирик ва юмористик мотивлар акс этган «ёр-ёр» қўшиқларида ўз севгапига етиша олмаган бахтсиз қизнинг тилидан айтилган аччиқ-аччиқ киноя, пичинг устунлик қилади. Бундай қўшиқларда «ошиқ»нинг кўрimsиз қиёфаси, унинг қарп чол эканилиги характерли деталлар орқали очиб ташланади:

Қозиқдаги пўстининг
Енги йиртиқ, ёр-ёр,
Куёв поччам янгасининг
Лаби тиртиқ, ёр-ёр.

Хай-хай улан, хай улан,
Бир бог похол, ёр-ёр,
Куёв поччам сўрасангиз,
Пахмоқ соқол, ёр-ёр.

Қўшиқ эшитувчиларда кучли кулги уйғотади. Бу кулги тағида ҳаёт ҳақиқати ётганлигини билиш қийин эмас. Юмористик мазмундаги «ёр-ёр»ларда синамаган жойга келин, танимаган йигитга хотин бўлиб тушган қизнинг оғир руҳий кечинмалари, эртаги кунда дардига даво тополмай иложсиз, қўмақчиси қолиши, лекин бунга чўдаш кераклиги олдиндан айтиб қўйилади. Ана шундай жиддий фикрлардан кейин куёвнинг енгил танқид этиш баҳонаси билан ган кулгига йўйиб юборилади:

Хай-хай улан, жон улан,
Ола мушук, ёр-ёр,
Куёв поччам сўрасангиз,
Оғзи қийшиқ, ёр-ёр.

Хай-хай улан, хай улан,
Дўнгалакми, ёр-ёр,
Куёв поччам сўзламайди,
Гўнгалакми, ёр-ёр!

Бундай тўртликларни баъзан айтувчилар тараф-тараф туришиб, диалог шаклида навбатма-навбат куйлаши ҳам мумкин.

«Ёр-ёр» республикамизнинг ҳамма ерида ҳам кенг тарқалган ва, асосан, аёллар ижро этишади. Айрим жойлардагина унинг эркаклар томонидан ҳам айтилиши кўзатишган.

Лапар. Никоҳ тўйларида қизнинг уйда кечқурун ўтказиладиган «Қиз оқшони», «Қизлар мажлиси», «Қиз

оши», «Лапар кечаси» деб аталадиган базмларда лапар айтилади. Қизлар билан йигитлар тарафма-тариф туриб, ошиқона газал-байтлар айтишганда, худди сўз билан тортишмачоқ уйнагандай бўлади. Бу базмда қизлар ва йигитлар томонидан икки киши сал олдинга чиқиб лапар айтишади. Одатда, тўйга атаб қизнинг отаси икки-уч жуфт кавуш олиб қўяди. Лапар аytувчи шулардан бир пойини ушлаб туриб лапар бошлайди ва қизлар тўдасидаги лапарчи қизга узатади. Улар ҳам ўз навбатида лапар билан жавоб бериб, ҳалиги бир пой кавушни рўпарадаги лапарчи йигитга олиб келиб беради. Шу тариқа янгида-янги лапарчилар ўртага тушаверади.

Лапар билан қиз ва йигитлар бир-бирларига муҳаббат изҳор этиб, танишган ва аҳди-паймон қилишган. Ўз юрак дардларини музикасиз маълум оҳангда ашула қилиб ай-тишган. Борди-ю лапар айтаётган йигит билан қиз бир-бирини ёқтириб қолса, лапар айтиб туриб бир-бирларига совга беришган. Масалан, йигитлар кўпинча кавуш билан бирга танга, сўм берсалар, қизлар қийиқча, дастрўмол, атир, совун ва шу каби нарсаларни кавушнинг ичига со-либ қайтаришган.

Қиз базмида кўпдан бери айтилиб келинган лапарлар такрор айтилар ва янгилари ҳам ижод қилинади. Одатга кўра, базмдан аввал зиёфат берилади, машъала ёқилади, сўнг ўйин бошланади, кейин лапарга ўтилади.

Лапар Тошкент атрофи районларида, Жанубий Қозо-ғистон ўзбеклари орасида кенг тарқалган. Лапарни кўп билувчиларни лапарчи деганлар. Айрим тўйларга махсус лапарчилар ҳам чақирилган.

Лапарларда кўпинча ҳазил-мutoйиба, пичинг, қочирик, рамз, шама қилиш, ноз-карашма, араз, зарда, тенгсизлик-дан, шум тақдирдан зорланиш, алам, изтироб, қувонч, хушчақчақлик, ғоят гўзал, тераи, мураккаб руҳий кечин-малар, ҳис-ҳаяжонлар серзавқ мусиқий сатрларда ифода-ланган. Улар халқ шеъриятининг нақадар нафосатга бой эканигини кўрсатиб туради. Лапарларда ҳаёли, андиша-ли, самимий, вафодор, ақл ва фаросатда ягона, қалби меҳр билан тўлган ифбатли ёр образи гавдаланади. Ошиқ йигит эса камтарини, садоқатли, кўнгли очиқ, лекин айрилиқдан дили куйган, сабрли, севимлисига муносиб бўлишга ин-тилган, муҳаббатни ардоқлаган, юксак ахлоқли, одобли, ўт юракли чинакам инсон бўлиб кўринади. Лапарларнинг муҳим томони шундаки, уларда инсон руҳининг турлича

товланишлари, гўзал ғазилатлар, яхши фикрлар бадий ранго-ранг бўёқларда таъсирчан, образли қилиб берилади:

Қошининг қорасига қотгин мани,
Ошиқлик бозорида сотгин мани,
Ошиқлик бозорида олмасалар,
Кипригининг уқ қилиб отгин мани.

Кузам олиб сувга чиқсам, оҳ урадир бир йигит,
Кузам қўйиб қулоқ солсам, ёрдан айрилган йигит.
Ёрдан айрилган йигитнинг ёри мен бўлсаммикан,
Қўлига қирғий бериб, кўксига жон берсаммикан.

Қоида бўйича лапарни ҳам, ўланни ҳам йигит (йигит — куёв томон) бошлайди. Бу нарсаларда ҳам ўз ифодасини топган:

Аввал бошлаб айтганда қиз бошламас,
Қиз бошлаган лапарни эл хушламас.
Айтмайин деб бир хил қилиб эдим,
Ёру журам қўймади, энди бўлмас.

Лапарда ҳар икки томондан бошқарувчилар бўлади. Лапар айтиш тартибини бузган, одобсизлик қилган киши-лар четлаштирилади. Жавоб қайтара олмаган томонни уялтириш учун тўқилган юмористик лапарлар ҳам мав-жуд:

Тегирмонга буғдой солдим, кам эканин билмадим,
Шу кишига лапар солдим, гунг эканин билмадим.
У томдан бу томга сакрайди малла мушук,
Менга лапар топмаганининг оғзи қийиқ.

Демак, лапарлар ҳам, асосан тўртликлардан ташкил топиб, воқеабандлиги, диалог шаклида икки томон бўлиб ижро этилиши билан характерланади. Бу жиҳатдан улар ўланга ўхшаса-да, ғоявий-бадий хусусиятлари, тасвир объектлари, унда куйланган ҳаёт тарзи, образли фикр юритиш даражаси билан бир-бирдан ажралиб туради.

Ўлан. Никоҳ тўйлари, баъзан байрам кунлари, айрим йиғинларда, асосан чолғусиз, айтиладиган ўланлар кўпроқ чорвадорлар, деҳқонлар орасида тарқалган. Ўланларда чўпон йигит билан чўпон қиз севги дардларидан баҳс этиб, сўзамолликда, чечанликда, одамийликда бир-бирла-рини синагандай бўлади, мусобақадор томонлар бир-бир-

ларига совғалар беради. Ўланлар кўпинча 11 бугинли тўртликлардан уюшган бўлиб, одатда биринчи, тўртинчи сатрлар, баъзан тўрт сатр ўзаро қофияланиб келади. Масалан, йигит шундай ўлан айтади:

Ўйна туриб деганда, ўйна туриб,
Ўртамаман-куяман сени кўриб,
Ўртанганда-куйганда сени кўриб,
Эрмаклайсан, куласан лабнинг буриб.

Ўланларда бу тартиб ҳаминша сақланмайди. Қўйидаги қиз ўланида муҳаббатни инсоннинг энг нодир фазилати, муқаддас хислати деб қадрлагани ифодаланади:

Қўлимда бир узугим ғумдона бос,
Ошиқ булсанг оёғинг мардона бос!
Ошиқлик қиз-йигитнинг иши экан,
Ошиқликка тенг келмас зару олмос.

Қурама тоғлари атрофларида ўланининг биринчи сатри икки сўздан ташкил топган бўлади. Бундай ўланларда ҳам шу икки сўзга иккинчи ва, тўртинчи сатрлар қофияланади. Биринчи сатр чўзиб айтилади. Ўланларда йигит-қизнинг бир-бирини енгини мақсадида ҳазил-мutoйибага йўл қўйилади. Бу — ёшлик шўхликлари; тенг-тенги билан топинганидан кўнгли бир олам севинч билан тўлганларнинг тароналаридир.

Й и г и т. Салим соғин,
Айтаман сенга ўлани сўқилдоғин,
Кетма-кет сени енгини нима эмиш,
Қолмаса йўлда тушиб тилмап жағим.

Қ и з. Рўмолимнинг учда сен марваридим,
Сенинг бундай юрганинг меннинг дардим,
Менсиз сенинг бир бошинг дардди бошдир,
Икков етсак муродга қолмас дардим.

Кўринадик, ўланларнинг шакли турлича бўлади. Қўшиқларга хос вариантлик ўланда ҳам бор. Ўланлар бошлама бандлардан бошланиб, маълум тартиб бўйича давом этади.

Демак, ўланлар куйланганда мантиқий изчилликка амак қилинади; ҳарифдошлар бир-бирларини енгитишга ҳаракат қиладилар.

Қ и з. Булбулларнинг қўнгани гул бўлади,
Оламдаги бор сўзни тил билади,
Тараф бўлиб айтмоққа кепсиз ака,
Охулигинг бу ерда ким билади.

Й и г и т. Ўлан айтсам, барчани қулдираман,
Жийрончани меҳмонга мийдираман,
Қизиқ-қизик ўландан-айт, охун қиз,
Охулигим шу ерда билдираман.

Қ и з. Кийган тўнинг ярашган бўйинангга,
Мен билмадим не сўз бор ўйинангга,
Бирда-иккида тўйда айтмасанг,
Индамасдан бориб ёт ўйинангга.

Й и г и т. Қўйим ёйиб бораман ўтдан-ўтга,
Жабдуқ солса ярашар тўриқ отга,
Икковингдап бирингни лойиқ кўрса,
Ўтқиздириб қўярман салтанатга.

Ўланларда қочирик, севги ҳарорати, ёшлик шўхликлари гоёат самимий, оптимистик руҳ билан йўғрилган ҳолда тараннум қилинади. Давраларда ўлан айта билиш ўзи-ча бир салоҳият, ижрочилик санъатини эгаллашни талаб этади. Ўланлар ёшларни бадний-эстетик дидли, хуш қилиқли, камтарин, очик кўнглили, дўстга садоқат руҳида тарбиялашда, айниқса, катта аҳамиятга эгадир.

Келин салом. Келинчақни кўевнинг яқин қариндош-уруғлари билан таппштириш маросимида келин салом ёки беточар қўшиқлари айтилади. Анъанага кўра, кайвони (дастурхончи) келинни тушадиган уйга дарвозадан олиб киришдан бошлаб айтади. Уй эгалари, тўйга келганлар эса «алик салом» деб жавоб қайтарадилар. Бухоро ва Самарқанд областларида анъанавий «саломнома»лар ўқилади. «Келин салом»да кайвони кўевга, қайната, қайнана ҳамда тоғалари, аммалари, холаларига салом берганда, таъриф-тавсифлар орасида ҳазилнамо гапларни қўшиб-чатиб юборади. «Келин салом»га қатнашган аёллар бундан роҳатланиб куладилар. Танқидий ҳазил ҳам, кулги ҳам беғубор, бундан ҳеч ким хафа бўлмайди. Аслида «келин салом»да айтиладиган қўшиқлар аввалдап ижод қилинган эса-да, кайвони тилидан гўё янги келиннинг қариндошлари табиатига мос тушадиган қилиб, ҳозиргина ижод қилингандай туюлади. Кўп ерларда «келин салом» уч сатрдан, Фаргона водийсида тўртликлардан ташкил топади. Асосан, аввалги икки сатр ўзаро қофиядошдир.

К а й в о н и. Боғ орқасидан йўл берган,
Ҳамёнидан пул берган
Қайнатасига салом.

А ё л л а р. Алик салом.

К а й в о н и. Сув кечгани эринган,
Уғил туғиб керилган,
Қайнарасига салом.

А ё л л а р. Алик салом.

К а й в о н и. Ариқдаги зулукдай,
Қоши-қўзи пилиқдай,
Қоқиб қўйган илиқдай,
Овсинига салом.

А ё л л а р. Алик салом.

Қайвони ҳазиломуз келин саломларни бирваракай
тўқиб, одамларни қулдириб айтаверади. Берилаётган ха-
рактеристика номи тилга олинган кишини тўла тасаввур
этишга ёрдам беради:

Томга босган бўйрадай,
Юришлари тўрадай,
Куёв йигитга салом.

Ғўзадаги печакдай,
Қайрилмачоқ гажакдай,
Очилган гул-чечакдай,
Қайнэгачисига салом.

Айрим ерларда келинга қариндош бўлмиш кишилар-
нинг, шунингдек, тўйда астойдил хизмат қилганлар-
нинг номлари бирма-бир аталади:

Боқувдан чиққан отдек,
Икки бети банотдек,
Ҳабибуллога салом.

Яна халқ орасида куёв томонидан келин томонга атаб,
шунингдек, келинникига куёв навкарлари билан келган-
ларида қиз томонидан айтиладиган «хуш келибсиз», шу-
нингдек, «Тўй муборак» қўшиқлари ҳам бўлиб, улар ҳозир
ҳам кенг тарқалган.

Йиги-йўқловлар Қадрдон кишининг вафоти муноса-
бати билан аёллар томонидан йиғ-
лаб айтиладиган аза, йиғи, йўқлов, айтим, бўзлов қўшиқ-
ларида марҳумнинг энг яхши сифатлари йўқланади,
шафқатсиз ўлим туфайли бошга тушган мусибат, жудолик

дарди ғам-алам билан изҳор этилади. Йиғиларни бошлов-
чилари (айтиб-айтиб йиғловчи) бўлади. Буларни гуянда
ёки йигичи дейилади. Ҳар бир тўртликдан сўнг аёллар
бир оҳангда «ув» тартадилар. Азали уйларда бошловчилар
аввалдан айтилиб келинган йиғиларни такрорлайдилар,
баъзан янги йиғи қўшиқларини ҳам тўқийдилар. Фалак-
дан шикоят қилиш, ота ёки онасидан ажралиб қолган ға-
риб етимларнинг аҳволидан нолиш мотивлари, марҳумнинг
ҳаётидан кетиши туфайли зор-зор йиғлаб, қон ютган она-
нинг изтироб тўла аламлари тасвирланади. Ота, она, ака,
укага алоҳида-алоҳида йиғи берилади. Масалан, фарзанд
ўлганда, она шундай йиғлайди:

Қор ёрмаган учак йўқ,
Доғланмаган юрак йўқ,
Айвоннинг ўрасиё,
Болаларимнинг сараси.

Боқдинамнинг боғбони
Уйгинамнинг султони.
Тахти равоним, болам,
Мулки жаҳоним, болам.

«Йиғи-йўқлов»лар рамзий тасвирий воситаларга бой
бўлиб, уларда ғамгузорида айрилган кишининг куйиб,
ўртаниб айтган қўшиқлари тингловчи қўнглини ғоят қат-
тиқ ларзага солади, ҳаяжонлантиради. Марҳумнинг таъ-
риф-тавсифи дилларни вайрон қилади. Ота, она вафот
этса, «вой, отам», «вой, онам», эр ё хотин вафот этса,
«вой, тўрам», «вой, уйим» деб йиғи берадилар:

Дод, ўлимнинг дастидан, вой отам,
Фарёд ўлимнинг дастидан, вой отам,
Баланд тоғлар паст бўлдим, вой отам,
Ўлганингиз рост бўлдим, вой отам.
Шамол келмай, ўчди чироғим, вой отам,
Қуз келмай, ҳазон бўлди боғим, вой отам.

Экса битмас майдоним, вой тўрам,
Чақирсам, келмас меҳмоним, вой тўрам.
От кўтармас полвоним, вой тўрам,
Хонамдаги султоним, вой тўрам,
Қорайган тоғнинг тумани, вой тўрам,
Қақшатди ўлим ёмони, вой тўрам.

Шунингдек, онаизор ўлими ҳам ниҳоятда қайғулидир.
Она фарзандларига ўз ҳаётида мислсиз наф келтирди, оқ
сут бериб катта қилди, яхши кишилар қаторига қўшди,
қанча заҳматлар чекиб улғайтди, ҳатто шамолни раво қўр-
май, эзгу тилаклар билан эркалади, ўстирди. Улуғ зот —
она вафоти туфайли мотамсаро фарзандларнинг йиғиси
меҳр-оқибат ва садоқат туйғулари билан лиммо-лимдир:

Тут ёғочдай мевали, онам,
Қайрағочдай сояли, онам.
Мевасидан еганим, онам,
Соясида ётганим, онам.
Аёзли кун айланган, онам,
Булутли кун буралган, онам.
Бўш белларимни боғлаган, онам,
Абгор юрагимни овлаган, онам.
Яхши кунимда салтанатли, онам,
Ёмон кунимда ҳимоятли, онам.

«Йиғи-йўқлов»лар, айтим, марсиялар совет даврида ҳам яратилди. Совет ҳокимиятининг ашаддий душманлари билан курашда мардонавор ҳалок бўлган Абдулла Набиев каби қаҳрамонлар ҳақидаги марсиялар инқилобий руҳ билан суғорилган. Бундан ташқари, Улуғ Ватан урушида ҳалок бўлган фарзандларга бағишланган йиғиларда ҳам халқнинг урушга қарши исёни ифодаланган.

Ёзма адабиётда йиғи газалларини марсия дейилиб, жуда қадим замонлардан бери яратилиб келган.

ЛИРИК ҚЎШИҚЛАР

Халқнинг энг яхши орзуларини ифодалаган, юксак инсоний фазилатларни бой ва чуқур руҳий кечинмаларда акс эттирган, якка ҳолда ва коллектив бўлиб, маълум куй билан ижро қилинадиган қўшиқларга лирик қўшиқлар деб айтилади. Тематик жиҳатдан ранг-баранг бўлган лирик қўшиқларда объектив воқеликдаги муайян ҳодисалар инсон қалбида туғдирган туйғу ва ҳислар кенг ёритилади.

Ишқ-муҳаббат мавзuidaги лирик қўшиқлар мазмундорлиги, музикийлиги, дилга яқинлиги билан алоҳида ажралиб туради. Уларда ҳақиқий севгини улуғлаш, қадрига етиш, маънавий ва ахлоқий софлик, вафо ва садоқатнинг қиммати табиий ва самимият билан тасвирланади.

Халқнинг лирик қўшиқларига хос хусусият шуки, уларда меҳнаткаш халққа хос камтаринлик, поклик, кўнгилларнинг бегуборлиги, самимийлик равшан акс этади. Уларда севимли, андишали, ҳаёли, оқила ёр образи ўзининг бир олам севинчлари, ноз-карангмалари билан гавдаланади. Қўшиқларда пок қиз қалб ҳарорати барқ уриб туради. Ер дил дардини севгилисига изҳор этганда унинг нутқида ажойиб бир ҳиссиёт, интизорлик, муштоқлик, фидойилик, меҳр, вафо кечинмалари мароқли ифодаланади. Қизнинг кўз унгида беқасам тўнлар кийиб бепарво

юрувчи йигит гавдаланади. Қиз ишқ ўтида куяди, ёнади, баъзан унинг бераҳмлигидан нолийди:

Беқасам тўнлар кийиб,
Мунча мени куйдирасан.
Ҳар замонда бир қараб,
Ўлмай туриб ўлдирасан.

Бундай қўшиқлар ўзининг дилраболиги, ёқимли оҳанги, тўқ қофиялари, образлилиги, тасвирий усули ва воситаларнинг хилма-хиллиги билан инсон руҳий дунёсини акс эттиради. Яратилганига кўп вақт ўтган бўлишига қарамай, айрим қўшиқлар кишиларга ҳали-ҳали чексиз завқ бағишлайди. Бунинг сири — халқ қўшиқларида меҳнаткаш омма руҳининг тўла ифодаланганлигида, ҳаёт кўзгуси бўлганлигида, тасвирланган образларнинг умумлашмаллик кучида, куй билан қўшиқ текстининг ниҳоятда мос ва узвий бирлигида, фикрнинг бадиий бақувват, сайқал топган қўйма сатрларда берилишида деб билиш керак. Меҳнат аҳли ғурбатли ҳаётнинг азоб-уқубатларини бир нафасга унутган ҳолда «Наманган олмаси» қўшиғини тинглайди. Қўшиқдаги қиз шира-шарбатга тўла Наманганнинг қайси бир мевазор боғида ўз ёрини зориқиб кутаётибди. Нозли ёр ўзининг соғинч ҳисларини ажиб бир ҳаё ва ибо билан шўх куйлаб турибди:

Наманганнинг олмаси ҳил-ҳил пишибди-ё,
Таманноси билан ерга тушибди.
Бориб айтинг ўшал жонона ёрга.
Менинг ишқим унга ёмон тушибди...
Қошимга ўсмалар қўйсам келарми,
Кўзимга сурмалар қўйсам келарми?
Яли-яли-яли, ялло демасман-а,
Ялинганинг билан-о ёнингга бормасман.

Машҳур «Танавор» қўшиғида эса, ишқ ўтида ўртанган ёрнинг арз-додини эшитасиз. Унинг нотавон, эрксиз, тутқунликдаги шум тақдири тингловчини ғоят ачинтиради, ларзага солади. Чунки қизнинг дардчил куйида, фарёд чекишида замоннинг бевафолигидан шикоят, ҳижрон, айрилиқ дардига даво тополмай, куйиб кул бўлган шўрлик қизнинг бутун вужудини оғир ғам топи эзиб ётгани ўз ифодасини тонади. Мунгли, майин куй дил яраларини аламли тирнагандай бўлади:

Қора сочим ўсиб қошимга тушди, дўст ёр,
Не савдолар менинг бошимга тушди, дўст ёр,
Бориб айтинг ўшал бевафо ёрга, дўст ёр,
Танамдан ўт чиқиб, бағрим туташди, дўст ёр.

Ўтмишда яратилган қўшиқларда тақдирдан шикоят, умидсизлик, тушқунлик оҳангларининг эшитилиши табиий бир ҳол. Негаки, ҳоким синфнинг беҳад зулми, зўравонлиги, диний ақидалар ҳукмрон бўлиб турган бир замонда меҳнаткаш инсон қадри тупроқ билан тенг эди.

Фикрни савол-жавоб йўли билан тимсолий шаклда ифодалаган «Гул ўйин» деб номланган қўшиқда севишган икки юракнинг бир-бирига арзи ҳол айтиши табиат гузаллиги тасвири орқали берилади. Бунда ошиқ-маъшуқларга хос шўхлик, қувноқлик, назокат, севишганларнинг бир-бирига бўлган меҳр ва садоқати, ақл-заковати, ҳам-фикрлилиқ акс этади. Йигит тоғ қаптари бўлиб, ўз ёрини — сой чумчуқларини қувлаб юргандай бўлса, «Ёр, анда на қилгайсан?» деб савол қўяди. Бунга жавобан қиз: «борди-ю мен лочин бўлиб сени чангалга олиб қочсам, сен нима қила олар эдинг», — дейди ва йигитни лол қолдирмоқчи бўлади. Лекин йигит ўз навбатида:

— Мен юрган овчи бўлиб,
Милтиқлаб отиб олсам,
Ёр, анда на қилгайсан?—

дейди. Бунга жавобан қиз ҳам бўш келмайди. У «борди-ю, сен мени овчи бўлиб, отиб олсанг, мен богда анор бўлиб қизариб, пишиб турсам, ёр анда на қилгайсан?», — дейди. Йигит эса ҳозиржавоблик билан қизга ўзининг бутун самимиятини билдириб, шундай жавоб беради:

— Сен богда анор бўлсанг,
Қизариб пишиб турсанг,
Мен юрган боғбон бўлиб,
Битталаб узиб олсам,
Ёр, анда на қилгайсан?

Қўшиқда ошиқ-маъшуқларнинг бир-бирига эркалаб, суйиб қилган ёқимли ҳазили, нозик сўз ўйинлари, хушчақчақ ҳиссиётлари кишини ўзига мафтун этади. Қиз билан йигитнинг нафосатли савол-жавобларидан уларнинг нозик таъбликда бир-биридан кам эмаслиги билинади. Севги гулшанида тенг-тенги билан яйраган, висол дамларини бирга хушҳол ўтказган тенгқур ёшларнинг куч синаши гоят жозибали ва завқли тасвирланган. Уларнинг мулоқотида, рамзий маънодаги фикрларнинг ўзаро мантиқий боғланишида икки қалбнинг ўйноқи оҳанглари зарбини сезиш мумкин.

Чорвадорлар орасида анча кенг тарқалган «Чўпон йигит билан қиз айтишуви»да ҳам инсон ҳаёти ва табиатнинг мураккаб ҳодисаларига ишора қилинади. Қиз йигитни, йигит эса севгилисини ақл-идроқда синамоқчи, унинг инсонни ўраб олган муҳитни, табиат сирларини қанчалик билишини аниқламоқчи. Бу билан улар маънавий дунёси ёришгандай, турмуш зиддиятларини ақл кўзи, зийраклик билан кузатгандай бўлади. Бу айтишувда ҳаёт ҳодисаларининг соддаликдан мураккаблик томон ўсиб бориши кўрсатилади. Қиз «борди-ю мен тариқ бўлиб сочилиб ётсам, нима илож қилар эдинг», деса, йигит бунинг йўли осон, «мен жўжали каклик бўлиб териб оламан», дейди. Бироқ ёвузлик тимсоли бўлган олғир қора қуш, кўркаламўш, қоплон, заҳарли илон кабилар тимсол келтирилганда, инсон боласи гоҳ мерган, овчи, гоҳ илон ўнатиувчи қиёфасида намоён бўлиб, айтишувда ғолиб чиқади:

Чўп о н. Кўркаламўш сен бўлсанг,
Тарғил пишак мен бўлиб,
Олиб есам қайтасан?

Қ и з. Олғир пишак сен бўлиб,
Қорала кўпак мен бўлиб,
Силкиб солсам қайтасан?

Чўп о н. Қорала кўпак сен бўлсанг,
Сарала қоплон мен бўлиб,
Силкиб тапласам қайтасан?

Қ и з. Сарала қоплон сен бўлиб,
Чайир мерган мен бўлиб,
Отиб олсам қайтасан?

Чўп о н. Чайир мерган сен бўлсанг,
Капча илон мен бўлиб,
Чақиб олсам қайтасан?

Қ и з. Капча илон сен бўлсанг,
Мурч еган морбоз мен бўлиб,
Авраб олсам қайтасан?

Юқоридаги айтишувда халқ фикр-ўйлари, орзу-умидлари мантиқий далилларда бой, гоят тийран ифодаланади.

Шариат қонунлари, руҳонийлар аёлларни сочи узун, ақли калта деб таҳқирлаган бир замонда меҳнаткаш омма уларни нозик таъбли, ўткир зеҳли, олижаноб инсон сифатида ардоқлайди — зулматнинг қора пардасини ҳаёлан

йиртиб, диний тушунча ва эътиқодларни улоқтириб ташлайди, барбод этади. Халқ ижодиётининг қудрати, баркамол образларининг ҳаётийлиги, чуқур оптимистик руҳи ана шундадир.

Муҳаббат қўшиқларида севги билан унга садоқат тушунчаси бирга келади. Айниқса уларнинг баёни ҳаётий муболағалар, нозик ўхшатишлар тасвирида берилиши характерлидир:

Ер юрган кўчаларни
Супрай сочим билан.
Чанги чиқса сув сепай
Кўздаги ёшим билан.

Лирик қўшиқларда ижтимоий тенгсизлик кўпинча севгили ёрга етиша олмаслик мотивларида ифодаланади, тенгсиз никоҳ қораланади, чиркин урф-одатларнинг зарарли оқибатлари қон ютган аёлларимизнинг чеккан оқ-фиғонларида, ғазабли сўзларида, аччиқ-аччиқ кинояларида ўзининг реалистик бадий ифодасини топади.

Туйнукда бир ой кўрдим,
Бир оқ қашқа той кўрдим,
Ўн беш яшар чоғимда
Саксон яшар чол кўрдим.

От бойладим хариға,
Харидан ҳам нариға,
Отам мени сотдилар
Ўзларидан қариға.

Қўшиқларда ёрнинг тасвири ниҳоятда хилма-хил. *Қайрилма қош, қалам қош, қарчиғай бўй, кўзлари ўтдай (ёнадир)* ва ҳоказо. Ёр тоғ кийигига, лочинга ўхшатилади, қизнинг жамоли тўлин ойга, офтобга қиёс қилинади, унинг донолиги, одоб билан юриш-туриши, табассуми, ноз-карашмаси тасвирлари ҳам кишига бир олам завқ беради:

Шойидан чорси ясайин,
Бели тасма, ёргинам,
Арчадан қошиқ ясайин,
Лаби писта, ёргинам.

Оҳангдош товушлар — аллитерация ёрдамида ёрнинг руҳий изтироблари, кечинмалари ғоят таъсирли ифодаланади:

Қош қароликдан қарорим қолмади,
Интизорликдан мадорим қолмади.

Бу сатрларда оҳангдош бўлиб келаётган «қ» товуши, «қолмади» сўзи такрорланиб радиф ўрнида ишлатилиши, тўла қофиялар дили яра, обдон эзилган, заҳматкаш ошиқ йигитнинг ниҳоятда ачинарли ҳолатидан хабар беради.

Ҳажвий қўшиқларда пичинг, заҳарханда кулги, киноя муҳим ўрин тутати. Халқ ҳажвиёти чуқур социал зиддиятларга аниқ, равшан ишора қилиб, ҳукмрон табақа кир-дикорларини аёвсиз фош этади. Масалан, «Омон бўлсин» термасида юрт ҳокимларининг ҳар бирига бағишланган кинояли характеристика улардаги энг муҳим салбий кўринишни яққол гавдалантиришга ёрдам берган. Умр бўйи ҳокимлардан қилча яхшилик кўрмаган жафокаш деҳқон зуравонлик, ҳийла-найранг ишлатиб элнинг қонини зулукдек сўрган айёр мансабдорларни танқид қамчиси билан роса савалайди. Термадаги ўхшатишлар фикрни ғоят аниқ ва жопли ифодалашга хизмат қилади. Қўйидаги биринчи бандда кеккайган бўлишнинг димоғдорлиги, амалпарастлиги очилса, иккинчи бандда мингбошининг доғулиги, мунофиқона ишлари баён этилади:

Ўргимчакдай тўр ёйган,
Мих ютгандай ғўдайган,
Бўлиси «омон бўлсин»!

Қўлида ўрма қамчи,
Сур тулкидай алдамчи,
Мингбоши «омон бўлсин»!

Элликбоши характерида юрт зодагонлари олдида хушомадгўйлик қилиш одати муҳим ўрин тутати. Қозининг ҳамма ёмон сифатлари ичида кўзга яққол кўринадиган порахўрлиги кулгили йўл билан очиб ташланади:

Камбағални талаган,
Бойлар думин ялаган,
Элбоши «омон бўлсин!»

Қорни гўжа қовоқдек,
Оғзи ўйиқ товоқдек,
Қозиси «омон бўлсин!»

Қўшиқчи ўз фикрини қисқа, лўнда, образли ифодалаш билан танқид остига олинган конкрет шахснинг характерли нуқсонини нишонга олади. Шу тариқа термада ҳоким синфнинг барча вакиллари сатира остига олинади.

Ҳажвий қўшиқларда чиркин урф-одатларни қоралаш билан даврнинг муҳим ижтимоий масалалари, эрк ва тенглик ғоялари қуйланади. Қўшиқларнинг бирида тутқун аёлнинг кундошлик азобидан нолиши зар ва зардобли ҳаёт зиддиятлари тасвирда кўрсатилади:

Зарга тўлди билегим,
Зардобга тўлди юрагим,
Атлас қўйлак ичида,
Хуноб бўлди юрагим.

Чархим таноб ташлайди,
Бир балони бошлайди,
Кундошлиги қурисин,
Кунда уруш бошлайди.

Билакдаги зар, юракдаги зардоб, оловдек товланиб турган атлас қўйлак ва юракда тўлган қон бадий кон-траст тасвирлардир. Инсон қадрини мол-дунё, пул билан ўлчовчи ҳоким синф ахлоқи ҳам шу қўшиқ мазмунида яширинган, «Бой келин»нинг кўзига бу мол-дунёлар бир бало бўлиб кўринади. Чунки унинг обрўси, қадри-қиймати шулар эвазига сотилганлигини яхши билади.

Лирик қўшиқлар кўпчилик ҳолларда биргина тўрт-ликдан, баъзан эса, бир неча тўртликлардан ташкил то-нади. Бир-бири билан мазмун жиҳатдан узвий бириккан қўшиқларда ҳар бир тўртликнинг охирги сатридаги маъ-лум сўзлар кейинги тўртликнинг биринчи сатрида такрор-ланиб, мантикий изчилликни юзага келтиради.

Қуйидаги бир неча тўртликдан йиғилган қўшиқларда мазмуний изчиллик етакчилик қилади. Шундай қараган-да, бу тўртликларни алоҳида қўшиқлар шаклида ҳам тинглаш мумкин. Аслида эса улар бир бутун қўшиқнинг таркибий қисмларидир. Ошиқ йигитнинг севгилисига бўл-ган садоқати, вафодорлиги шунчалик рамзий тасвирларда чуқур ички самимият билан бадий ифодаланадики, унда қайси бир нобакорнинг жабридан севимли ёрига интизор юрган йигитнинг дил талпинишини тўлалитишга тасаввур этиш мумкин:

Оқ уйингга васса тердим,
Самамадинг жуфтми, тоқ,
Оқ уйингдан бир қиз чиқди,
Қоши қора, юзи оқ.

Қоши қора, юзи оқнинг
Мен ёри бўлсам керак,
Кўккина каптар бўлиб,
Кўксида жон берсам керак.

Кўккина каптар эмасман,
Кунда-кунда келгани,
Ойда-йилда бир келарман
Ой юзингни кўргани.

Ой юзингга ойнаман,
Сунбул сочингга ман тароқ,
Хушласанг олдингдаман,
Хушламасанг, кетай йироқ.

Халқ қўшиқларида, айниқса, улар маълум куй билан айтилганда, кўпинча нақарот қўлланади. Нақарот тема-тик бир-бирига яқин қўшиқларни уюштирадиган мусикий компонент вазифасини ўтайди, мустақил тўртликларни бирлаштиради, бир неча бандли яхлит асар ҳолига кел-тиради. Нақаротлар ранг-барангдир: «Қадамингда гуллар очилсип», «Чамалда гул очилди-ё, чакканга тақ, чакканг-га», «Гулёраҳон бўйларингдан, гулёр», «Ғайро-ғайро дам-бадам, оромижопим қайдасан» ва бошқалар.

Юқорида келтирилган қўшиқларда халқнинг нафосат ҳақидаги орзулари, тушунчалари, идеали бадий ифода-

ланган. Таъриф ва тавсифга лойиқ қиз-йигит баркамол, соҳибжамол тарзида гавдаланади, уларнинг ташқи қиё-фасида ногиронлик ёки бирон нуқсон кўринмайди, ак-синча, қиз ой юзли, қалам қош, қора кўз, истараси иссиқ, ҳандалак бўйли, исми жисмига монанд, хушрўй бўлса йигит ҳам қадди-қомати келишган, хушбичим, ўктам, жа-соратли, довюрак. Уларнинг ташқи кўриниши маънавий гўзаллиги билан уйғун келади. Ҳар иккаласи ишқ дарди-да бирга ўртанади. Ҳижрон изтиробларини биргаликда чекиб, муҳаббат нашидасини бирга суради, бир овоздан вафо-садоқатни қуйлайди, бевафоликни, номардликни ту-банлик деб тушунади, қарғайди. Шундай қилиб, лирик қўшиқларда тасвирланган ёр ўзининг сурати ва сийрати-даги гўзаллиги билан чуқур инсонийлик фазилатига эга бўлиб гавдаланади.

Ўзбек халқ қўшиқлари жанри давр билан ҳамнафас бўлиб ривожланади, меҳнаткаш омма қалбининг ойнаси, ҳаёт қомуси сифатида авлодларни гоёвий-эстетик, ахло-қий-маънавий жиҳатдан тарбиялашда қимматли манба бўлиб келди.

ТЕРМАЛАР

Терма ўзбек фольклорининг мустақил жанри бўлиб, унинг яратилишида бахшиларнинг роли ниҳоятда катта-дир, кўпчилик ҳолларда улар дostonчиларнинг индиви-дуал ижоди ҳисобланади. Панд-насихат, одоб-ахлоқ, соз ва сўз ҳақида яратилган, ижтимоий ҳаётдаги турли ҳоди-салар, шахс ва жониворларнинг таърифи ёки танқидига бағишланган, бахшилар томонидан қуйланадиган 10—12 сатрдан 150—200, баъзан ундан ҳам ортиқ мисраларгача бўлган лирик, лирик-эпик шеърларга *терма* дейилади. Терма сўзининг маъноси *териб, танлаб тизиш* демакдир, яъни нисбий мустақилликка эга бўлган форма ва мазмун жиҳатида бир-бирига яқин бандларни (ҳар бир банд 3, 4, 5, 6 ва ундан ортиқ мисралардан иборат бўлиши мум-кин) композицион жиҳатдан яхлитлаштиришдир. Бахши-ларнинг ўзлари ҳам «Терма шу, териб айтиб борасан» дейдилар. Улар баъзан «Нима айтай?» термасини иккин-чи бир ном билан «Дoston териш» деб юритадиларки, бу ҳам юқоридаги фикрни тасдиқлайди. Термада ижро даво-мида айрим бандларнинг қўшилиши ёки ўрин алмашиши, баъзи бандларнинг тушиб қолиши мумкин. Дostonлардан

олиб айрим ҳолда айтилган парчалар ҳам терма деб юри-тилади.

Термалар яратилиш жиҳатидан анъанавий ва замонавий, ғоявий-тематик хусусиятларига кўра яна қатор ички турларга бўлинади.

Термаларнинг энг кўп тарқалгани «Нима айтай?» шеъридир. Бу терманинг узун-қисқалиги айтувчининг дostonчилик репертуари билан боғлиқ. Шоир дoston бошламасдан олдин аудитория диққатини ўзига тортиш, тингловчиларда дoston эшитишга муайян кайфият туғдириш мақсадида терма бошлайди. Шоир терма айтиб туриб ўз репертуарини баён этади, муайян дoston ва унинг қаҳрамони фаолиятининг айрим штрихларини тингловчилар ёдига туширади. Масалан:

Ўн бешида ойдай тўлган,
Олмосини белга солган,
Гўрўғлига хизмат қилган,
Қирқ йигитни гирда олган,
Сўраб ўтди Аваз полвон,
Авазхондан айтайинми?

Ёки:

Авазнинг бир йўли Гулихиромон,
Шунга ҳам буюрди Гўрўғли султон,
Қабул қилди ўн олтида Авазхон,
Хиромондан айтайинми, қадрдон?

Термаларнинг каттагина қисмини автобиографик ва биографик асарлар ташкил этади. Автобиографик термаларда («Дўмбирам», «Дуторим», «Кунларим») бахшилар дўмбираси, дутори, баъзан қўбизига мурожаат этиб, уларни бир суҳбатдошдай жонлантириб, ҳаётларининг айрим моментларини, репертуарларининг баъзи бир хусусиятларини баён этадилар. Масалан, Пўлкан шоир шундай куйлайди:

Янги тор тортайин торингни узиб,
Ундан сўнг сўйларсан суягинг қизиб,
Одамлар кетмасин мажлисни бузиб,
Масков, Нижний, Қозон, Нўғойни кезиб,
Шаҳарни қидириб юрган дўмбирам.

Шоир наздида унинг сози товушига қувват, мажлисга косагул, чопқир бедов, улфатларнинг кўнглини олувчи ёрдамчидир:

Уч-тўрт оғиз мақтаб қўйи ман сани,
Қовўргангдан қириб солган рандани,
Хониш қилсам ёлғиз қўймайсан мани,
Хонишимга ёрдам берган дуторим.

Автобиографик термалар юмористик моментларга, ҳазил-мутуйбага бойлиги билан ажралиб туради:

Номард йигит бу мажлисга бўйламас,
Авжи келса Нурман гапни ўйламас,
Ёриб ёқсам бирор чойдиш қайнамас,
Сендай ёғоч ўтин бўлган дўмбирам.

Ўзбек фольклорида халқ дostonлари қаҳрамонларининг тилидан айтилган ёки уларнинг мақтовига бағишланган қатор термалар борки, уларни биографик термалар дейиш мумкин. Бу термаларнинг характерли хусусияти шундаки, бир-бири билан чамбарчас боғланган мустақил бандларда қаҳрамон эпик биографиясининг асосий нуқталари кўтаринки услубда тасвирланади. Бундай тасвирда халқимиздаги мардлик гурури, садоқатлилиқ ифтихори, ҳалол меҳнат билан фахрланиш ҳис-туйғуси алангаланиб туради. Шундай асарлардан бири кекса Гўрўғли тилидан айтиладиган «Кунларим» термасидир. Бу термани бахшиларнинг деярли ҳаммаси ўз салоҳиятига яраша куйлаганлар. Аммо унинг энг яхши вариантлари Эргаш шоир ва Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган.

Термада «Гўрўғли» туркумига кирувчи ҳар бир дoston воқеаларига чиройли бир ишора бўлиб, бунда халқпарвар Гўрўғли ва унинг босиб ўтган йўли тингловчи кўз ўнгидеяққол намоён бўлади. Бахши наздида кексайган Гўрўғли ўз ўтмишига назар ташлар экан, бу ҳаёт ва кураш йўли қувонч, шодликларга ҳам, ҳасрат, аламларга ҳам тўладир. Бахши «гуркираб-гулдираб ўтган» Гўрўғлининг ҳасрат ва армонларини тасвирлаш орқали ўтмиш жамият иллатларини шоирона кўрсата билган:

Бу гапларни айтди Чамбилнинг шойи,
Бепилик ёнарми чироқнинг мойи,
Қариганда бўлиб фарзанд гадоий,
Бебаҳра бўлиб парилар ҳамройи,
Қулоч уриб, қуруқ қолган кунларим.

Бахшилар куйлаб келган «Борми жаҳонда», «Армонинг қолмасин», «Арменим қолмади», «Гўрўғли», «Гўрўғлибек — зўр ботир» каби термалар шу характердаги асар-

лардир. Рус революцион демократи Н. Г. Чернишевский-нинг таъкидлашича, шоирлар одамларни ҳаёт ҳақидаги олижаноб тушунча ва ҳисларга бошловчи кишилардир. Уларнинг асарларини ўқир эканмиз, биз ҳар қандай қабих ва разил парсадан нафратланишни, бутун эзгу ва гузал нарсаларнинг мафтун этувчи кучини тушунишни, барча олижаноб нарсаларни севишни ўрганамиз, уларнинг асарларини ўқир эканмиз, ўзимиз яхшироқ, эзгуроқ, олижаноброқ бўлиб борамиз.

Шу нуқтаи назардан халқ шоирлари термаларига назар ташлар эканмиз, чиндан ҳам уларда ўқувчи ва тингловчи мафтункор бир оламга олиб кирилади, чиройли ва эзгу нарсалар ташвиқ қилинади. «Булут чайнаб, музни пурккан» Гўрўғли ва бошқа халқ қаҳрамонларининг гузал сифатлари тасвирланиб, уларни тингловчи ва ўқувчиларга ҳам таъкидлашга, юқтиришга бўлган интилиш, янада «яхшироқ, эзгуроқ, олижаноброқ» бўлишга қадириқ яққол сезилиб туради.

Ўзбек фольклоридаги автобиографик ва биографик термалар совет даврида атоқли халқ шоирлари Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Таржимаи ҳол», Фозил Йўлдош ўғли, Саидмурод Паноҳ ўғли, Абдулла шоирларнинг, «Қунларим» номли, Ислом шоирнинг «Бахтиёр авлодларга» каби автобиографик лирик-эпик достонларининг яратилишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Демак, терма жанри шу даражада кенг имкониятга эгаки, унга мос мазмун топилса, шу формадан фойдаланиб, йирик эпик асарлар яратиш мумкин экан. Ўзбек бахшилари ижоди бунни тўла тасдиқлайди.

Термаларнинг аксарияти дидактик характерга эга. Дунёнинг аччиқ-чучуги, паст-баланди, яхши-ёмонини кўрган ижодкор меҳнаткаш халқ ва унинг бахшилари шу хил ҳолатларнинг мусбат ва манфий томонлари ҳақида қатор асарлар яратганлар. Бу хил термаларда яхшилик, адолат, мардлик, чин сўзлик улуғланган, пасткашлик, нокаслик, қўрқоқлик, кўролмаслик ва фисқу фасод қораланган.

Шу жиҳатдан қараганда, Эргаш шоир термасидаги яхшилик ва ёмонликни англаш, сўз ва суҳбат қадрига етиш ҳақидаги қуйидаги сатрлар ғоятда ибратлидир:

Ҳар парсадан суҳан қиммат, ёронлар,
Яхши сўзни қилинг ҳурмат, ёронлар.
Вақтингизни қадри билиб ўтказинг,

Баридан шу дам ғанимат, ёронлар.
Бу дунёда ширин, дўстлар, тириклик,
Ўз тингингиз билан суҳбат, ёронлар.
Яхшига ёнашиб одам айиринг,
Ҳар нокасга бўлмаг улфат, ёронлар.
Яхшиман ёмонни сўзман билади,
Тилдан чиқар дилда ният, ёронлар.

Дидактик термаларнинг характерли хусусияти шундаки, биринчи мисрада ўртага ташланган фикр сўнгги мисраларда давом эттирилади. Бундай термаларни ўқир экансиз, ҳаётдаги қандайдир умумий боғланиш кўзга ташланади.

Бахшилар репертуарида бойлар, эшонлар, текинхўрларни аёвсиз савалаган сатирик термалар ҳам тез-тез учраб туради. Жуманбулбул яратган мана бу терма шунга яхши мисол бўлади:

Агар туя бўлганингда жўнг бўларинг,
Отдан кейин, эшакман тенг бўларинг,
Қантар оғмай хариш бўб ағнаб ётиб,
Қарға билан қузғунга ем бўларинг.
Агар йилқи бўлганда ўтмас эдинг,
Баҳонг қирқ беш, элликка етмас эдинг,
Ҳар ким олса ўзингизни айниб бериб,
Чир айланиб овулдан кетмас эдинг.

Ошиқ-маъшуқлар тўғрисида, яхши ва ёмон хотин, соз ва сўз таърифида, турли иш ҳайвонлари ҳақида қатор термалар яратилган. Атоқли туркман шоири Махтумқули асарларининг ижобий таъсирида бир қатор ўзбек бахшилари (Ислом шоир, Умир Сафар ўғли, Хоразм бахшилари ва бошқалар) ўртасида дидактик йўлда термалар яратиш расм бўлди.

Совет даврида бахшилар В. И. Ленин, Коммунистик партия, янги ижтимоий тузум, Улуғ Октябрь социалистик революцияси, социалистик қурилиш ҳақида қатор термалар яратдилар. Айниқса, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Пулкан шоир, Ислом шоир Назар ўғли, Абдулла шоир, Умир Сафар ўғли кабиларнинг ижоди баъракали бўлди.

Кўриниб турибдики, термалар кундалик воқелик ва инсоният фаолиятининг айрим томонлари билан мустаҳкам боғланган ҳолда юзага келган халқ шоирларининг индивидуал ижодлари бўлиб, оғиздан-оғизга ўтиб кенг тарқалгандир.

Мақоллар

Мақоллар ўзбек халқ оғзаки ижодининг қадимий оммавий жанрларидан биридир. Уларда халқимизнинг дунёқараши, жамиятга бўлган муносабати ва ахлоқий нормаси ўз ифодасини топган. Мақоллар меҳнаткаш халқ оммасининг маънавий қиёфаси, идеали, орзу-умиди, интилишлари ҳамда табиат ва жамият ҳақида юритган мулоҳазаларининг синтези, ҳаёт тажрибаларининг умумлашма ифодасидир.

Мақол — маитиқий мушоҳада намупаси, одоб ва ахлоқ қоидаларини жамулжам этган доно гап. Улар қадимдан халқ донишмандлиги, ақл-идроки, фикр-ўйлариининг ифодаси сифатида яшаб келганлар; синалган, турмуш тасдиқидан ўтган тушунчаларни ифодалаб, унга қанот бахш этганлар. Мақоллар таълим-тарбиявий жиҳатдан катта аҳамиятга эга. У кишиларни огоҳлантиради («*Бировга кулма зинҳор, сенга ҳам кулгувчилар бор*»), маслаҳат беради («*Йўл билмасанг йўл сўрагин юргандан, гап билмасанг гап сўрагин билгандан*»), танбеҳ бериб, танқид қилади («*Чолни кўриб бувам дема*»), меҳнатни улуглайди («*Ишлаганнинг оғзи ошга тегар, ишламаганнинг боши тошга тегар*»), ҳажвий кулги остига олиб, фох этади («*Иштонсиз тиззаси йиртиққа кулар*») ва бошқалар. Кўрамизки, мақолларда чуқур мазмун, меҳнаткаш омманинг дополиги, миллий анъана, узоқ асрлик ҳаёт тажрибалари, табиат ва жамият ҳодисалари ҳақида фикри, баҳоси, меҳнат яқунлари мужассамлашган. Шунинг учун ҳам мақоллар узоқ умрли бўлади. Мақолларда ҳар бир тарихий давр, ижтимоий-сиёсий воқеалар маълум даражада ўз изини қолдиради. Шунингдек, янги-янги мақоллар яратилиб, сўз санъати хазинаси бойийверади.

Мақоллар кўп жиҳатдан маталларга ўхшаса ҳам, уларнинг ҳар дайсиси ўзига хос хусусиятга эга. «Темирни қизигида бос», «Ёни аяган яра ер, калтагини сара ер», «Бирлашган ўзар, бирлашмаган тузар», «Эр йигитга икки номус — бир ўлим» кабилар том маъноли мақоллар бўлиб,

уларнинг мазмунида тугал фикр, умумий хулоса бор. «Сулаймон ўлди, девлар қутулди», «Тош қаттиқми, бош», «Кўрган билан эшитган бир эмас», «Аёзхон, ҳаддингни бил» кабилар эса маталлар ҳисобланади. Чунки уларнинг мазмунидан умумий хулоса, тугал фикр англашилмайди, балки хусусий белгининг ўзигина ифодаланган.

Дарҳақиқат, «Темирни қизигида бос» мақолида фактлар жамлашиб, тугал фикр, умумлашма маъно келиб чиққан. Насиҳат, ўғит ҳамма ишни ўз вақтида бажаришга қаратилган бўлиб, маъно ниҳоятда кенг. «Сулаймон ўлди, девлар қутулди» маталида эса, тугал, умумлашма маъно йўқ, хулоса кўринмайди, фақат хусусий маъно ифодаланган, холос. Шундай қилиб, мақол чуқур ва кенг маъноли, ибратомуз, тугал фикр англатса, матал жузъий белги англатувчи таъсирчан нутқ безагидир.

Мақоллар халқ тушунчаси, ҳаёт тажрибалари, мулоҳазаларининг умумлашма хулосасигина бўлиб қолмай, ҳақиқатнинг образли ифодаси, у ёки бу масала устидан чиқарилган ҳукм ҳамдир. Мақол ҳажми ихчам, қисқа бўлиб, пухта ишланган, кенг маънони ифодаловчи образли нутқ намунасидир. Бирор жумла, гап шаклида келган мақолда ортиқча сўз бўлмайди. Ҳар бир сўз аниқ, ўз ўрнида ишлатилган ва аҳамиятли бўлиб, ўзига хос ритм, оҳанг, композицияга эга.

Ўзбек халқ мақоллари узоқ даврлар давомида яшаб, алоҳида жанр сифатида шаклланди, авлоддан-авлодга, оғиздан-оғизга ўтиб келмоқда. Ўтмиш маданий ёдгорликларда мақоллар кўплаб учрайди. XI аср қомуси ҳисобланган Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида келтирилган мақолларда ўша замон руҳи, дунёқараши, кишиларга, меҳнатга муносабатнинг турли хил шакллари ўз ифодасини топган. Бу мақоллар қадимги турк уруғлари ва қабиалари орасида кенг тарқалган бўлиб, уларнинг вариантлари бизгача етиб келган. Масалан:

Девонда: Киши олasi ичтин,
Йилқи олasi тиштин.

Ховир: Одам олasi ичида,
Мол олasi тишида.

Девонда: Ош тотиги туз.

Ховир: Ошнинг таъми туз билан.

Мақоллар тарихийлик хусусиятига эга. Улар кўпинча тарихий воқеа ва ҳодисалар таъсирида вужудга келган.

Шунинг учун ҳам мақолларнинг ғоявий мазмунида халқ ҳаётининг турли хил томонлари ўз аксини топган. Маълумки, туркий халқлар қадимдан чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланиб келган. Бинобарин, баъзи бир мақоллар чорвачилик ва деҳқончилик билан боғланади. Уларда халқнинг меҳнат тажрибалари умумлаштирилади:

Боқ отингни арпа билан,
Боқар қази қарта билан.

Боғни боқсанг, боғ бўлар,
Ботмон-даҳсар ёғ бўлар.
Боқимсиз боғ тоғ бўлар,
Юрак-бағринг доғ бўлар.

Мўғуллар истилоси даврида (XIII аср) Чингизхон зулми жуда кўп нақл, матал, афсоналарнинг яратилишига сабабчи бўлган. Ўша даврда тўқилган мақолларда тарихий фактлар ҳам кўзга ташланади:

Бўжи келди, бўжи келди,
Чингиз билан Жўжи келди.

Маълумки, феодал тузум шароити ҳамда ҳукмрон синф вакиллари меҳнаткаш деҳқон, қосиблар ҳаётини иқтисодий жиҳатдан оғир аҳволга солиб қўйган эди. Бу ҳолат ночорлик, очлик, камбағаллик ҳақидаги мақолларнинг юзага келишига сабаб бўлди:

Бўзчи белбоққа ёлчимас,
Кулолчи — мўндига.

Камбағалнинг оғзи ошга етганда,
Бурни қонайди.

Чоракор чораклаб олар,
Бой акам — ботмонлаб.

Айни чоқда зулм ва зўрликка қарши очиқдан-очиқ нозирик, исёнкорлик руҳи билан суғорилган мақоллар ҳам яратилди:

Амирнинг ошидан
Фақирнинг мушти яхши.

Бекнинг чашмасидан сув ичма.

Ҳолвани ҳоким ер,
Калтакни етим ер.

Мақоллар зулм, зўравонлик, текинхўрлик каби феодал синфига хос хусусиятларни фош этади.

Қози ва қозихона қадимдан адолатсизлик, жаҳолат даргоҳи ҳисобланган. Улар шаклан ҳақиқатнинг ҳимоячиси бўлиб кўринсалар-да, аслида феодал синф манфаатларини ҳимоя қилиб келган. Шунинг учун ҳам халқ қозиларни, муллаларни иккиюзламачилик, айёр ва золимликда айблайди:

Қийшиқ арава йўл бузар,
Қози, мулла эл бузар.

Даъвогаринг қози бўлса,
Додингга ким етсин.

Бундан ташқари, диний тушунчалар таъсирида юзага келган мақол ва маталлар ҳам мавжуд, чунки ислом дини узоқ асрлар давомида ўз мафқурасини ташвиқ этиб, меҳнаткаш, илмсиз, оддий халқнинг дин пешволари ва ҳукмрон синф олдида итоаткор бўлишини, қўлликни таъминлаб келган. Диний мафкура билан йўғрилган мақол ва маталлар ҳукмрон синф қўлида қурол вазифасини ўтаган. «Хотин эрнинг қули», «Ота рози — худо рози», «Олтин олма, дуо ол, дуо олтин эмасми» қабилар шундай мақоллар жумласига киради. Бироқ меҳнаткаш халқ антиклерикал мақоллар яратишда давом этади. Уларда дин арбоблари ва уларнинг қалбакилик, риёкорлик, текинхўрлик, мўлтонилик каби ярамас иллатлари ўткир ҳажв ўқи-га нишон бўлган:

Эшоннинг қорни бешдир,
Бири ҳамиша бўшдир.

2) Халқ донишмандлиги — мақолларда турмуш ҳодисалари билан боғлиқ бўлган ватанпарварлик, мардлик, қаҳрамонлик, меҳнатсеварлик, дўстлик, илм-ҳунар, вафодорлик каби идеал ахлоқ намуналари маъқулланиб, подонлик, қўрқоқлик, эгрилик, ёмонлик, умидсизлик, ёлғон гапириш, ялқовлик, очкўзлик каби ярамас иллатлар қораланади. Бу нарса ўзбек мақолларининг ғоявий-тематик жиҳатдан бой ва ранг-баранглигини кўрсатади.

3) Ўзбек халқ мақолларида она-Ватанни севиш ҳамда уни ҳар қандай ички ва ташқи душмандан сақлаш мотиви асосий ўринни эгаллайди. Ватанга бўлган муҳаббат ва садоқат, уни қадрлаш ғояси образли тарзда ифода этилади,

Булбул чаманин,
Одам Ватанин севар.

Она-юртинг омон бўлса,
Ранги-руйинг сомон бўлмас.

Юрт қурисанг, ўзарсан,
Қуримасанг, тўзарсан.

Дўстларга шафқат, душманга нафрат, ўзаро иттифоқ
бўлиб яшаш, коллектив бўлиб меҳнат қилиш ғояси ма-
қолларнинг асосий мағзини ташкил этади:

Бирлашган ўзар,
Бирлашмаган тўзар.

Кўнчилик тикилса, тоғ қулайди.

Коллективга, эл-юртга суянмай, ўзича кўнчиликдан
ажралиб қолган шахслар қаттиқ танқид қилинади:

Тўдадан ажралган тўрга тушар.

Олтовлан ола бўлса, оғзидагин олдираб.

Мақолларда бирлашиб, бир-бирига кўмаклашиб, кен-
гашиб қилинган меҳнат серунум бўлади деган юксак ғоя
илгари сурилади. Инсон меҳнати улуғланади:

Барвақт қилинган ҳаракат,
Ҳосилга берар баракат.

Дарё сувини баҳор тоширади,
Одам қадрини меҳнат оширади.

Емғир билан ер кўкараб,
Меҳнат билан эл кўкараб.

Мақолларда инсоннинг ижобий хислатларини улуғлаш
билан бирга эски тузумдан қолган сарқитлар қаттиқ қо-
раланади. Ўша жамиятда туғилган очкўзлик, текинхўр-
лик, таловчилик, аёлларга паст назар билан қараш каби
ярамас иллатлар фoš қилиниб, айни вақтда уларга қар-
ши кескин курашга даъват этилади:

Оғиз югуриги — ошга,
Тил югуриги — бошга.

Бекордан ҳамма безор.

Бахилнинг боғи кўкармас.

Бетамизнинг бети бўлмас,
Безорининг уяти.

Мақоллар ҳушёр бўлишга, дўстни душмандан ажра-
тишга, ота-онани, дўстларни қадрлашга, кичикларни из-
зат қилиш, катталарни ҳурмат этишга ўргатади:

Ҳурмат қилсанг, ҳурмат кўрасан.

Яхши билан юрсанг, етарсан муродга,
Емон билан юрсанг, қоларсан уятга.

Совет даврида социалистик ҳаётимизнинг сермазмун-
лиги янги-янги мақолларнинг юзага келишига сабабчи
бўлди. Шаҳар саноатининг ўсиши ва қишлоқ хўжалиги-
нинг ривожланиши, янги техника, машиналарнинг жорий
этилиши, маданий ҳаётдаги ўзгаришлар халқ оғзаки ба-
дий ижодида, айниқса, мақолларда образли ҳолда умум-
лашиб, ўз ифодасини топтоқда.

Совет даврида: «Колхоз — барака дарёси», «Ер ҳосил-
нинг онаси бўлса, отаси — меҳнат», «Пахта териш олтин
териш билан баробар», «Уруш — офат, тинчлик — роҳат»,
«Элинг тинч, сен тинч» каби мақоллар яратилди. Улар
социалистик онг, тушунча билан мустаҳкам боғлиқдир.

Халқ мақоллари поэтик жиҳатдан пухта ва гўзал
шаклга эга. Шунинг учун ҳам В. И. Ленин халқ мақолла-
рига юқори баҳо бериб: «Жуда соз, жуда яхши. Ана шу-
лардан ёзувчиларимиз ўргансалар экан, бир жумла билан
чилпарчин қилиб ташлайди-я»¹, — деган эди.

Мақоллар, асосан ўз ва кўчма маъиоларни ифодалай-
ди: «Илон чаққан ола арқондан қўрқар», «Бўрининг қу-
лоғи овда». Бу хилдаги мақол ва маталлар маълум бир
воқеа, ҳодиса билан боғлиқ ҳолда ишлатилади, айтилмоқ-
чи бўлган фикр мажозий маънода, киноя тарзида ифода
этилади.

Мақол шаклан қисқа бўлиб, воқеликни ёйиқ ҳолда
ифода қила олмайди. Бинобарин, мақолларда воқеликни
сиқик ва ихчам ифодаладиган аниқ ва ҳаётий образлар
мавжудки, улар умумий мулоҳазаларнинг якунидан келиб
чиққан хулосани кўчма маъиоларда белгилаш имконини

¹ Литературный современник, 1940, 1-сон, 10-бет.

беради, «Сен бўрини аясанг, бўри сени талайди», «Жўжани кузда сана». Биринчи мақолда «бўри» орқали қонхўр душман, ёвуз ниятли киши образи гавдаланса, иккинчи мақолда ҳар бир ишда хулоса чиқаришга шошилмаслик керак дейилмоқчи. Баъзан у ёки бу мақол топишмоқ сингари тузилган бўлиб, воқелик қиёс қилиш, солиштириш орқали аниқланади: «Ёз ёмгири лой бўлмас, ўғри асло бой бўлмас».

Мақоллар композицион жиҳатдан ниҳоятда содда ва ихчам. У кўпинча содда гапдан иборат бўлади: «Тил — тигдан ўткир», «Ипсофсиз — имоисиз». Эга ва кесимдангина ташкил тошган мазкур мақолларда асосий мазмун лўнда ифодаланган. Уларнинг ҳар бирида ўз ёки кўчма маъноли образлар параллел қўйилади: «Ғамсиз бошим — гавгосиз бошим», «От айланиб қозигини топар, сув айланиб ёригин топар». Биринчи гап иккинчи гап мазмунини такрорлаб, уни изоҳлайди, ёки аксинча, иккинчи гап биринчи гап мазмунини таъкидлаб изоҳлайди. Мазкур мақолларда келган параллел бўлақлар ўзаро мос тарзда қофиялашган. «Ўсти ялтироқ — ичи қалтироқ», «Иш ёқмасга ит боқмас» каби мақолларда эса, биринчи бўлақка ургу тушиши билан яхлитланиб образ яратади, иккинчи бўлақ эса, биринчи бўлақнинг кесатиқ мазмунли изоҳи бўлиб, образ характери аниқлайди. Улар мантиқан бир бутун образлиликни ташкил этади.

Синтактик параллелизм, аллитерация, истиора, муболаға, қофия кабилар мақол композициясини ташкил этган бўлақ ёки гапларнинг бадий безаги, айни чоқда, ўзига хос шакл яратувчисидир. Синтактик параллелизм икки хил фактни келтириш орқали учинчи бир фикрни тасдиқлайди. «Ўғри қариса, мулла бўлади», «Бировга ўлим тилагунча, ўзингга умр тила». Мақолда «ўғри» билан «мулла» параллел қўйилар экан, учинчи умумлашда фикр намоён бўлади, яъни «ўғри ҳам ўғри, мулла ҳам аслида текинхўр, ўғрининг ўзи», деган маъно қўриниб турибди. Демак, у ёки бу белгини аниқлашда синтактик параллелизм усули аҳамиятли бўлиб, биринчидан, оҳангдорликни кучайтирса, иккинчидан, таъсирчанликни оширади ва мантиқий хулоса чиқаришга имкон беради.

Кетма-кет ёки қатор келган ундошлар тизмаси аллитерацияни юзага келтиради. Бу эса, мақолда бадий ифодани кучайтиради, оҳангдошликни таъминлайди, шу йўл билан эстетик завқ уйғотади: «Оққан ариқ оқмай

қолмас, оқмай қолса, икки кўзинг боқмай қолмас», «Аллоп — аллопнинг иши қаллоп».

Мақолларда қофияланиш ҳам ўзига хосдир: «Жондан кечмасанг, жонона қайда, Тоққа чпқмасанг, дўлона қайда», «Меҳнат — меҳнатнинг таги роҳат». Кўрамизки, турли хил шаклга эга бўлган бўлақлар ўзаро қофиядош сўзлар билан боғланди. Ҳар бир мақолда асосий мазмунни ифода этган сўз қарама-қарши ёки ўзига мос тушган сўз билан қофияланади: «Кўча хандон, уй зиндон», «Кўли очикнинг, йўли очик».

Мақолларда вазн, ритм, қофия, оҳангдорликнинг қуйма бирлиги катта роль ўйнайди. Бинобарин, кўпчилик мақоллар шеърий формада келиб, баъзан бир мисра ёки бир байтдан, баъзан эса, тўрт мисрадан ташкил топади. Мисралардаги такрор сўзлар оҳангдорликни янада оширади:

Яхши отга бир қамчи,
Ёмон отга минг қамчи.

Яхши топиб сўзлар,
Ёмон қониб сўзлар.

Мақолларда сифатлаш, ўхшатиш каби бадий тасвир воситалари ва омоним, антоним сўзлардан фойдаланиш уларнинг бадийлигини янада оширади, ифодаланган фикрнинг тингловчига тез етиб боришини таъминлайди.

Мақоллар донишмандлик рамзи. Улар ўқувчи ва тингловчиларни фикрни чуқур, ихчам, аниқ ва образли қилиб ифодалашга ўргатади, кишиларни, айниқса, ёш авлодни коммунистик руҳда тарбиялашда муҳим восита вазифасини ўтайди.

Топишмоқлар

Халқ орасида топишмоқ, жумбоқ, баъзан матал, топар чўпчак каби терминлар билан юритилиб келинган топишмоқ жанри ўзбек фольклорида қадим замонлардан ҳозиргача яшаб келмоқда ва ривожланмоқда. Узоқ ўтмиш даврларда топишмоқ инсонни ўраб олган муҳит ва табиатнинг турли-туман ҳодисалари ҳақидаги тушунчаларининг бадий ифодаси сифатида майдонга келган. Тоғ ва ўрмонлар, дарё ва кўллар, чўлу биёбон, ер ва осмон, қуёш ва ой, юлдуз ва фасллар, зулмат ва ёруғлик, тошқинлар, чақмоқ ва момақалдирик, ҳайвонот олами, оила-рўзгор жиҳозлари, дов-дарахт, меҳнат қуроллари ва бошқалар ҳақида коллектив ижоднинг маҳсули бўлиб туқилган топишмоқлар авлоддан-авлодга ўтиб, катта ва кичикка ҳаёт, табиат сирлари ҳақида ўйлашни, билишни ўргатиб келганлиги билан ғоят аҳамиятлидир.

«Топишмоқ» сўзи «топ» буйруқ феълига «иш-моқ» ясовчилари қўшилши билан чигал, мураккаб, белги-хусусияти яширин берилган бирор номаълум нарсани топиш мазмунини ифодаладиган ясама отга айланган. Табиат ва жамият ҳодисалари кишилар олдига кўп мураккаб жумбоқлар, муаммолар қўйган. Инсоннинг ўша масалаларни топиши, сирли бўлиб кўришган нарсаларнинг туб, ҳақиқий моҳиятини очиши учун ақл-идрок ва ўткир дид талаб қилинган.

Табиатнинг сирли ҳодисалари инсон тақдирини асос-сиз, тахминий фаразлар, турли эътиқод воситасида пасив аниглаш, фолбинлик, астрология каби озғани ижоднинг ғайри илмий шакллари ҳам майдонга келтирган. Топишмоқлар бўлса, халқ озғани ижодида эшитувчилардан онгли равишда яширилган, беркирилган нарса, ҳодисаларнинг асосий мазмунини топиш, ечининг ўзига хос поэтик формасидир. Шунинг учун топишмоқни эшитувчилар уни табиат ёки турмуш -сири деб эмас, яширилган муайян, аниқ бир нарса деб биладилар, шундай тушунадилар.

Топишмоқлар озғани ижоднинг оммавий ва махсус жанрларидан бири. Уларнинг услуби метафора (истиора), кўчим, киноя, қочирик йўли билан сўзларни кўчма маънода ишлатиб, яширилган нарса, ҳодисаларнинг белгиларига иккинчи бир нарса, ҳодисаларнинг белгиларини қиёслаш, имо-ишора қилишдан иборатдир. Топишмоқларнинг шу хусусияти ҳақида қадимги юнон философи Аристотелнинг: «Жуда яхши метафора тузиш йўли», дейиши бежиз эмас.

Топишмоқ айтиш қадимги замонлардан бошлаб турли халқларнинг ҳаёти, ижтимоий шарт-шароитлари, дунёқарашлари, урф-одатлари, мифологик тасаввурлари билан боғлиқ бўлган. Рус халқи орасида декабрь, январь ойларида, удмуртларда йиғим-терим тугаллангач, баҳор бошлангунча, туркманларда наврўз байрами оқшомларида топишмоқ айтиш расм бўлган. Ўзбек халқи ҳам бошқа қардош халқлар каби куз ва қиш кечалари ғўза чувиш, чарх йигириш, олача тўқиш каби қўл меҳнати билан бажариладиган турли-туман ишлар давомида топишмоқ айтишган. Топишмоқ айтиш қайси бир халқда бўлмасин, у ақл-зийраклик мусобақаси, кўнгил очиш, ўйин-қулги воситаси. Топишмоқ айтиш, асосан, ёшларнинг сўз бойлигини ошириш, ҳаёт ва унинг ҳодисалари ҳақидаги билим-тушунчаси, идроки ва мулоҳазаларини кенгайтириш учун зарур тарбия воситаларидан бири бўлгани туфайли улар соддадан мураккабга, осондан қийинга бориш усулида яратилган. Топишмоқлар орасида мактаб ёшигача бўлган болалар осонлик билан топа оладиганлари бўлгани каби катта ёшдаги болалар, ҳатто турмуш тажрибаси кўп кишиларнинг ҳам бошини қотириб, ўйлашга мажбур қиладиганлари ҳам бор. Масалан, «Отдан баланд, итдан паст», «Қозиқ устида қор турмас» каби эгар, тухум ҳақидаги топишмоқлар халқ орасида кенг тарқалганлигидан топишмоқ айтилиб бўлинмай, эшитувчилар унинг жавобини топа олади. Аммо «Ўзундан узоқ, ҳавога тузоқ» (тутун) каби топишмоқлар анча ўйлантириб қўяди. Топишмоқни ҳамма — каттадан кичик айтади, уни топишга ҳам кўпчилик иштирок этади. Халқ орасида нисбатан кўп топишмоқ биладиган кишилар топишмоқчи, жумбоқчи ҳам деб юритилади.

Топишмоқларда савол тарзида айтиладиган фикрлар маълум бир бадий шаклга тушган бўлади. Улар худди мақоллар каби ихчам, қўйма, таъсирчан формада яратилади. Бадий тафаккур меваси бўлган топишмоқларда фикр

тимсолий йўл билан ифодаланади, унинг савол ва жавобини ички мантикий қиёслаш бошқариб туради.

Топишмоқ айтишнинг муайян тартиб-қоидалари мавжуд. Топишмоқнинг жавоби топилиши билан кетма-кет айтила берилади. Агар топишмоқнинг жавобини топа олмасан, ўтмишда «шаҳар» талаб қилинади. Топишмоқ айтувчи топишмоқ жавобини топа олмаган, «шаҳар берган» кишини маълум вазифани бажаришга мажбур қиларди. Сўнг «Сен топмасанг, мен топай, унинг ўзи...» деб жавобини айтарди. Бунда топишмоқ айтувчи билан топувчи ўртасидаги «сотдим-олдим» типидagi савол-жавоб характерлидир. Топишмоқ жавобини топа олмаган шахсни изза қилишдан иборат «сотдим-олдим» диалогда, худди топишмоқдагидек, предметларнинг бир-бирига маълум томонлари ўхшатилади. «Сотдим-олдим»да кишиларнинг образли фикрлаши топишмоқнинг узвий бир қисми бўлиб давом эттирилади:

- Сотдим.
- Олдим.
- Нимани?
- Қўлингни.
- Нима қиласан?
- Паншаха қилиб хирмон совураман.

Топишмоқ айтувчи қаноат ҳосил қилгунча шу тариқа савол-жавоб давом этади. Жавоб топа олмаган шахсинг деярли барча тана аъзолари «сотиб олинади». «Сотдим-олдим»да кишининг кўзини — жин чироққа, бурнини — ҳуштакка, бошини — тошга, оғзини — ўрага ва бошқа аъзоларини турли-туман нарсаларга ўхшатиб, масхара қилинади. Кўриниб турибдики, топишмоқ айтилиш меҳнат аҳлининг ўзига хос кўнгил очиши, хурсандчилик қилишининг бир йўлидир. Топишмоқ айтиш орқали даврада ажойиб хушчақчақлик, руҳий кўтаринкилик пайдо бўлади. Топишмоқларни яхши биладиган кексаларнинг гувоҳлик беришича, топишмоқ айтиш кечалари жуда мароқли ўтган, айниқса ёшларга тарбиявий-таълимий жиҳатдан катта фойда етказган.

Айрим топишмоқлар мақоллик хусусиятига ҳам эга бўлади. Масалан, «Ҳаммага тўн тикаман, ўзим яланғоч» (*игна*) топишмоғи чуқур ижтимоий мазмуни билан ажралиб туради. Ўзгаларнинг, тўғрироғи, бой-амалдорларнинг фойдасига кечасию кундузи тинмай меҳнат қилиб,

ўзи қуруқ қолган, оч-яланғоч, муҳтожликда яшаган меҳнаткашлар оммасининг оғир, ачинарли аҳволи ҳаят образли ифодаланган. Лекин игна ва ип ҳақидаги бошқа бир топишмоқни («Кичкина хотин, лаҳаги узун») бундай деб бўлмайди. Унда аёллар машғулотни кўзда тутилганлигини пайқаш қийин эмас.

Топишмоқларда ҳоким синф табақасига мансуб кишиларнинг номлари ишлатилиши ҳам бежиз эмас. Масалан,

«Абдуллаҳон — беустихон» (*бит*). «Токчама-токча, Саматжон бойвачча» (*сичқон*). «Ҳовуз ёнида Султон бойвачча» (*қурбақа*).

Бундай топишмоқларнинг умумий мазмунида заҳарханда, пичинг бор. Биринчи топишмоқда халқнинг қонини сўриб, золимликда ном чиқарган Бухоро хони Абдуллаҳоннинг номи нафрат билан тилга олинмоқда. Иккинчисида текинхўрлик, зараркунандалик, тайёрга айёр, учарлик сичқон образи мисолида қайси бир Саматжон деган қаллобга тенглаштирилади. Султон бойвачча эса, одамларни ишлатиб, фақат ўз жонининг ҳузурини биладиган, ўзини қойитмайдиган бир амалдорга нисбат берилганлиги аниқ.

Диний урф-одатлардан рўзани қаттиқ танқид остига олувчи қуйидаги топишмоқда рўза тутишга даъват этишдан кўра, уни масхаралаш устун туради. «Бир палак, ўн икки ҳандалак, ўн бирини еб, ўн иккинчисини еса, ўзи кофир, хотини талоқ». Руҳонийларнинг рўза тутмайдиганларни кофир, хотини талоқ дея қашшоқ халққа диний ақидалар билан дўқ уриб, қўрқитишлари ҳажв қилинади.

Шундай қилиб, топишмоқларда халқ оммасининг турмуш тарзи, ҳукмрон синф вакиллариининг уларга нисбатан бўлган муносабатлари пичинг, киноя, истеҳзо, аччиқ кулги воситасида берилгандир.

Топишмоқлар тузилиши жиҳатидан баъзан насрий, кўпчилик ҳолларда шеърий шаклда бўлиб, уларда маълум бир мусиқийлик, зарб, туроқ, вазн, қофия каби шеърятнинг формал талабларига амал қилинган.

Қофия, вазн топишмоқнинг силлиқ, ихчам, оҳангдор, эса қоладиган бўлиб тузилишини таъминлашга хизмат этади. Масалан:

Тўрт оёқли,
Темир туёқли.

(От.)

Топишмоқлар бир савол-жавобли (бир предметли) бўлиш билан бирга, кўп савол-жавобли (кўп предметли) ҳам бўлади. Бундай топишмоқлар кўпчилик ҳолларда яхлит шеърий парча тарзида тузилади:

Тоғда талаймонни кўрдим,
Сувда сулаймонни кўрдим,
Тузсиз пишган ошни кўрдим,
Юмалаб ётган тошни кўрдим.

(Бури, балиқ, сумалак, тошбақа.)

Баъзан топишмоқларнинг бир нечаси назм ипига тизилгандек бўлади ва уларнинг жавоблари ҳам шу тарзда бўлиши талаб қилинади:

Қамиш учи қалтироқ, уни топинг, дилбарим,
Игна учи йилтироқ, уни топинг, дилбарим,
Сассиқ кўлда ит ҳурар, уни топинг, дилбарим.
Тақир-туқир тақравон, уни топинг, дилбарим,
Ичидаги меҳрибон, уни топинг, дилбарим...

Бунинг жавоби шеърий формада қуйидагича бўлиши керак:

Қамиш учи қалтироқ — шамол деган эмасми,
Игна учи йилтироқ — ўт дегани эмасми,
Сассиқ кўлда ит ҳурар — сув бақаси эмасми,
Тақир-туқир тақравон — бешик деган эмасми,
Ичидаги меҳрибон — бола деган эмасми...

Кўпчилик топишмоқларда яширилган предметга ўхшатиш, имо-ишора қилинган нарсалар, ҳодиса ёки предмет белгиларининг тавсифи содда, самимий, беғараз кулги чиқарадиган ҳазил-мутуйба, масҳара, мазах воситаси бўлиб хизмат қилади:

Тўрти — лоп-лоп, эгри соп-соп,
Икки — дингилдинг, бир — шипилдинг.
Боради лўк-лўк, келади лўк-лўк,
Ҳамиша лўк-лўк, томоша лўк-лўк.

Туя ҳақидаги бу икки топишмоқда туянинг юриши, бесўнақай, қўпол гавда тузилиши, кичик ва қалта қўлоқлари, думи, юришининг таърифи берилиб, асосий предмет — туя яширилган. Бундаги тавсиф ҳазил-мутуйба, кулгига сабаб бўлади.

Топишмоқлар фольклорнинг бошқа жанрлари билан маҳкам боғлиқ. Улар эпик асарларда тез-тез учраб туради. Ҳатто махсус топишмоқли эртақлар ҳам мавжуд. Бунда топишмоқлар эпик асарлар услубига мослашади. Асосан дoston ва эртақ қаҳрамонлари орасидаги диалогларда ишлатилади, яъни жумбоқли саволга асарнинг асосий қаҳрамонининг жавоби тарзида қўлланилади. Бундай савол-жавобли топишмоқлар дostonларда қаҳрамонларнинг ақл-фаросатини синаш, маълум шартларни бажаришда, қобилиятини билишда ишлатилади:

— У нимадир, ҳаводаги дўланган?
У нимадир, ер юзини сув олган?
У нимадир, орқасида оғзи бор?
У нимадир, ўртасида мағзи бор?
У нимадир, сув ичида жони бор?
— Булут булар ҳаводаги дўланган,
Емғир булар ер юзини сув олган,
Тегирмондир орқасида оғзи бор,
Буғдой булар ўртасида мағзи бор,
Балиқ булар сув ичида жони бор.

Бу тип савол-жавобли топишмоқлар «Ошиқ Ойдин», «Ошиқ Алванд», «Хирмон дали», «Ёзи билан Зебо» дostonларида, Махтумқули ва Дурди Қилич айтишувларида тез-тез учраб туради. «Алпомиш» дostonининг Пўлкан шоир айтган вариантыда Барчиннинг жумбоғига Алпомишнинг берган чиройли жавоби мавжуд.

Топишмоқлар эртақларда ҳам қаҳрамонларнинг ақл-фаросатини, серфаҳмлигини, аччиқ ҳаёт тажрибаларини бошдан кечирганлигини билиш мақсадида ишлатилган. Улар тузилиш жиҳатдан эртақ услубида айтилади. Масалан, «Подшо билан донишманд чол» эртагида балиқчи чол билан подшонинг ораларидаги сирли савол-жавоб топишмоқ формасида келади:

Подшо: — Ҳа, ота, тўртни учга урмаганмидингиз, қишда балиқ овлаб қолибсиз? — деди. Чол: — Тўртни учга уришга урдим-а, ўттиз икки қўймади-да, — деб жавоб берибди.

Бу савол-жавобнинг шарҳида бефаҳм вазирга нисбатан меҳнаткаш чолнинг дополиги, ҳош-равоблиги, ҳаёт машаққатини тортган, тажрибали киши эканлиги билиниб туради:

— Ҳурматли вазирим, подшонинг тўртни учга урмабмидингиз, дегани йилда тўрт фасл бор, шунинг уч фаслида, яъни баҳор, ёз,

кузида яхшилаб меҳнат қилиб, қишда еб ётсангиз, бўлмасмиди, дегани. Менинг ўттиз икки қўймади, деганим эса, уч фаслда топганларимни ўттиз икки тиш еб битирди, деганим бўлади. Биз гаплашётганда сиз ҳайрон бўлиб қолдингиз. Подшо буни дарров сездим ва сизга ишора қилиб, бир гоз юбораман, патини юла оласизми, деб мендан сўради. Мен айтганингиздан зиёда қилиб юлам, дедим. Ўша гоз сиз эдингиз. Мана менинг олдимга келдингиз ва бу сир эвазига мол-дунёнгизни бердингиз.

Достон ва эртакларда ишлатилган топишмоқлар асарнинг роявий мазмунига сингиб кетган бўлади ва воқеаларнинг ривожланишига сезиларли таъсир кўрсатади. Зоминлик Ерлақаб бахши Бекназар ўғлидан ёзиб олинган бир кичик эртакда тенгсиз никоҳга кўнмаган оддий меҳнаткаш, ақлли, жасур қизнинг подшо юборган совчиларга қалии талаб қилиб қўйган шартда қизнинг орзу-умиди топишмоқ шаклида ифодаланган, «Қалинимга подшо 20 та шер, 30 та бўри, 40 айғир, 60 та нўхта, 70 та ахта берсин». Бу топишмоқнинг маъноси подшо 20 ёшида шердек эди, 30 га кирганда бўридек кучга тўлган эди, 40 да эса бақувват айғир от каби эди, 60 ёшида эса қариди, энди ўзини нўхталасин — тийиб олсин, 70 га кирган қари чолни бошимга ураманми? — деганидир. Бу топишмоқ ёрдамида зийрак қиз подшога ўзининг муносиб эмаслигини, ўзи сира хоҳламаслигини усталик билан билдирган.

Совет даврида яратилган топишмоқларда саноат ва қишлоқ хўжалиги, маданият ва санъатнинг ривожланиши, илм-фан, техника соҳасидаги эришилган улкан ютуқлар, мислсиз кашфиётлар ва бошқа қўплаб ўзгаришлар ўзининг бадий аксини топмоқда. Улар, асосан традицион топишмоқларнинг шаклидан фойдаланиб яратилмоқда. Шу билан бирга, айрим ижодкорлар томонидан тўқилган топишмоқлар халқ орасида, хусусан, болалар орасида кенг тарқалиб, оммалашиб бормоқда. Масалан,

Кечаси офтобдек, кундузи контоқдек (*лампочка*).

Гапирса Москвадан, эшитасиз Қувадан (*радио*).

Товуқ десам пати йўқ,
Оёқ-қўл, қаноти йўқ,
Минг-минглаб очар жўжа,
Буни топинг, Холхўжа (*инкубатор*).

Топишмоқларнинг моҳияти, маърифий-тарбиявий аҳамияти олам сирларидан кишиларни воқиф қилиш, билишга ундаш билан бирга, инсониятнинг табиат ва ҳайвонот

дунёси билан қадимдан узвий боғлиқлигини таъкидлаш, уларни севиш, ардоқлаш туйғуси ҳам яширинганидадир.

Топишмоқлар халқ оғзаки бадий ижодининг қадимги тури сифатида ёзма адабиётга баракали таъсир кўрсатди. Шарқ адабиёти, жумладан, ўзбек адабиётида чистон, тарих, муаммо, мувашшах каби лирик жанрларнинг пайдо бўлишида топишмоқлар муҳим роль ўйнади. Ўз навбатида ёзма адабиёт ҳам жуда кўп топишмоқларнинг пайдо бўлиши ва эл орасига кенг тарқалишига сабаб бўлди.

Топишмоқлар меҳнаткаш халқ ақл-заковатининг маҳсули сифатида ҳозирги кунда ҳам ёшларимизнинг муҳокама доирасини кенгайтиришда, билим бойлигини оширишда, дид ва зеҳнини ўткирлаштиришда муҳим маърифий-таълимий ва бадий-эстетик аҳамиятга эга.

Эртақлар

Эртақлар халқ оғзаки ижодиётининг энг қадимий, оммавий ва кенг тарқалган жанрларидан биридир. Эртақларда меҳнаткаш халқ оммасининг энг яхши сифатлари — инсонпарварлик, ватанпарварлик, дўстга садоқат, ёрга вафодорлик, шу йўлда қаҳрамонлик, жасорат кўрсатиш каби фазилатлари ҳикоя қилинади, ахлоқ ва одобнинг юксак намуналари улуғланиб, зулм ва зўрлик қораланади. Эртақлар кишиларда ҳаётга муҳаббат уйғотади, келажакка умид кўзи билан қарашга, энг яхши турмуш, фаровон ҳаёт учун курашишга чақиради, ер юзида адолат ва инсофнинг тантана қилишига ишонч ҳосил қилади. Халқ эртақларининг ғоявий йўналишида шу эртақни яратган халқнинг орзу-умидларини ифода қилиш билан умуминсоний мавзуларни баён этиш муҳим ўрин тутаети. Ўзбек халқ эртақлари халқимизнинг узок даврлардаги ҳаёти, ижтимоий муносабатлари, урф-одатлари, сиёсий ва ахлоқий тушунчаларини, дунёқарашларини, ўзбек тилининг хусусиятларини, бойлиги ва ранг-баранглигини яққол намойиш қилади. Эртақларни ўзбек халқининг бадиий тарихи, жонли санъати дейиш мумкин. Улар ўтмишнинг белгиларини сақлаган ҳолда, кишиларнинг бугунги ҳаёти билан ҳам ҳамоҳанг бўлади; эстетик лаззат бағишлайди. Шу сабабдан ҳам бундай эртақлар ўлмайди, севиб тингланади.

Эртақ сюжетларининг ибтидоий даврлардаги бошланғич намуналари содда ва қисқа бўлиб, турмушдаги бирор қизиқроқ воқеани ҳикоя қилиш шаклида ташкил топарди. Эртақларнинг алоҳида жанр сифатида шаклланиши эса синфий жамиятнинг бошланғич даврларига тўғри келаети.

Эртақ термини Маҳмуд Қошғарийнинг XI асрда ёзилган «Девону луготит турк» асарида *этуқ* шаклида учрайдиган ва бирор воқеани оғзаки тарзда ҳикоя қилиш маъносини билдиради. Ҳозир фольклористик термин сифатида эртақ сўзи қабул этилган бўлса-да, Сурхондарё, Самарқанд,

Фарғона ўзбеклари орасида матал деб юритилади. Бухоро атрофидаги район ва қишлоқларда, шунингдек, бошқа ерлардаги икки тилда (ўзбек ва тожик тилларида) сўзлашувчи аҳоли орасида ушук деб аталади. Хоразмда варсақи, Тошкент шаҳри ва унинг атрофида чўпчак термини ҳам ишлатилади. Ўзбеклар орасида эртақ, матал, чўпчак терминларидан бошқа яна ҳикоя, афсона, утирик, тутал каби атамалар учрайдиган. Алишер Навоий асарларида афсона, эртақ ва масал маъноларида чўрчак сўзи ишлатилганки, у ҳам чўпчак сўзига тўғри келаети. Чўпчак кичик ҳикояларни тўплаш, ҳикоя қилиш, топиш, излаш маъносиде бўлгани учун баъзан топишмоқ ўрнида ҳам қўлланган.

Эртақлар халқ ижодининг эпик турига кираети. Унинг ўзига хос хусусияти — воқеабандлиги, бирор воқеани мукамал ҳикоя тарзида баён қилишидир. Эртақлар турмуш воқелигини ажойиб ва ғаройиб, жозибали қилиб, кишиларда бадиий завқ уйғотадиган ҳолда акс эттиради.

Эртақ фольклор асари. Шунинг учун ҳам халқ оғзаки ижодига хос барча сифатлар: коллективнинг ижодий маҳсули бўлиб, кўпчилиқ томонидан айтилиши, оғзаки йўл билан тарқалиши, анъанавийлик, ижодчисининг номаълумлиги — анонимлик, бир сюжетнинг халқ орасида бир қанча вариантларда ижро этилиши — эртақларга ҳам хосдир.

Турли даврларда эртақлар ҳам турлича ўзгаришларга учраб келганлар. Шу сабабдан эртақларнинг ғоявий йўналиши, композицияси, қаҳрамонларининг вазибалари ўзгариб, янгида-янги версиялар юзага келиб туради. Бунинг устига ҳар бир эртақ айтилганда ижрочининг ижодий қобилияти, дунёқараш, турмуш воқелигини акс эттира олиши, эртақ анъаналарини қай даражада билиши, тажрибаси, психологик ҳолатларига қараб туриб янгида туғиладики, натижада бир эртақнинг ўзи бир неча вариантларда халқ орасида яшаб юради. Эртақларнинг бадиий формаси ва поэтикаси ўзига хос бўлади.

Эртақларнинг жанр хусусиятларини белгилеганда, улуғ пролетар ёзувчиси А. М. Горькийнинг назарий қарашларидан, эртақ асосини ташкил этган фантастика ҳақидаги фикридан келиб чиқамиз. «Эртақларда ҳаммадан ҳам «уйдирма» ҳодисаларни олдиндан кўра билувчи тафаккурининг ажойиб хусусияти ибратлидир. Эртақчилар ҳаёлий «учар гиламлар»ни аэропланлар ихтиро қилинмасдан неча асрлар илгари, афсонавий тез ҳаракатларни паровоз,

газ ва электромоторлар бунёдга келмасдан бирмунча вақт илгари билган эди... Фикримча, инсоннинг ажойиб хусусиятларидан бири — ... «фараз»ни ҳам фантазия, «уйдирма» вужудга келтириб тарбиялаган»¹.

Фантастика эртақ мезони, унинг жони ва қонидир. Эртақлар фантастиканинг тутган ўрни, меъёри ва функциясига қараб икки гуруҳга бўлинади. Биринчи гуруҳга фантастика элементлари устун бўлган эртақлар, иккинчисига эса, фантастика элементлари кучсиз, элемент шаклида келадиган ёки умуман бўлмайдиган, ҳаётий уйдирмалар асосида яратилган эртақлар киради. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар билан сеҳрли эртақлар сюжети кўпроқ фантастик воқеалар асосига қурилган. Маиший ва ҳажвий эртақлар сюжети асосида эса, ҳаётий воқеалар ётади. Биринчи гуруҳдаги эртақлар («Ёрилтош», «Чўлоқ бўри», «Олтин сандиқ» ва бошқалар) том маънодаги ибтидоий тушунчалар мазмунини акс эттиради. Иккинчи гуруҳдаги эртақлар («Маликаи Ҳуснобод», «Уч оғайни ботирлар», «Уч ёлғонда қирқ ёлғон») эса, асосан ижтимоий мазмунни ифода этади.

Фантастик уйдирмалар ҳаёт ҳақиқати билан алоқадор бўлиб, қадимий тушунча, урф-одат, маросимларнинг изларини ўзида акс эттиради. Бинобарин, ҳар бир уйдирманинг заминидеа реал воқелик ётади. В. И. Ленин айтгандек: «Ҳар қандай эртақда ҳам ҳақиқат элементлари бўлади»². Шунинг учун ҳам «Эртақлар ҳеч вақт бекорчи, эрмак нарсалар эмас, улар ҳамма вақт зўр ижтимоий ва тарихий аҳамиятга эгадирлар. Баҳайбат махлуқлар ҳақида ҳикоя этувчи эртақ ва афсоналар ҳамда бу бой жанрнинг бошқа турли кўринишларида у ёки бу даврнинг ижтимоий, ҳаётий курашлари, халқ манфаатлари ўзининг бадий ифодасини топгандир»³.

Эртақларнинг тарбиявий аҳамияти катта. Бу ҳақда М. Горький: «Дунёда ибрат бўлмайдиган ҳеч нарса йўқ, ўзида «дидактика», ибрат воситаларини мужассамлантирмаган бирорта ҳам эртақ топилмайди», — деган эди.

¹ М. Горький. Адабиёт ҳақида, Ўздавнашр, Тошкент, 1962, 319-бет.

² В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 36-том, «Ўзбекистон» нашриёти, 1978, 21-бет.

³ Мухтор Авезов. Мысли разных лет, Алма-Ата, 1961, стр. 32.

⁴ М. Горький. Адабёт ҳақида, Ўздавнашр, Тошкент, 1962, 319-бет.

Эртақларда воқеалар асосан мўъжизали тарзда ифодаланади. Бинобарин, мўъжиза ёки фантазия воқеа ва ҳодисаларни ҳаёт билан боғлаб, ҳақиқат, озодлик, тўғрилиқ, одамийлик каби дидактик гоёларни ташвиқ этади, сюжет ривожига куч бағишлайди, тингловчи эътиборини ўзига жалб қилиб, ажойиботлар оламига олиб киради, ширин туйғулар дунёсига ғарқ этади.

Эртақ ижрочилигининг характерли белгиларидан бири шундаки, ҳикоя қилинаётган воқеа ва ҳодисалар айтувчи ва тингловчи томонидан «бўлган воқеа» деб эмас, балки «муқаррар бўлмаган ҳодисалар», деб тушунилади. Шунинг учун ҳам эртақларда воқеа ва ҳодисаларнинг бўлиб ўтган ўрни ва замони ноаниқ, умумий тарзда ифодаланади. Бундан ташқари, эртақларнинг замон ва макон эътибори билан юзага келган ўрни ҳам турлича. Уларнинг тили ва стили шакл ва мазмунига кўра ўзаро фарқ қилади. У ёки бу эртақни қайси турга тааллуқли эканини аниқлаш учун унинг асосида бўлган уйдирманинг давр эътибори билан ташкил топган ўрнини аниқлаш, ҳаёт ҳақиқатига бўлган муносабати ва асосий функциясини белгилаш лозим бўлади. Масалан, сеҳрли эртақлар ҳамда ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар билан ишқий-саргузашт типидеаги ёки ҳажвий эртақларнинг мустақил жанр сифатида ташкил топиши ҳам турли хил даврларга тўғри келади. Шунинг учун ҳам ҳар хил даврда яратилган ва турли хил жаҳият қатламлари таъсирини ўзида сақлаган «Кенжа ботир», «Қилич қора», «Қирон ака», «Маликаи Ҳуснобод», «Булбулигўё», «Ур тўқмоқ», «Чол билан кампир», «Бўри билан тулки», «Қўнғиз бикач», «Бахтли кал» каби эртақларнинг сюжет состави, характери, образлар системаси, тили ва ҳикоя қилиш услубида ўхшаш ва фарқли томонлар мавжуд. Негаки, эртақ ўзининг тараққиёти давомида баъзи бир мотив, образларни йўқотиши, янги-янги белгиларни қабул қилиши мумкин, баъзан эса анъанавий элементлар янгича талқин этилган бўлади. Хуллас, ҳар бир эртақнинг сюжет состави, унинг гоёвий мазмуни, бадий воситаларнинг ўзига хос томонлари у ёки бу даврни ҳамда у ёки бу турга хос хусусиятни кўрсатиб туради. «Зумрад билан Қиммат» ёки «Олтин тарвуз» кабилар, асосан сеҳрли эртақлардир. Бироқ асосий қаҳрамонлар қиёфаси, уларнинг хатти-ҳаракатлари ҳажвий эртақларнинг бош қаҳрамонларини эслатади. Лекин бу эртақларда ҳажвий эртақларда бўлганидек, ақл-идрок, тадбиркорлик устун эмас, аксинча,

фантастик уйдирмалар асар ечимида ҳал қилувчи вази­фаларни ўтайди. Бу белги уларни ҳажвий эртақлардан аж­ратиб туради. Демак, сатира ва юмори фақат ҳажвий эртақларга хос белги деб қарамаслик керак. Чунки сати­ра ва юмор сеҳрли ва ҳайвонлар ҳақидаги эртақларда ҳам мавжуд. Фақат буларнинг у ёки бу эртақлардаги мазмун даражаси, ишлатилиш ўрни, мақсад, вази­фаларини эъти­борга олиш керак. Шундагина у эртақ қайси бир турга хос эканлиги маълум бўлади.

Турли халқлар ижодида ўхшаш сюжетли эртақларни кўп учратиш мумкин. Бундай эртақларнинг тема ва об­разлар системаси ўзига хос айнанликка эга. Буларни кўп­роқ «сайёр сюжетли эртақлар» деб юритилади. Бироқ улар қанчалик ўхшаш бўлмасин, бадий шакл, образлар тал­қини, тил воситалари жиҳатидан ўзаро фарқ қилади. Уларда ҳар бир халққа хос анъана, миллий колорит, фал­сафий-эстетик қарашлар намоён бўлади. Бу хилдаги ўхшаш сюжетлар у ёки бу халқнинг бир хилдаги иқти­содий, ижтимоий-тарихий тараққиёт йўлини босиб ўтган­лигидан келиб чиқади.

Эртақлар ўзига хос композицияси билан ажралиб ту­ради. Айниқса, қириш қисм, бошлама, тугалламалар алоҳида кўзга ташланади.

Қириш қисми, аввало, эртақчининг маҳоратини кўрса­тади, қолаверса, тингловчилар диққатини жамлаб, эртақ эшитишга ҳозирлайди.

Бошлама эртақнинг дастлабки қисмини таърифлайди. Эртақларда анъанавий бошлама воқеанинг қайвақт бў­либ ўтганини билдирмайди, ноаниқ, умумий тарзда ифо­далайди: «Сизга боғ бўлсин, бизга ҳаёт, замонларнинг замонида, қадимлар айёмида, бир подшоҳи золим бор экан». Баъзан бошлама қисқа бўлади. «Бир бор экан, бир йўқ экан, бир подачи бор экан». Баъзан эса, у воқе­лик билан қўшилиб кетади. «Ўтган замонда бир подшоҳ якка ўзи овга чиқиб, ов қилиб юриб, узоқда бир нарсa кўрибди».

Ҳаётий-маиший эртақларда эса бошлама ниҳоятда ихчам ва содда. Бунда ҳам воқеликининг бўлиб ўтган вақ­ти поаниқ. Бироқ сирлилиқ сезилмайди, ҳаётийлик ҳукм­рон. Воқеа бўлиб ўтган жой ва қаҳрамон номи аниқ ҳамда тўлиқ берилади. Бу сюжет асосини ташкил этган воқеа ва ҳодисаларнинг реаллигини, табиийлигини кўрсатади. «Зомин юртида бир бой бор экан, у бойнинг хизматкори

бўлар экан». «Болтабой акаси Тешабойни очликдан ўл­дирган золим бойдан ўч олиш учун бойнинг ҳовлисига қараб тўғри йўл олибди». Кўринадики, бошлама баёнида персонажларнинг қим экани, касб, амал, лақаблари маъ­лум бўлади.

Тугаллама эртақнинг якуний қисмини таърифлайди. Сеҳрли эртақларда тугаллама доимо воқеликни тўй-то­моша тасвири билан якунлайди. «Қирқ кеча-ю, қирқ кун­дуз тўй бериб, ота-оиласи билан топишиб, ошларини ошаб, ёшларини яшаб, мурод-мақсадларига етдилар». Тугал­ламада оптимистик руҳ устунлик қилади. Ҳаётий-маи­ший эртақларда эса у воқеалар синтезидан келиб чиққан хулоса бўлиб, демократик руҳ ҳамда таълимий мазмунни билдиради. «Шу билан Аёз ўзи подшо бўлиб, ўзининг доно­лигидан халқни одиллик билан сўраб, мамлакатда адолат ўрнатган экан». Баъзан тугаллама турли хил шакл ва мазмунга эга бўлган мақол, матал, афористик иборалар­дан ташкил тонади. Бу хил тугалламалар эртақ фабула­сидан ажралган ҳолда келмай, балки ғоявий мазмуннинг умумлашган формаси шаклида намоён бўлади: «У ҳалиги чолнинг бунчалик ўткир ақлига қойил қолибди, қари бил­ганини пари билмас, дебди».

Демак, ҳаёт ҳақиқати билан боғлиқ бўлиб, фантастик ҳамда ҳаётий уйдирмалар асосига қурилган, дидактик ғоя ташувчи оғзаки ҳикоялар эртақ деб аталади. Эртақлар образлар талқини, ғоявий мазмуни ва конфликтги, сюжет ва композицияси, фантастик уйдирманинг ўрни ва функ­цияси ҳамда тили ва стилига кўра шартли равишда *ҳай­вонлар ҳақидаги эртақлар, сеҳрли эртақлар, ҳаётий-маи­ший эртақларга* бўлинади.

Ҳайвонлар ҳақидаги
эртақлар

Ўзбек халқ эртақчилари репертуари-
да ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар ан-
чагина ўринни ташкил этади. Ҳай-

вонлар ҳақидаги эртақлар қадим замонларда вужудга келган бўлиб, унда ибтидоий тузум давридаги инсоннинг ҳаёти, меҳна­ти, дунёқараши, табиат ҳақидаги тушунча­лари ифодаланган. Ҳайвон билан боғлиқ бўлган ибтидоий тушунча, фикр ва мулоҳазалар, ҳаётий деталлар ҳайвон­лар ҳақида юзага келган эртақ сюжети ва мотивларининг ташкил топишида асос бўлиб хизмат қилган. Ижтимоий ҳаётнинг овчиликдан чорвачиликка ўтиш жараёни инсон ҳаётида кескин бурилиш ясади. Бу даврдаги инсон ўзини ҳайвондан фарқ қила бошлаши мифологик тушунчалар-

нинг емирилишига сабабчи бўлди. Инсон ўзига ишонди ва ҳайвонлардан кучли эканини сизди. Ана шу жараён ҳайвонлар ҳақидаги эртакларда янги ғоя, инсон кучига ишонч тушунчасини вужудга келтирди. Тотем саналиб келинган ҳайвонлар секин-аста салбий персонажга айлана борди, одам учун кўпроқ фойда келтирган уй ҳайвонлари ижобий, ёввойи ҳайвонлар эса салбий персонажга айланди. Кейинчалик ҳайвонлар ҳақидаги эртакларнинг бир қисми ўз маъносини йўқотиб, кўчма маъно касб этди — мажозий эртакларга айланди, яъни баъзи қўй, бузоқ ва эчки сингари ҳайвонлар орқали тадбиркор кишилар, бўри, тулки орқали очкўз, ёвуз, алдамчи, маккор кишилар образлари берилди бошлади.

Ҳайвонлар ҳақидаги эртакларда ибтидоий анимистик, тотемистик тушунчалар билан боғлиқ равишда, от, қўй, эчки, ситир каби уй ҳайвонлари, йўлбарс, бўри, айиқ, тулки сингари ёввойи ҳайвонларнинг характер-хусусияти, уларнинг ўзаро ва одамлар билан бўлган муносабати ҳикоя қилинади. Баъзи ҳайвонларнинг ҳар хил овоз чиқариб бўкириши, ув тортиб қичқириши ёки ҳужум қилиши, қочиб қутулиши, «ўйин тушиб» сакраши ибтидоий инсон диққатини ўзига тортмай қолмас эди. Бунинг сабабини излаш, қидириш, ўйлаб фикр қилиш ўша даврдаги одамлар онгида ҳайвонот оламида инсониятга хос бўлган белги-хусусиятлар мавжуд, деган содда хулоса ва мулоҳазаларни вужудга келтирган. Бинобарин, «Ибтидоий одам ўз атрофини ўраб олган табиатда яшаган қуш ва ҳайвон товушини инсон товуши ва хатти-ҳаракатларига ўхшатади. Ҳайвон ва қушлар ҳам ибтидоий инсон тушунчасига кўра, одамлар каби... психологик кечинмаларни бошидан кечирилади. Ҳаёт, ўлим, ирода, фикрлаш қобилияти, туш кўриш каби руҳий моментлар бор, деб ўйлаганлар»¹. Шунини эътиборда тутган немис олими Яков Гримм ибтидоий тушунчалар ҳайвонлар ҳақидаги эртакларнинг ташкил топишига сабабчи бўлган, деган мулоҳазани илгари суради. Ҳақиқатан ҳам ҳайвонларга нисбатан анимистик ва тотемистик қарашлар ҳайвонлар ҳақидаги эртакларнинг юзага келишига олиб келган. Ибтидоий инсон ҳайвонларнинг аломат хусусиятларини кўриб, ўйлаб, хаёл сурибгина қолмай, балки улардан фойдаланишга уринган. Табиат кучларини билишга интилиш, бўйсундириш ёки

уларга қарши курашиш чораларини излаш, қидириш жараёнида тотемистик тушунчалар вужудга келди, яъни ибтидоий одам баъзи сезгир ва зўр кучга эга бўлган ҳайвонларни гўё ўз аждоди деб, муқаддас санаб, унга сиғинган, ёвуз куч ва офатлардан ҳимоя қилиш, сақлашни сўраб илтижо қилган, афсун ўқиган. Шундай қилиб, ҳар қадамда фириб берган, зарар келтирган, зўр куч ва қудратга эга бўлган баъзи ҳайвонлар (бўри ва б.) тотем саналган. Шунинг учун ҳам бир туркум эртакларда у ёки бу ҳайвонлар тотем шаклида — оила, уруғ, қабиланинг асосчиси ва ҳомийси сифатида ҳикоя қилинади. Сезгир ё зўр кучга эга бўлган бу ҳайвонларни улуғлаш, мадҳ этиш, уларга сиғиниш мазкур туркумдаги эртакларнинг асосий темасини ташкил этади.

Лайлак, айиқ, илон, ситир култи ва бўри, отни тотем санаш Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбеклар орасида жуда кенг тарқалган. Бу тотем, культларга сиғиниш «Чўлоқ бўри», «Меҳригё», «Олтин тарвуз», «Нодон бола», «Подачининг қизи», «Кўк қўчқор», «Айиқ полвон», «Илон пари», «Илон оға», «Бўри қиз» каби бир қанча эртакларнинг юзага келишига сабабчи бўлган. Масалан, «Чўлоқ бўри» эртагидаги чўлоқ бўри нон бергани учун оғир вазиятга тушган кенжа ўғилнинг мушкуллини осон қилади, сирли от, гўзал маликани олиб келишга ёрдам беради. «Меҳригё» эртагида эса, илонлар мамлакати ва илон шоҳ ҳақида ҳикоя қилинади. Бола илон боласини қутқаради. Шунинг учун илон шоҳ унга ёрдам беради. У Меҳригё кўмагида муваффақият қозонади. Еки «Нодон бола» эртагида илон кампир берган сут учун олтин ҳадя этади. Бироқ бир йўла ҳамма олтинга эга бўлишни ният қилган нодон бола илон инини очиб, уни ўлдирмоқчи бўлади. Тақиқланган ва культ саналган илон уясини бузган бола жазо тортади. «Айиқ полвон» эртагида ўрмонда адашган қиз айиқ билан ҳаёт кечириб, ярми айиқ, ярми одам қиёфасида бир ўғил туғади, «Илон оға» эртагида чолнинг қизи илон билан турмуш қуради ва ҳоказо. Кўрамизки, мазкур туркумдаги эртакларда у ёки бу тотем ҳайвон асосий персонаж, у доимо яхшилик қилади ва ёрдам кўрсатади, ҳикояда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Бу хилдаги эртаклар асосида овчи ё чорвадорнинг баъзи ҳайвонларга нисбатан эътиқодини ошириш, уни муқаддас билиб, ўлдирмасликка чақириш, ўз ҳомийсига бўлган ишончини мустаҳкамлашдан иборат дидактик ғоя этади.

¹ Э. Тейлор. Первобытная культура, М., 1939, стр. 285.

Соф ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар нисбатан кейин, тотемлар ўз кучини йўқота бошлаган даврда, у ёки бу ҳайвонни улуғлаш, унга сифий сусайган пайтларда яратилган. Масалан, «Тулкибой», «Кампир билан шақал», «Ўтинчи йигит билан шер», «Овчи билан бўри» сингарилар ана шулар жумласидандир. Бу туркумдаги эртақлар сеҳрли эртақларга ўхшаш фантастик уйдирмалар асосига қурилган бўлса ҳам ўзига хос хусусияти билан ажралиб туради. Уларда одамнинг ҳайвондан ақлий устунлиги таъкидланган, ҳайвонлар талқини эса мажозий маъно ола бошлаган. Тотем саналган ҳайвонларда тилсим мавжуд эмас. Воқеа одам билан ҳайвон ўртасида бўлиб ўтади. Бундай эртақларнинг кўпчилиги бизгача деярли сақланмаган. Сақланиб қолганлари эса, қисман ўзгариларга учраган. «Тулкибой» эртагида айёр тулки соддадил кампир билан чолни алдаб кетади, ниҳоят, у тадбиркор овчига дуч келади. Тўқнашувда тулкибой енгилди. «Овчи билан бўри» эртагида инга кириб қутулган бўри овчининг «ўсмаган толдан қирқиб оладиган сўйилини» эшитиб, қўрққанидан ин оғзига тутилган қон ичига тушиб қолади. Ёки «Ўтинчи йигит билан шер» эртагида йигит: «Кел икковимиз куч синаймиз»,— деб дўқ билан шерни алдаб, дарахтга боғлайди, кейин савалайди, ниҳоят, шер «энди одамзодга йўлиқмайман»,— деб ваъда беради. Кўрамизки, мазкур эртақларда ибтидоий одамнинг ўз кучига ишончи, у ёки бу ҳайвонни ўзига бўйсундириши, хизмат эттиришга уриниши ҳикоя қилинади.

Ҳайвонлар ҳақидаги эртақларнинг персонажлари — тулки, бўри, шер ва бошқалар қадимий тасаввурнинг унутила бошлаши билан жамият тараққиётининг кейинги босқичларида мажозий маъно касб эта бошлади. Мажозий эртақлар ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар заминидан вужудга келиб, танқидий вазифага бўйсундирилди. Бир вақтлар тотем саналган ҳайвонлар ижтимоий-сиёсий мазмунни акс эттирган кўчма маънодаги персонажларга айланади. Бундай эртақларнинг ғоявий мазмуни ва образлар талқинида мажоз асосий ўринда туради. «Бўри билан тулки», «Тулкининг тақсимоти», «Икки бойқуш», «Чумчуқ», «Илоннинг иши заҳар солмоқ», «Қарға билан қўзи», «Чивинбой», «Қўнғиз бикач», «Ҳийлагар бедана», «Қумурсқа», «Эчкининг ўч олиши», «Тулки билан хўроз» кабилар мажоз асосида қурилган эртақлар ҳисобланади. Бу эртақлар, асосан феодализм жамиятида шаклланиб, алоҳида

туркумга айланди. Шунинг учун ҳам бу хил эртақлардаги образларда воқеа, ҳодисалар тасвири, ниҳоят, асосий конфликт мазмунида синфий муносабатлар ўзининг ифодасини тонган. Улар шакл ва мазмун эътибори билан масал жанрига яқин туради. Зотан, сюжет асосида ётган кўчма маъно ҳамда аллегорик образлар системаси улар учун муштарак ҳодисадир. Шу жиҳатдан «Сусамбил» эртаги характерли. Унда тасвирланишича, уй ҳайвонлари яхши, фаровон, тинч ҳаёт кечириш мақсадида Сусамбилга кетадилар. Йўлда эшак ариларга шундай дейди: «Эй укалар, сизлар ҳам бизларга ўхшаб оч қолиб қийналганга ўхшайсизлар. Бизнинг танамизда шира қолгани йўқ. Сўрганларинг билан ҳеч нарсачиқмайди. Ширамизни хўжайинларимиз сўриб олган. Агар овқат керак бўлса биз билан юраверишлар». Диалогдаги эшак нутқи ҳукмрон синф табақасига хос зулм, истибдодни фони этади. Демак, эртақдаги мажозий образлар меҳнаткаш халқ вакиллари-ни ифодалайди. «Чумчуқ» эртагида эса, адолатсиз шоҳ танқид қилинади. Бир нарча пахта топиб олган чумчуқ ип йигиртиради, мата тўқитади, машиначига олиб бориб ўзига чопон тиктиради. Сўнгра подшо елкасига қўниб: «Кимнинг тўни чиройли, менинг тўним чиройли»,— деб мақтаниб турганида, подшо фармони билан жаллодлар келиб чумчуқни болта билан урсалар, у учиб кетади, подшо иккига бўлиниб ўлади. Кўриниб турибдики, меҳнаткаш халқ ўзининг эксплуататорларга қарши бўлган қажр-ғазабини ифодалаш учун мажозий эртақлардан фойдаланган.

Турли халқлар орасида кенг тарқалган «Бўри билан тулки» туркумига оид эртақлар ўзбеклар орасида ҳам оммаланиб кетган. Бундай эртақларда асосий воқеа тулки билан бўри ўртасида бўлиб ўтади. Тулки — ўта айёр, тўғри келган киши — ҳайвонга фириб бера оладиган мажозий образ. У қонхўр бўри билан тўқнашганда уни гоҳ кулдиради, гоҳ утакасини ёради, ҳатто думидан ажралиши, ниҳоят ўлимига сабабчи бўлади. Тулки ўзидан кучсиз бўлган ҳайвонлар билан учрашганда эса золим ва айёр сифатида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам у алданади ва қўлга тушади. Демак, у ўзидан кучли бўлган ҳайвонлар билан муносабатда қўрқоқ, фирибгар, айнаи чоқда ақлли, чаққон, тадбиркор, аксинча, хўроз сингари нисбатан кучсиз бўлган ҳайвон ва нарандалар билан тўқнашувда зўравон, айёр, қонхўр, золим, текинхўр. Бу образ

орқали адолат, тўғрилиқ, ҳақиқат учун кураш идеали ёлғон гапириш, айёрлик, муғамбирликка қарши қўйилади ва феодал синфига хос бўлган ахлоқ нормалари қораланади. Бўри эса, ўта кетган лақма, калтафаҳм, айни чоқда золим, қонхўр, зўравонлар доирасида туриб ҳаракат қилувчи образ. У доимо алданиб тузоққа илинади.

Бу хилдаги эртақлар, асосан икки-уч эпизоддан иборат бўлади. Улар мантиқан ўзаро зич боғланган бўлиб, кўпинча сюжети асосида ҳажвий мазмун туради. «Бўри билан тулки» эртаги бир хилдаги икки эпизоднинг такрор келишидан ташкил топган. Бироқ иккала эпизод конфликтни яқунланган бўлиб, воқеалар давомида бир-бирини тўлдирди. Биринчи эпизодда бўри оғзида бир бўлак гўшт тишлаб келаётган эди. Тулки: «Бўривой, қаердан келянсан?»,— деганда, бўри: «Пондан»— деб оғзидаги гўштни тушириб юбориши билан тулки илиб кетади. Эпизоддаги воқеа тулки, бўри мисолида аллегорик образлар қиёфасини олади ва комизмни вужудга келтиради. Бунда комизм енгилган бўри ҳолатида юз беради. Учрашув эпизоди иккинчи марта такрорланади. Энди тулки гўшт тишлаб келаётган эди. Бўри:—«Тулкивой, қаердан келянсан?»— деб сўраганда, «Пондан» дейиш ўрнига, гўштни маҳкам тишлаган ҳолда: «Ғиждивондан»,— деб жавоб бериб қолади. Такрорий эпизоддаги конфликт айёрлик ва ўта лақмалиқ каби иллатларни қайта аниқлайди ва фожиа олади.

Сюжет асосини ташкил этган социал йўналиш, ўткир сатира мажозий эртақларни ҳажвий эртақларга яқинлаштиради. Мажозий эртақлар мазмуни содда, айни чоқда лўнда ифодаланган бўлиб, болалар тушунчасига мослаштирилган. Композицион қурилма мураккаб эмас, ноаниқлик сезилмайди. Кўпинча композицион қурилма марказида бўлган асосий эпизод такрорланувчи бўлади. Масалан, «Қарға билан қўзи» эртагида қарға қўзи билан учрашиб, уни емоқчи бўлганда, қўзи «тумшугингни чайиб кел», деб буюради. Шунда қарға тумшугини чайиб келиш учун сув, кулол, тупроқ, кийик ва бошқалар билан туқнашишга мажбур бўлади. Ниҳоят, қўзи қарғадан қутулиб қолади. Ана шу туқнашув такрорланувчи воқеалар тизмасини ташкил этади ва навбатдаги ситуацияларга йўл очади.

Баъзи ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар масалнамо шаклда келади. Бундай эртақлар кўпинча диалог асосига қу-

рилган бўлиб, мазмуни шартли, образлари мажозийдир. Эртақ якунида қиссадан ҳисса чиқади:

Бўри:— Ота, бир мерган мени қувиб келяпти, мени бекитиб қўйинг. Чол:

— Хўп,— дебди ва устига похол ёпиб бекитибди. Овчи келиб:

— Хой чол, шу ердан бўри ўтдимиз?,— дебди. Чол:

— Мен ўзим бўридан қўрмаман, ҳеч нарса қўрганим йўқ,— дебди.

Мерган кетиб қолибди. Бўри похол тагидан чиқиб:

— Ота, мени қувиб келаётган мерган кетдимиз?— деганда чол:

— Ҳа, болам, кетди,— дебди. Шунда Бўри:

— Кетган бўлса, мени қўйиб юборинг,— дебди. Чол кўнибди:

— Хўп, болам,— деб бўрининг устидан похолни олибди. Бўри бўлса, чолга қараб:

— Чол, чол, сени ейман!— дебди.

Демак, эртақларда ҳайвонлар эксплуататор синф ва қашшоқ омма вакиллари раамзий образларидир. Қонхўр, золим, босқинчи, муғамбир, очкўз шахслар бўри, арслон, айиқ каби мажозий образларда берилади. Эксплуатация қилинувчилар эса, эчки, қўй, бузоқ образларида ифодаланган. Улар тингловчи кўзи ўнгида жисмоний ожиз, бироқ ақлли ва тадбиркор бўлиб гавдаланади.

Мажозий эртақларнинг педагогик аҳамияти катта. Айниқса, уларнинг болаларнинг маънавий ва эстетик талабларига жавоб берадиган томонлари кўп. Шунинг учун ҳам В. И. Ленин, «Мен болаларнинг гўзал эртақларни яхши кўришларини жуда яхши тушунаман... Агар сиз болаларга, хўроз билан мушукни одам тилида гаплаштирмай эртақни айтиб берсангиз, улар бундай эртақка сира қизиқмас эдилар»¹,— деган эди. Бу хилдаги эртақларнинг айтилиш жараёни ҳам ҳаяжонли бўлади. Эртақчи воқеани ҳикоя қилиш давомида ўрни келганда турли ҳаракатлар қилади, турли ҳайвонларнинг овозларига тақлид этади. Бу эса эртақнинг эмоционаллигини оширади, таъсир доирасини кенгайтиради. Эртақдаги шеърый парчаларни эртақчилар куй билан айтадилар. Бу эса, унинг тингловчилар хотирасида узоқ вақт сақланишига ва бадиий жиҳатдан мароқли чиқишига ёрдам беради. Мажозий эртақларда сюжет тез ривожлана боради, образлар серҳаракат бўлиб, қулгили моментлар кўп учрайди. Бу хусусиятлар

¹ В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 36- том, «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, 1978, 21- бет.

болаларнинг сезги, ҳисларини ўстиради. Ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар тузилиш жиҳатидан бошқа тур эртаклардан фарқ қилади. Уларнинг композицион қурилмаси ўзининг соддалиги билан ажралиб туради. Сюжет доирасини ташкил этувчи образ ва воқеалар миқдори кам бўлади. Улардаги монолог ва диалоглар воқеалар ҳаракатини кучайтириб, таъсирчанлик хусусиятини оширади.

Мажозий эртакларда салбий хусусиятлар, асосан ҳажвий уйдирмалардан ташкил топган драматик коллизиялар орқали очилади. «Оч бўри», «Қўй билан бўри», «Тулки билан бўри», «Серка бобонинг ҳийласи» каби эртаклар ўткир сатира асосига қурилган. Сатира салбий персонажлар (бўри ва арслон кабилар) қиёфасида содир бўлиб, қонхўрлик, зулм ва зўрлик, босқинчилик каби иллатлар аччиқ, заҳарханда кулги воситасида фож этилади. «Қумурсқа», «Тулкибой», «Қўнғиз бикач» каби эртаклар асосини эса юмористик кулги ташкил этади. Ҳар бир эпизод, мавжуд ситуация, персонажлар нутқи орқали соддалик, лақмаллик ва ишёқмаслик каби иллатлар фож этилади.

Мажозий эртакларда шеърӣй парчалар кўплай учрайди. Ҳар бир қўшиқ персонаж ниятини, орзу-умиди ҳамда руҳӣй кечинмаларини изоҳлаб таъсирчанликни оширади, тингловчи диққатини бутунлай қамраб олади:

Дупур-дупур отиқлар-а,
От бошини тортинлар-а,
Қўнғиз бикач ўлди деб-а,
Сичқонбойга айтинлар-а.

Ҳайвонлар ҳақидаги ва мажозий эртаклар тили содда, воқеликни табиӣй ифодалайди, сифатлашлар ўзининг аниқ ифодаси билан ажралиб туради.

Хулоса қилиб айтганда, ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар ҳаёлий-уйдирма воқеалардан ташкил топган бўлади. Бундай эртакларда ҳайвонлар дунёси инсонлар билан бир вақтнинг ўзида тўқнашади, сузлашади. Ҳайвонлар худди одамлардек ҳаракат қилади. Ҳайвонлар ҳақидаги эртакларда бошдан-оёқ бир фикр — зўрлик, жисмоний кучдан, ноҳақликдан, адолатсизликдан ақл кучи билан қутулиш мумкин деган хулоса келиб чиқади. Эртаклар мажозий хусусиятга эга бўлади — ҳайвонлар кишиларнинг ҳаракатлари, сўзлари, қилиқларини бажарадилар. Эртак мазмунинида ижтимоӣ маъно ётади.

Ҳайвонлар ҳақидаги эртакларнинг воқеаси жуда қисқа ва содда, бир-икки эпизоддан иборат бўлиши мумкин, у ҳам кўпинча диалоглардан — савол-жавоблардан ташкил топади. Эртак охирида қиссадан ҳисса чиқарилади.

Ҳайвонлар ҳақидаги эртаклар ҳозирги пайтда, асосан болаларга айтилади. Бу эртаклар ибратомуз гоӣ ва таълимӣй функцияси билан алоҳида аҳамият касб этади.

Сеҳрли эртаклар

Ўзбек халқ эртакчилиги репертуарида сеҳрли эртаклар катта ўрин эгаллайди. Бу хилдаги эртаклар сеҳрли, фантастик уйдирмалар асосига қурилганлиги билан ажралиб туради. Сеҳрли эртакларнинг юзага келиши қадимӣй тарихга эга бўлиб, илдизи бошланғич жамиятга бориб этади. Маълумки, ибтидоӣ инсон номаълум бўлиб кўринган табиат ҳодисалари олдида талвасага тушган. Ҳар қадамда учрайдиган хавф-хатарлар унинг руҳига таъсир этган. Ана шулар дунё ҳақида юзаки мулоҳаза юритишга ва ғайри табиӣй бўлиб кўринган ҳодисаларни ўзича изоҳлашга мажбур қилган. Ибтидоӣ дунёқараш, дастлабки фикр-мулоҳазалар, кичик-кичик афсона ва эртаклар, фантастик уйдирмаларнинг яратилишига сабаб бўлган.

Сеҳрли эртакларда персонажлар, воқеа ва ҳодисалар одатдан ташқари, ғайри табиӣй ҳолда, тасвирланади. «Буларнинг маъноси қадимги ишчи одамларнинг ўз меҳнатларини осонлаштириш, унинг маҳсулдорлигини ошириш, тўрт оёқли ва икки оёқли душманларга қарши қуролланиш, шунингдек, суз кучи «қарғиш» ва «афсунлар» воситаси билан табиатнинг стихияли ва инсонга, қарши ҳодисаларига таъсир қилиш истагидан иборатдир»¹. Сеҳрли эртакларнинг ҳар бир эпизоди қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари сеҳр, жоду, мўъжиза, ҳаёлий образлар билан боғланади. «Девсафид», «Илон ога», «Ялмоғиз», «Хирсиддин полвон», «Семурғ», «Илон пари», «Девбачча», «Кенжа ботир» каби эртаклар заминида ибтидоӣ дунёқараш — табиат кучларини илоҳийлаштириш, ҳайвонларни муқаддас билиб, уларга топиниш асосий ўрин тутати. Жумладан, қуёш, ой, тоғ, тош, сув кабилар талқинида анимистик дунёқараш ётади. Бунда жонсиз нарсалар жонлантирилади: ер, сув, тош, тоғлар тилга кириб, қаҳрамонлар билан ўзаро муносабатда бўлади. Инсон тошга айланади, сеҳр ечилганда эса у ўз аслига қайтади. Айиқ, бўри, бургут,

¹ М. Горький. Адабиёт ҳақида, Ўздавнашр, Тошкент, 1962, 263-бет.

илон, отда култ, тотемистик, аждар, дев, алвасти, жин каби персонажлар мисолида мифологик тушунчаларнинг белгилари сақланиб қолган. Шунинг учун ҳам эртақда ҳикоя қилинган воқеалар ҳозирги замон тингловчиси ва ўқувчиси томонидан «ёлғон» деб қаралади. Демак, эртақдаги ғайри муқаррарий ҳодисалар ибтидоий ҳаёт ҳақиқатидан келиб чиққан. Бинобарин, улар ҳаётини ўзакка эга бўлган уйдирмалардир. Осмонда учиб орзуси «учар гилам», «ёғоч от»ларни, узоқни кўриш истаги эса «ойнаи жаҳон»ни келтириб чиқарди. «Ибтидоий маданият тарихчилари меҳнат жараёнлари ва қадимги кишилар ижтимоий ҳаётидаги ҳодисалар йиғиндиси бетўхтов вужудга келтираётган материалистик тафаккур нишонлари ҳақида лом-мим демаганлар. Бу нишонлар бизга эртақлар ва мифлар шаклида етиб келдики, уларда қадимий кишиларнинг ҳайвонларни ўргатиш, доривор ўсимликларни кашф этиш, меҳнат қуролларини ихтиро қилиш хусусида олиб борган ишлари сезилиб туради»¹.

Демак, мавҳум кўришган реал воқелик, ибтидоий муносабатлар сеҳрли эртақларда бадий уйдирмалар шаклида намоён бўлган. Бинобарин, ана шу уйдирмалар ибтидоий тушунчалар мажмуигина бўлиб қолмай, балки ижодкор халқнинг яхши турмуш, эркин меҳнат, ёрқин келажак ҳақидаги орзу-истакларининг рамзий ифодаси ҳамдир.

Сеҳрли эртақлар ичида алоҳида ажралиб турадиган туркум эртақлар мавжуд. Булар қаҳрамонлик типигаги эртақлар, ўгайлик ва камситилган кишилар ҳақидаги эртақлар ва «митти полвонлар» ҳақидаги эртақлар.

Қаҳрамонлик тинидаги эртақларда кўпроқ ибтидоий муносабатлар билан феодал муносабатлар қоришиб келади, уларда, асосан қаҳрамонлик мадҳ этилади. Узоқ ўлка, ўзга юртдан қайлиқ излаш ёки сеҳрли нарсаларни олиб келиш сюжет чизигини ташкил қилади. Қаҳрамоннинг ҳар бир ҳаракати синов мотиви билан боғланиб кетади. Қаҳрамон аждар, дев, беҳисоб душман қўшини билан тўқнашади. Унинг ечимида эса мардлик ва беқийс куч аниқланади ва улугланади. Баъзан уйланиш мавзуи қасоскорлик билан қўшилади. Қайлиқ излаш, уйланиш ёки

сеҳрли нарсаларни олиб келиш энг қадимий темалардан бири бўлса, қасоскорлик, жангу-жадаллар мавзуи нисбатан кейин кириб келган.

Қаҳрамоннинг туғилишидан тортиб паҳлавон сифатида ғалаба қилишигача, қайлиқ излаб йўлга чиқишдан тортиб уни топишгача, сеҳрли нарсаларни қидиришдан, уни олиб келишгача юз берадиган ҳар бир ҳодиса ва тўқнашувлар фантастик уйдирмалар қобиғида берилади. Қаҳрамон сеҳр-жоду ёки тилсим воситаси билан эмас, балки сирли кучи ва қудрати натижасида ғалабага эришади. У чексиз кучга эга: сеҳрланганлиги туфайли ўтда ёнмайди, қилич ўтмайди, сувда чўкмайди («Олмос ботир», «Паҳлавон Рустам» ва бошқалар). Қаҳрамоннинг паҳлавон бўлиши она қорнидаёқ маълум бўлади: «Чол олтмиш ёшга кирибди, камийр эллик ёшга кирибди, лекин болалари бўлмабди. Қўнлардан бир қўн кампир ҳомиладор бўлиб, ой қўни яқинлашиб, ажойиб бир ўғил туғибди. Бу бувакнинг оғирлиги бир ботмон... экан». Қаҳрамоннинг она қорнида пайдо бўлиши ҳам мўъжизали. Афсоавий қаҳрамон ғайри табиий ҳолда ўсиб етилади: «бола соатлаб ўсибди», «туғилган бола ойига эмас, қўнига ўса бошлабди». Ёш қаҳрамоннинг нотабиий ўсиши унинг тенги йўқ паҳлавон бўлиб етишишидан дарак беради.

Паҳлавон қудратини синаб кўриш қаҳрамонлик эртақларининг асосий белгисидир. Синаш мусобақа шаклида талқин этилади. У, асосан, ака-укалар ёки қаҳрамон билан рақиблар ўртасида бўлиб ўтади. Синаб кўриш мотиви ва унинг илдизи ибтидоий жамият урф-одатлари билан боғланади. Демак, қаҳрамоннинг жасорати синов мусобақалари жараёнида намоён бўлади. Масалан, «Бектемир тўғри майдонга борди-ю, бор кучини тўплаб туриб қирқ қулоқли олтин соққани даст кўтариб, осмонга иргитиб юборди» («Бектемир ботир»). «Лўнда полвон кетаётса, рўпарасида икки қўлига тегирмон тоши кийган бир киши катта тоғни миниб кела берибди. Лўнда полвон:— Қани, икковимиз курашиб кўрайлик-чи? Агар мени йиқитсанг, Лўнда полвонни ҳам йиқитасан,— дебди. Лўнда полвон тоғ минган полвонни чунон кўтариб урибдики, бир қарич ерга кириб кетибди» («Лўнда полвон»).

Паҳлавоннинг руҳий кечинмалари мураккаб эмас. У фақат куч ишлатиб ғалаба қилишни билади. Лекин ғалаба қилишнинг бошқача йўли — устумонлик қилиш ҳақида фикр юртмайди, қарши томон майлларини чуқур

¹ М. Горький. Адабиёт ҳақида, Ўздавнашр, Тошкент, 1962, 264-бет.

мулоҳаза қилмайди. Қаҳрамоннинг бундай соддадиллиги душман учун қўл келади, унинг макр-ҳийласига учиб, тузоғига илинади. Бироқ сеҳрланганлиги туфайли уни енгиш мумкин эмас, жони сирли қилич, узук ва маълум жойларда сақланади. Қаҳрамон шунинг учун ҳам доимо ғалаба қилади. У — идеал қаҳрамон. «Шаҳлавон Рустам», «Қилич ботир», «Қилич қора», «Олмос ботир», «Шаҳзода Салмон», «Девбачча», «Хирсиддин полвон», «Лўнда полвон», «Девсафид», «Эркенжа», «Бектемир ботир» каби эртакларда ибтидоий халқ оммасининг қудратли куч ҳақидаги идеал орзулари ўз ифодасини тошган.

Ўғайлик ва камситилган кишилар ҳақидаги эртакларда феодал муносабатларнинг характерли белгилари ифодаланади. Бундай эртакларда подшоҳ, вазир, шаҳзода, малика, жаллод ва сарой аҳлининг саргузаштлари, бош қаҳрамоннинг тахтга ўтириши, чет эл босқинчиларига қарши жанглар ҳикоя қилинади. Ана шу хил реал воқеалар сирли уйдирмалар, тилсим қобирғида талқин этилади.

Сюжет саргузашт характерида бўлиб, бош қаҳрамон сирли куч ва фантастик персонажлар, тилсим воситасида ғалаба қилади.

Мазкур типдаги эртакларнинг сеҳр-жоду билан боғлиқ бўлган сюжет воқеаларида, асосан насиҳатомуз ғоя илгари сурилади. Чунки унинг асосида қадим даврлардан бўён улуғланиб келинаётган одамийлик, меҳнатсеварлик, қатъийлик, вафодорлик, мардлик каби ажойиб ахлоқ нормалари ётади. Эртақ якунида ҳақиқат зулм ва зўрлик устидан ғалаба қилади. Бу ғалаба сеҳрли мўъжиза ҳамда камситилган қиз ёки йигитнинг меҳнатсеварлиги ва дадил ҳаракати билан қўлга киради. Хуллас, сеҳрли эртакларда доим оптимистик руҳ ҳукмрон. Бундай эртакларда аёллар образи алоҳида ҳурмат билан тасвирланади. Шунинг учун ҳам улар чин севги, садоқат, вафодорлик тимсоли сифатида намоён бўладилар. «Ёрилтош», «Очил, очил, қамишлар», «Ақлли қиз», «Ғулиқаҳқаҳ», «Зумрад ва Қиммат» сингари эртаклар халқ ҳурматиға сазовор бўлган аёллар ҳақидадир.

«Ёрилтош» ёки «Олтин бешик» қадимий эртаклардан бири бўлиб, халқ орасида кенг тарқалган. Эртаклар сюжети ғайри муқаррарий ҳодисалар замиғига қурилган бўлиб, ўғайлик ва унинг сарқит оқибатлари ҳақида ҳикоя қилади. Эртақ сюжети, драматик эпизодларға бой, таъсирчан шаклда ифодаланган. Сюжет, асосан, уч қисмдан

иборат бўлиб, биринчи қисмда ўғайлик, зулм ва зўрлик ёритилади. Ўғай ўғил чолнинг гўзал қизини хотинликка олмоқчи бўлади. Ифғатли, ор-номусли қиз ўз уйидап қочади. Изма-из қувиб келаётган ўғай она таъқибидан қутулиш учун пана жой қидиради, тошларға ёлворади. Катта тош ёрилиб, қизни ўз бағриға олади, «қиз ғойиб бўлиб», ўғай она ва ўғай ака таъқибидан қутулади. Бу қисмда тошни муқаддас билиб унга топиниш каби деталлар орқали анимистик қарашларнинг сақланганини кўриш мумкин. Табиатдаги буюм ва нарсаларни илоҳийлаштириб, «Ёрил, ёрил, ёрилтош! Мен сенға йўлдош, йўлдош», — деб харсанг тошға, «Очил, очил, қамишлар», — деб қамишларға ёлвориш, уларда «жон бор», деб тушуниш, муқаддас билиб топиниш, мадад сўрашлар ўша ибтидоий инсон тафаккури билан боғлиқ бўлган дунё-қарашнинг образли ифодасидир. Бу мотив эртақ сюжетида фантастик уйдирмани вужудға келтиради. Мазкур уйдирма биринчи қисм сюжетида ҳал қилувчи функцияни адо этиб, саргузашт учун йўл очади, туртки бўлади.

Иккинчи қисмда қизнинг ўз синглиси билан топиниши тасвирланади. Сингилнинг «сирли сув» ичиб кийикка айланиши, қиз ва кийикнинг адолатли шоҳ қўлиға тушиб қолиши, унинг никоҳиға ўтиши кабилар ҳаяжонли тарзда ҳикоя қилинади. «Сирли сув»ни ичса, кийик ё бўри бўлиб қолиш ҳодисаси «муқаддас сув» култи билан боғланади.

Учинчи қисмда эса сарой муҳити, ғаразғўйлик, фитначилик тасвирланади. Шоҳнинг катта хотини гўзал қизни кўролмайди, кундошлик азоби бошланади. Катта хотин ўзининг ёш кундошидан қутулиш йўлини излайди, жодугар кампир маслаҳати билан уни сувға чўктириб юборади, кийик-қизни сўймоқчи бўладилар. Кийик тилға кириб, ўз опасини чақириб, йиғлайди. Ниҳоят, «сирли сув» воситасида жоду ечилади. Кийикни «ҳаёт суви»ға чўмилтиргач, ўз суратиға қайтади, опаси икки ёнида икки олтин бешикда Ҳасан-Хусан ўғиллари билан сув тагидан чиқади. Фитна ошкор бўлади. Золим кундош йўқ қилинади.

Биринчи ва учинчи қисмлар оилавий конфликт асосиға қурилган бўлиб, биринчисида тош ёрилиши, учинчисида эса сирли сув конфликт ечимини таъминлайди ва бош қаҳрамон учун ғалаба келтиради. Иккинчи қисм конфлик-

ти эса мўъжизали ҳодисалар билан қиз ўртасида содир бўлади. Шоҳнинг пайдо бўлиши эса ана шу руҳий конфликт ечимига сабаб бўлади. Кўрамизки, эртақ сюжетида ҳаёт ҳақиқати билан боғлиқ бўлган элементлар айрим эпизодларни ташкил этган. Эртақнинг асосий бош конфликт ижтимоий мазмунга эга. Сюжет асосини ташкил этган сирли уйдирмалар эпизодлар тизмасини ҳаракатга келтириб, воқеалар ривожини таъминлайди, аниқлик киритади, феодализм иллатларини фош этади, маънавий гўзалликни улуғлаб, ёмонликни қоралайди, ва ниҳоят, конфликт ечимида ҳал қилувчи роль ўйнайди. Учала қисм мазмунан ўзаро боғлиқ бўлиб, воқеа ва ҳодисалар, қарама-қарши қўйилган образлар системаси бири-бирини тўлдириб, бир бутун композицияни ташкил этади. Ёмонликнинг қораланиши, яхшилик, тўғрилиқ ва адолатнинг тантанаси, «Ёрилтош» эртагининг ғоявий мазмунини ташкил этади. Шунинг учун ҳам бу хилдаги эртақларни тақдир ва бахт, ёвузлик ва адолат ҳақидаги фалсафий тушунчаларнинг умумлашмаси, образли ифодаси дейиш мумкин.

Эртақда қаҳрамоннинг аниқ характеристикаси берилмайди. Фақат анъанага айланган белгиларгина кўрсатилади: «Қиз ўн тўрт кунлик ойдек тўлишган». У ниҳоятда гўзал, ҳаёли, иболи, меҳнатсевар, юксак ахлоқ намуналари жам бўлган, идрокли, тадбиркор, оқила қиздир. «Ҳар куни ўтин ёрар, ош пиширар, қозон ювар, уй тозалар экан». Мазкур сифатлар саргузашт давомида яна ҳам ойдинлашади. Қарши томон — ўғай она, ўғай ака, кундош, шум кампир эса зулм ва зўрлик тимсоли сифатида намоён бўлади. Эртақда мавжуд тилсим ноҳақлик, айёрлик, қонхўрлик каби ярамас иллатларни фош этиб, адолат, меҳнатсеварлик, маънавий гўзалликни маъқуллайди.

Сеҳрли эртақлар орасида митти полвонлар ҳақидаги эртақлар анчагинадир. «Қулоқвой», «Нўхатвой», «Бошмалдоқ», «Ҳандалак полвон», «Хурмача полвон» кабилар алоҳида турқумни ташкил этади. Бу эртақлар кейинги даврларда яратилган бўлиб, тилсим асосига қурилган. Бундай эртақлардаги социал-сиёсий мазмун, фантастик уйдирмалар бевосита тилсим ёрдамида ечилади. Митти қаҳрамонлар комик характерга эга бўлиб, ҳақиқат учун курашади, эксплуататор синф қонуни ва ахлоқини фош этиб, кулгилни аҳволга солади.

Бош қаҳрамон кўз илғамас кичик, шаклан нўхат, бошмалдоқ янглиғ гавдаланса-да, ўзи ақлли, зийрак, қўрқмас, паҳлавон сифат талқин этилган идеал қаҳрамондир. Бинобарин, меҳнатни қадрлаш, зўравонлар, бойлардан ўч олиш каби орзу-умидлар ҳаёлий образлар — «митти полвонлар» орқали нақл этилган. Чолнинг ўғли Хурмача полвон бойнинг буғдойини ўради, хирмонга йигади, янчади, хизмат ҳақи учун хурмачасини буғдойга тўлдириб олиши керак. Лекин қанча буғдой солмасин, барибир хурмача тўлмайди. Бойнинг ҳамма буғдойи хурмачага жойланади. У уйига кўп буғдой келтириб, ота-онасини тўқ ҳаётга олиб чиқади. Шундай қилиб, халқнинг озод ва тўқ яшаш ҳақидаги орзу-истаклари тилсимли «хурмача», «нўхат», «қулоқ», «бошмалдоқ», «ҳандалак» сингари ҳаёлий персонажлар тимсолида ифодалангандир. Бу ҳол мазкур типдаги эртақларнинг ўзига хос томонини белгилайди. Митти полвон образлари орқали меҳнаткаш халқ оммаси эксплуататор синф вакилларида ўч олиш, уларни йўқ қилиб, қутулиш истакларини тараннум этган. Фантастик уйдирма ва тилсимлар ана шу истак, орзуларни амалга оширувчи бадий восита сифатида қўлланган.

Сеҳрли эртақларда пари, ялмоғиз, дев, аждар, семурғ каби фантастик ва мифологик образлар системаси мавжуд. Буларнинг кўпчилиги салбий хусусиятларга эга. Шулардан пари образи, бир томондан, донишманд ва гўзалликка эга бўлган ижобий персонаж, иккинчи томондан, ёвуз куч, хиёнаткор, жодугарликка эга бўлган салбий персонаж сифатида ифодаланган. Пари ижобий маънода қўлланганда, аёлликнинг идеал тимсоли қилиб таърифланади. У латофат ва назокат эгаси, «ой деса оғзи бор, кун деса кўзи бор». Пари ўзининг адолатли ҳаракати, тўғри ва аниқ маслаҳатлари билан қаҳрамон ғалабасига имкон яратади. Сеҳрли хусусиятга эга бўлиб, ўрни келганда турли хил қиёфага кира олади. Булбулигўёни, сеҳрли дори ва тулпор отларни олиб келишда қаҳрамонга ёрдам беради.

Парилар эртақларда каптар, ўт, илон, кампир, кийик, маймун, одам, балиқ ва бошқа турли қиёфаларда кўринадилар, афсонавий Эрам боғи, Қўҳи Қоф тоғида яшайдилар. Уларни даҳшатли девлар қуриқлайди. У қаҳрамон билан туқнашувда синаб кўриш учун қийин шарт, топшириқлар қўяди.

Шартларни бажарса, унинг висолига эришади, бажара олмаса, ўлим жазосига ҳукм этилади. Шунинг учун ҳам эртақ қаҳрамони ўзининг бутун ақли, жисмоний ва маънавий қуввати, ҳатто мўъжизавий кучини сафарбар этиб, ғолиб келиш учун интилади, шартни бажариб унга уйланади. Кўпчилик эртақларда паризод, идеал қаҳрамон томонида туриб ҳаракат қилади. Унинг орзу-умидлари, яхши ният, хоҳиш-этиқодлари учун курашади. Масалан, «Ойпар» эртагида подшо йигитга йўлбарс сутини топиб келтиришни буюради. Йигит Ойпар ёрдамида бу вазифани бажаради. Иккинчи шартга кўра йигит қирқ парини келтиради, ва ниҳоят, охирги шарт баҳонасида подшо ҳамда унинг одамларини куйдириб юборади. Бу эртақда пари қизнинг ақллилиги, уддабуронлиги, тadbиркорлиги улуғланиб, зўравон, лақма шохнинг бузуқ нияти фoш этилади, адолат тантана қилади. Шунинг учун ҳам ажойиб фазилатга эга бўлган парилар эртақларда чуқур ҳурмат билан тилга олинади.

Ялмоғиз ибтидоий инсон тушунчаси билан боғлиқ бўлган мифологик образ. Унинг келиб чиқиши аёллар салтанати (матриархат) билан боғланади. У энг аввал муқаддас момо култи таъсирида ташкил топган. Аёллар салтанати емирилиб эртақлар ҳукмронлиги ўрнатилгач, у салбий персонажга айланган. Шу-шу ялмоғиз икки хил мазмунда: гоҳ ижобий, гоҳ салбий образ сифатида намоён бўлади. Жодугар, шум кампир, мастон кабилар ялмоғизнинг ҳар хил кўринишдаги вариантлари ҳисобланади. Бироқ уларнинг шакли ҳар хил бўлса ҳам, мазмуни бир хил. Ялмоғиз — ёмонлик, фалокат, мол-дунё учун ҳақиқатга хиёнат қилувчи шахс тимсоли, у тилсим хусусиятига эга, сеҳр-жоду воситасида иш кўради. Ҳатто ялмоғиз билан боғлиқ жой, муҳит, нарса ва буюмларда ҳам тилсим характери мавжуд. Улар ғайри табиий ҳолда сақланади. Ҳар бир тилсим ялмоғиз ёки жодугарнинг нақада ёвуз ва даҳшатли куч эканидан далолат беради. Кўпинча уларнинг жимжит ва даҳшатли қўрғони тоғ бағри ёки чўл чеккасида. Ялмоғиз «бир еганда қирқ қўйнинг гўштиги ер», «ҳар сув ичганда, қирқ меш сув ичар», «нафасига бир жувоз сув айланади», «у икки ямлаб бир ютади», унинг уйига кириш ёки чиқиш ниҳоятда мушкул: «эшиги қисиб, ити қошиб, оти тешиб қолади», итнинг олдида беда, отининг олдида суяк туради, ўзи эса, доимо осмонда учиб юради.

Ялмоғиз ижобий қаҳрамонларга қарши қўйилади. У гўзал қиз, йигит, олма, гул, илонга айланиб, ижобий қаҳрамон пайига тушади, уни таъқиб этади. Лекин ялмоғиз кампир ҳар қанча қаршилиқ қилмасин, барибир ижобий қаҳрамон унинг тилсимларини билади ва оқибатда енгади.

Ибтидоий тушунчалар билан боғлиқ бўлган мифологик образлар — дев, аждар кабилар сеҳрли эртақларда даҳшатли қиёфада, зулм ва зўрлик, қонхўрлик ва ёвузликнинг тимсоли сифатида ҳикоя қилинган. Девлар «зўравон бошлиқларининг раҳбарлигида париларни инсондан қўриқлайди. Эртақ ва дoston қаҳрамонларини маҳв этиш учун якка ёки тўда бўлиб ҳужум қилади. Лекин инсон қобилияти қаршисида мағлуб бўлади. Девлар осмонда учувчи ва ерда юрувчи деб иккига ажратилади, баъзилари табиатан ҳийлагар, маккор, алдамчи ва газабкор, бошқалари позик санъаткор, гўзал нарсалар қурувчи уста, забардаст, афсонавий куч эгаси. Девлар тўдасининг бошлиқлари алоҳида ном билан юритилади: Ахриман, Ақвон, Самандар, Оқ дев, Қора дев, Қизил дев, Сариқ дев, Аршақ дев, Афсар дев, Боймоқ дев, Япроқ дев ва бошқалар»¹.

Эртақларда девлар баланд бўйли, баданини жун босган, думли, шохли, башараси хунук, мўйлови ва киприги узун, оғзи катта, сўйлоқ тишли, тирноқлари узун, баъзан бир неча бошли махлуқ сифатида тасвирланади. Улар эртақ ва дostonларда, асосан салбий образ бўлиб, ақлий ёки жисмоний куч синовида енгилгач, инсонга бўйсундилар. Масалан, «Кулол ака» эртагида Кулол ака девларнинг подшосини қуш ҳолида учратади ва унинг ёрдами билан ўз турмушини яхшилайд.

Сеҳрли эртақлардаги салбий образлардан яна бири — аждардир. Аждар эртақларда таърифланишича, катта гавдали илон, оғзидан олов, тутун чиқарадиган махлуқ. У сув ёки ғордан чиққанда ҳамма ёқни шамол, бўрон босади. Ҳамма нарсани домига тортади, бўкиради, тўлғанади. Аждар инсоннинг энг ёвуз душмани. У одам ейди, мамлакатни хароб этади, экинларга, халқ рўзгорига жуда катта талафот етказади, молларни қиради. Аждар гўзал қизлар, маликалар, париларга ўч. Эртақларда аждар подшо қизини ютмоқчи бўлиб турганида, ботир йигит аждарни ўлдириб, қизни қутқаради. Баъзи эртақларда у бутун шаҳар, қишлоқ, ҳатто мамлакатни ютиб юбормоқчи

¹ Ўзбек совет энциклопедияси, 3- том, Тошкент, 1972.

бўлганда, эртақ қаҳрамони етиб келиб, халқи ва юртини офатдан сақлайди.

Бу хилдаги даҳшатли йиртқишлар қанчалик қўрқинчли тарзда ифодаланса, уларга қарши қўйилган қаҳрамонлар шунчалик қўрқмас, баҳодир сифатли тасвирланади. Демак, ялмоғиз, дев, аждар сингари ёвуз махлуқлар қаҳрамон йўлида найдо бўлган асосий тўсиқ. Уларни енгиш учун зарур бўлган беқиёс куч ибтидоий инсон истаги, идеал орзусидан келиб чиққан.

Сеҳрли эртақлардаги афсонавий қушлардан бири Семургдир. Семург ўзбек мифологияси ва эртақларида қаҳрамоннинг меҳрибон дўсти, ҳимоячиси, сафарда ҳамроҳ, яхшилик эвазига яхшилик қилувчи, ёвузликнинг душмани, қаҳрамонни етти зулмат ичига олиб тушиб, ўша зулмат қўйнидан олиб чиқадиган фантастик халоскор қуш. Қаҳрамон Семург болаларини аждар хавфидан қутқаради ва бунинг эвазига Семург йигитнинг ўз мақсадига эришувига кўмаклашади. У афсонавий манзиллар — «қуш учса қаноти, одам юрса оёғи қуядиган» чўлда, яқка дарахт тепасида яшайди. Семург образи «Қаҳрамон», «Семург», «Ойнаи жаҳоннома», «Рустам», «Кенжа ботир» сингари эртақларда кенг тасвирланади.

Сеҳрли эртақлар поэтикасида тилсим алоҳида ўрин тутади. Тилсим ва тилсимли ҳодисалар таъсирчанликни орттириб, эртақларга хос табиат яратади, воқеа ва ҳодисалар мазмунини очади, қаҳрамон руҳини белгилайди. Тилсим сюжетнинг асосий безаги, эртақ поэтикасининг таркибий қисмидир. Сеҳр-жоду ва тилсим воситалари эртақ сюжетини ҳаракатга келтиради, қаҳрамонлар характери белгилайди.

Анъанавий учликлар — уч йўл, уч ака-ука, уч от, уч кеча-кундуз — сюжет ҳаракатининг бир хил қолипда секин давом этишини таъминлайди. «Ота васияти» эртагида кенжа ўғил уч от (оқ, қора, самаң отлар) ёлидан тутатқи олади. Уч отнинг навбат билан кўрсатган ёрдами туфайли равоқда ўтирган маликанинг уч шартини бажаради. «Ур, тўқмоқ»да чол Хизир олдига уч марта боради, уч хил нарса олади ва бу сирли буюмлар билан боғлиқ бўлган уч хил воқеа ҳикоя қилинади. «Булбулигўё» эртагида тасвирланишича, «Уч ога-ини бир манзилга етишибди. Унда уч йўл бор экан. Бири борса келар, иккинчиси борса хатар, учинчиси борса келмас, деган йўл экан. Уч ога-ини маслаҳатлашиб, йўлларни тақсим қилишибди. Улар-

нинг каттаси борса келарга, ўртанчаси борса хатарга, кенжаси эса, борса келмасга жўнаб кетибди». Бундай анъанавий учликлар навбатдаги саргузашт учун йўл очади ва унинг қизиқарли бўлишини таъминлайди.

Учликлардан ташқари тўрт, етти, қирқ сонлари билан боғлиқ анъаналар ҳам мавжуд. Булар дастлаб, халқнинг қадимий урф-одати, тупунчалари билан боғлиқ бўлиб, кейинчалик асл моҳиятини йўқотиб, поэтик воситаларга айланган. Демак, сюжет чизигида мавжуд ҳаракатнинг босиқ ва сокин ривожини сеҳрли эртақларга хос хусусиятни белгилайди. Секин ривожланиш саргузашт қисмда мавжуд тўқнашув, қаҳрамон йўлида учраган қийин тўсиқлар, оғир, машаққатли, бажарилиши мушкул бўлган шартларни енгиб ўтиш учун ёрдам бериб, руҳий кечинмалар ҳақидаги таъриф ва тавсифларни ойдинлаштиради.

Эртақ композицияси мураккаб эмас. Тугун кўпинча фантастик уйдирмалардан ташкил топади, кульминацияда тилсим сирлари ойдинлашади, қаҳрамон жодугар сирини билиб олади ва уни ўзига қаратади. Сюжет чизигини ташкил этган эпизодлар ихчам, аниқ, мазмунан равоқ ифодаланган. Тугаллама эртақнинг финал қисмини таърифлайди. Финал қисм доимо анъанавий усулда — тўй-томоша тасвири билан якунланади: «Қирқ кечаю қирқ кундуз тўй бериб, ота-онаси билан топишиб, ошларини ошаб, ёшларини яшаб, мурод-мақсадларига етдилар». Тугаллама кўпроқ яхши етсин муродга, ёмон қолсин уятга каби дидактик мазмунни ифода этади. Тугалламада ҳар доим оптимистик руҳ ҳукмронлик қилади.

Сеҳрли эртақларнинг қаҳрамонлари икки хил кучга — бир томондан, афсонавий, сеҳрли, ёвуз кучларга қарши курашса, иккинчи томондан, турмушдаги адолатсизлик, ноҳақлик, зулм, адоват, фитначиликка қарши курашадилар. Ижобий қаҳрамонлар доимо меҳнат кишиларининг оддий вакиллари — кенжа ўғиллар, етим қизлар, туҳматга учраган келинлар, чўпон, ҳунарманд йигитлардир. Улар олдин кўп қийинчиликларга дуч келадилар, борса келмас йўлларга кетадилар, ўғай оналар туҳматига учрайдилар, кейинчалик ҳалоллиги, тўғрилиги, вафодорлиги туфайли сирли ёрдамчиларга эга бўладилар ва ақл кучи, тадбиркорлик, эпчиллик, ҳушёрлик билан афсонавий душманни — девни, ялмоғизни, золим подшоҳ ва маккор вазирни енгиб чиқадилар. Ниҳоят, қаҳрамоннинг жасорати мукофотланади: подшоҳнинг қизига уйланади,

юртга подшоҳ бўлади, мамлакатда адолат ўрнатади. Турри, ҳалол кишилар ўзлари орзу қилган фароғатли турмушга эришадилар. Шундай қилиб, мифологик-воқеалар билан бошланган эртақ ижтимоий прогрессив ғоялар тантанаси билан ажойиб якунига эришади.

✓ Сехрли эртақлар минг йиллар маҳсули, халқ ўз эртанинги узоқ замонлар қайта-қайта тинглаган, унга сайқал берган, гўзал санъат асари даражасига кўтарган. Улуғ рус шоири А. С. Пушкин эртақлар ҳақида гапириб: «Эртақларнинг гўзаллигига қаранг! Ҳар бири бир достон!» — деган эди.

Ҳаётӣ-маишӣ эртақлар

Ўзбек халқ оғзаки ижодида ҳаётӣ-маишӣ эртақлар алоҳида ўрин тутади. Улар реал, ҳаётӣ уйдирмалар асосига қурилган бўлиб, фантастика элементлари ёрдамчи мотивлар шаклида намоён бўлади. «Қулоғига тилла ҳалқа осилган, шохига муҳр босилган, бўйнига асл тошлар тақилган» афсонавий кийик, қизнинг балиқ қорнидан тирик чиқиши, сўлмас гул, ўлик она кўксидан сут келиши каби фантастик элементлар сюжет чизигида ёрдамчи функцияни бажариб, конфликт ечимида асосий ва ҳал қилувчи роль ўйнамайди, балки баъзи эпизодларнинг ўзаро мантӣқӣ боғланишини таъминлайди. Саргузашт, ишқӣй-саргузашт, социал мотивлар, оилавий можаролар асосий мавзу бўлган бундай эртақларда инсон марказий сиймо — асосий қаҳрамон бўлади. Эртақ қаҳрамонлари — ҳаётнинг фаол кишилари, улар ажойиб ва ғаройиб ёрдамчиларсиз иш кўрадилар, ақл кучи, тadbирлилик, чидам, жасорат, ирода кучи, дустга вафодорлик, садоқат, адолатсизликка нисбатан мурасасизлик уларнинг асосий сифатларидир. Ҳаётӣ-маишӣ эртақларда воқеалар қаҳрамон яшаган замон ва шу маконда бўлиб ўтади. Ундаги барча эпизодлар замонавий — эртақ тингловчига таниш бўлади. Эртақ сюжети-ни, асосан социал-маишӣ мотивлар ташкил қилади. Ҳаётӣ-маишӣ эртақлар сехрли эртақлар асосидаги анъаналардан келиб чиққан ва кўп жиҳатлардан уларга ўхшаб кетса-да (масалан, кишиларга яхшилик қилиш, юртда адолат ўрнатиш учун кураш, композицион ўхшашликлар, эртақ схемаларидаги умумийлик, ғоя ўхшашлиги, эпик қоидалар бирлиги ва ҳ. к.), бироқ улардан реал ҳаёт воқеалари асосида қурилганлиги билан ажралиб туради. Бу тур эртақларда бош қаҳрамон — инсон, у ҳаётдаги ҳамма душман тўдаларини — подшоҳлар, бойлар, қозилар,

мулла-эшонлар, жаллодларни ўз кучи билан енгиб чиқади.

Саргузашт, ишқӣй характердаги эртақларнинг қаҳрамонлари шоҳ қизига уйланади, ҳатто юртга подшоҳ бўлиб, мурод-мақсадларига етар эканлар, буларнинг ҳаммаси меҳнат кишилари ўз кучи ва қудратига ишонч руҳи билан яшаганлигини яна бир бор тасдиқлайди. Эртақ ғоясида киши ҳамма нарсага қодир, у золимларни, подшоҳ ва унинг барча сарой аҳли билан, лак-лак қўшини билан ҳокимият устидан улоқтириб ташлай олади, мамлакатда адолат ўрната олади. Бу хил эртақларда кишилар ўз бахтини ўзлари яратишга интилишлари керак, кишиларнинг имконияти жуда ҳам чексиз деган чуқур социал маъно ҳукмрон. Ҳаётӣ, саргузашт эртақлар, одатда кўп воқеали бўлади. Қаҳрамон кўп юртларни кезади, кўп қийинчиликларни кўради, оғир шартларни бажаради, ниҳоят, тилсимларнинг сирини билиб олиб, жасурлик кўрсатиб, душманини енғади ва мақсадига эришади. Сатира ва юмор элементлари сехрли-фантастик, ҳаётӣ-маишӣ эртақларда йўл-йўлакай учраб турадиган, ноўрин ҳодиса, ярамас ахлоқни фoш этувчи ёрдамчи восита. Уларнинг сюжети ягона планли, бўрттирилган воқеалар асосига қурилган. Воқеа ва ҳодисалар ғайри табиӣй жой, боғ ва саройларда эмас, балки реал ёки бўлиши мумкин бўлган шароитда кечади. Ижобий қаҳрамонлар хушмуомала, мулойим, назокатли, айни пайтда, кескин ва шижоатли тарзда талқин этилади. Салбий персонажлар эса, ўта золим ва қаҳрли шахслар сифатида таърифланади.

Ҳаётӣ-маишӣ эртақларда кўпроқ социал тенгсизлик, адолатсизлик, зулм ва зўрлик қораланиб, эзгулик, ҳақиқатнинг ғалабаси улуғланади. «Зиёд ботир», «Болтакай ботир», «Уч оға-ини ботирлар», «Ойгул билан Бахтиёр», «Хуршидӣ», «Вафодорлик», «Озода чехра», «Тухматга учраган келин», «Тоҳир ва Зухра», «Фарҳод ва Ширин», «Аёз», «Давлат мирза», «Золим подшо», «Давлатли келин», «Гулфараҳ», «Авом фолчи» ва бошқалар шу турдаги эртақлар сирасига киради.

Ҳаётӣ-маишӣ эртақларни тематик йўналиши ва ғоявий мазмунига кўра жанговарлик, ишқӣй-саргузашт ва топишмоқчи эртақларга бўлиш мумкин.

Жанговарлик эртақларида асосий тема элат ва юрт мудофааси ҳисобланади. Улардан кўпроқ жангу жадаллар билан боғлиқ бўлган воқеа ва ҳодисалар ўрин олади.

Шунинг учун ҳам адолатсиз шоҳлар қораланиб, халқпарвар шоҳлар орзу қилинади. Ажойиб ва ғаройиб ҳодисалар, ечилиши қийин бўлган шартларни бажариш, мардлик ва жасорат кўрсатиш ранг-баранг таъсирчан эпизодларда тасвирланади. Воқеа ва ҳодисалар, образлар конкрет қўйилади. Бош қаҳрамон босқинчи, қонхўр, камбағалларни зор қақшатган, қўшни юртларни талон-торож қилган, ҳарамда қирқ хотини, тўрт юз чўриси бўлган ноинсоф, золим шоҳга қарши курашда катта мардлик, жасорат намуналарини кўрсатади ва уни енғади, ёвуз кучларни йўқ қилади. Идеал қаҳрамон ўзининг хатти-ҳаракати билан ҳатто оғир вазиятларда ҳам ғалабага интилувчи ажойиб баҳодир. Бу қаҳрамон фантастик куч ва сеҳрли воситаларга эга эмас, у ўзининг жисмоний кучи, ақл-идроки ва тадбиркорлиги билан иш кўради. Зиёд ботир, Болтакай ботир, Бекмон ботир, Уч оғайни ботирлар халқ идеали, тинчлик, мустақиллик, мардлик, тўғрилиқ, меҳрибонлик, дўстлик, адолатпарварликнинг рамзий ифодасидир. Бундай баҳодирлар қаҳрамонлик типидagi эртакларда тасвирланган паҳлавонларнинг тадрижий ривож бўлиб, демократик ғоя, юксак ахлоқ нормалари билан боғлиқ хусусиятлар акс эттирилган. Бу ҳол «Болтакай ботир» эртагида яққол кўринади. Ботир ва унинг хусусиятлари паҳлавонлар сингари таърифланса-да, талқиндаги бўртириш ҳаётий: «Гулжон сулув Болтакай ботирга тегмасдан илгари кўп йигитлар билан олишиб, енгиб чиққан экан, қилич уришда, от чошишда, ёй отишда унга ёлғиз Болтакай ботир бас кела олган экан. Шунинг учун Гулжон сулув Болтакай ботирга хотин бўлган экан». Демак, қаҳрамоннинг жасорат кўрсатиши ҳаётий анъана билан боғлиқ.

Болтакай сиймосида ватанпарварлик ғоялари барқ уриб туради. Душманни қувиб юртдан чиқиб кетаётган ботир она тупроқдан бир сиқим олиб: «Ўлсам кафаним бўласан, ўлмасам чононим бўласан»,— деб чўнтагига солиб қўяди. Идеал образнинг ана шу шаклда акс этиши жанговарлик типидagi эртакларнинг ўзига хос хусусиятини белгилайди.

Подшоҳлик тузумини қоралаш, унинг қонун-қоидалари, зулм ва зўрлик сиёсатини фош этиш «Уч оғайни ботирлар»-эртагида ҳам ўз ифодасини топган. Эртақнинг сюжет чизиғи икки планли бўлиб, улар ўзаро мантқан боғланган, содда ва таъсирчан. Эртақ меҳнаткаш халқ

оммасининг донишмандлик, бахт ва тинчлик, эркин ва озод меҳнат, жасур қаҳрамонлар ҳақидаги орзу-умидларининг бадий ифодасидир. «Тажрибақорлар», «Паҳлавон шаҳзода», «Кенжа ботир», «Уч оғайни шаҳзодалар» мазкур эртақнинг вариантлари бўлиб, улар ўзаро бир-бирига яқиндир. «Қўй гўшти», «қон қўшилган шинни» воқеалари, «тўти ҳикояси» ва топишмоқли синов мотивлари бу эртақларда асосий саргузашт қисми ташкил этади.

«Уч оғайни ботирлар» эртаги ота насиҳати билан бошланади. Ота камбағал, бироқ ҳаёт тажрибаларига бой, турмуш машаққатларида чиниққан киши. У ўғилларига шундай насиҳат қилади: «Тўғри бўлинг — бежавотир бўласиз, мақтанчоқ бўлманг — хижолат тортмайсиз, дангаса бўлманг — бахтсиз бўлмайсиз». Насиҳат халқ мақолларига яқин бўлган афористик иборалардан ташкил топган бўлиб, идеал ахлоқни таърифлайди. Ботирларнинг ҳар бир ҳаракати, муносабатида ахлоқ ва одобнинг юксак намуналари ўз ифодасини топган. Ана шу ижобий характер-хусусиятлар қаршисида подшоҳлик тузумининг ярамас иллатлари очилади. Ботирлар образида одоб ва муомаланинг юксак намунаси, одамийлик, меҳнатсеварлик, донишмандлик, жасурлик ва сезгирлик каби сифатлар барқ уриб турса, золим, текинхўр кишилар қиёфасида мол-мулк йўлида ҳар қандай ифлос ишлардан қайтмаслик каби хусусиятлар намоён бўлади.

Эртақда нон тахлаш эпизоди шоҳлик тузумини фош этишга қаратилган ажойиб мисол. Тўнгич ботир: «Шу гўшт қўзининг гўшти экан, бироқ қўзи ит эмиб, катта бўлган экан». Ўртанча ботир: «Тўғри айтасиз, подшо деган итнинг гўшtidан ҳам қайтмайди». Жавобдаги «подшо» сўзи ургули бўлиб, умуман подшоҳлар тилга олинади. Ўртанча ботир ўз сўзини тасдиқлаш учун шундай дейди: «Мен ҳам бир нарсага ҳайрон бўлиб турибман, шу шиннидан одамнинг иси келади». Унинг фикрини Кенжа ботир тасдиқлайди: «Тўғри, подшоҳлик — қонхўрлик демакдир. Қон қўшилган бўлиши аҳтимолдан узоқ эмас: лекин ёмоннинг қони бўлса-ку, майли, бегуноҳнинг қони қўшилган бўлмасин». Ўз фикрини давом эттириб Кенжа ботир: «Дастурхондаги нонни тахлаган одамнинг отаси нонвой экан»,— дейди. Ҳақиқатан ҳам нонни подшо тахлатган. Демак, шоҳ новвойнинг боласи экан. Бу деталь умуман, шоҳликка нисбатан ғазаб уйғотади.

Ҳаётий-маиший эртақларнинг бир тури бўлган ишқий-

саргузашт эртактларда, асосан вафодорлик темаси мадҳ этилади. «Зиёд ботир», «Сўнмас гул ва вафодор хотин», «Маликаи Хуснобод», «Озода чехра», «Тухматга учраган келин», «Вафодорлик» каби бир қанча эртактларда камситилган ва тухматга учраган аёллар саргузашти орқали вафодорликнинг юксак намунаси ҳикоя қилинади. Бундай эртактлар сюжети саргузашт асосига қурилган бўлиб, қаҳрамоннинг чеккан изтироблари, хилма-хил руҳий кечинмалари таъсирчан эпизодларда тасвирланади. Сюжет чизиғида: «Сизга содиқлигимни, муҳаббатимни билдириб турувчи бир гул бераман. Агар мен сизга вафодор бўлсам, шу гул очилиб, ҳеч сўлмасдан сақлапади. Агар мен вафосизлик қилсам, шу гул сўлади, деб богда ўсиб турган бир қизил гулни узиб йигитга узатибди» сингари самимий сўзлар воқеа ва ҳодисалар ривожини ҳамда таъсирчанликни бўрттириш учун хизмат қилади. Озод ўлка, бахтиёр ҳаёт, ҳуррият ва эркинлик, севги, вафо ҳақидаги порлоқ орзулар ишқий-саргузашт эртактларнинг асосий ғоясини ташкил этади. Аёллар эрксизлиги, уларнинг исёнкорона руҳи билан боғлиқ бўлган воқеа ва ҳодисалар тафсилоти, адолатли ва адолатсиз шоҳ, жаллод ва зиндон ҳақидаги тушунчалар мазкур эртактларнинг феодали тузуми шароитида юзага келганлигидан далолат беради. Бинобарин, бундай эртактларда вафодорлик билан бир қаторда риёкорлик, тухмат ва мусибатнинг оғир машаққатлари ҳикоя қилинади. Аҳдига содиқ, вафодор қиз Қамархон, Озода-чехра, келин, маликалар турли хил тухмат ва иғволарга учраб, оғир ҳамда қийин аҳволда қоладилар. Бироқ ақл ва идрокли, тадбиркор, пок виждонли, вафоли аёллар нияти бузуқ кишилар устидан ғалаба қиладилар, ўз ёрига етишадилар. Донишманд аёллар билан боғлиқ бўлган воқеа ва ҳодисалар бир бутун ҳолда асар сюжетида ташкил этган бу хилдаги эртактлар, асосан ҳақиқий муҳаббат, севги-садоқатни улуғлаб, маиший бузуқликни фош қилади.

«Зиёд ботир» эртагида адолатпарварлик вафодорлик мотивлари билан уйғунлашиб кетган. Шоҳнинг қизи Қамархонни севиб қолган Зиёд ботир шаҳардан қувғин қилинади. Айрилиқ кайфияти Қамархонни овга олиб чиқади. Малика тасодифан Зиёд ботирга дуч келади. Севишганлар топишиб, ажралмасликка аҳд қилишади. Улар бошқа шаҳарда яшаб туришганида, шайхнинг ўғли Қамархонга ғойибона ошиқ бўлиб, уни йўлдан чиқармоқ-

чи бўлади, тухмат тошини отади, ғаламислик қилади. Бироқ ўз ёрига вафодор қиз уни шоҳ олдида фош этади. Шайх ўғлидан қутулган қиз Хусайн Бойқаро тазйиқига дуч келади. Шоҳ қизни саройга келтиради. Лекин у ўз севгисига содиқ қолади. Шоҳнинг вазири — Алишер Навоий ошиқ-маъшуқларни шоҳ зулмидан қутқариб, ўз юртига олиб бориб қўйиб келади. Ана шу анъанавий сюжет чизиғида Қамархон ва Зиёд ботир образлари вафодорликнинг рамзий ифодаси, Алишер Навоий образи эса адолат ва инсонпарварликнинг ажойиб намунаси янглиғ намоён бўлади.

Исломи дини ва феодали синф вакиллари хотин-қизларни ҳуқуқсиз, эрксиз сақлашга уринган бир пайтда халқ оғзаки ижодида аёллар образининг тўлақонли талқини, айниқса, идрокли, жасур, исёнкор курашчи сифатида таърифланиши катта жасорат эди. «Маликаи Хуснобод», «Маликаи Хубон», «Маликаи Жаҳон», «Донохон» ва «Ётти қиз» каби эртактлар бунинг ёрқин далилидир. Мазкур типдаги эртактларда асосий масала интим тўқнашувдан ижтимоий қарама-қаршиликларга бориб етувчи конфликт заминига қурилган. Бундай эртактларда аёллар фақат оилавий ҳаётдагина эмас, балки давлат иши, элат ва юрт тақдири билан ўз тақдирларини боғлайдилар, босқинчиларга қарши кураш ва жангларда қатнашиб маҳорат кўрсатадилар.

«Тоҳир ва Зухра», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Орзижон билан Қамаржон», «Гулшоҳ билан Варқа», «Ёзи билан Зебо», «Баҳром билан Гуландом» каби дoston вариантлари мавжуд бўлган эртактларда ишқ-муҳаббат воқеалари лирик йўналишда, ниҳоятда таъсирчан тасвирланади.

Топишмоқли эртактларда ўткир зеҳн ва донишмандликни нақл этиш асосий ўрин тутади. Уларда давомли, саргузашт воқеалар ҳикоя қилинмайди, сюжет қисқа ва содда, топишмоқ асосига қурилган, мазмун лўнда ифодаланиб, ақлий сипов етакчи роль ўйнайди. Эпизодлар, асосан диалоглардан ташкил топади. «Аёз», «Давлат мирза», «Давлатли келин», «Эрксиз фолчи», «Донишманд аёл», «Гулфараҳ» кабилар шундай эртактлар бўлиб, уларда ҳикоя қилинган доно, ақлли, идрокли кишилар халқ орзусининг тимсоли сифатида намоён бўладилар. Улар ҳаёт тажрибаларига бой, донишманд, меҳнатда чиниққан, ўткир зеҳн-заковатли кишилар бўлиб, инсон ҳолати, хатти-ҳа-

ракатига қараб туриб, фикри, яширин сирларини айтиб бера оладиган даражадаги донишмандлардир. Биргина «Гулфараҳ» эртагида шоҳнинг қизга берган савол шаклидаги топишмоғи ва бу саволга қизнинг кўча маънода берган тўғри жавоби фикримизнинг исботи бўла олади: «Қаттиқдан қаттиқ нима қаттиқ?»; «Шириндан ширин нима ширин?»; «Аччиқдан аччиқ нима аччиқ?»; «Шу ҳу-кизни етти ойда икки марта болалатиб бер!».

Қиз бу синов-топишмоқларни қуйидагича ечади:

«Қаттиқдан қаттиқ — отнинг туёғи қаттиқ»; «Шириндан ширин — бола ширин»; «Аччиқдан аччиқ — ўлим аччиқ». Тўртинчи саволни билиш учун келган шоҳ совчиларига: «Дадам ҳаммомга туққани кетган, келсалар жавобини айтаман», — дейди.

«Ақлли бола» эртагининг бош қаҳрамони камбағал бола мақтанчоқ шоҳга қарши қўйилади. «Бизларни нима сўйиб меҳмон қиласан?» — деб савол беради шоҳ. Бола: «Топсам бирни, топмасам иккинни сўямиз». Подшо ҳайрон бўлиб зиёфатдан сўнг: «Бола, сен нечта қўй сўйдинг?» — деб сўрайди. Бола: «Бирни топмадик, шунинг учун иккинни сўйдик», — дейди. «Бирни топмасанг, иккинни қаердан топиб сўясан?» — деб таажжубланиб сўрайди шоҳ. Бола: «Бизнинг бир бўғоз совлигимиз бор эди. Бошқа бир қўй тополмай, шу бўғоз қўйни сўйдик. Ўзини сўйгандан кейин боласи ҳам ўлади. Иккинни сўйдик деганнинг маъноси ана шу» — дейди. Шоҳ мот бўлади. Эртақнинг асосий темаси зийракликни синаш. Синов мотиви ўзбилармон шоҳни бола олдида шарманда қилади. Эртақда донолик зийраклик каби меҳнат аҳлига хос хусусиятлар маъқулланади.

«Аёз» эртагида бош қаҳрамон шоҳнинг аниқланиши қийин бўлган шартларни бажарар экан, халқни хижолатдан қутқаради. У ниҳоятда сезгир ва инсонпарвар, доимо воқелик содир бўлган ўрин-жой, пайтга амал қилиб иш кўради. Шунинг учун ҳам унинг фикр-мулоҳазалари ҳаммаша ўринли ва қатъий. Шоҳнинг «Дунёда тўртта нарсаси ёмон, у нима?» — деб берган жумбоғига у ўз ҳаёт тажрибаларига суяниб: «Қушларнинг ичиди калхат ёмон, ҳайвонларнинг ичиди хачир ёмон, тўқайзорда тўнғиз ёмон, одамлар орасида лақмаси ёмон», — деб тўғри ва аниқ жавоб беради. Эртақ давомида фикр лақма шоҳ мисолида тасдиқланади. Подшо ўз вазирини (Аёзни) синаб кўриш учун:

— Аёз, қалай, бу от ёқадами? — дебди. Аёз.

— Отингиз отжон экан-у, энаси молжон экан-да, — дебди.

— Буни «отжон» деганинг, энаси «молжон» экан, деганинг нимаси? — дебди подшоҳ ва унга шу отни тортиқ қилган кишини чақиртириб, ундан сўрабди. Отнинг эгаси:

— Ростини айтсам, бу отнинг отаси ҳам от, энаси ҳам от. Аммо энаси туққандан кейин, уч-тўрт кун ўтгач, ўлди. Той энасини эмолмай қолди. Шунда сизгир сути бериб боқдим, — дебди. Подшо Аёздан сўрабди:

— Сен бу отни сизгир сути ичиб катта бўлганини қандай билдинг?

— Сайисингиз отни ариққа олиб бориб суғорди. Қараб турсам, тумшугини буриб, кейинги оёғини ариққа қараб силкиди. От боласи бундай қилмас эди-ку, деб тахмин қилдим, — дебди.

Қўрамизки, халқни шоҳ ва амалдорлар зулмидан ҳимоя қилиш Аёзнинг доимий муддаоси. Аёз меҳнат тажрибаларига бой бўлган донишманд киши. У ҳатто мазмуни хаёлий бўлган топишмоқни ечиш чорасини топади.

Бир кун подшо Аёзга «таги ерга тегмайдиган, тепаси осмонга тегмайдиган қилиб иморат соладиган уста топиб кел», — дебди. Аёз ўргатилган жўр тўғайнинг боласини олиб келиб, оёғига ип боғлабди-да, қафасдан чиқариб юборибди. Жўр тўғай осмонга чиқиб: «Лой, гишт, лой, гишт», — деб сўрай берибди.

Аёз подшодан сўрабди:

— Тақсир, бу нима деяпти?

— Лой, гишт, лой, гишт, — деяпти.

— Лой, гишт дейётган бўлса, сиз айтган уста мана шу. Энди лой билан гишт етказиб берадиган мардикорни топиб берсангиз, сиз айтган иморатни солиб беради, — дебди.

Эртақ заминида ўткир ҳажв ётади. Бу ҳажв сарой муҳити ва сарой уламоларининг макр-ҳийлаларини фопс этиб, енгил, айни чоқда заҳарханда кулги яратади. Айниқса, хаёлий уйдирмадан иборат топишмоқ ҳамда ўргатилган қуш детали кинояли кулгини бўрттиради.

Топишмоқли эртақларда турли хил шартлар, топишмоқ характеридаги савол-жавоблар сюжет тугуни ва унинг ечимида ҳал қилувчи роль ўйнайди. Конфликт социал мазмун асосига қурилади. Эртақда кўчма маъноли жумлалар кўплаб қўлланади. Бундай жумлалар, фикр-мулоҳазалар топишмоқ моҳиятини белгилаб, контраст қўйилган қаҳрамонларнинг характери ошади.

Хаётий-маиший эртақларнинг бош қаҳрамонлари бўлган оддий халқ вакиллари — деҳқон, чўпон, доно қиз, камбағал йигит, ҳунарманд, подачилар адолатсизлик, иғво ва фитна каби ярамасликларга қарши шафқатсиз кураш

очадилар. Ҳикоя қилинган воқеа ва ҳодисалар ҳаёлий-фантастик жойлар — ер ости, осмон усти, қоялар, сув ости, қуш учса қаноти, одам юрса оёғи қуядиган жойларда эмас, балки реал, ҳаёт қайнаган шаҳар ва қишлоқ, боғроғларда бўлиб ўтади. Мифологик образлар — дев, аждар, ялмоғизлар умуман қатнашмайди, баъзи-баъзида учрайдиган шайтон, алвасти, бахт қуши, давлат қуши, шум кампир сингарилар кўпроқ поэтик восита функциясини бажаради.

Хуллас, ҳаётгий-маиший эртаклар, илм-хунар, меҳнат, дўстлик, қаҳрамонлик, меҳр-муҳаббат, вафодорлик, чин севги, садоқат, донишмандликни тарғиб этади, дўстни душмандан, оқилни подондан, самимийликни сохталикдан ажратишга даъват этади.

Ҳажвий эртаклар Ўзбек халқ эртакчилигида ҳажвий эртаклар алоҳида ўрин тутади. Улар худди ҳаётгий-маиший эртаклардек, ижтимоий ҳаётда реал асослари бўлган ҳаётгий уйдирмалар заминига қурилган бўлиб, ўткир сатира ва хушчақчақ юмор асосий хусусиятини белгилайди. Сюжет тузилиши ихчам, воқеа ва ҳодисалар лўнда ифодаланади.

Ҳажвий эртакларда сатира ижтимоий ҳаётдаги зиддиятларни, қарама-қаршиликларни очиб ташлайди, фош этади. Шунинг учун ҳам бу хилдаги эртаклар маълум маънода синфий курашлар ифодаси, айни пайтда шу курашнинг маънавий қуроли ҳамдир. Юмор эса ҳаётдаги опилавий, қарама-қаршиликларни, муносабатларни ҳикоя қилувчи эртакларга хосдир. Сатирик эртаклар жамият тараққиётига ғов бўлиб турган камчиликларни фош этади. Юмористик эртаклар кишилар орасидаги нуқсонларни енгил кулги йўли билан тузатишга ёрдам беради. Ҳар иккала турдаги эртаклар ҳам турмуш тараққиётидаги катта-кичик камчиликлар, нуқсонлар, қоқоқлик, ўтмиш иллатларини фош қилишда, илғор фикрларга йўл очишда, соғлом кучларни кўпайтиришда санъат асари сифатида хизмат қилади.

Ижтимоий ҳаётда ҳажвнинг роли катта. У инсон ақл-заковатиши чархлаб турувчи кучли ва забардаст омилдир. Ана шундай ўткир кучга эга бўлган ҳажвий эртаклар ўтмишда эзилган кишилар оммасининг эксплуататор синф вакилларига қарши курашида маънавий қурол вазифасини ўтаб келган бўлса, кейинчалик ўз моҳияти эътибори билан тарбиявий аҳамият касб этди.

Ҳажвий эртакларда фантастик уйдирмалар кам учрайди. Улар ёрдамчи деталь, айни пайтда бадиий восита вазифасини бажаради, сатира ва юмор, ҳаракат ва ҳолат, ақл ва идрок эса ҳал қилувчи функцияни адо этади.

Сатирик эртаклар ҳажми қисқа, ихчам бўлиб, мақсадни лўнда ифодалашни ва эмоционаллиги билан ажралиб туради. Уларда кўпроқ қарама-қарши синф вакиллари-нинг ўзаро туқнашуви ҳикоя қилинади. Ўткир ва заҳарханда ҳажв эртак сюжетининг асосини ташкил этади. Ҳажвий эртакларда сатира асосий ўринни тутиб, юмор ёрдамчи восита сифатида кўринади. Масалан, «Ўғри» эртакининг асосида заҳарханда кулги ётади. Асарда инсон ҳуқуқи, қадр-қиммати, инсоф, одоб, ахлоқ деган фазилатни мутлақо тушунмайдиган калтафаҳм, салтанат паноҳида ҳайбаракаллачи, хушомадгўйларга суяниб иш кўрувчи тирик мурда — шох халқ ғазоби, сатирасига нишон бўлади. Шу билан бирга, эртакнинг баъзи ўринларида юмор элементлари учраб қолади. Айниқса, ўғрининг томдан ағдарилиб, уй эгасининг устига тушиши, подшоҳ томонидан осилш учун судраб келинган бўйи баланд кишига дор калталик қилиб қолиб, ўрнига кўчадан олиб келинган айбсиз, бўйи паст кишининг осилиши ҳолати кабилар юмористик кулги қўзғайди. Шундай бўлса ҳам сатира асосий ва ҳал қилувчи функцияни адо этади.

Сатирик эртакларда домла-эпонлар, подшоҳ ва вазирлар, феодал ҳокимиятининг амалдорлари, бойлар, қозилар, миршаблар жамиятнинг оддий аъзолари бўлмиш — қизиқчи, кал, доно кишилар томонидан аччиқ кулгига дучор қилинадилар. Эксплуататор синф вакиллари-нинг нуқсонлари кескин инкор қилинади, уларга нисбатан мурасасиз ўт очилади. Подшоҳ ва вазир, қози ва бойдаги адолатсизлик, алдамчилик, порахўрлик, мулла-эпондаги ахлоқий бузуқлик, тамагирлик, жамиятдаги мавқеини суиистеъмол қилиши сингари айбларини фош қилиш орқали буларнинг жамиятда нима кераги бор, уларга эътиқод қилишнинг мутлақо ҳожати йўқ, деган хулоса чиқарилади. Қўрамузки, салбий муҳит, ҳукмрон синф вакиллари-нинг ҳажв қилиш, кулги остига олиш сатирик эртакларнинг ўзига хос хусусиятидан келиб чиқади. Сатирик эртакларда салбий образлар билан бирга ижобий қаҳрамонлар ҳам ҳал қилувчи муҳим вазифани ўтайди. Ижобий қаҳрамон маънавий ва синфий кураш фонида ўзининг жасурлик, чидамлилиқ, чаққонлик, ақллилик каби ажойиб фазилат-

ларини кўрсатади. Буни биз донишманд, хушчақчақ чол, деҳқон, камбағал йигит, доно ва одобли аёл, кал, афанди ва бошқа қаҳрамонлар нутқи, хатти-ҳаракатларида кўра-миз. Ана шу қарама-қарши образлар тўқнашуви принци-пиал характерга эга. Бундай тўқнашув маълум маънода икки синф вакиллариининг курашувидир.

Сатирик эртакларда конфликт социал-синфий мазмун касб этади. У мазмунан ҳаётий конфликт бўлиб, феодал билан деҳқон, бой билан камбағал, амалдор билан қосиб-лар ўртасида юз беради. Сатирик эртаклар ўзига хос ком-позицион қурилмага эга. Асосий тугун тасодифан туғила-ди: «Болтабой акаси Тешабойни очликдан ўлдирган золим бойдан ўч олиш учун бойнинг ҳовлисига қараб йўл олиб-ди». Асар кульминацияси фош этувчи, ечими эса кулгили бўлиб, дидактик мазмунни ифодалайди: «Мен неча эшон-га қўл бериб, эшагимдан айрилганман, хўжам, деб хуржу-нимдан айрилганман, тўрам, деб тўрвамдан айрилганман, қани турунг,— деб эшонни ҳайдаб юборган экан».

Сатирик эртакларда кулгили ҳолат икки хил йўл билан яратилади.

Биринчиси диалогнинг хулосаси шаклида намоён бўл-са, иккинчиси қарши ҳаракатнинг натижаси сифатида юзага келади. «Қози билан камбағал», «Икки мулла» эр-такларида кулгили ҳолат биринчи хил усулда юз берса, «Тухматчилар жазоси», «Хасис бой ва унинг ўғиллари», «Новча, бой ва қози», «Алдарқўса», «Хасис бой билан Абдурахмон ўғри» каби эртакларда иккинчи хил йўл би-лан пайдо бўлади.

«Икки мулла» эртагида овчи отиб келаётган ғозни муллалар емоқчи бўладилар. Қозонга соладилар. «Ким яхши туш кўрса ўша ейди»,— деган шарт қўйиб ухлайди-лар. Уйқудан туришганда бир мулла осмонда учиб бора-ётганини, иккинчиси денгизда сузиб бораётганини айтган-да, овчи: «Сен осмонга учиб кетдинг, сен денгизга сузиб кетдинг, икки ўртада ғоз зое бўлар, деб мен еб қўйдим»,— дейди. Бу эртакда овчининг сўнгги жавобидан кейинги вазият, ҳолат кулгили. Бунда кулгили ҳолат ғалаба тан-танасини тасдиқлаш билан бирга, муллаларнинг тамагир-лиги ва айёрлигини фош этади.

«Алдарқўса» эртагида «аҳмоқ қилинган бой деворни итарганича қотиб туради». Бир тиллани бера олмаган Аб-дурахмон ўғри ўзини ўликка солиб ётади, хасис бой эса уни қайноқ сув билан ювади. Бунда кулгили ҳолат сал-

бий персонажларнинг қарши ҳаракати натижасида юз бермоқда. Бу хил вазиятлар салбий персонажларни тинг-ловчи олдида кулгили ҳолга солиб қўяди.

Юмористик эртакларнинг асосини ташкил қилувчи юмор воситасида маълум ижтимоий доирага мансуб бўл-ган кишиларнинг камчиликлари танқид қилинади. «Тўрт ялқов», «Қуйган чол», «Етти аҳмоқ», «Уч кўкнори», «Кўк-нори хаёл», «Икки ўжар», «Айёр билан содда», «Гаранг», «Эр-хотин ва ўғрилар», «Соқи мумсик билан Боқи мумсик», «Икки аҳмоқ» кабилар юмористик характердаги эртаклар ҳисобланади. Уларда дангасалик, фаҳмсизлик, аҳмоқлик, ўжарлик, саводсизлик, гиёвандлик каби ўтмиш иллатлари кулги остига олинади. Бу эртакларда инсонга муҳаббат, унинг бахтсиз ҳолатига ачиниш ғояси ҳукмрон. Уларда сатирик элементлар ҳам мавжуд. Эртаклар зами-нидаги аччиқ киноя барча иллатларни тугдирган феодал ҳукмронлиги ва унинг муҳитига қаратилгандир. Бироқ уларда ана шу қораланган муҳит ҳақида гап йўқ. Буни мантиқий хулосадангина сезиш мумкин.

Юмористик эртаклар сюжети, композицияси, образла-рида ҳазиломуз кулгилар кенг кўламни ташкил этади. Эртакда мавжуд эпизодларнинг деярли ҳаммаси кулгили. Образлар портрети ҳам берилмайди. Бироқ уларнинг ҳа-ракати ва ҳолати тингловчида кулги уйғотади. Масалан, «Икки аҳмоқ» эртагида бемаъни одат кулгили диалоглар-да ойдинлашади. Диалоглар эртак персонажларининг ху-сусий камчиликларини инкор этиб, унга юмористик оҳанг беради ва асар таъсирчанлигини янада оширади.

Ўткинчи отлиқ икки кишига салом беради ва ўтиб кетади. Уларнинг бири иккинчисига:

— Нега сен алик олдинг. У саломни менга берди-ку,— деган-да, иккинчиси туриб:— Йўқ, у саломни менга берди,— дебди. Улар отлиқни тўхтатиб:

— Сиз саломни кимга бердингиз?— деб сурашибди. Отлиқ:— Қайси биринг аҳмоқ бўлсанг, ўшанга бердим,— дебди.

Бир:

— Мен аҳмоқ,— деса, иккинчиси туриб:— Мен сендан ҳам аҳмоқ,— дебди.

Бир:— Ҳа, аҳмоқлигини исботламоқ учун:

— Мен домла эдим, бир кун болалар хумга қараб аксини кўриб: «Тақсир, болалар хумнинг ичига тушиб, ҳаром қилибди»,— деганда, «Қайси бири хумдан чиқса, ура беринглар»,— деб бошим-ни хумга суқиб қарасам, ҳеч нарса йўқ. Бошимни кўтарганда, болалар уриб кетишди. Шунда: «Мен домлаларинг бўламан, дема-ган аҳмоқман»,— дебди. Иккинчиси эса:— Мен парҳезни бузиб,

тухум ёб турганда, ҳақим келиб қолди. Тухумни лунжимда олиб турдим. Ҳақим: «Нега бетинг шишди?»— деб сўради. «Тишимнинг оғриғига бетим шишиб кетди»,— десам... Ёнидан наптарини олиб, бетимни кесиб, оқини оқ, саригини сариқ қилигунча, «тухум» демаган аҳмоқман,— дебди.

Тўқнашув фонида берилган бундай кулгили диалоглар воқеалик тасвирини қуюқлаштиради, бўрттиради, қаҳрамонларнинг маънавий қиёфасини тўлиқ очади.

Юмористик эртақларда хушчақчақ кулги пайдо қилиш воситалари ҳар хил. Кулги баъзан путқсиз, руҳий ҳолат баёнида пайдо бўлади. Бу ҳол «Кўкнори хаёл», «Уч кўкнори», «Куйган чол» каби эртақларда яққол кўрилади.

Уч кўкнори сукутга кетиб хаёл дарёсида сузадилар, хаёлан шундай «иш» қиладиларки, бу уларнинг салбий томонларини очади:

Мадамин кўкнори чала совиган отни миниб, бузуқ кўприкка борганда, битта шум одам пўстакни ёпиниб ётган экан, пўстак билан кўтарилиб чиқиб отни ҳуркитади. От чўчиб кетиб, ёнига ташлаб, қаттиқ иргийди, устидан Мадамин кўкнори етти газ ерга учиб тушади. Шунда Ўсар кўкнори ҳам, Мадамин кўкнори ҳам қўрқиб, икки томонга қўлоч ёзиб, «Дод, ўлдим!» деб қичқириб юборади. Буларнинг мушти бориб Кўчқор кўкнорининг жағига тушади. Учаласи кўз очиб қараса, ҳаммасида кўкнорининг хаёли экан.

Баъзан юмористик кулги жисмоний камчиликлар баёнида содир бўлади. «Гаранг» эртагининг асосини енгил, айни пайтда ачиниш мазмунли юмор ташкил этади. Бу кулги эшитмаслик оқибатида юзага келган путқ ва ҳаракатлардан вужудга келади. Қўй йўқотган гаранг йўлда келаётган гарангдан қўйини сўраса, у «Мен ҳў, Ачаваддан келянман»,— деб кўрсатади. «Қўйим ўша томонда экан»,— деб тушуниб, ўша томонга юради ва қўйини топади. Ўша одамга бир чўлоқ қўй ҳадя этса, у гаранг ҳадя, деб тушунмай, «қўйингнинг оёгини мен синдирмадим»,— деб дўқ уради. Жанжал чиқади. Орага эчки етаклаган ва эшак минган гаранглар аралашади. Бир-бирини эшитмаслик ва тушунмаслик оқибатида ёқалашадилар. Тўрт гаранг бир-бирини судрашиб қози олдига боришади. Қози ҳам гаранг бўлади. Ганни, жанжални аниқлаб етмаган қози: «Иккиталаринг янги ой кўрган бўлсаларинг керак, иккиталаринг гувоҳликка ўтгани келганга ўхшайсизлар. Бўлмаса, боринглар, карнайчиларга хабар беринглар, бугун арафа»,— дебди.

Мазкур эртақда гаранглик — кулги манбаи. У қаҳрамонларнинг ўзига хос хусусиятлари — кўрслик ва қўполлик, жаҳолат ва жоҳиллик каби ярамас одатларнинг кулги бўлишига сабаб бўлади.

Юмористик эртақларда дангасалик, ўжарлик, ялқовлик, эзмалик, иўноқлик, гиёвандлик, калтафаҳмлиқ, саводсизлик каби ахлоқий нормага зид одатларга кишилардаги бошқа бир, аввалгига қарама-қарши бўлган сифатлар — ишчанлик, оқиллик, меҳнатсеварлик, ҳушёрлик, вафодорлик, садоқат, одобиликни қарши қўйиш орқали комик ситуация пайдо қилинади.

Ҳажвий эртақлардаги асосий образлардан бири калдир. Кал қадим замонлардан бери жафокаш халқнинг сеvimли қаҳрамони бўлиб келган. Оддий халқнинг жамиятдаги воқеа ва ҳодисаларга нисбатан муносабати, ўй-фикр, ҳис-туйғулари ана шу образ мисолида талқин этилган. Ҳажвий эртақларда кал асосий қаҳрамон лақаби сифатида келиб, асл номи тилга олинмайди. Жисмоний камчилик ифодаси бўлиш бу лақаб қаҳрамон руҳини туширмайди, балки унинг донишмандлик фазилатини белгилаб, активлигини оширади. Чунки синфий жамиятда «кал» лақаби икки хил мазмунни билдирган: эксплуататор синф вакиллари бу сўзни эгасига нисбатан камситиш, таҳқирлаш маъносига қўлласа, меҳнаткаш синф вакиллари ҳозиржавоб, сўзамол, маънавий юксак комик қаҳрамонга нисбатан ишлатганлар. Шунинг учун ҳам бу лақаб эгаси ҳажвий эртақларда халқ сатирасининг қўрқмас, жасур қаҳрамонларидан бири сифатида ҳаракат қилади. У эксплуататор синф вакиллари — подшо, вазир, эшон, мулла билан тўқнашувда устун келиб, ҳатто шайтон ва ўлимни ҳам енгиб чиқади. Меҳнаткаш халқ бу содда, лекин жасур киши образи орқали ўз истак-хоҳишларини, ёмонлик, разолат, зулмни енгиб чиқишга бўлган ишончини мужассамлаштирган.

Кал иштирок этган эртақларда конфликт кўпроқ шох билан кал, вазир билан кал, бой, эшон, мулла билан кал, шайтон билан кал ўртасида ақлий тортишувларда ҳал этилади. Ана шундай тўқнашувли «Уч ёлғонда қирқ ёлғон» эртагидаги ҳар бир эпизод, кулги воситалари асосий мақсадни — ҳақиқатни ёлғондан ажратишни ифодалашга қаратилган.

Подшо ўз қизини уч ёлғон ичида қирқ ёлғон айтган кишига бермоқчи бўлади. Халқ газабининг объекти бўлган

шоҳ эртақда шунчалик калтафаҳм, ҳақ билан ноҳақ фарқиға етолмайдиган қилиб тасвирланганки, ҳатто у кал нутқининг мазмунига тушуна олмай, «тўғрими», деб вазирларидан сўраб туради. Кал эртақ давомида: «Хўрозни топиб олдим, бир бойникида деҳқончилик қилиб юрган экан, кўришиб, омонлашиб, ҳол-аҳвол сўрасам, олти ой ишлаган ҳақи битта жуводдиз бўлибди. Хўжайини билан учрашиб, жанжаллашиб жуводдизни ундириб олдим»,— дейди, ёки «Онам бировникида чўрилик қилиб юрган экан, уч йилда ишлаган ҳақи уч ойлик ризқи бўлибди» дейди. Монологдаги «ёлгон» пардасига ўралган бундай ҳаётий ҳақиқат ифодаси синфлараро ўсиб етилган апатогистик зиддиятнинг ёрқин намунаси ҳисобланади. Шунинг учун ҳам сарой аъёнлари кални тезроқ саройдан қувишга ҳаракат қилади. Лекин шартдан қайтолмайди, мусобақада ғолиб чиққан калга подшоҳ қизини беришга мажбур бўлади. Асарда ёлгон гапирин эпизоди танқидий оҳангни кучайтириб, комик қаҳрамон сиймосининг турли қирраларини очади. Қаҳрамон нутқидаги образли бадний тасвир воситалари, айниқса, истеҳзо тўла савол-жавоблар социал-сий йўналишни ёрқин бўёқларда ифода қилади.

«Уч ёлгонда қирқ ёлгон», «Маматкал», «Кал», «Кал билан подшоҳ», «Бой билан кал» эртақларида комик қаҳрамон тушунчасида сеҳр-жодуга нисбатан ишончсизлик сезилиб туради. Бироқ ўрни келганда ундан маълум мақсадни кўзлаб фойдаланади. Масалан, Маматкал бой авлодидан бўлган ахлоқсиз, ўғай онани жазолашда унинг сеҳрли кучларга бўлган ишончидан фойдаланиб, таъқиб остига олади. Ўғай онага мазористонга бориб сиғинишни буюради. Хотиннинг сиғинган «авлиё»си яширинган калнинг ўзи эди. Онасидан олдин товоқни ўзи билан олиб келган кал:

— Ҳа она, келдингизми? Ҳазрат бузруквор талабингизни бердимиз?

— Талабимни берди, ҳў авлиё экан.

— Талабингиз қани?

— «Товоқ ўзингдан илгари боради» — деб эди— дебди.

Кал у ёқ-бу ёққа қараб:

— Э, товоқ келиб қолибди-ку,— дебди. Хотин:

— Зўр авлиё экан.

Фольклор асарларида кал образи пайдо бўлиши билан уларнинг тематик йўналиши, гоёвий мазмуни ҳам ўзгаради. Кал эртақларда кўринишдан содда ва хароб, лекин уддабурон, доно, қўрқмас, нотиқ сифатида гавдала-

нади. Унинг характеридаги қўрқмаслик, тадбиркорлик каби асосий белгилар рақиб билан тўқнашувда қўл келадиган, руҳан тушкунликка туширмай, енгил йўлини топишга имкон бериб, асар сюжетига комик мазмун бағишлайди. Кал — ҳаёт машаққатларида тобланган, жафали меҳнат ичида обдон чиниққан киши образидир. Меҳнатсеварлик, ғайрат-шижоат, тадбиркорлик унинг учун ғалаба йўлини очади.

Комик қаҳрамон қиёфасида ижобий сифатлар билан бирга, хатти-ҳаракати, нутқида алдаш, ҳийлакорлик каби салбий мазмунга эга бўлган белгилар ҳам мавжудлигини кўришимиз мумкин. Алдамчилик, ҳийлакорлик ижобий характер фазилатига ёт бўлса-да, сатирик ва юмористик эртақларда зарурий кураш қуроли вазифасини бажаради. Кўриниб турибдики, калнинг айёрлиги реакцион муҳитга қарши қаратилган бўлиб, тўқнашувда душман мағлубиятга учрайди.

«Уч ёлгонда қирқ ёлгон» эртагида қаҳрамон «ёлгон» ниқобида аянчли ҳақиқатни очиб ташлайди. Натижада сарой аҳли шундай ноқулай аҳволга тушиб қоладиган, ҳатто калнинг «ёлгон» таърифида мавжуд аччиқ киноя, ғазабни сеза туриб, «кал шартни бузди, ҳақиқатни гапиряпти», дея олмайдилар. Акс ҳолда ўз айбларига иқроф бўлган бўлар эдилар. Шунинг учун ҳам «кал шартни бажарди, ёлгон гапирди» дейишга мажбур бўладилар. Бу драматик вазиятда юз берган психологик кечинмалар шоҳ, вазир, уламоларнинг икки юзламачилигини фош этиб, ғазаб тўла кулгига пишон қилади.

Кал ҳақидаги кўпчилик эртақларда қаҳрамон ўз манфаатини кўзлаб ҳаракат қилади. Аниқроғи, бахт, озод ва тинч ҳаёт учун кураш яқка шахс манфаати чегарасидан четга чиқмайди, фақат у ўзининг хатти-ҳаракатлари, умумлашма ибора, ифодалари билан умумманфаатга имо-ишора қилади, холос.

Бироқ ҳамма эртақларда ҳам шундай деб бўлмайди. Баъзи эртақлар борки, унда комик қаҳрамон душман билан курашда фақат ўз манфаатларинигина эмас, балки етарли бўлмаса-да, меҳнаткаш омма манфаатини кўзлаб ҳаракат қилади. Айниқса, бу нарса «Носиркал» эртагида аниқ кўзга ташланади. Эртақда кал ўлимга маҳкум этилганларнинг келажagini ўйлаб, иш тутади. У маҳорат кўрсатиб ҳеч ким ишлай олмаган жонон пиёлани ясайди. Ундаги меҳнатни севиш, ҳунармандлик, инсонпарварлик,

олижаноблик, хушмуомалалик каби ажойиб сифатлар кулларни ўлимдан қутқаради.

Демак, асар сюжетини ташкил этувчи воқеа ва ҳодисалар гўё шахсий бахт учун курашни ифодалагандай туюлади, аслида эса комик қаҳрамон нутқида юз берган кинояли, исёнкорона руҳ меҳнаткаш эл ғазабининг инъикоси ўлароқ жаранглайди. Қал иштирок этган эртақлар сюжети кўпроқ монолог ва диалоглардан ташкил топган бўлиб, уларда драматизм кучли. Фош этувчи комик тил турли хил сўз ўйинлари, синоним, омонимлар, қарама-қарши маъноли тушунчаларни бир-бирига боғлаш приёми, баъзи сўз ва жумлаларнинг такрорланиши, ўрин алмашиши, атайлаб сўзни бузиб айтишлар асосига қурилган бўлади.

Ҳажвий эртақларда тасвирланган ижобий қаҳрамонлар — қал, камбағал деҳқон, допо қизлар инсон онги, орзу-умид ва туйғуларида камол топган умумлашма образлардир. Шунинг учун ҳам бу хилдаги образлар талқинида портрет тасвири тўлиқ ифодаланмай, бир хилликка эга бўлган кичик деталь, штрихларда берилади. Салбий қаҳрамонларга хос умумлашма образларнинг портретлари нисбатан тўлиқ тасвирланади. Эртақчи у ёки бу персонаж портретини унинг ички дунёсига мос ҳолда чизади. Бу эса ўз навбатида шу персонажга хос характерни ифодаловчи белгиларни аниқлашга ёрдам беради. Айпиқса, бой, жодугар кампир, қароқчи портретида эксплуататор синф вакилларига хос ёвуз ният ва хусусиятлар ўз ифодасини топган. «Ўтирганларнинг бурунлари танқайган, кўзлари чақчайган, кўнгиллари қора, юзлари ола, ўйлаганлари ёмонлик». Кўриниб турибдики, эртақчи томонидан тузилган бу хилдаги портрет салбий персонажлар қиёфасида ичиқоралик, ёвузлик изларини тўлалигича очади. Ёки жодугар кампирнинг комик портрети: «Лаблари шафтоли қоқидек буришган... қулоқлари супрадай, кўзлари ўйилган ўрадай, бўйи минорадай, оғзи гордай, қорни қанордай, тишлари куракдай, оёқлари моховларнинг потисидай, панжалари бешликдай, этагини турмушлаган, орқасига бир муштлаган кампир ўтирибди».

Бундай портретлар тасвири фольклор асарларига хос сатираши япада кучайтиради.

Ҳажвий эртақларда баён деярли қисқа, баъзан умуман бўлмайди. Диалог, монологлар баён функциясини ҳам бажаради:

- Бош-кўзингизни ювиб олсангиз бўлмайдимиз?— деди.
- Қўлим тегмаса қандоқ қилай?
- Нима иш қиласиз?— деб сўради.
- Кечкурун атала қиламан, эрта билан атала қиламан. Шу билан қўлим тегмайди.
- Бошқа вақтда нима қиласиз?— деди.
- Бошқа вақтда ўтираман.

Диалог асосан дангасалик, ишпёқмаслик каби хусусиятларни ойдинлаштиради ва фош этади. Диалогдан меҳнаткаш халқнинг дангасаларга қарши кесатиғ маъноли пичинги сезилиб туради. «Алдаркўсаннинг туяси» эртагида бойнинг калтафаҳм эканлиги диалогда шундай очилади:

- Бой ака, сизга нима бўлди?
- Қўрмайсанми? Бугдойим босилиб кетди. Бу кимнинг туяси? Уриб қовургасини синдираман!
- Бунақа яхши туяни уриб нима қиласиз?
- Туя сеникига ўхшайди-а?
- Ҳа, бизники.
- Лаънати, менга зиёнини тўлайсан, ҳимм...
- Бой ака, аччиқланманг. Мен бориб ҳайдаб юбораман.
- Йўқ, сен уви даладан ҳайдаб чиқаргунча, ҳамма бугдойимни босиб пайҳон қилади.
- Нима қилай, ахир?— дебди Алдаркўса.
- Кўтариб олиб чиқ!

Монолог сатирик фонда берилган.

Эртақларда кўчма маъноли савол-жавоблар, сўз ўйинлари кўп учрайди. Баъзан диалогда урғу бериб айтилган биргина сўз бир қанча маънони ифодалаши мумкин. Масалан, «Ўпка қишлоқ» эртагида миршаб чолдан Ўпка қишлоғини сўраганда, унинг фикрини бошқа томонга буриб «Сиз ҳозир кекирдакка келдингиз, ўпкага яқин қолди»,— деб кесатади. Одам анатомиясига нисбатан жавоб тўғри, бироқ жавоб қайтарилган шахсга нисбатан мазах мазмуни ифодаланган. Шунинг учун ҳам миршаб «чопаман» деганда, у яна тўғри мазмунни тескарига бурган ҳолда «чопмасдан секин борсангиз ҳам етасиз»,— дейди. Савол-жавобда допишманд киши атайлаб миршаб мақсадини бошқа томонга буради. Диалогдан кўчма маъноли сўзлар, бир томондан, қаҳрамоннинг мақсадини очса, иккинчи томондан, салбий персонажни кулгили аҳволга солиб қўяди.

Ҳажвий эртақларга хос хусусият эртақ сюжетининг ўзгарувчанлиги, эртақ конфликтининг қаҳрамон фаолияти билан ечилиши, воқеаларнинг камлиги, ўткир сатирик

ситуация танланиб, кичик бир ҳаётий детални бўрттира бориш орқали муҳим сиёсий-ижтимоий хулосалар чиқаришдан иборат. Юмористик эртакларда эса антагонистик ғоя, бинобарин, контраст образлар мавжуд эмас.

Ўзбек халқ эртакларининг ҳар бири реал воқеликка нисбатан ўзига хос муносабатда бўлиши билан характерланади. Шунинг учун ҳам фантастик уйдирмалар, бўлиши мумкин бўлмаган воқеа-ҳодисалар тасвири ҳаётни акс эттиришнинг эртакка хос поэтик йўли сифатида намоён бўлган.

Афсона ва ривоятлар

Афсона

Кичик ҳажмли, мазмунан содда баён ва ҳикоялар шаклида ташкил топган афсоналар ўзбек халқ оғзаки ижодининг энг қадимги намуналаридан ҳисобланади. Афсоналар ижтимоий ҳаёт билан боғлиқ бўлган воқеа ва ҳодисаларни ҳаёлий шаклда ҳикоя қилади. Улар инсониятнинг табиат ва жамият ҳақида билиш ва тушунишга бўлган интилиши жараёнида вужудга келган. Шунинг учун ҳам афсоналар ижтимоий ҳаёт ва маданият, дунёқараш ва руҳий кечинмалар, урф-одат ва тарихий ҳодисалардан дарак беради.

Афсона форсча сўз бўлиб, фантастика, сеҳр-жоду ҳамда ҳаётий уйдирмалар асос бўлган насрий ҳикоялар демакдир. Бу хилдаги ҳикоялар Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида *saw* сўзи орқали ифодаланган бўлиб, жуда кенг маънони билдиради. Бу сўз девонда *ҳикоя* ҳамда *қисса* деб изоҳланган. Маҳмуд Кошғарий *ҳикоя* билан *қиссани* «ўтмиш воқеалардан хабар берувчи», деб таърифлайди ва ўз фикрини ривожлантириб: «Ҳикояларда фақат ўтганлар ҳақида айтилиши шарт эмас», деб уқтиради¹. Ҳақиқатан ҳам ўтган воқеалар ҳақида ҳикоя қилувчи оғзаки қиссалар ҳаёлий уйдирмадан ташкил топган воқеаларни ҳам четлаб ўтмаслиги шубҳасиздир. Ҳикоянинг бу хил формасида сеҳр-жоду, фантастик элемент ҳамда ҳаётий уйдирмаларнинг бўлиши ўз-ўзидан маълум. Демак, *saw* фактик воқеа ҳам, ҳаёлан туқилган ҳодисаларни ҳикоя қилади. Шундай экан, бу сўз шакл ва мазмун эътибори билан турлича бўлган икки хил ҳикояни ифодалайди. Биринчиси — узоқ ўтмиш воқеаларини фақат ҳаётий уйдирмалар асосида талқин этувчи ҳикоялар, иккинчиси — муайян тарихий воқеалар ёки

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк, 3- том, Тошкент, 1963, 168- бет.

хаёлан тўқилган ҳодисаларни сеҳр-жоду, фантастик уйдирмалар қобиғида талқин этувчи ҳикоялар.

Шуни айтиш керакки, биринчи тур ҳикоялар ўзининг шакл ва мазмунига кўра ривоятларни, иккинчиси эса, кўпроқ афсоналарни эслатади. Аристотель айтганидек, афсоналар — «ҳақиқатдан хабар берувчи ёлгон ҳикоялардир».

Афсоналарни тематик жиҳатдан уч хил турга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқ. Биринчиси — ҳаёлий воқеа ва ҳаёлий қаҳрамонлар ҳақида ҳикоя қилувчи афсоналар, иккинчиси — тарихий воқеа ва тарихий шахслар ҳақида ҳикоя қилувчи афсоналар, учинчиси жапгнома типидagi афсоналар ёки қаҳрамонлик афсоналари.

Ҳаёлий воқеа ва ҳаёлий қаҳрамонлар ҳақида ҳикоя қилувчи афсоналар ибтидоий дунёқараш, у ёки бу кучни муқаддас билиб, унга сизиниш, эътиқод қўйиш ҳамда севги-садоқат каби кечинмалар таъсирида пайдо бўлган «Девқалъа», «Ширин қиз», «Қалта мипор», «Илон бузган» сингари тўқима афсоналар мазкур туркумга оиддир. Бу афсоналар Ўрта Осиё халқлари орасида кенг тарқалган. Улар инсонларнинг бекиёс кучи ва гўзаллигини мадҳ этади. Бу афсоналар фантастик уйдирмалар заминида нақл этилган бўлиб, сюжети кўпроқ ҳаёлий эпизодлардан ташкил топади ва маълум бир тарихий жойлар, тепаликлар, қалъалар билан боғлиқ равишда ҳикоя қилинади. Қорақум саҳросида «Ёрбакир», «Ширвон», «Шмаха», «Халаф» номи билан машҳур бўлган қалъаларнинг харобалари мавжуд бўлиб, улар «Шоҳсанам ва Ғариб» афсонаси, «Девқалъа» эса, Шарқда машҳур бўлган «Фарҳод ва Ширин» афсонаси билан боғланади.

«Девқалъа» афсонасида мифологик тасаввурларнинг излари сақланганлиги унинг жуда қадим замонларда яратилганлигини кўрсатади. Бироқ у бизгача муайян ўзгаришлар билан етиб келган. Шунинг учун ҳам Девқалъанинг қурилиш сабаби соф севги-муҳаббат, яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги тушунчалар билан боғлиқ ҳолда вафодорликнинг рамзий ифодаси сифатида ҳикоя қилинган.

Баҳайбат Девқалъани Фарҳод исмли дев қурган эмиш. Фарҳод Хоразм шоҳининг Ширин номли қизини севиб қолади ва унга совчи қўяди. Бу подшоҳни таҳликага солади. Қизини девга беришни хоҳламаган подшоҳ рад жавобини беришдан қўқиб жодугар кампирдан ёрдам сўрайди. Жодугар Фарҳодга бажариб бўлмайдиган вазифани — Қорақум чулининг ўртасига тош қалъа

қуришни топиришни маслаҳат беради. Бироқ дев узоқ жанубдаги тоғлардан елкасида тош ташиб келиб, қалъани қура бошлайди. Қалъа битай деб қолганида, бундан хабардор бўлган подшоҳ жодугарни маслаҳатга чақиради. Жодугар подшоҳга ўзи белгиланган кун 9000 та янги туғилган буталоқни, шунча той, бузоқ ва қўзини сўйишни маслаҳат беради. Қолган ишни у ўз зиммасига олади. Белгиланган вақтда жодугар дев қуриб тамомлаётган қалъага келади. Шу пайт Хоразм томондан даҳшатли ҳайқирик эшитилади. Бу болалари сўйилаётган минглаб она молларнинг овози эди. Фарҳоднинг «Бу қандай йиғи?» — деган саволига кампир: «ҳозиргина малика вафот этган, Ширинга бутун Хоразм аза тутмоқда», — деб жавоб беради. Севгилиснинг ўлими тўғрисидаги хабардан гангиб қолган дев усиз яшашни истамай, ҳали жойига қўйилмаган сунги тошни осмонга улоқтиради. Тош Фарҳоднинг устига қайтиб тушади. Девни севиб қолган Ширин ҳам фожиа рўй берган жойга етиб келади ва севгилиснинг мурдаси тепасида ўзига пичоқ санчиб ҳалок бўлади¹.

Қўраминики, афсонани ташкил этган воқеа ва ҳодисалар тизмаси ҳақиқатдан дарак беришга қаратилган. Ҳар бир ҳодиса ҳамда бош қаҳрамон талқинида эпик руҳ ҳукмрон. Бунда фантастик уйдирма сюжет асосини ташкил этиб, воқеалар тизмасини ўзаро боғлаш, ҳаракатлантириш, айна чоқда бадиий безак вазифасини бажаради, асар ечимида эса ҳал қилувчи роль ўйнаб, таъсирчанликни оширади. Халқ Фарҳод сиймосида яхшилик, мислсиз куч-қувват ва ижодий меҳнатнинг умумлашма образини яратган. Жодугар эса ибтидоий ялмоғизнинг ҳаётий варианти, айна пайтда ёвуз кучнинг ҳаёлий образидир. Демак, афсона мардлик ва қаҳрамонлик, куч ва қудрат, вафодорликнинг ажойиб ифодасидир.

«Ширин қиз» афсонаси космогоник миф билан боғлиқ бўлиб, халқ орасида кенг ёйилган. Бу афсонада Ширин гўзаллик тимсоли сифатида талқин этилган бўлиб, иффатли аёлларга хос ахлоқ намунаси ўз ифодасини топган. Бироқ ана шу маънавий гўзаллик ибтидоий дунёқараш, миф йўсинида берилган. У ой ҳақидаги содда тушунчани ҳикоя қилади:

Ширин деган қиз шундай гўзал қиз эдики, туғилиб балоғатга етгандан сўнг ҳуснининг таърифи бутун оламга ёйилган эди. Уша замонда дунё бўйича ой ўзини чиройли деб санаб ер юзида юрар экан. Ҳамма гўзалликда тенги йўқ деб ойни мақтар экан. Ширин балоғатга етиб, гўзаллиги кундан-кун орта боргач, одамлар ойни мақтамай, Шириннинг ҳуснини тилда дoston қилдилар.

¹ С. П. Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб, Тошкент, 1964, 30-бет.

Бунга ойнинг рашки келибди: «Наҳотки мен турганимда, Ширини мақтапса, Ширин билан мен ҳуснимни ўлчашиб кўрай-чи, сўнгра менинг ким эканимни билиб қўйсинлар»,— дебди. Ширини ўз қошига чақириб ой: «Сен ким-у, мен ким? Эл оғзида ҳуснингни овозаси оламни босибди. Кел, иккимиз ўзимизни тарозига солиб, тортиб кўрайлик-чи, ким чиройли бўлса, тарозидан маълум бўлади» дебди. Ширин хижолат чекиб: «Ҳуснда сиз зиёдасиз, қўйинг, мени уялтирманг. Мен ҳусн даъвосини қилмайман»,— дебди. Бунга ойнинг жаҳли чиқиб: «Сен ҳусн даъвосини қилмасанг, гуё одамлар назарида сен мендан чиройли эмишсан. Бир тарозида тортишиб синашмасак бўлмайди»,— деб Ширинни қўярда-қўймай (ундан илгари ўзи бир катта тарозини қурдириб қўйган экан), Ширинни тарози олдига оборибди. Томошага халойиқ йиғилган эди. Ой мағрурланиб: «Мана Ширин-у, мана мен, кўрасизлар, ҳозир ҳуснда ким ғолиб экан?»,— деб ялпайиб тарозининг бир палласига чиқиб олади. Ширин уялиб, ноилоҳ ўнг оёғини «бисмилло» деб тарозининг бўш палласига қўйгани ҳам йўқ эди, ой лайлак бўлиб осмонга чиқиб кетади. Хижолатдан ой қайтиб ер юзига тушолмай, осмонда қолган экан.

Кўрамызки, афсона сюжети ҳамда қаҳрамонлар талқинида эртақларга хос хусусият мавжуд бўлиб, фантастик уйдирмалар воқеалар тизмасини ҳаракатлантиради, конфликт ечимида ҳал қилувчи роль ўйнаб, мардлик ва гўзаллик, нафислик ва назокатни тасдиқлайди, таъсирчанликни оширади. Афсонада чиқарилган хулоса муайян факт мисолида тасдиқланади. «Нима учун ойда доғ бор?», «Нима учун у осмонда?» деган ибтидоий саволларга жавоб берилади.

Ислон дини билан боғлиқ бўлган афсоналар ҳам ана шу гуруҳга мансуб. Бу хил афсоналар динга алоқадор ғайри табиий, ғайри муқаррарий воқеа-ҳодисалар ҳақида ҳикоя қилади. Шунинг учун ҳам унда диний тушунчаларни тарғиб қилиш хусусияти ва панд-насихат асосий ўринни эгаллайди. «Ҳазрат Али», «Қўрқут ота», «Юсуф қисаси» кабилар шундай афсоналардир.

«Бароқтом», «Шоҳсанам ва Ғариб», «Ҳазорасп», «Искандар» ва «Афросиёб» каби афсоналар тарихий жой ва тарихий шахслар номи билан боғланган. Уларда воқелик фантастик йўналишда ҳикоя қилинади. Бу хилдаги афсоналар кўпроқ муайян ҳодиса, қабила ёки элат, географик жой — қалъа, мақбара, қўрғон, сарой, минора, дарё, денгиз, шаҳарлар билан боғлиқ бўлиб, уларнинг юзага келиши ва вайрон бўлиш сабаблари, у ёки бу номнинг пайдо бўлиши тарихидан хабар беради. Шу жиҳатдан «Ҳазорасп» афсонаси характерлидир.

Ривоятларда айтишларича, бир жойда минг учар отни тутиб олиш учун уларнинг доим келиб сув ичадиган булоғига беҳуш қиладиган дори солиб қўядилар. Шу ҳийла билан учиб келган отларни тутадилар, қанотларини қирқадилад ва уларни инсон меҳнатига мажбур этадилар. Шу-шу ўша жойнинг номини Ҳазорасп («Минг от») деб юритганлар.

Баён шаклида етиб келган бу афсона мазкур номнинг юзага келиш сабабидан дарак беради. Ҳар икки афсонада ҳам исботловчи фактлар ишончли манба эмас, уйдирмадан иборат. Шунинг учун ҳам топонимик характердаги афсоналарга доимо ишониб бўлмайди. Улар фақат масаланинг у ёки бу белгиси, деталинигина аниқлаши мумкин. Шунга қарамасдан, «Бароқтом» ва «Ҳазорасп» афсоналари қабила осойишталиги, эркин ва озод ҳаёт ҳақидаги орзуларни ифода этган.

Тарихий жанрлар ҳақида ёки унинг таъсирида яратилган «Тўмарис», «Широқ», «Зариандр ва Одатида», «Гулдурсун» каби афсоналар қаҳрамонлик ёки жангнома типидagi афсоналардир.

Қаҳрамонлик афсоналарини фактлар ва тарихий воқеалар асосида юзага келган дейиш мумкин. Лекин улар муайян тарихийликни тўғри ва аниқ акс эттира олмайди. Ҳатто ҳақиқатга зид бўлган ахборотни ҳам талқин этган бўлиши мумкин. Чунки ҳар бир ҳикоя қадимий инсон дунёқараши, содда, ибтидоий тушунча ва билимининг хулосаси сифатида майдонга келган. Шундай экан, уларда реал воқеалар билан боғлиқ бўлган элементларгина сақланган.

«Тўмарис» афсонасида тасвирланган массагетлар қабиласи ва бу қабиланинг Эрон босқинчиларига қарши олиб борган курашлари тарихий факт. Умуман, ҳар бир афсона ўзи ташкил топган манбадан қапчалик узоқлашса, ўша воқеликни акс эттириш хусусияти шунчалик хиралашади, охир-оқибат тарихийлик изи йўқолиб кетади. Натижада у фақат эстетик функцияни адо этувчи бадий асарга айланиб қолади.

Уч хил турдаги афсоналарнинг ҳар бири ўзига хос композицион форма, бадий тасвир воситалари, образлар системасига эга. Улар турли хил тушунча, билим ва эътиқодни тасдиқлаш учун хизмат қилади. Биринчи ва иккинчи туркум афсоналар ҳикоя қилиш услубига кўра кўпроқ сеҳрли эртақларга яқин туради. Чунки уларда кўпинча

хаёлий образлар иштирок этади ва улар эртакларга хос фон яратиб, умумийликни ифодалайди, айни пайтда у ёки бу воқеаларнинг факт эканидан дарак беришга, уни тасдиқлашга ҳаракат қилади. Жангнома типигаги афсоналар эса, қаҳрамонлик дostonларига яқин туради. Бироқ, улар эртак-ва дoston сингари шакли қатъий эмас, унда умум-фольклор асарларига хос бадий тасвир воситалари аралаш ҳолда кела беради.

Ривоят

Ривоят ҳаётӣй воқеаларни бадий уйдирмалар воситасида ҳикоя қилувчи, реалистик характердаги оғзаки ижод турларидан бўлиб, гоёвий-тематик жиҳатдан ранг-барангдир. Ривоятлар тарихий воқеалар ва айрим шахслар билан боғлиқ бўлган ҳодисаларни, ижтимоӣй ҳаёт ва турмуш, географик жойлар — саҳро, кўл, чўл, денгиз, шаҳар, қишлоқ, қалъа, сарой ва бошқаларнинг барпо бўлиши ҳамда вайрон қилиниши ҳақида ҳикоя қилиши мумкин. Мазкур ҳикоялар у ёки бу воқелик ҳақида хабар бериш ва уни тасдиқлаш функциясини бажаради. Ривоятларда лутф ва назокат, ақл ва тadbир, ишқ ва вафо, яхшилик ва одамийлик каби илғор гоёлар жамиятда учраган зулм ва зўрлик, ҳақсизлик ва адоват сингари иллатларга қарши қўйилади.

Ривоятларни икки туркумга бўлиш мумкин. Биринчиси муайян воқеа ва тарихий шахслар билан боғлиқ бўлган ривоятлар, иккинчиси топонимик ривоятлар. Тарихий ривоятлар бирор шахс фаолияти ва халқ қаҳрамонлари билан боғлиқ бўлган ҳодисаларни ҳикоя қилади, ахлоқ ва одобнинг идеал нормаларини ташвиқ этиб, муайян фактлар ҳақида ахборот беради. Алишер Навоӣй, Улугбек, Ибн Сино, Беруний, Машраб каби олим ва шоирлар, Амир Темур, Султон Маҳмуд сингари тарихий шахслар ҳақида яратилган ривоятлар шулар жумласидандир.

Ривоятлар ихчам, пухта сюжетли, икки-уч эпизоддан ташкил топган бўлади. Аммо ўзгармас, қатъий композицияга эга эмас. Ҳикоя қилинган воқеалар гўё тугалланмагандек, давоми бордек сезилади. Шунинг учун ҳам ривоят катта асардан узиб олинган бир лавҳа сингари туюлади.

Ривоятларни у ёки бу тарихий шахс ёки тарихий ҳодисалар гувоҳи бўлганларнинг, кўрган-билганларнинг эсдаликлари асосида юзага келган дейиш мумкин. Бундай ҳодиса ривоят жаурининг ўзига хос хусусиятини белгилайди. Баъзи ривоятларда фактик воқеалардан асар ҳам

қолмай, фақат шахс номи ёки унинг бирор белгисигина сақланиб қолиши ҳам мумкин. Баъзан эса тарихий шахс сайёр сюжет қолипида ҳикоя қилинади. Бундай ҳолда ҳаётӣй уйдирмалар ёки сайёр сюжетлар етакчи ўринни эгаллайди.

Навоӣй билан боғлиқ бўлган бир ривоятда Ҳусайн Мирзо шипга қараб ётиб, вазирларига «олиб келинг» дебди. Саройда Алишер Навоӣй шу кунини ўтказган. Вазирлар нима олиб келишни билмабдилар. Охири улар Алишерни топиб, бўлган воқеани айтадилар. Алишер уларга шох олдига арра, теша билан уста олиб киринглари, дейди. Шунда Ҳусайн устага қараб «мана бу тоқини тузат!», — дебди. Кўрамизки, бу халқ орасида қадимдан машҳур бўлган эртак сюжети. «Эркисиз фолчи», «Аёз» номли эртаклар ҳам ана шу сюжет асосига қурилган. Мазкур сюжет вазир Алишер Навоӣйнинг донишмандлигини, унинг тadbиркорлигини ҳикоя қилиш учун зарурий восита бўлган. Демак, қаҳрамонлар тарихий шахс, уларнинг муносабати фактик ҳодисаларга мос, асар воқеалари эса тўқимадир. Маълум бўладики, эртак ёки латифага хос бўлган анъанавий сюжет ёки мотивлар тарихий фактларга монелик қилмайди, аксинча, уни тўлдириб, бўрттириб, муҳим бўлган белгиларни ёрқин қилиш, уларга аниқлик киритиш, ташвиқ қилиш учун хизмат этади. «Олтин узук», «Ибн Сино билан касал йигит», «Мир Алишер билан Султон Ҳусайн», «Навоӣй билан чўпон» ва бошқа ривоятлар бунга мисол бўла олади.

Беруний, Улугбек, Ҳомий, Навоӣй номлари билан боғлиқ ривоятларда мазкур тарихий шахслар халқ орзусидаги, идеалидаги донишманд кишилар образидир. Уларга қарши қўйилган томонлар эса адолатсиз кишилар, зolimлар сифатида қораланади. Демак, ҳаётда мавжуд бўлган ўхшаш характер, белги, хусусиятлар ана шу образлар атрофида жамланиб, умумлаштирилган. Бу образлар халқ дилига жо бўлган адолатли раҳнамони ишташ, адолатсиз зolimни инкор этиш каби туйғуларни очиқ беради.

Тарихий шахс ва тарихий воқеалар билан боғлиқ ривоятлар ёзиб олинган даври эътибори билан икки хил типда намоён бўлади. Улар бир-биридан шакл ва мазмун ҳамда тарихий фактни талқин қилиш хусусияти билан фарқланади. Биринчи тип ривоятларга халқ оғзида пайдо бўлган даврдаёқ ёзиб олинган ривоятлар киради. Бундай ривоятларда тасвирланган воқеа ва ҳодисалар ўша

давр шарт-шароити, руҳига мос келади. Хондамирнинг «Мақоримул-ахлоқ», Восифийнинг «Бадоеъул-вақоеъ» асарларида келтирилган ривоятлар мазкур типдаги ривоятлар тўдасига киради. Иккинчи типдаги ривоятларга эса, узоқ замонлар ўтгандан сўнг ёзиб олинган ривоятлар киради. Бу ривоятларда тарихийлик, фактик ҳодисалар хиралашган. Улар ҳаётий уйдирмалар билан қоришиб кетган. Натижада эртақ, латифаларга хос поаниқлик юзага келган, шакл ва мазмун ўзгариб, тарихий факт ўз кучини йўқотган. Бу типдаги ривоятлар афсоналарга яқинлашиб қолади. Шунга қарамай, ривоятлар воқелик ва ҳодиса ҳақида тушунча ёки маълумот бериш характериға эга бўлади. Эртақ тингловчи томонидан тўқима воқеа, уйдирма деб қабул қилинса, ривоят афсона сингари, бўлган ишлар, ҳақиқат деб қабул қилинади.

Топонимик ривоятлар у ёки бу жой номи ёки бирор объект билан боғланган бўлиб, ҳикоя қилинган воқеалар узоқ ўтган замонда содир бўлади.

Ҳикоя қилинган воқеа аксарият схематик тарзда, бадий тасвири, монолог ва диалоглари кам, шунчаки баён тарзида учрайди. Ривоятларда айтилган номлар ҳар доим тарихан тўғри чиқавермайди. Бу хилдаги ривоятларни тарихий, этнографик ишлар ва бадий очеркларда, саёхатнома ва қадимги манбаларда учратиш мумкин.

Қорабуграҳон деган подшо бўлиб, унинг ўзи Қашқарда турар экан. Қўнларнинг бирида у ов қилиб юриб, сув бўйида қўшиқ айтиб ўтирган гўзал қизни кўриб, севиб қолибди. Тўй-томошалар билан унга уйланган кўни уруш бошланиб, Қорабуграҳон урушга жўнаб кетибди. Бу урушда у ёлиб чиқибди. Аммо оғир ярадор экан, йўлда кела туриб аҳволи оғирлашибди. Шунда хон кўн чиқиш, яъни қайлиғи бор томонни кўрсатиб: «Анда жон қолди, мени ўша ерга кўминглар»,— деб жон берибди. Вазирлари васиятга кўра, кўрсатган жойга келтириб кўмибдилар. У ер кейинчалик шаҳарга айланиб, «Анда жон» сўзи «Андижон» бўлиб кетган экан.

Ривоятда номнинг келиб чиқиш тарихи бир қарашда тўғридек туюлади. Аслида эса, ундай эмас. «Анду»— қабила номи, «гон» форсча жами, бирга, йиғилиш деган маънодаги қўшимча бўлиб, Андигон ўзбекларнинг жами ва йиғилгани демакдир¹. Вақтлар ўтиши билан Андигон талаффузда Андижон бўлиб кетган. Ана шу типдаги ри-

воятлар том маънодаги бадий асар даражасида эмас, балки бирор ном ёки ҳодисанинг ташкил топиш баёни сифатида айтилган хабар шаклидадир. Бунга Хоразм, Қарши сингари географик жой номларининг келиб чиқиши ҳақидаги ривоятлар ҳам мисол бўла олади.

Топонимик ривоятларда ҳикоя қилишнинг ўзига хос услуби мавжуд. Одатда, унинг якуний қисмида ҳикоядап келиб чиқадиган асосий мақсад таъкидланади ва муайян факт эканлиги изоҳланади. «Тўрабекхоним мақбараси», «Анда жон қолди», «Одинажон», «Қўнғирот» каби ривоятлар шулар жумласидандир.

Топонимик ривоятлар кўпроқ ҳаётий уйдирмалар асосига қурилган бўлиб, асосан ном, воқеа ва ҳодисалар ҳақида ахборот бериши билан муҳим ғоявий-бадий қимматга эга. Ривоятлар халқ тарихи, унинг эстетик қарашларини ўрганишда зарур бўлган оғзаки ижод намуналари ҳисобланади.

¹ А. Жуовмардиев. Шаҳарларнинг номларидан баҳс, «Ер ва эл» журн., № 4, 1962, 29-бет.

Латифа ва лофлар

Ўзбек халқ оғзаки ижодида кичик ҳажмдаги насрий асарлар ичида латифа ва лофлар бир лаҳзалик кулги уйғотиши, кишиларга завқ бағишлаши билан ажралиб туради. Уларда воқелик мўъжаз шаклда, дафъатан ҳозиржавоблик билан акс эттирилади. Латифа ва лофларнинг бундай ўзига хос хусусияти айтувчи — латифагўй ва лофчида алоҳида маҳорат талаб этади; у сўзларга урғу бериш ёки қочириқ, коса тагида ним коса борлигига шама қилиш каби зеҳни ўткирлаштириш учун қўлланадиган барча тасвир воситаларини ишга солади. Латифагўй ва лофчилар талантили, ҳаётий тажрибага бой кишилар бўладилар.

Латифа — арабча лутф, латиф сўзларидан олинган бўлиб, нозик, нафис маъноларини англатади. Латифа айтувчиларни латифагўй дейилади. Латифалар халқ орасида кенг тарқалган бўлиб, халқ оғзаки прозасининг воқеабанд, ҳажман кичик, юмористик характердаги халқ ҳажвиёти жанрларидан ҳисобланади. Латифалар жуда қадимий бўлишига қарамай, уларнинг Насриддин номи билан боғланиши нисбатан кейинги даврларга хосдир. XIX асрнинг II ярмида озарбайжон ёки турк тилидан қилинган латифа таржималарининг тарқалиши билан ўзбек латифалари қаҳрамони номини Хўжа Насриддин номи сиқиб чиқарган ва барча латифалар унинг номи билан боғланган. Бу нарсалар латифаларнинг инқилобгача ва Совет ҳокимиятининг дастлабки ўн йилликларидаги напирлари билан янада мустаҳкамланган. Шундан кейин барча латифалар «Афанди латифалари», «Насриддин Афанди» ёки қисқагина қилиб «Афанди» деб юритила бошлаган¹.

¹ Қаранг: Ҳоди Зариф. Ўзбек совет фольклористикаси тарихидан. Ўзбек совет фольклори масалалари, ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар, 1- китоб, Т., 1970, 223—224- бетлар.

Фикрнинг ихчам, лўнда ифодаланиши ва ғавқулодда чуқур мазмун билан тугалланиши, баъзан бегараз, баъзида аччиқ кулги уйғотиши латифаларнинг муҳим белгиси ҳисобланади. Уларда олдин мўъжаз, шингил ҳаётий воқеа баёни қисқа берилади, сўнгра Афанди суҳбатдоши (ким бўлмасин) билан савол-жавобли баҳсга киришади. Диалогда воқеа бирдан жонланади, ўртага қўйилган масала Афандининг чуқур маъноли, кулги қўзғовчи яқунловчи сўзи — жавоби билан ҳал этилади.

Латифалар коллектив ижод маҳсулидир. Латифаларнинг ҳикоя қилиш услуби мураккабликдан холи, ижобий қаҳрамон табиатида меҳнат кишиларининг хулқ-атворида хос соддалик мавжуд. Бу соддалик тагида серфаҳм, ўткир зеҳни, «содда мугамбир», ҳамиша ақл кўзи билан иш тутадиган, сўзамол кишининг золимларнинг зулмидан, меҳнат аҳлининг ҳўрликдаги ҳаётнинг барча қабоҳат ва иллатлари устидан заҳарханда кулгиси, ғазаб-нафрати, киноя ва пичинги яширинган айни чоқда бу хушчақчақ, очиқ кўнгил дўстнинг самимий, бегубор ҳангамаси, ичакни узгудек хандон қаҳқаҳаси, ҳазил-мутуйибасидир. Латифаларда мантиқ кучи зўр бўлади.

Латифаларда турли давр ҳаёт ҳодисалари, турли ижтимоий табақа вакилларининг ўзаро муносабатлари Афанди иштирокида кўрсатилади. Афанди эса ҳамма ўринда меҳнаткаш халқнинг ўзи каби мард ва танти; тўғри сўз, ҳақиқатчи ва ростгўй; кишининг айбини бетига тортинмай айтувчи, етти ўлчаб бир кесадиған эҳтиёткор, тажрибали; ёлгонни, қаллобликни ёқтирмайдиган, турмушда аччиқ-чучуқни обдон тотган киши сифатида гавдаланади.

Афанди — меҳнаткаш халқ қаҳрамони. У, бир томондан, муҳтожликдан, қашшоқликдан бош қашшига тирноғи ҳам қолмаган, ҳамиша қарздор, бечора ҳол киши; бироқ у шунчалик саботли, продалики, ўзининг қашшоқлигидан бировга ҳасрат қилмайди, сир бой бермайди; иккинчи томондан, текинхўр золимларни, дин ниқобидаги шариаат пешволарини, шарм-ҳаёсиз, поинсоф кишиларни ўткир тил билан савалайдиган, рақибларидан бошлаб ўчинини оладиган, турли йўл билан уларнинг сир-асорини шафқатсиз очиб ташлайдиган дангалчи-ҳажвчидир.

Латифалар, гарчи эрмак шаклида кўринса ҳам, халқ оммасининг овози сифатида унинг дунёқарашини ифода-лаб, синфий жамиятда синфий кураш қуроли вазифасини бажарган. Шунинг учун улар оғиздан-оғизга кўчиб юрган,

шакл ва мазмунда тобора сайқал топган, халқнинг энг севимли асарлари бўлиб келган.

Насридий Афанди образи аския, халқ огзаки драмасидаги ижобий қаҳрамонларга — масхарабоз, қизиқчиларга донолиги, хушчақчақ табияти, кишиларни ҳозиржавоблик билан кулдириши жиҳатидан жуда яқин туради.

Ўзбек халқи орасида яратилган ва бизгача етиб келган Афанди латифаларининг талай қисми ўзбек фольклористлари томонидан, асосан совет даврида тўпланди ва нашр этилди. Тахминий маълумотларга қараганда, халқимиз орасида икки мингдан ортиқ латифалар мавжуд.

Ўзбек классик адабиётида демократик ғояларни ифодалашда латифалардан кенг фойдаланилган. Буни Яқинийнинг «Ўқ ва ёй мунозараси», Аҳмадийнинг «Созлар мунозараси», Алишер Навоийнинг «Ҳайратул-аброр», «Маҳбул-қулуб» ва бошқа асарларида, кейинчалик Гулханий, Махмур, Ғозий, Ҳозик, Мунис Хоразмий, Отаҳий ҳажвияларида учратиш мумкин. Масалан, Гулханийнинг «Зарбулмасал»ида «Бойқуш нима деди» сарлавҳали латифада Афандининг паррандаларнинг тилини биламан, деб мақтангани айтилади. Буни подшо билиб қолиб, уни ўзи билан бирга овга олиб борганда бойқушнинг сайраганини эшитиб, Афандидан, — Бойқуш нима деб сайрапти? — деб сўраганда, «Бойқуш айтдики, — деди Афанди, — агар подшонинг зулми шу хилда бўлаверса, тез кунда шаҳар ҳам менинг маконимга қўшилиб кетади».

Золимларнинг зулмидан, ноҳақликдан хўрланган омманинг норозилиги, нафрат ва ғазаб туйғусини реалистик тасвирлаган демократик адабиётда — Муқимий, Фурқат, Завқий ва Аваз Ўтар ижодида латифалардаги заҳарханда, аччиқ кулги, зиқна бойлар, савдогарлар, товламачи диндорларнинг қабих ишларини аёвсиз фош этиш яққол кўзга ташланади. Бу халқ огзаки ижоди билан демократик адабиётнинг ғоявий бирлигини, ҳамоҳанглигини кўрсатади.

Замонларнинг ўтиши билан латифаларнинг тематикаси ўзгариб, бойиб, актуаллашиб борди. Совет даврида яратилган латифаларда, даставвал социалистик инқилоб душманларига мурасасиз кураш ғояси етакчилик қилди. Шу билан бирга, янги латифалар феодал-патриархал урф-одатларга қарши курашга, совет кишисига номуносиб бўлган хулқ-атвор, хусусиятларга қарши, эски жамиятнинг баъзи сарқитлари: маиший бузуқлик, ахлоқсизлик,

давлат мулкига хиёнат, ўғрилик, манманлик, кўролмаслик, адоват, кибрланиш, шахсиятпарастлик, уруғ-аймоқчилик, хушомадгўйлик, тўралик, бюрократик муносабатларга нисбатан шафқатсиз ўт очишга ўргатди.

Замонавий латифаларда енгил, ёқимли ҳазил-мutoйиба етакчилик қилади. «Феъллариинг тусланиши», «Афанди ўқитувчи», «Тошмас бошлиқ», «Мажлисбоз», «Ўй босиб қолди» каби қатор латифаларда ҳаётимизда учраб турадиган айрим камчиликлар танқид этилади. «Ниманинг териси қалин» деган латифада тимсоҳ, фил, туянинг терисидан ҳам чайқовчи, ҳалол меҳнатдан қочган дангаса ва хушомадгўйларнинг териси қалинлиги айтилади ва уларнинг қилмишларига ишора қилинади.

Латифаларни шартли равишда икки гурпуага бўлиш мумкин: антагонистик синфлар мавжуд жамиятда ҳукмрон табақа вакиллариини турли йўллар билан ҳажв қилувчи ҳамда маиший ҳаётдаги нуқсон ва камчиликларни танқид қилувчи латифалар. Гарчи ҳар иккала турдаги латифаларда Афанди образи ижобий қаҳрамон сифатида гавдаланиб, уларда сатира ва юмор ўрнига қараб қўлланса-да, биринчи гурпуадаги латифаларда ҳажв ўткир синфийлиги билан характерланади; иккинчи хил латифаларда дўстона ҳазил, лақмалик, гўллик, маҳмадоналик, шилқимлик, бетамизлик, танбаллик сингари иллат устидан фош қилувчи кулги мотиви етакчилик қилади. Ҳар иккала ҳолатда ҳам Афандининг бетарафлиги (қўпинча шундай кўринса ҳам), лоқайдлиги эмас, балки тасвирланаётган ҳар бир ҳаётий лавҳага зимдан актив, бошқарувчи муносабати яққол сезилиб туради; шунинг учун ҳам латифада кўтарилган масала ҳамма вақт умумхалқ манфаати нуқтаи назаридан узил-кесил ҳал бўлади. Томчида қуёш акс этганидек, кичик бир латифада ҳам ҳаёт ҳодисаларининг бир қатрасини кўриш мумкин. Бироқ Афандининг мукамал образи ана шу латифалар жамияда гавдаланади. Шундай бўлса ҳам, мазмунан бир-бирига яқин, бир мавзудаги латифаларда меҳнаткаш омма айтмоқчи бўлган тўтри фикр тасдиқланади.

Синфий жамиятдаги социал зиддиятлар — ижтимоий тенгсизлик, ҳақсизлик, адолатсизлик, зўравонлик, меҳнаткаш инсон шарафининг қадрсизлигига қарши кураш латифаларда кўпроқ ҳазил-мutoйиба, аччиқ тил, баъзан билиб туриб ўзини билмасликка солиш, баъзида эса шама қилиб жавоб бериш каби ўзига хос йўлда акс эттирилади.

Афанди халқ вакили сифатида амалдорлар билан яккама-якка тўқнашади, баҳслашади. У хон, подшо, бек, вазир, қози, муфти, эшон, домла, имом, савдогар, бой, амалдор ва бошқа ҳоким синф вакиллари билан маълум масалаларда тўғридан-тўғри, юзма-юз туриб мунозара қилади.

Афанди халқ қаҳрамонини сифатида ақлли, зийрак, ҳар қандай ноқулай ҳолатдан осонлик билан қутула оладиган тадбиркор киши. У дафъатан берилган саволга ҳамма вақт ҳозиржавоб. У турли латифаларда турлича — гоҳ мулозим, гоҳ хизматкор, гоҳ оддий касиб, гоҳ меҳнаткаш деҳқон бўлиб кўринмасин, ҳаммаша камтарин, меҳнат киши сифатида талқин этилади.

Афанди латифаларини халқ юморининг гўзал намунаси дейиш мумкин. У ҳажвчи, уста қизиқчи, энг яқин дўст, хуштаъб ҳазилкаш бўлиб, сарой амалдорларидан, қози, уламолардан сира тап тортмайди, баъзан, киноя, сўз ўйини, қочириқ, кесатиқ, баъзан аския ва ҳазил қилиб ўз рақибларини узиб олади, дўстларини хурсанд қилади. Халқнинг афандига меҳри шундан. У амалдорларнинг жоҳиллигини кулиб туриб, очиб ташлайди. Масалан, бир латифада шаҳарнинг ҳокими Афандига баҳайбат, қоюн-ич ит топиб келинг, деб буюради. Афанди бир хушёқмас, ювош итни келтириб беради. Шаҳар ҳокими бу ит ювош-ку деганида Афанди, «Тақсир, хотиржам бўлинг, бу ит сиз жанобларининг олдида беш-олти кун турса, сиздан таълим олиб, қутуриб, занжирини узадиган бўлиб қолади», — деб жавоб қилади.

Афанди билан подшонинг ўзаро суҳбатлари тасвирланган латифаларда подшо Афандини атайлаб камситиб, унинг устидан кулмоқчи бўлади. Афанди эса бундай аламли ҳолдан сўзамоллик билан қутулиб, подшонинг ўзини шарманда қилади. Бир куни подшо Афандидан аҳвол сўрабди, Афанди унга «отдек», деб жавоб берибди. Подшо Афандини мазах қилиб, «итдек дегин» дейди. Афанди подшонинг бу гапини дарҳол тасдиқлайди ва: «сизнинг сояи давлатингиздан баҳраманд бўлмасдан бурун отдек эдик. Сизнинг сояи давлатингизга ўтгач, итдек бўлган бўлсак ҳам ажаб эмас», — деб жавоб қилади.

Афанди латифаларида кулги асосий ўринни эгаллайди. Ижтимоий ҳаётда рўй берган турли воқеалар мисолида бу кулги ёрқин, мажозий, конкрет тус олади:

Афанди эшагини йўқотиб қўйган экан, бир ошнасида сўраганда, у ҳазиллашиб айтибди: — Афандим, эшагингиз фалон шаҳарга қози бўлибди.

— Бекор гап, — деб жавоб берибди Афанди. Менинг эшагим жуда содда эди, одам алдаш ва порахўрлик қилишга ўқуви йўқ эди.

Бу латифада Афанди ўртоғининг эшагингиз фалон шаҳарда қози бўлибди, деб ҳазил қилишида халқнинг қозиларга мупосабати, қарашини билиш қийин эмас. Афандининг ўз ўртоғига берган жавобида гўё унинг сўзини инкор қилгандай бўлиб туриб, қозиларнинг бутун фаолияти халқни алдаш, талашдан, адолатсизликдан иборат эканлигини тасдиқлайди.

Латифаларда Афанди образи орқали эксплуататорлар зулмидан таланган, хонавайрон бўлган, бор-йўғи шилиб олинган, муҳтожликда яшаган халқнинг аҳволи реалистик тасвирланади.

Баъзан латифаларда Афанди қози, муфти, сўфи ва бошқа руҳонийлар қиёфасида ҳам кўринади. Бу хилдаги латифаларда у, асосан ҳоким синф вакиллариининг кирди-корларини уларнинг ўз тили билан очиб ташлайди. Шундай қилиб, руҳонийларнинг халқ қонини зулукдек сўришлари, бу йўлда ишлатган маккорлиги, ҳийла-найранглари, алдоқчилиги ҳаётий фактлар асосида ишонарли кўрсатилади.

Афанди муфтилик қилганида, кишилар ундан камбағалнинг сигири қсзининг сигирини сузиб ўлдириб қўйса, шарнат нима буюради? — деб сўрашибди. Афанди уларга: — Сигирнинг пулини ундириб олиш керак, — деб жавоб қилибди. — Борди-ю, қозининг сигири касибнинг сигирини сузиб ўлдирган бўлса-чи? — деб сўрашибди улар яна. Шунда Афанди китобни узоқ варақлаб: — Бунақа даъво китобда йўқ, — деб жавоб берибди.

Афанди — муфтининг маҳкамада катта салла билан савлат тўкиб ўтиришини, кўзойнакни тақиб олиб, қалин китобни варақлаётиб жавоб берганини тасаввур этиш мумкин. Муфтининг охириги жавоби тингловчини тааж-жубга солади, чунки жавобда ҳақиқатнинг эшиги меҳнат киши сиз учун ҳамон берклиги барала айтиб қўйилади. Шу сабабдан ҳам меҳнат аҳли учун энди ҳар қандай азиз ва мўътабар ҳисобланган шарият пешволарининг ҳам, улар ўқиган қалин шарият — қонун китобларининг ҳам сариқ чақачалик қадри қолмайди. Қози-муфтиларнинг қу-

руқ савлат, хат-саводсиз, маънавий тубан, алдамчи, разил кишилар эканликлари ҳақида кўп латифалар яратилган.

Латифаларда халқ оммасининг феодализм даврининг ҳукмрон синф вакилларига нисбатан муносабати енгил юмор ёки аччиқ сатира орқали ихчам ва образли тарзда ифодаланади. Латифалар баъзан тасодифий ҳолат ва воқеаларга, ақл бовар қилмайдиган ишларга тўла бўлади. Афандининг ҳазиломуз қилиқлари, тингловчини ғоят қизиқтирадиган фаолияти замирида унинг асл мақсадлари яширингандир. У сиртдан қараганда, кишининг базарига пилинмайдиган бўлиб кўринади. Шу жиҳатдан «Кўр қози» латифаси характерли.

Қассоблик қилиб, бозори касод бўлган Афанди ўтмай қолган гўштларини бозорда сангиб юрган итларга улашиб бериб, улардан биттаси билан гаплашади ва уни «Кўр қози» деб атайдди. Бироқ шу шаҳар қозисини ҳам «Кўр қози» дейишар экан. Афандининг ит билан муомаласида шу қозига шама қилингани аниқ сезилиб туради.

— «Кўр қози», — дейман, — оч кўринасиз-а, ёнингиздагилар шерикларингиз бўлса керак, турган гап, кассангизда пул ҳам йўқдир, — дейди Афанди ва гўштларни итларга улашиб беради. Уч-тўрт кун ўтгач, Афанди халиги итни қувлаб, «ҳай, кўр қози, пулларимни бермайсанми», деб бир дарвозага кириб қолса, иттифоқо шу уйда шаҳар қозиси пинҳона ишрат қилиб ўтирар эди. Афанди ўзи билмаган ҳолда қозини жиноят устида қўлга туширади. Шошиб қолган қози қанча пул эди, деб ёнида бор-йўқ пулини Афандига бериб қутулади.

Латифаларда баъзан қози-уламоларни сатира қамчиси остига олиш Афандининг суҳбатдошига юрагидаги бор муддаони шартта, очиқдан-очиқ айтиш йўли билан амалга оширилади. Бундай латифаларда масалага рамз, тимсол ёки шама қилиш эмас, балки ҳаёт тажрибаларидан келиб чиқиб, ёндашилади.

Афанди хасталанган шаҳар қозисининг аҳволини ўғлидан сўраса, у «Кўнглингиздагидай», деб жавоб беради. Афанди дафъатан «Агар кўнглимдагидай бўлса, уйдан нега йиги овози чиқмайди?!» — деб жавоб қайтаради.

«Сўфи яхшими, эшак яхшими» деган бошқа бир латифада эса, хонақоҳларда тарки дунёлик йўлига ўтиб, тоат-ибодатдан бошқани билмайдиган, тамагирлик билан кун кўрувчи текишхўрларга нисбатан кишиларда нафрат уйғотади.

Афанди образини типиклаштиришда унинг тили ғоят муҳим роль ўйнайди. Афанди жавобларида халқ тилининг куч-қуввати, жозибадорлиги, маънодорлиги, гўзаллиги равшан кўринади:

Афандидан сўрашган: — Табиб билан қассоб ўртасида қандай фарқ бор? Афанди: — Қассоб аввал ўлдириб, кейин терисини шилади. Табиб эса, аввал терисини шилиб, кейин ўлдиради, — деб жавоб қайтарган.

Афанди латифаларида, ахлоқ-одоб, тарбия масалаларига ҳам катта ўрин берилган бўлиб, мазкур латифалар кишиларни соф дил, самимий, садоқатли дўст, инсонпарвар қилиб тарбиялашда муҳим роль ўйнайди.

Баъзи латифаларда Афанди қози, шаҳар ҳокими, вазир вазифасида тасвирланади. Бундай ҳолларда у ғоят одилона иш тутади. Тингловчида борди-ю Афанди қози бўлиб қолса, ҳақиқат юзага чиқар экан, деган ишонч ҳосил қилади. Бу ҳам латифаларда ҳаёт ҳақиқатини кўрсатишнинг бир йўли. Бунда кишилар ўз куч ва иродаларига қараб иш тутишлари керак, ҳоким, қозиларни алмаштириш мумкин, уларнинг ўрнига меҳнаткаш вакили — Афандини қўйиш ҳам мумкин, шу йўл билан зулм ва инсофсизликни тугатиш мумкин, деган фикр дадил илгари сурилади. Ўз даврида бундай фикрларнинг аҳамияти катта эди.

Афанди — қози қайнарасини ўлдирган бир кишини ғазаб билан сўроқ қилаётир:

— Нега одам ўлдирдинг, ноинсоф?

— Қизини мендан чиқариб олиб, бир бойваччага бермоқчи бўлди. Шунча ялиниб-ёлвордим, элликбоши, оқсоқолларга арыз қилдим, натижа чиқмади. Ночор ўлдирдим, қандай жазо берилса розиман! — дебди у.

Афанди деҳқоннинг жавобини диққат билан тинглаб туриб, деҳқонга:

— Ўлимнинг олдидан яна бир мардлик қилмайсанми? Менинг қайнанамни ҳам бира тўла ўлдириб келмайсанми?! — дебди.

Бу эпизодда ўтмиш замонда халқнинг додига етадиган биров маҳкама ёки амалдор йўқлигидан зорланиш, тузумдан норозилик тасвирланади. Турган гап «қайнана» номи заминидан бошқа маъно ётибди. Аслида — бой, судхўр, қози, ҳоким, мингбоши, ниҳоят уларнинг бошлиғи миршаблари билан зolim подшо тушунилади.

Афанди латифаларида халқ қаҳқаҳаси минг турли ранг билан товланади. У қадрдошлари билан дўстона ҳа-

зил қилганида ҳам, рақибларини мот қилганида ҳам, по-
зик таъб, юксак ахлоқли, виждонли, одамшаванда, ҳам-
дард, олижаноб инсон бўлиб гавдаланади. Латифагўйлик
бўлган давраларда ўтиришга ўзгача бир хуррамлик, ғайз
киради, тингловчиларда руҳий кўтаринкилик, бардамлик
сезилади.

Афанди латифалари ҳозир ҳам яратилмоқда. Улар
турмушдаги, кишилар ахлоқидаги айрим камчиликларни,
ишқмаслик, дапгасалик, хушомадгўйлик, иккиюзламачи-
лик, ичкиликбозлик, маишатпарастлик сингари эскилик
сарқитларини аямасдан танқид қилади.

Латифалар бадий таъсирчанлиги билан кишиларимиз-
да эстетик завқ уйғотади, яхши кайфият бағишлайди.

Лофлар

Лоф — халқ оғзаки ижодиининг ҳаж-
вий ва юмористик жанрларидан. Ўз-
бек халқ оғзаки ижодиётида лоф ва лофчилик алоҳида
ўрин тутаяди. Халқ оммаси ўтмишда ҳар қандай оғир аҳ-
волда, зулм ва истибдод остида яшаган бўлмасин, бари-
бир унинг хушчақчақ, шоирона табиатида ҳазил-мutoйи-
бага мойиллик устулик қилади. Ана шу подир фазилат
лофларда акс этган бўлиб, ўта муболага, у ёки бу белгини
ниҳоятда ошириб кўрсатиш асосий тасвир усулидир.

Лофчилик, лоф уриш, лоф айтиш, лофбозлик характер
эътибори билан халқ санъатининг аския, қизиқчилик,
масхарабозлик турларига жуда яқин туради. Лофларда
ижтимоий ҳаёт ҳодисалари ўта оширма муқояса йўли
билан акс эттирилади. Лоф айтишаётган икки киши та-
рафкашлик қилиб, бир-бирини ҳозиржавоблик ва чечан-
ликда синар экан, ҳар қандай қийин масалани фавқулодда
осойишталик билан, ҳеч қандай ваҳима, дабдабасиз, од-
дий гап тарзида, босиқ оҳангда айтади-қўяди. Иккинчи
томон ҳам гўё ҳеч гап бўлмагандек, шундай боплаб жа-
воб берадики, бу томошабинларда ёқимли, хушчақчақ
кулги кўтарилишига сабаб бўлади, рақибни эса, доғда қо-
лади.

Лоф кўпинча дostonларда, оғзаки драмада, эртакларда,
латифаларда учрайди. «Уч ёлгонда қирқ ёлгон» эртагида
лофнинг ажойиб намуналаридан фойдаланилган. Ғайри
табиийдек тўюлган лофдаги фикрлар аслида ҳаётий лав-
ҳаларни бўрттириб тасвирлашдан иборатдир. Масалан:

Бир лофчи Афандига:

— Хабарингиз борми, биз томонда лайлак қор чунонам ёғяп-

тики, асти қуяверинг, ҳатто у ҳозир осмонга тегай-тегай деб
қолди.

— Хўш, шунга нима бўлибди? — деди Афанди. — Биз томонда
ёққани осмонга теги. Ҳозир товуқлар қор устига чиқиб юлдуз-
ларни чуқиб юрибди.

Бу лофларнинг бошқа вариантыда жавоб берувчи ки-
ши рақибини ҳайратда қолдириш учун «бундай қорни биз
томонларда қиров деб айтадилар», — деб жавоб беради.

Лоф кишиларнинг ўзаро суҳбатида тез-тез ишлатила-
ди. Масалан, баъзи совчилар қелин билан кўевнинг мақ-
товини шундай келтиришадик, эшитганлар бундай мубо-
лагали тасвирдан таажжубланмайдилар, балки роҳатланиб
куладилар — кўевнинг паҳлавонлигига ишонадилар, қиз-
нинг баркамол ҳусн-жамолини кўргандай севинадилар:

— Эралижон тушмагур, бу йил балиқ йили бўлса, ронпа-роса
ўн туққизга киради. Тўйга атаб битта жул қонда ўн туққиз шуд
бўғдойни ўзи кўтариб кирди...

Раисимиз: «Қўй, белингга шикаст етади», деса ҳам «Бе» деп-
ти-да, лиммо-лим ўғит ортилган грузовойни ботқоқдан орқалаб,
топ йўлга чиқариб қўйибди.

— Шафоатойни айтинг, ким тикилса кичриги қайрилиб
кетаяди. Оғзи билан бели борми, йўқми, биз ҳалигача билмаймиз...
Чумчуқча овқат ейди, сув ичса томоғидан, сабзи эса биқинидан
кўринади... Шунақам пазандаки, йўқ ердан бунёд қилади. Сув-
дан ҳолвайтар, тариқ, ёрмадан палов пиширади, барака топгур.

«Калта гап», «Икки дўст», «Ёпқичга ямоқлик», «Мен
ушлаган қушнинг боласи», «Дошқозон ва қизилча» каби
лофларни шоир Ғафур Ғулом қайта ишлаб тайёрлади. Эл
орасида кеиғ тарқалган бундай лофлар халқимизнинг сўз
хазинаси нечоғли бой, жозибадор, маъно жиҳатдан кўп
қиррали эканини тасдиқлайди.

Лофда гап тагини гап очади, дейилганидек, баҳслашув-
чи томонларнинг ўта муболагали сўзига ҳайратомуз фикр
тўқнаш келади. Мусобақада бир томон, албатта, ғалиб
келади. Лофларда диалог жуда қисқа бўлса, айримлари
эпик мазмунда бўлиб, латифа янғлиғ тортишув давом эта-
ди. Бунда лофнинг композициясида шипил воқеаларнинг
ўзаро боғланишида мантиқ кучи етакчилик қилади. Бунини
«Дошқозон ва қизилча» лофи мисолида кўриш мумкин.
Лоф икки дўстнинг одатдагидек куришиб қолиб, ҳол-аҳ-
вол сўрашидан бошланади.

Халилча ҳалол деган наманганлик бир лофчи билан оҳанга-
ронлик Сандонкул танга топган деган доводда учрашиб қолишиб-
ди. Ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин:

— Хўш, Оҳангаронларда нима янгилик бор?—деб сўрабди Халилча ҳалол.

— Хе, нима бўларди, олам ҳодис, яъни биз яшаб турган олам ҳодислардан иборат деганларидек, бизнинг Оҳангарон чилангарлари бир мингу уч юз қирқ қулоқли битта дошқозон ясагани. Бир қулоғида туриб ўн қадоқли болға билан эрталаб ургандан чиққан овозни иккинчи қулоқдаги чилангар тушдан кейин эшитди.

Иккинчи лофчи бамайлихотир:

— Баракалла, бу кироий декча бўлибди.

«Кироий декча» деган жавоби ўзича кам бўлгандай, рақибини мот қилиб ташлаш ниятида, Халилча ҳалол сўз бошлайди:

— Наманган деҳқонларининг қўли гуллиги бу томони Чин-Мочин, бу томони Қайсари Румгача маълум. Ғирвон деҳқонлари бу йил лавлаги — қизилча эгкан эдилар. Айниқса, Шоди сўтакнинг лавлагиси бўлиб берди. Юқори даштда бир туп лавлаги ўсдики, бариларининг соясида ўн минг отлиқ аскар салқинласа бўлади.

Лофчиларнинг тортишуви бу билан тугамайди. Сандонқул бу гапни эшитиб, дустини ғузуриқсизликда айбламоқчи бўлади. Лекин Халилча ҳалол бўш келмайди.

— Мен аҳмоқми, сенми? Сен айтган ҳалли қозончада ўша лавлаги қайнамаса, нима қайнайди?

Лофларнинг бундай мантиқан тугалланиши композицион жиҳатдан пухта ишланганлиги белгисидир.

Шундай қилиб, лоф ва лофчилик санъатий совет даврида ҳам изчил ривожланмоқда, янгидан-янги лофлар яратилмоқда. «Трактор ютган бола», «Қоғоз ва қалам», «Тепки еган бочкалар», «Гигант тухумлар» шулар жумласидандир.

Достонлар

Достонлар

Достон ўзбек фольклорининг кенг тарқалган ва йирик жанрларидан биридир. Унинг яратилгани халқимизнинг маънавий-маиший қиёфаси, ижтимоий-сиёсий курашлари, ахлоқий-эстетик қарашлари, адолат ва ҳаққоният, озодлик ва тенглик, қаҳрамонлик ва ватанпарварлик ҳақидаги идеаллари билан чамбарчас боглиқдир. Асрий курашлар ва идеаллар унинг тематикаси, ғоявий мазмуни, образлар системаси, сюжет ва композицияси моҳиятини белгилайди. Достонлардаги улуғвор поэтик умумлашмалар ва юксак бадиий образлар уларни дунё фольклорининг тенгсиз намуналари — рус билиналари, украин думалари, карело-фин руналари, ёқут олояҳси, қозоқ ботирлар жири, бурят улигерлари, қирғиз «Манаси», қорақалпоқ «Қирқ қизи», ҳинд «Маҳабхарата»си — қисқаси, Ғарб ва Шарқнинг улкан эпослари қаторига қўйди. Бу эса унинг қонуний вориси — совет кишини қалбида чексиз миллий ифтихор ва юксак интернационализм туйғуларини янада жўш урдиради.

«Достон» сўзи қисса, ҳикоя, шону шуҳрат, саргузашт, таъриф ва мақтов маъноларида ишлатилади. Адабий термин сифатида бу ном халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётдаги йирик ҳажмли эпик асарларни англатади. Бироқ улар ҳаётни тасвирлаш воситалари ва усуллари жиҳатидан бир-бирларидан жиддий фарқ қилади. Халқ оғзаки ижодида достон ўтмиш замонлар тўғрисида қаҳрамонлик идеализацияси кўламидаги ҳикоялар, ривоятлардир¹. В. М. Жирмунскийнинг янада конкретроқ ифодасига кўра «Эпос — бу халқнинг қаҳрамонлик идеализацияси кўламидаги жонли ўтмишидир. Унинг илмий-тарихий қиммати, айти пайтда жуда катта ижтимоий, маданий-тарбиявий аҳамияти ҳам шундадир»². М. Саидовнинг

¹ В. М. Жирмунский, Х. Т. Зарифов. Узбекский народный героический эпос. М., ГИХЛ. 1947, стр. 303.

² В. М. Жирмунский. Народный героический эпос. Л., ГИХЛ, 1962, стр. 195.

таъкидлашича, дoston мураккаб санъат асари бўлиб, унинг дoston бўлиши учун адабий текст, музыка бўлиши, куйловчи ҳофизлик санъатини пухта эгаллаган ва соз черта билиши зарур¹.

Бу таърифларда қарама-қаршилиқ йўқ, балки бири иккинчисини тўлдиради. Бирида дostonнинг эпик воқеаликка муносабати назарда тутилса, иккинчисида фольклорнинг спецификаси, дostonларнинг синкретик характерига эътибор берилади.

Дostonларда тарихий воқелик халқ фантазияси асосида умумлашган образларда ўз ифодасини топади. Унда умумлаштиришнинг ўзига хос формаси — эпик умумлаштириш ҳукмронлик қилади. Бундай умумлаштириш халқнинг ижтимоий адолат ҳақидаги идеаллари ва орзу-умидлари билан йўғрилган. Демак, дostonга эпиклик, монументаллик хос бўлиб, композицион ва сюжет қурилиши жиҳатидан мураккаб воқеа-ҳодисаларни қамраб олади. Бундай воқеа ва ҳодисалар мазмунан қаҳрамонлик характерига эга бўлиб, улар якка шахс — халқ идеалидаги баҳодир атрофига бирлаштирилади. Фавқулодда куч-қудратга эга бўлган бундай якка шахсларда бутун бир халқнинг орзу-умидлари, имкониёт ва интилишлари муҷассамлашган. Халқ дostonларининг бундай тематик ҳамда жанр хусусиятлари унинг специфик услуби ва формасини ҳам юзага келтирди.

Ўзбек халқ дostonлари жуда узоқ тарихий тараққиёт босқичини босиб ўтди. Унинг қадимги намуналари сақланмаган. Совет давридагина ёзиб олиш имконияти мумкин бўлган дostonлар кўп даврлар оша халқ бахшилари-нинг ҳофизасида оғзаки равишда муайян ўзгаришлар билан бизгача етиб келган. Шунинг учун ҳам уларни халқ бахшиларида ажратиб ўрганиш мумкин эмас.

Бахшилар. Халқ оғзаки бадий ижодиининг юксак профессионал санъат тури — дoston ва дostonчиликнинг пайдо бўлиши, тараққиёти бахшилар номи билан боғлиқдир. Халқ оммаси маданий-сиёсий ҳаётида улкан ўрин тутган бахшилар меҳнаткаш халқ ўртасида жуда катта ҳурмат ва эътиборга сазовор бўлганлар.

Атоқли олим Х. Т. Зарифовнинг ёзишича, бахши мўғулча ва бурятча бахша, бағша сўзларидан олинган бў-

либ, устод, маърифатчи деган маъноларни беради. Ўзбекларда бахши — кенг маънода халқ дostonчиси, дostonларни куйловчи, ёдда сақловчи ва наслдан-наслга ўтказувчи санъаткордир. Халқ орасида бахши сўзи икки маънода, яъни турли характердаги икки вазифани бажарувчи шахсга нисбатан қўлланган. Кўпчилик ерларда профессионал дostonчи, айрим жойларда афсунгарлик, фолбинлик, шаманлик қилувчи шахсга нисбатан ишлатилган. Узоқ ўтмишда бу икки вазифани бир шахс бажарган. Кейинчалик эса, касбда муайян дифференциация юзага келган, лекин атама айрим жойларда бир хил қўлаверган. Кўпчилик ерларда эса, иккинчи вазифани бажарувчи шахс қушнот, дуохон, кинначи, касал боқувчи каби турли-туман сузлар билан ифодаланади. Баъзи туркий халқларда бундай дифференциацияни янада яққолроқ кўрамиз. Масалан, бахши — туркманларда профессионал дostonчи, қозоқ ва қирғизларда афсунгар, дуохон, фолбин. Аммо бизга маълум ўзбек бахшилари ва уларнинг устозлари бахшилик санъатини ҳеч маҳал турли найранглар ёрдамида касал боқувчилик вазифаси билан қўшиб олиб бормаганлар, яъни бу сўз Ўзбекистоннинг кўп ерларида, асосан бир маънода — халқ дostonчиси, профессионал санъаткорга нисбатан кенг қўлланиладики, у ўзбек фольклоршунослигида асосий термин сифатида мустаҳкам ўзлашиб кетган. Бироқ бахшилик санъатини касал боқувчилик, дуохонлик билан қўшиб олиб борувчилар ҳақида айрим маълумотлар борки, узоқ ўтмишда бошқа кўпчилик халқлар ижодкорлари каби ўзбек дostonчилари ҳам бу икки вазифани баробар бажарган бўлишлари керак. Эпик поэзиянинг қадимий синкретик босқичи шунини тақозо этар эди. Бир қатор бахшиларнинг ҳозир ҳам ўз санъатларини сир тутиб, уни «илоҳийлаштиришлари», бахшилик санъати ҳақида халқ орасида мавжуд турли-туман афсоналар бунини янада тасдиқлайди.

Шунингдек, мўғуллар истилоси даврида будда динидаги қаландарларни, мўғулларда жарроҳларни, турли ҳужжат ва хатларни уйғур ёзувида кўчирувчи туркий халқлардан бўлган котибларни (маҳкама, канцелярия ходимларини), Чигатой улуси, Олтин Ўрда, Қозон ва Қрим хонлигидаги котибларни, бобирийлар давлатидаги ҳарбий қисмларнинг ҳисоб-китоб ишларини олиб борувчи ва уларга маош тўловчи йирик амалдорларни, Бухоро хонлигида давлат бинолари қуришда маблағ ҳисобини олиб

¹ М. Саидов. Ўзбек халқ дostonчилигида бадий маҳорат, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1969, 21-бет.

борувчи кишиларни, туркманларда уруғ оқсоқолларини ҳам бахши деб аташган.

Эпик асарларни куйловчини — халқ достончисини Ўзбекистоннинг айрим ерларида бахши сўзидан бошқа яна турлича номларда юритадилар. Масалан, Сурхондарё ва Қашқадарёнинг айрим жойларида юзбоши, Жанубий Тожикистон ўзбеклари орасида соқи, Сурхондарё ва Жанубий Тожикистоннинг айрим жойларида созанла, Фарғона водийсида саншовчи, айрим районларда жиров, жирчи, оқин, охун ва ҳоказо.

Ўзбекларда халқ достончисини шоир деб аташ ҳам кенг тарқалган. Шоир арабча сўз бўлиб, поэтик асарлар ижодкори бўлган ёзма ва оғзаки адабиёт вакилларига нисбатан қўлланилади. Оғзаки нутқда бу сўз баъзан кучма маънода ҳозиржавоб, ширинсухан шахсга нисбатан ҳам ишлатилади. Халқ ижодида бадихағўй ижодкорлар, эпик традиция доирасида ўзларининг янги-янги вариантларини, ҳатто янги достонларни ҳам ярата оладиган достончилар шоир деб аталади. Масалан, Эргаш шоир, Фозил шоир, Ислоом шоир, Пулкан шоир ва бошқалар.

Бахшилар халқ достонларини бирор созда, кўп ерларда дўмбира, айрим жойларда қўбиз ёки дуторда куйлайдилар. Хоразм бахшилари эса, достонларни, асосан дуторда ижро этадилар, уларга ғижжак ва баломонда созчилар жўр бўлади. 30-йилларда Хоразм бахшилари достонларни тор ва рубобда куйлай бошладилар. Шу муносабат билан айрим бахшилар ансамблида ғижжак ўрнига скрипкадан фойдаланиш, ансамблга допрачи, ҳатто ўйинчи олиб кириш ҳоллари бўлди. Бола бахши ва унинг ансамбли бунга мисол бўлади. Хоразмда баъзан эпик асарлар ёки уларнинг парчаларини гармонда ижро этиш ҳоллари ҳам мавжуд. Бундай ҳолларда уларни бахши эмас, балки созчи, деб юритилган. Масалан, Қурбон созчи, Қодир созчи ва бошқалар. Созчилар эпик асарларни тўла ижро этишдан кўра, ундаш парчалар, термалар ва ўзлар қиратган асарларни куйлашга алоҳида эътибор берганлар.

Демак, эпик асарларни элга етказишда Ўзбекистоннинг деярли барча ерларида якка ижрочилик ҳукмрон бўлса, Хоразмда, асосан коллектив ижрочилик етакчилик қилади. Ижро давомида достонларнинг шеърин қисмлари куйланса, прозаик ўринлари бахшиларнинг ўзларига хос ифодали тилда баён этилади.

Хоразмда эпик асарларни, улардан олинган парчалар ва айрим термаларни куйловчи ижодкорларнинг яна бир турини *халфалар* деб юритилади. Халфачилик, асосан аёллар орасида кенг тарқалган.

Халфачилик санъати икки хил: а) ансамбли халфалар; б) якка халфалар. Ансамбли халфалар уч кишидан иборат, яъни устоз халфа (айни вақтда гармон чалади ва ашула айтади), допрачи (ашулага жўр бўлади, баъзан рақсга тушади) ва ўйинчилар (рақсга тушади, қайроқ билан ўйнайди, ялла ва лапар айтади, баъзан допра чалади) бирлашиб, ансамблини ташкил этадилар. Бу тип халфалар халқ достонларини, улардан олинган парчаларни, тўй қўшиқларини лапар ва яллаларни, ўзлари яратган ёки бошқа ижодкорлар асарларини гармон ва допра жўрлигида куйлайдилар. Биби шоира, Хонимжон халфа, Окиза, Онажон Сафарова, Назира Собирова кабилар шундай халфалардандир.

Якка халфалар достон ва қўшиқларни созсиз ижро этадилар. Улар достонларни ёддан ёки қўл ёзма ва китобдан ёқимли оҳангда ўқиш, «Ёр-ёр», «Келин салом», «Муборак» каби тўй қўшиқларини ижро этиш билан шўхрат қозонганлар. Розия Матниёз қизи, Саодат Худойберганова, Пошшо Сандмамат қизи, Амбаржон Рўзиметова, Аноржон Раззоқова кабилар якка ҳолда халфачилик қилганлар.

Халфалар кўпроқ «Ошиқ Ғариб ва Шохсанам», «Ошиқ Ойдин», «Асилхон», «Хурлиқо ва Ҳамро», «Қумри», «Қиссаи Зебо», «Тулумбий», «Завриё», «Дурашшо», «Бозиргон», «Хирмон дали» каби достонларни, Махтумқули шеърларини, турли маросим қўшиқларини ва ўзлари яратган асарларни ижро этадилар. Улар маҳаллий халқнинг барча тўй-ҳашамларида, турли маросимларда, аёллар йиғинлари ва байрамларда қатнашадилар, тўй ва маросимларни бошқарадилар. Халфачилик жозибали ва навқирон аёллар санъати сифатида Хоразм воҳасида шу кўпларда ҳам кенг давом этмоқда.

Ўтмишда эпик асарларни халққа етказувчилар қаторида қиссахонлар ҳам бўлган. Қиссахонлар халқ достонларининг қайта ишланган нусхаларини, қизиқарли таржима ҳикояларни, классик адабиёт намуналаридан «фольклорлаштирилган» вариантларни, турли хил жанрномаларни чойхоналарда, турли йиғинларда, халқ тўпланган жойларда ёдаки ёки қўл ёзма ва босма текст асосида ўзларига

хос оҳангда ўқиганлар. Бунда асарнинг прозаик қисмини айтишда алоҳида оҳанг, интонация бўлса, шеърый ўринларини ижро этишда ҳам ўзига хос оҳанг, интонация бўлган. Бироқ улар ижросида, асосан, бир хиллик ҳукмрон.

Қиссахоҳлар «Рустами Достон», «Тоҳир ва Зухра», «Ҳикояти Гўрўғли султон», «Баҳром ва Гулаидом» каби дунёвий қиссаларни ижро этиш билан бирга, кўпроқ диний мазмундаги асарларни ҳам ўқиб юрганлар. Айрим ҳолларда энг қобилиятли қиссахоҳларнинг ўзлари қисса тузишгача, баъзан янги асарлар яратишгача кўтарилганлар, айтаётган асарларига ижодий ёндашганлар. Ўтмишда қиссахоҳлик шаҳар жойларида кенг ривожланган бўлиб, кейинги вақтларда, умуман учрамайди. Бу нарса қўплаб китоб босиб чиқарилиши, жумладан, илгари айтилиб юрилган қиссаларнинг ҳам нашр этилиши, халқимизнинг ёппасига саводхон бўлиши билан боғлиқдир.

Эпик асарларни кенг меҳнаткашлар оммаси орасида куйлашда ва уни авлоддан-авлодга етказишда ҳар доим бахшилар етакчи бўлганлар. Ҳоди Зариф, Буюк Каримов, Мансур Афзалов, Музайяна Алавия, Жуманиёз Қобулнийёзов, Муҳаммадподир Саидов сиёғари олимларнинг тадқиқотлари шуни кўрсатдики, XIX аср ва XX аср бошларида ўзбек бахшилари репертуарида юздан ортиқ достон бўлган. Фольклоршуносларимиз улардан саксонга яқинини (вариантлари билан уч юздан ортиқ) ёзиб олдилар. Совет даврида икки юздан ортиқроқ достончи аниқланди ва рўйхатга олинди. Улардан Жуманбулбул, Жоссоқ, Бўрон шоир, Жолмон бахши, Султон камшир, Тилла камшир, Хонимжон халфа, Биби шоира, Суяр бахши, Амин бахши, Йўлдошбулбул, Султонмурод, Қурбонбек, Хидир шоир, Йўлдош шоир, Суяр шоир, Шерия юзбوشي, Ҳайбат соқилар халқ орасида шуҳрат қозонган. Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Пулкан шоир, Ислон Назар ўғли, Умир шоир, Абдулла шоир, Холёр Абдукарим ўғли каби етук шоирлар Совет ҳокимияти даврида бахшичиликдаги жуда бой анъаналар асосида давримизнинг муҳим воқеаларини тасвирловчи йигирмадан ортиқ янги достонлар яратдилар.

Бахши ўзлаштирган ва ижодий тарзда куйлаб келган барча асарлар унинг репертуарини ташкил этади. Ўзбек халқ бахшилари репертуари жанр эътибори билан ниҳоятда чекланган. Улар фольклорнинг фақат икки жанридаги асарларни, яъни термалар ва достонларни куйлаб кел-

ганлар. Бахшилар терма ва достондан бошқа асарлар (эртак, қўшиқ, латифа ва шу кабилар)ни билсалар ҳам, уларни айтмаганлар. Мабодо бирор достоннинг мазмунини ҳикоя қилиб берсалар, уни «эртак қилиб айтиш» деб ҳисоблаганлар. Бироқ бундай айтиш профессионал достончи учун одатдаги ҳол эмас. Шуни ҳам айтиш керакки, айрим достонлар бизга фақат мазмунлари орқалигина етиб келган. Масалан, «Ойсулув» достони шундай асарлардандир.

Бахшилар репертуарининг ҳажми ҳам бир хил эмас. Одатда, оддий бахшилар беш-ўн та достон билганлар. Шунда ҳам бир-икки достонни яхши куйлаганлар. Энг қобилиятли, талантли, юксак ҳофиза қувватига эга бўлган ижодкорлар репертуарида ўттиз-қирқ ва ҳатто ундан ортиқ достон бўлган. Эргаш шоир, Фозил шоир, Ислон шоирлар шундай достончилардан эди. Улар қатор эпик асарларни маҳорат билап куйлаганлиги учун бундай достонларнинг кўпчилиги уларнинг номи билан абадий боғланиб қолди. Масалан, «Алпомип» деганда, беихтиёр кўз ўнгимизда Фозил Йўлдош ўғли, «Равшан» деганда, Эргаш Жуманбулбул ўғли, «Орзигул» деганда, Ислон шоир намоён бўлади. Фавқулодда хотира қудратига эга бўлган Пулкан шоир етмишдан ортиқ достонни ёд билар эди. Ҳар бир достон икки-уч минг сатрдан тортиб, ўн-ўн беш, ҳатто йигирма минг мисрагача шеърни, қарийб шунча прозаик қисмни ҳам ўз ичига олишини ҳисобга олинса, халқ бахшиларининг салоҳияти, ҳайратомуз ёдлаш ва эсда сақлаш қобилияти, ижод қилиш қудрати ўз-ўзидан аён бўлади. Ҳоди Зарифов халқ бахшиларининг эсда сақлаш ва ижод қилиш қобилиятини кўрсатиш учун шундай бир мисолни келтиради: Атоқли халқ шоири Эргаш Жуманбулбул ўғли 1922 йилда Тошкентда босилиб чиққан қозоқча «Қиз-Жибек» достонини икки марта ўқиб чиққач, бир ойдан кейин унга ўзининг ижодий унсурларини қўшган ҳолда қайтадан ўзбек тилида деярли айнап айтиб ва ёзиб беради. Бахшиларнинг эсда сақлаши учун бир асарни бир-икки ўқиб беришнинг ўзи кифоя эди¹.

Талантли бахшилар эпик репертуарнинг бойиб бориши учун доимо кураш олиб борганлар. Шунинг учун ҳам бир-биридан гўзал достонлар ўзининг бутун салобати ва малоҳати билан бизгача етиб келган.

¹ В. М. Жирмунский, Х. Т. Зарифов. Узбекский народный героический эпос, М., 1947, стр. 23—58.

Достон куйлаш тартиби

Ўзбек достончилигида анъанавий достон куйлаш тартиби бор.

Одатда, достончилик кеч куздап эрта баҳоргача кечқурунлари уюштирилган. Бахши таклиф қилинган меҳмонхонага барча эшитувчилар унинг деворлари бўйлаб қатор қўр ташлаб ўтиришган. Бахшини энг тўрда ўтқизганлар. Достон куйлаш кичик бир зиёфатдан кейин бошланган. Бахши дастлаб бир ёки бир печатерма куйлаган. Хоразм бахшилари эса, терма сифатида достонлардан бўлақлар, Махтумқули шеърларидан, панднасихатлар билан боғлиқ турли парчаларни ижро қилганлар. Хоразмдан бўлақ жойларда эса, кўп ҳолларда «Нима айтай?» («Достон териш») термаси билан аудиторияга мурожаат этилган. Бунда бахши ўзида ва эшитувчиларда жиддий темалардаги поэтик асарларни куйлаш ва тинглаш учун кайфият ҳосил қилади. Сўнг тингловчиларнинг хоҳиши ёки бахшининг тапласига қўра бирор достон ижро этилади. Одатда, достончилик ўтиришлари тонгга уланади. Ўзбек халқ достонларининг кўпчилиги бир неча кўп куйлашга мўлжалланган. «Алпомиш»-дек монументал асарлар икки ва ундан ортиқ кечалар ижро этилган.

Бахши ижро давомида достондаги ҳар бир тасвирга мос сўз ва куй топиб авжга чиқа боради, ўзларининг таъбири билан айтганда, «қайнайди». Ўрни-ўрни билан эшитувчиларга мурожаат этиб, улар диққатини ўзида сақлаб туради. Авж нуқталарга етганда, бахшининг гавда ҳаракатлари, бошини сарак-сарак қилиши, дўмбиранинг бир мувозанатда бориб-келиши куй ва сўзга қўшилиб яхлит ритмик ҳолат юзага келтирадики, ҳар бир мисра тўё отилиб чиққандай бўлади. Бундай пайтларда тўрдаги бахши пойгакка, томошабин эса, тўрға чиқиб қолганлигини ҳеч ким пайқамай қолади. Шу тариқа қўр ташлаб ўтирганлар даврани бир неча марта айланиб чиқишлари мумкин. Бахши қизиби ва терлаб кетганда, устидаги яктаklarини бирин-кетин еча боради. Бахшининг шогирди ёки даврадаги бирор киши вақт-вақти билан унга қайнатилган ва бир оз совитилган сув тутиб туради. Бахши сувдан бир ҳўшлаб, ижрони тўхтовсиз давом эттира беради.

Достонни куйлаш жуда ҳам қизиқарли ўринга, авж пардаларга етганда, ярим тунда дам олиш учун танаффус қилинади. Буни бахшилар «дўмбира тўнтармоқ» деб айтадилар. Бунда бахши эшитувчиларга ёки ўз дўмбира-

сига мурожаат тарзида бир неча қистирма мисралар тўқиб, ижрони тўхтатади:

Сени уйдан олиб чиқдим бўқтариб,
Сен юрибсан улфатингни ахтариб,
Мен қўйини сени энди тўнтариб,
Ярим кеча ҳадди бўлди, жонивор.

Йиғиб олсан улфатингнинг жамини,
Эганг олсин-да бир оз дамини.
Дамин олиб айтиб берар камини,
Рўмол ёзар вақти бўлди, жонивор.

Келайин мен бир далага чигиб,
Улфатинг берсин-да пулини жийиб,
Эринмаса қўйсин рўмолга туйиб,
«Алпомиш» кетмасин ўртада куйиб,
Шу ерларда тура бергин, жонивор.

Шундан кейин бахши чопонини, белбоғини ва дўмбирани тўнкарилган ҳолда қолдириб, ташқарига чиқади. Бу пайт даврадагилардан бири бахши белбоғини ўртага ёяди. Ҳар ким ўз имкониятига яраша пул ёки бирор нарса ташлайди. Бахши қайтиб хонага киргунча, йиғилган пул ва нарсалар тугиб қўйилади. Сўнг достоннинг қолган қисмини куйлаш давом эттирилади. Хоразм бахшилари эса, достон ижроси тугаши билан «Тўйингда қайтсин» куйини чалиб туради. Давра ёки тўй оқсоқоллари бу пайт меҳмон ва меҳмонлар ўз хоҳиши билан берган пул ёки буюмларни йиғиб, бахшига беради. Бахши таклиф қилинган қишлоқ ёки хонадонда достончилик кечалари баъзан бир неча кун давом этади. Бахши кетар пайтда уни таклиф қилган соҳиби хонадон унга яна қўшимча совғалар (тўн, сарпо, қўй, от ва ҳоказо) ҳам бериши мумкин. Шунини айтиш керакки, бахшига бериладиган совғалар ҳеч маҳал мажбурий ва олдиндан келишилган ҳолда бўлмайди. Бу тўла ихтиёрий бўлиб, бахшилар ҳеч маҳал ўз санъатларига даромад манбаи сифатида қарамаганлар.

Махсус достончилик кечаларидан ташқари тўй-ҳашамларда, оила тапталаларида, байрамларда бахшларнинг иштирок этиши одатдаги ҳол эди. Бундай тўйлар тасвири достонларимизда ҳам (масалан, «Қўндуз билан Юлдуз» да) тез-тез учраб туради. XX аср бошларидан бошлаб шаҳарларда бахшилар хизматидан фойдаланиш йўқолди, уларнинг ўрнини ҳофизлар ва ашулчилар олди. Лекин XIX аср охирларигача энг йирик шаҳар ҳисобланган Тош-

кентда ҳам бахшилар яшаганликлари ҳақида маълумотлар бор. Қишлоқларда эса, дostonчиликнинг жонли анъаналари ҳозир ҳам, гарчи анча сўна бошлаган бўлса-да, давом этмоқда.

Совет даврида дoston куйлаш шароитлари бирмунча ўзгарди. Бахшилар колхоз-совхоз театрларига (масалан, Абдулла шоир, Бола бахши, Болта бахши каби) актив иштирок эта бошладилар. Умумхалқ ҳашарларида (масалан, Каттақўргон сув омбори, Катта Фарғона канали қурилиши), ижтимоий-сиёсий маросимларда (масалан, сайлов олди учрашувлари), қолхозчиларнинг йиғилишларида дoston ва ундан парчалар куйлаш одатга айланиб қолди. Бахшиларнинг ишчилар, қолхозчилар, қурувчилар, чўпонлар, ўқувчи ёшлар билан учрашувлари, турли олимпиада ва кўрикларда чиқишлари ташкил этилмоқда.

Бахши тайёрлаш ўзининг қатъий анъанавий тартибларига эга бўлган. Бахшилар қишлоқма-қишлоқ дostonчилик қилиб юрган пайтларида меҳнаткашлар орасидаги талантли, қобилиятли, шеърятга қизиқувчи ёшларни танлаганлар, сафар давомида уларни сиёб борганлар, истиқболи борларини ўз ёпларига тортганлар.

Шогирд тайёрлашда барча ўқитиш, ўргатиш ишлари, дўмбира машқи ҳам оғзаки равишда амалга оширилган, чунки ўтмишда устоз ўқиш-ёзишни билмаганидек, шогирд ҳам саводсиз бўлган. Аҳён-аҳёнда учраб турадиган бахшиларнинг саводчилиги ҳам бунга монелик қила олмаган. Негаки, халқ дostonларини эшитиш ва куйлаш орқали оғзаки ўрганиш профессионал таълимнинг энг биринчи ва асосий шarti бўлган. Дастлаб дostonлардаги анъанавий мисралар («Хазон урмай боғда гуллар сўлдими, Сўлган гулга булбул келиб қўндими» каби), умумий ўринлар, яъни баъзи бир жузъий ўзгаришлар билан кўпчилик дostonларда такрорланадиган парчалар (қаҳрамонга насиҳат, уни кузатув, отни эгарлаш ва от таърифи, отда сафар ва жанг тасвири каби) ёдлатилган. Сўнг айрим олинган бир дoston, кейинроқ эса, устоз репертуаридаги асарлар ўргатилган. Устоз шогирднинг импровизация қобилиятини, яъни ўрганилган анъанавий мисралар, парчалар асосида янгилаштириш дўмбира билан тезда тўқий олиш қудратини ўстиришга алоҳида эътибор берган.

Ўргатишнинг кейинги йилларида устоз шогирдни ўзи билан бирга дostonчилик йиғинларига, тўй-ҳашамларга олиб юради. Бундай пайтларда шогирд кўпчилик олдида

термалар, дostonлардан парчалар куйлайди. Шогирд анча пишиб қолгач, устоз аудиториянинг рухсати билан ўзи куйлаётган дostonнинг давомини унга айттиради.

Шогирд устоз репертуаридаги дostonларнинг муайян қисмини ва бахшилик йўлларини тўла ўрганиб бўлгач, устоз уни эл олдида синовдан ўтказиш учун зиёфат ташкил этади. Зиёфатга халқ ижодининг билармонлари, дoston шинавандалари таклиф қилинади. Шогирд улар олдида бирон дostonни мустақил ижро этиб беради. Шогирд синовдан муваффақиятли ўтгач, устоз унга бош-оёқ сарпо ва тўн қилиб, баъзан янги дўмбира ёки дотор ҳадя этиб, кўпчилик олдида оқ йўл тилайди. Шогирд бахши номини олиб, мустақил дostonчи бўлса-да, ўз репертуарини янада кенгайтириш мақсадида устози ва бошқа йирик халқ шоирларидан ўрганишда давом этади. Шу тариқа устоз-шогирд алоқалари ҳеч маҳал узилмайди. Ёш бахши қайси жойга бориб дoston ёки термалар айтмасин, ундан ўша ерлик бахшилар: «Кимнинг шогирдсан, устозинг ким, ўғлим?» деб сўрашади ва унинг жавобидан кейин устози репертуаридаги энг машҳур, халққа манзур бўлган дostonидан парчалар куйлаб беришни илтимос қиладилар. Шу йўл билан ёш бахшининг қобилиятига баҳо берадилар.

Демак, бир маҳаллар шогирд бўлиб, устоз бахшилардан бир неча йиллар давомида таълим олган, ўрганган дostonларни бадийий сидлиқлаб, юксакликка кўтара олган дostonчилар ўз навбатида яна шогирдлар етиштиради. Шу тариқа халқ бадийий ижодида давомийлик юзага келган бўлиб, қачонлардир яратилган эпик асарлар устоздан шогирдга, отадан ўғилга, авлоддан-авлодга ўтиб оғзаки равишда бизгача етиб келган.

Дostonчилик мактаблари

Эпик поэзиянинг яратувчилари ва ижрочилари ўзларининг синфий мансубликлари, репертуарларининг ғоявий йўналишлари жиҳатидан профессор Ҳоди Зарифов текширишларига кўра, икки гуруҳга бўлинадилар. Бунга сабаб ўтмишда ҳар бир синф манфаатларига хизмат қилувчи бахшилар ва уларнинг ўзларига хос репертуари бўлган.

Биринчи гуруҳга сарой шоирлари, қаландар, дарвешсифат бахшилар киради. Чингизхон ҳузурида Улуғ жирчи, Тўхтаминхон саройида Камолзода ва Жаҳон Мирза, Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II ҳузурида Риза бахши,

Бухоро амири Насрулла саройида Эрназар каби бахшилар бўлганлиги маълум. Худди шундай сарой бахшилари томонидан хону бекларни мақтовчи асарлар яратилган. Ҳоким-синфга мансуб дарвешсифат ҳаёт кечирган бахшилар репертуарида эса диний характердаги асарлар асосий ўринни эгаллайди. Ўтмишдаги Жума дostonчилик мактаби вакиллари шундай бахшилардандир. Улар халқ дostonларини ислом мистикаси руҳида қайта ишлаб чиққанлар. Бироқ уларнинг версия ва вариантлари халқ ўртасида кенг тарқала олмади, феодал аристократияси манфаатларига мўлжалланганлиги учун тор доирада қолди. Ўтмишда яна шундай бахшилар бўлганки, улар эпик асарлар ижро этиш билан бирга парихонлик, дуохонлик ҳам қилганлар. Бу — дostonчиликнинг нисбатан қадимий синкретик босқичининг қолдигидир. Бундай бахшилар ўзгарувчан бўлиб, эксплуататорлар таъсирига тез бериладилар. Бу гуруҳ бахшилар юқори синфларнинг қўллаб-қувватлашига қарамай, халқ ўртасида эътибор қозона олмаганлар.¹

Иккинчи гуруҳ бахшилар бевосита меҳнаткаш омма орасидан етишиб чиққан, унинг манфаатларини ҳимоя қилган халқ куйчилари бўлиб, халқ яратган оғзаки бадий ижоднинг энг яхши намуналарини сақлаган ва демократик гояларни олдинга сурган дostonчилардир¹. Бундай бахшиларни умумий гоявий йўналиш, синфий мансублик, кенг маънодаги репертуар бирлиги, асрий дostonчилик анъаналари бирлаштириб туради.

Муайян дoston варианты коллектив ва индивидуал ижод бирлиги жараёнида юзага келган алоҳида-бир ижодий акт экан, унда куйловчининг ижрочилик ва ижодкорлик фаолияти асрлар давомида шаклланган оғзаки эпик анъаналар доирасида намоён бўлади. Бу ҳол барча бахшилар учун умумий томонларни, муайян дostonчилик қолипларини юзага келтиради. Шу билан бирга, ҳар бир дostonчи ёки дostonчилар гуруҳи ўзига хос поэтик йўли, услуби билан бир-бирларидан фарқ қилади. Бошқача қилиб айтганда, умумлашган пухта эпик анъана доирасида маълум бахши ёки бахшилар гуруҳига хос индивидуал ижодий хусусиятлар, йўллар, услублар ўзгачалиги мавжуд. Фольклоршуносликда буни шартли равишда *дoston-*

¹ Қаранг: Ҳоди Зариф, Фозил шоир — машхур дostonчи. «Фозил шоир», Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар, 3- китоб. Тошкент, 1973, 8—9- бетлар.

чилик (бахшилик) мактаблари деб юритилади. Ҳозирги кунда ўзбек фольклоршунослигида Булунғур, Қўрғон, Шаҳрисабз, Қамай, Шеробод, Жанубий Тожикистон, Хоразм каби поэтик дostonчилик мактаблари — бахшилик санъатининг ажойиб марказлари аниқланган.

Булунғур дostonчилик мактаби қаҳрамонлик дostonларини ижро этиш билан машхур бўлган. Содда, юксак, ўта анъанавий, нисбатан архаик бўлган қаҳрамонлик эпоси услуби бу дostonчиларнинг поэтик йўли ҳисобланган. Булунғур дostonчилик мактабининг сўнгги талантли вакили Фозил Йўлдош ўғли (1872—1955) ҳисобланадиги, ундан «Алломиш», «Едгор», «Юсуф билан Аҳмад», «Маликаи айёр», «Машриқ», «Зулфизар», «Балогардон», «Интизор», «Нурани», «Ҳаҳонгир», «Муродхон», «Рустам», «Ширин билан Шакар», «Раъно билан Суҳангул», «Зевархон» каби ажойиб дostonлар ёзиб олинган.

Фозил Йўлдош ўғли XIX асрда Йўлдош, Қўлдош, Суяр шоир ном билан машхур бўлган уч ака-уканинг каттаси Йўлдош Мулла Мурод ўғлининг шогирдидир. Йўлдош шоир машхур Йўлдош булбулнинг шогирди бўлган. Ўз навбатида XVIII асрнинг II ярмида яшаган Муҳаммад шоир Йўлдош булбулга устозлик қилган. Бу мактаб Амин бахши, Чини шоир, Товбузар шоир, Қурбонбек шоир, Султонмурод, Йўлдош булбул, Йўлдош, Қўлдош, Суяр, Раҳим булбул, Жўра, Фозил шоир, Ёрлақаб каби ўнлаб дostonчиларни бирлаштирган. Бу мактаб вакиллари Фарғона водийсидаги ўзбек дostonчиларига ҳам ижобий таъсир кўрсатганлар. Шунинг учун ҳам бу водийдаги билармон бахшилар, жумладан, Янгиқўрғон районидаги Қўлбуқон дostonчилари ўз устозларини Булунғур дostonчилик мактаби билан боғлайдилар.

Эпик санъатнинг иккинчи бир муҳим маркази Қўрғон дostonчилик мактаби бўлиб, унинг энг сўнгги талант

ФОЗИЛ ЙЎЛДОШ ЎҒЛИ
(1872 — 1955)

ЭРГАШ ЖУМАНБУЛБУЛ
ЎҒЛИ (1868—1937)

халқ шоирлари Қўрғон дostonчилик мактабига мансубдир. Бу бахшиларнинг деярли кўпчилиги Қўрғон қишлоғида тарбия тошган ва ҳақли равишда ўз устозларини бу ажойиб шоирлар қишлоғи билан боғлайдилар. Эргаш Жуманбулбул ўғлининг ота-боболари асос солганлиги тахмин қилинган бу мактаб Ёдгор, Лафас, Мулла Тош, Мулла Холмурод, Султон кампир, Тилла кампир, Жолмон бахши, Бўрон бахши, Бўрон шоир, Жуманбулбул, Ёрлақаб, Жоссоқ бахши, Қулсамад бахши, Эргаш шоир, Пўлкан шоир, Бўта бахши, Эгамберди бахши, Марди бахши, Раҳматулла каби ўнлаб дostonчиларни бирлаштиради. Бу бахшилар ишқий-романик дostonларга кўпроқ эътибор берганлар. Ўзига хос чуқур лиризм, чиройли тасвирлар, шеърйй безаклар, тафсилотларни атрофлича ишлаш, нозиклик ва жимжимадорлик Қўрғон дostonчилик мактаби услубининг асосий белгиларидир. Бу ҳол унинг маълум маънода ёзма адабиёт таъсирига учраганлигини кўрсатади.

ХІХ асрда мавжуд бўлган яна бир эпик марказ Шаҳрисабз дostonчилик мактабидир. Бу мактабнинг сўнгги намояндаси Абдулла Иурали ўғли (1874—1957) ХІХ асрнинг йирик дostonчиси Ражаб шоирнинг шогирдидир. Бу бахшилар дostonларни шўх, қувноқ, кўтаринки руҳда

вакиллари Эргаш Жуманбулбул ўғли (1868—1937) ва Пўлкан шоирлар (1874—1941) ҳисобланади. Бу талантли санъаткорлардан «Алпомиш», «Якка Аҳмад», «Ойсулув», «Қунтуғмиш», «Қиронхон», «Гуруғлининг туғилиши», «Юнус пари», «Мисқол пари», «Гулнор пари», «Хушкелди», «Ҳасанхон», «Чамбил қамали», «Далли», «Равшан», «Авазхон», «Қундуз билан Юлдуз», «Холдорхон», «Ҳиломон», «Бердиёр отлиқ», «Замонбек», «Хидирали элбеги» каби дostonлар ёзиб олинган.

Манғиштовдан Нуротага қадар чўзилган силсила тоғларнинг, айниқса, Оқтовнинг шимолий ва жанубий этакларида яшаган ва шу ерларда етишган

айтишлари, куйларининг ёқимлилиги билан ажралиб турадилар.

Атоқли халқ шоири Ислom Назар ўғли (1874—1953) бир томондан, Шаҳрисабз, иккинчи томондан, Қўрғон дostonчилик мактаби билан боғлиқ бўлган. Унинг ижро усули ва ундан ёзиб олинган «Орзигул», «Соҳибқирон», «Эрали ва Шерали», «Зулфизар билан Авазхон», «Гулихиромон», «Қунтуғмиш» каби дostonларга назар ташлар эканмиз, уларда ҳар икки мактаб хусусиятлари яққол кўрилади. Унинг репертуарида, бир томондан, халқ дostonларининг демократик асослари янада кенгайтирилганлиги, иккинчидан, эпос модернизацияси кўзга ташланади.

Ўзбекистоннинг жапубида яшовчи кўпгина бахшилар Шеробод дostonчилик мактаби билан боғлиқдир. ХІХ асрнинг II ярми ва ХХ аср бошларида яшаган бу мактабнинг машҳур вакили Шерназар Бекназар ўғли бир қанча шогирдлар етиштирган. Мардонақул Авлиёқул ўғли, Умир Сафар ўғли, Нормурод бахши, Аҳмад бахши, Нурали Боймат ўғли, Мамадрайим бахши, Бўрибой Аҳмад ўғли, Юсуф Ўтаган ўғли каби ўнлаб дostonчилар шу мактабга бирлашади ва улардан бир қанча дostonлар ёзиб олинган. Бу бахшилар репертуарига назар ташлар эканмиз, дostonчиликнинг нисбатан қуйи босқичларига, бадий тафаккурнинг унча ри-

МУҲАММАДҚУЛ
ЖОНМУРОД ЎҒЛИ ПЎЛКАН
(1874—1941)

ИСЛОМ НАЗАР ЎҒЛИ
(1874—1953)

вожланмаган формаларига дуч келамиз. Сурхондарё, Қашқадарё, баъзан Жанубий Тожикистон бахшилари ўзаро доимий алоқада бўлган ва уларнинг кўпчилиги Шеробод билан боғланади. Бу мактаб вакиллари репертуаридаги айрим дostonлар (масалан, «Олтин қовоқ», «Малла савдогар», «Оллоназар Олчинбек» ва бошқалар) бошқа жойлардаги бахшилар репертуарида учрамайди.

Жанубий Тожикистонда яшовчи ўзбек-лақай бахшилари ҳам репертуари, бадий тасвир воситалари жиҳатидан ўзига хос хусусиятларга эга. Бу бахшилар Данғара районининг Жорубқўл қишлоғи билан боғлиқ. Бу ерда XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошларида Ҳайбат Шомол ўғли, Қундуз соқи деган машҳур дostonчилар ўтган. Ҳозир ҳам уларнинг давомчилари бор. Ўзбек-лақай бахшлари репертуарининг асосий қисмини «Гўрўғли» дostonлари туркуми ташкил этади. Бу дostonлар ўзларининг ниҳоятда муъжазлиги билан ажралиб туради.

Хоразмдаги ўзбек дostonчилик санъати бошқа мактабларга мансуб бахшилар услубидан принципиал фарқ қилади. Бу ерда сўз импровизацияси асосий роль ўйнамайди, текст том маънода вариант бермайди, балки музыка етакчилик қилади. Кўпчилик ҳолларда ёзма манбага эга бўлган Хоразм дostonларининг баъзан айтивчи қўлида қўл ёзма тексти ҳам бўлади. Хоразмда эпик асарни бахшнинг бир ўзи индивидуал ижро этиш билан бирга, коллектив ижрочилик ҳам кенг тарқалган. Бунда уч-беш кишидан иборат устоз бахши раҳбарлигида ижрочилар коллективи тузилади. Дostonни устоз дуторда бошлайди, қолганлари унга гижжак ва баломон билан жўр бўлади. * Нақаротни ҳаммаси биргаликда ижро этади. Фақат текстни пухта ёдлаб олгандагина бунга эришиш мумкин.

Хоразм бахшиларининг куйлари кўи ва хилма-хилдир. Дostonнинг ҳар бир қўшиғи муайян куйда ижро этилади. Дostonчилар буларни бахши йўллари ёки бахши наъмалари деб юритадилар.

Хоразм дostonчилиги репертуар состави жиҳатидан ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Масалан, бу ерда қаҳрамонлик дostonи «Алпомиш» учрамайди, аксинча, Хоразм бахшилари репертуаридаги ишқий-романик дostonларнинг аксарияти республикамизнинг бошқа ерларида мавжуд эмас.

Юқорида айрим хусусиятлари кўриб ўтилган бахшилик мактаблари қанчалик ўзига хослик касб этмасин,

уларда умумдostonчилик анъаналари етакчилик қилади. Барча ўзига хосликлар, индивидуал услуб белгилари, локал хусусиятлар умумдostonчилик анъаналари доирасида ҳаётий ва яшашга қобилдир.

Дostonлар классификацияси

Ўзбек халқ дostonлари ниҳоятда кўп составли бўлиб, узоқ асрлар давомида яратилди ва турли ижтимоий-иқтисодий шароитларда куйланиб келди. Бу ҳол уларни муайян турларга бўлиб ўрганишни тақозо этади. Дostonлар, дастлаб В. М. Жирмунский ва Ҳ. Т. Зарифов, кейинроқ М. Саидов томонидан классификация қилинди. Ўзбек халқ дostonлари қаҳрамонлик, жангнома, тарихий, романик, китобий дostonларга бўлинади.

Қаҳрамонлик дostonлари. Ўзбек халқ дostonчилиги тараққиётида кўпгина қатламлар бўлса-да, айниқса, икки қатлам, давомий икки босқич — қаҳрамонлик ва романик дostonлар босқичи алоҳида ажралиб туради. Ўзларининг яратилиш даври ва юзага келган муҳити билан ҳам, тематикаси, ғоявий мазмуни, ижтимоий воқеликни тасвирлаш усуллари билан ҳам бу дostonлар бир-бирларидан жиддий фарқ қилади. Бироқ улар бир неча асрлар давомида бахшилар томонидан барабар куйлаб келинган, шунинг учун ҳам бу хил дostonлар орасида доимий ижодий алоқа мавжуд бўлган. Демак, бирининг хусусияти иккинчисида зоҳир бўлиши соф қаҳрамонлик дostonларига хос белгиларнинг кейинги планга сурила бориши, қаҳрамонлик дostonларидан романик мотивлар ва эпизодларнинг ўрин олиши табиий эди. «Қаҳрамонлик» термини ўзбек фольклоршунослигида икки маънода қўлланилади. Биринчи — кенг маънода, умуман ўзбек эпосига нисбатан, иккинчиси — тор маънода, унинг бир турига нисбатан ишлатилади.

Қаҳрамонлик дostonлари патриархал-уруғчилик муносабатлари, кўчманчилик ва ярим кўчманчилик ҳаёт билан маҳкам боғлиқдир. Бундай дostonлар худди шу турмуш тарзининг ифодаси сифатида патриархал-уруғчилик жамиятида ёки илк феодализм даврида турли уруғлар уртасида низолар давом этаётган ва улар муайян территорияларга жойлашаётган ҳамда ягона халқ сифатида уюша бошлаган замонларда яратилган. Бир қатор уруғ ва қабилаларнинг муайян халқ сифатида ташкил топа бориши, илк давлатчилик куртакларининг пайдо бўлиши ва шу муносабат билан халқлар ва элатларнинг ўз мустақиллик-

лари учун чет эл босқинчиларига қарши мардонавор курашлари қаҳрамонлик дostonлари учун бой материал бўлди. Мана шу курашлар ва таркиб топишлар, бирлашишлар ва жойлашишлар жараёнида ўз-ўзини англашнинг буюк ифодаси сифатида қаҳрамонлик эпоси юзага келди.

«Қаҳрамонлик эпосининг маҳобатли реализми реал ижтимоий воқеликни қаҳрамонлик идеализацияси формалаарида тасвирлайди. Шу билан бирга, қаҳрамонлар образи ва улар амалга оширган жасоратлар табиийлик чегарасидан бирмунча юқори бўлади. Шу маънода улар ажойиб-ғаройиб, қизиқарли, аммо ғайри табиий эмас, куйчининг субъектив уйдирмаси ва ижодий фантазиясига асосланган романтик фантастика бўлмайди. Қадимий қаҳрамонлик эпосида ажойиб-ғаройиблик мифологиянинг, халқ ишонч-этиқодининг реал элементи сифатида намоён бўлади...»¹

Қаҳрамонлик дostonлари бизгача соф ҳолида «Алпомиш» мисолида етиб келган.

Жангнома-dostonлар. Жангу жадаллар, тарихий ёки афсонавий урушлар ва бундай жанг эпизодларида қўшиш ва якка шахсларнинг жасоратларини тасвирловчи дostonлар жангнома-dostonлар деб юритилади. Жангномалар қаҳрамонлик дostonлари таъсирида феодализм даврида шаклланган. Агар бош қаҳрамон фаолияти қаҳрамонлик дostonларида яккама-якка олишувларда, баҳодирлик шартларини бажаришда намоён бўлса, жангномаларда турлитуман характердаги уруш эпизодларида кўрсатилади.

Хукмрон табақа ислом динини ҳарбий куч билан ёйган шахсларни халқ орасида тарғиб қилиш мақсадида жангнома формасидан фойдаланган. Натижада «Жангномаи Або Муслим», «Жангномаи Сайид Баттол Ғозий», «Жангномаи Амир Ҳамза» каби ислом динини зўрлик билан тарғиб этган шахсларнинг номи билан боғланган жангномалар юзага келган. Ўрта Осиёда кенг тарқалган жангномаларнинг қадимги намуналарига Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сини ва «Жангномаи Жамшид», «Қаҳрамони Қотил», «Хўшанг», «Тумарис» кабиларни кўрсатиш мумкин.

Ўзбек бахшилари репертуарида жангномалар ниҳоятда озчиликни ташкил этади. Уруғ, қабила ёки халқнинг мустақиллиги учун олиб борилган жанглари тасвирловчи

қадимги жангномалар («Тумарис» каби) замонлар ўтиши билан турли сабабларга кўра, эпик репертуардан тушиб қолган бўлиши мумкин. Бунинг ўрнига идеологик тазйиқ туфайли жанглар бирор халқнинг диний этиқодларини ғайри динлардан ҳимоя қилиш, ўз динини ўтказиш тарзида талқин этила бошлаган. Бироқ бахшилар репертуаридаги жангномаларда «муқаддас урушлар» умумий бир фондир, холос. Аслида эса, душманга қарши курашда мардлик ва жасорат кўрсатиш, она-ер дахлсизлиги учун кураш, эл-юртлар бирлиги, ватанпарварлик ва дўстлик каби олижаноб ғоялар куйланади. «Юсуф билан Аҳмад» ва унинг давоми бўлган «Алибек билан Болибек» дostonлари бунинг ёрқин мисолидир. Ҳар иккала дoston ватанпарварлик туйғулари, она-юрт соғинчи билан йўғрилган. Масалан, Юсуфнинг Ғузалшоҳ ҳузурида ўз юртини мақташи, асирдалигида турналар орқали диёрига салом йўллаши, Алибекнинг ўзга мамлакатларда бўлганида, Урганч элини қўмсаши эпизодлари ғоятда таъсирлидир, уларни тўлқинланмай ўқиш ва эшитиш мумкин эмас.

Тарихий дostonлар. Тарихда бўлиб ўтган воқеа ва ҳодисалар, айрим тарихий шахслар фаолияти асосида яратилган тарихий дostonлар бахшилар репертуарида бошқа дostonларга нисбатан жуда кам ўрин эгаллайди, тарқалиш доиралари ҳам ниҳоятда чегараланган. Уларда тарихий ҳақиқат билан афсона, факт билан бадий тўқима чатишиб кетган бўлади, яъни бундай асарларда конкрет тарихий воқеликка фольклорга хос равишда янги маъно берилади ва баҳоланади. Шу билан бирга, уларнинг темаси, образлари, ташиган ғоялари конкрет тарихий шароитдаги курашлар билан боғлиқдир.

Тарихий дostonлар тарихдаги конкрет воқеалар ва фактларни тасвирлаш характери, ҳужжатийлигининг даражаси жиҳатидан бир-бирларидан жиддий фарқ қилдилар. Уларни шу хусусиятига қараб: а) тарихий-қаҳрамонлик; б) тарихий-фантастик; в) тарихий-конкрет ёки янги дostonлар; г) автобиографик дostonлар каби ички турларга бўлиш мумкин. Тарихий-қаҳрамонлик дostonларининг энг яхши намуналаридан бири «Ойсулув» дostonидир.

Тарихий-фантастик дostonларга «Тулумбий», «Шайбонийхон» кабиларни киритиш мумкин. «Шайбонийхон» дostonида эпик воқелик ярим тарихий, ярим афсонавий характерга эга бўлса, «Тулумбий»да айрим тарихий шахс-

¹ В. М. Жирмунский, Х. Т. Зарифов. Узбекский народный героический эпос, М., ГИХЛ, 1947, стр. 378.

лар номидан бўлак ҳеч нарса қолмаган, яъни унда сюжет тарихий воқелик асосида эмас, балки ишқий-саргузашт планда ривожланади. Бундай дostonларда қачонлардир бўлиб ўтган тарихий воқеалар ва тарихий шахслар эпик баён учун умумий фон вазифасини ўтайди, холос. Халқ орасида эртак ва афсоналар ҳолида жуда кенг тарқалган «Хуршидой» қиссасининг иккинчи қисм сифатида «Шайбонийхон» дostonига киритилиши ва Шайбонийхоннинг ҳукмдорлик даври билан боғланиши ҳам шу билан изоҳланади.

Тарихий-конкрет ёки янги дostonларга XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошлари, хусусан, совет даврида бахшилар томонидан яратилган асарлар киради. Бундай дostonлар ўзларининг мустаҳкам тарихий асосларига, қаҳрамонларининг прототипларига эга. «Тўлғоной», «Намоз», «Маматкарим полвон», «Жиззах қўзғолони», «Мардикор», «Амир қочди», «Очилдов», «Ҳасан батрак» кабилар янги дostonларнинг энг яхши намуналари ҳисобланади. Аниқ фактлар ва ҳужжатларга асосланиш бундай дostonларнинг бош хусусиятидир.

Етакчи бахшилар репертуарида автобиографик асарлар ҳам муҳим ўрин тутаяди. Бундай дostonлар лирик-эпик характерга эга бўлиб, бахшилар ўзларининг ҳаёт ва ижод йўли асосида даврнинг муҳим воқеа-ҳодисаларини тасвирлайди. Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Таржимаи ҳол», Фозил Йўлдош ўғлининг «Қунларим», Ислон Назар ўғлининг «Бахтиёр авлодлар», Абдулла Нурали ўғлининг «Қунларим» каби дostonлари бунинг ёрқин намуналари дир.

Романик дostonлар. Ўзбек халқ бахшилари репертуаридаги дostonларнинг энг катта тури романик дostonлар дир. «Халқ романи», «романик» терминлари туркологияда шартли равишда қабул қилинган бўлиб, оғзаки яратилган ва оғзаки ижро этилган дostonлар гуруҳини билдиради. Бундай дostonларда севги романтикаси ва фантастик саргузаштлар халқ қаҳрамонини идеаллаштиришнинг янги методи сифатида намоён бўлганки, уларни Европадаги «халқ китоблари» билан аралаштирмаслик керак бўлади.

Ўзбек дostonчилигининг қаҳрамонлик эпоси ва жангномалардан кейинги янги тараққиёт босқичи — романик дostonлар феодализм даврининг ижтимоий-сиёсий муносабатлари билан боғлиқ бўлиб, уларнинг моҳиятини севги

можаролари, қўрқинчли саргузаштлар, эртакка хос фантастик воқеалар, шу билан бирга, ҳаётий ҳодисалар тасвири белгилайди. Кўтаринки ишқ туйғулари ва бу йўлдаги жасорат идеали бу тип дostonларнинг асосини ташкил қилади. Уларда улуғвор севги романтикаси билан унга эришиш йўлидаги фантастик саргузаштлар қаҳрамонлиги бирлашиб, чатишиб кетган.

Романик дostonларнинг сюжет схемалари ниҳоятда бир-бирига ўхшаш бўлиб, одатда қаҳрамон ғойибона ошiq бўлган гўзални излаб сафарга отланади, ажойиб-ғаройиб ҳодисаларни, машаққатли саргузаштларни бошидан кечиради, ғайри табиий кучлар билан тўқнашади, барча қийинчиликларни енгиб, ўз мақсадига эришади. Дoston воқеалари ҳашаматли саройларда, шовқинли бозорларда, сеҳрли боғларда, тилсимли қўрғонларда, ваҳимали ғорларда, қўрқинчли ер ва сув ости йўлларида кечади. Бироқ бу дostonларнинг ҳар бири композицион қурилиши, образлари, мотивларининг ишланиши, характери ва мазмуни жиҳатидан мустақилдир. Уларнинг ҳар бирининг ўзига хос специфик хусусияти бор.

Фантастик воқеалар, саргузаштлар гирдобиди мураккаб ижтимоий воқеликни унинг барча реал тафсилотлари, иқир-чикирлари ва қарама-қаршиликлари билан тасвирлаш романик дostonларга хос содда реализмни туғдиради. Ҳаётий-маиший характердаги бундай реалистик тематика халқ юмори ва дидактикаси хусусиятлари билан маҳкам боғлиқдир¹.

Лирик йўналишнинг биринчи планга чиқиши, тасвирнинг интим тус олиши, ёзма адабиёт таъсирининг сезилмас даражада уларнинг ички тараққиёти билан органик бирлашиб кетганлиги романик дostonлар услубини белгилайди, яъни романик дostonларда тасвирланган ижтимоий воқелик, янги темалар, янги формаларни ҳам келтириб чиқарган.

Романик дostonларнинг состави ниҳоятда мураккаб. Қаҳрамонлик дostonларида романик элементлар бўлганидек, романик дostonлардан қаҳрамонлик элементлари, жангномалар хусусиятлари ҳам мустаҳкам ўрин олган. Ҳатто бир дostonда бир неча тема барабар ишланган бўлиши мумкин. Шуларни ҳисобга олиб, бу тип дostonлар

¹ В. М. Жирмунский, Х. Т. Зарифов. Узбекский народный героический эпос, М., ГИХЛ, 1947, стр. 379.

ни: а) қаҳрамонлик-романик; б) ишқий-романик; в) маиший-романик дostonлар каби ички турларга бўлиш мақсадга мувофиқдир.

Қаҳрамонлик-романик дostonларда («Рустамхон», «Якка Аҳмад», «Гўруғли» туркумига кирувчи бир қанча асарлар) қаҳрамонлик йўналиши устун турса, ишқий-романик дostonларда («Қунтуғмиш», «Гўруғли» туркумининг сўнгги ҳалқалари) севги можаролари, саргузаштли воқеалар тасвирига алоҳида эътибор берилади¹. Маиший-романик ёки ижтимоий-маиший дostonларда («Соҳибқирон», «Орзигул», «Эрали билан Шерали» ва бошқалар) реалистик моментлар, мавжуд тузумдан ижтимоий норозилик кайфиятлари, маиший турмуш билан боғлиқ турли-туман тафсилотларни батафсил тасвирлаш етакчиликти қилади. Бундай дostonлар сюжети феодализм шароитида ўзининг реал заминига эга. Бу хил дostonларда халқимиз ва бахшиларнинг демократик қарашлари янада ёрқинроқ акс этган.

Китобий дostonлар. Ўзбек бахшилари репертуаридан мустаҳкам ўрин олган эпик асарларнинг махсус бир турини — классик поэзия намуналарининг бахшилар томонидан фольклорга хос равишда қайта ишланиши натижасида юзага келган ёки яратилиши жиҳатидан ёзма адабий манбага эга бўлган, шунингдек, бевосита ёзма адабиёт таъсирида яратилган асарлар — китобий дostonлар деб юритилади. Китобий дostonлар унга асос бўлган манбанинг характерига қараб, романик ёки қаҳрамонлик дostonлари хусусиятларини ўзида кам ёки кўп сақлаган бўлиши мумкин. Уларда соф фольклор дostonлари учун характерли бўлган қаҳрамонона жасорат, жангу жадаллардаги жанговарлик ниҳоятда суёт берилган, асосий ўринни ижтимоий ва оилавий ҳаётнинг тапқи шарт-шароитлари билангина келишма олмаган завқли, кўтаринки муҳаббат темасининг турли-туман кўринишлари эгаллайди.

Китобий дostonларнинг бир гуруҳи классик адабиёт намуналарининг бахшилар томонидан қайта ишланиши натижасида юзага келган. Масалан, «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Баҳром ва Гуландом» Алишер На-

¹ Бу нарсa «Малика айёр» ва «Равшан» дostonлари мисолида М. Саидов томонидан яхши кўрсатилган. Қаранг: М. Саидов, Ўзбек дostonчилигида бадий маҳорат, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1969, 48—51-бетлар.

воий дostonлари, «Юсуф ва Зулайҳа» шу сюжетдаги форсий ва туркий асарлар, «Рустами Дoston», «Шоҳнома», «Варқа билан Гулшоҳ», «Вомиқ билан Ўзро» форсчадан озарбайжончага қилинган таржималар асосида яратилган. Китобий дostonлар орасида яна шундай намуналар борки, уларнинг яратилишида асос бўлган манбани топиши қийин. Аммо асарнинг темаси, услуби, тасвир моҳияти китобий манбага асосланганлиги ва ёзма адабиётга яқин турганлиги аниқ кўрсатади. «Санобар», «Зевархон» каби дostonлар шундай асарлардан ҳисобланади.

Хоразм дostonчилигида, шунингдек, «Маликаи Дилором», «Тоҳир ва Зухра» каби бир қанча дostonларда оғзаки ва ёзма адабиётнинг жуда мураккаб формаларига, турли-туман адабий традицияларнинг ўзига хос равишда чатишиб кетганлигига дуч келамиз.

Китобий дostonларда қаҳрамонларнинг севги кечинмаларига алоҳида эътибор берилади. Қаҳрамон ёр учун ажойиб-ғаройиб саргузаштларни бошидан кечиради, ўз аҳволидан фиғон чекади, узун монологларда ҳижрон азобидан зорланади, ғайри табиий кучларга ёлворади, яъни қаҳрамон кечинмалари баъзан диний, баъзан ўта сентиментал моҳият касб этади.

Китобий дostonлар ана шу хусусиятлари билан ишқ-муҳаббат темаси асосий ўрин олган соф фольклор дostonларидан («Равшан», «Қунтуғмиш» каби) ажралиб туради.

Халқ дostonлари, унинг жанр хусусиятлари ва турлари ҳақидаги бу умумий фикрлар ўзбек эпоси жуда ҳам бой ва ранг-баранг эканлигини кўрсатиб турибди.

«АЛПОМИШ» ДОСТОНИ

«Алпомиш» дostonи қадимий қаҳрамонлик эпосининг ёрқин намуналаридандир. Эпик мазмуннинг қаҳрамонлик характерига эга бўлиши унинг бош хусусияти ҳисобланади. Чунки дostonнинг бутун моҳияти ва асосий йўналишини ана шу хусусият белгилайди. В. Г. Белинскийнинг таъкидлашича: «халқнинг гўдаклик замонларида унинг ҳаёти кўпроқ ботирликда, қаҳрамонликда ифодаланади». Шунинг учун ҳам қадимий қаҳрамонлик эпоси «халқнинг фақат гўдаклик даврларида..., унинг куч-қуд-

рати ва тоза фаолияти фақат қаҳрамонлик галабаларида кўринган замонлардагина пайдо бўлиши мумкин»¹.

Кўчманчилик ҳаёти ва патриархал-уруғчилик муносабатлари бир даража сақланиб келаётган замонларда яратилган, жамият ва инсон ҳаёти масалаларини ўзига хос реалликда — қаҳрамонлик ва гўзаллик ҳақидаги халқ идеаллари доирасида қуйлаган «Алпомиш» достони ҳам туркий халқлар патриархал ҳаётидаги «эпик босқич»нинг поэтик кўзгусидир. Достон бир қапча туркий ва улар билан яқин яшаган айрим туркий бўлмаган халқлар орасида жуда кенг тарқалган. Унинг ўзбек, қорақалпоқ, қozoқ версиялари достон ҳолида, тожик, олтой, татар, бошқирд, Ўрта Осиё араблари версиялари эртақ ва ривоятлар тарзида машҳурдир. Ўрта аср ўғиз эпосининг муҳим ёдгорлиги «Қитоби Дада Қўрқут» таркибидаги «Бамси Байрак» асари ўзининг сюжети ва композицион қурилиши жиҳатидан «Алпомиш» достонига жуда ҳам яқин туради.

Текиширишлар шуни кўрсатдики, «Алпомиш» достони ўзбек халқи орасида икки версия ва кўплаб вариантларда жуда кенг тарқалган. Совет даврида унинг вариантлари йигирма саккиз халқ бахшисидан ўттиз уч марта (тўла тексти, парча, мазмуни) ёзиб олинди. «Алпомиш» достонининг тўла вариантлари ёзиб олинган бахшилар орасида Фозил Йўлдош ўғли, Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан, Берди бахши, Бўри Содиқ ўғли, Бекмурод Жўрабой ўғли, Мардонақул Авлиёқул ўғли, Абдулла Нурали ўғли, Саидмурод Паноҳ ўғли, Умир Сафар ўғли каби етакчи достончилар бор. Достоннинг ёзиб олинган қўл ёзмаларининг асл нусхалари Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг фольклор архивида сақланади. Бу вариантлар орасида энг мукаммали, бадий жиҳатдан энг юксаги атоқли халқ шоири Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган нусха ҳисобланади. Унда шоирнинг юксак достончилик маҳорати тўла намоён бўлган. Фозил Йўлдош ўғли «Алпомиш» достонини бутун умр бўйи қуйлаб келган. Атоқли шоир Ҳамид Олимжоннинг образли ибораси билан айтганда, бу достон унинг шоирлик бешиги бўлган.

Достон яратилган давр ва унинг ғоявий мазмуни. Халқ огзаки ижоди асарларининг яратилиш тарихини белгилаш

¹ В. Г. Белинский Танланган асарлар, Ўздавнашр, Тошкент, 1955, 167—173-бетлар.

ниҳоятда қийин. Чунки улар огзаки ижро ва ижод давомида бизгача муайян ўзгаришлар билан етиб келган. Шунинг учун ҳам фольклор асарларининг яратилиш даврини белгилаганда, уларда тасвирланган асосий масаладан иккинчи даражалиларини фарқлаш, кейинги даврларда кириб қолган ғоя ва мотивларни ҳисобга олиш керак бўлади.

«Алпомиш» достонининг сюжет состави ва асосий мотивларига диққат қилсак, унда патриархал-уруғчилик муносабатлари ва шу ҳаёт тарзини тасвирлаш асосий ўрин тутади. Иккинчидан, унда айрим уруғ оқсоқолларининг ҳукмронликка интилишидан иборат ривожланмаган феодал муносабатлар тасвири ҳам мавжуд. Достонда акс этган бундай ижтимоий ҳаёт элементлари унинг яратилиш тарихини белгилаш учун муҳим аҳамиятга эга. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, патриархал-уруғчилик муносабатларининг емирила бориши ва феодализмнинг туғилиш жараёни ҳамма ерда бир вақтда ва бир хилда содир бўлган эмас. Бу ўтиш жараёни айрим ерларда ҳатто ўрта асрларгача ҳам давом этди. Достонда тасвирланган бундай ижтимоий ҳаёт тарзи ва ундаги бир қатор мотивлар таҳлили орқали Х. Т. Зарифов «Алпомиш» достони кўчманчи-чорвадор қўнғирот қабиласи орасида патриархал-уруғчилик муносабатлари емирила бошлаган даврда, мўғуллар истилосидан аввал, Сирдарёнинг қуйи оқимлари ва Орол денгизи атрофларида юзага келган, деган хулосага келди. Чиндан ҳам достон кўчманчи-чорвадор қўнғирот қабиласининг уруғ эпоси сифатида X—XI асрларда яратилди, дейиш мумкин. Қўнғирот қабиласининг турли территорияларга силжиши билан достон бошқа уруғ ва элатларга ҳам ўтиб, ҳар бир уруғ ва элатнинг эпик традициялари асосида қайта ишлана бориб, жуда кенг тарқалди, унинг яратилишида ота-боболари иштирок этган ҳар бир халқнинг «ўз» эпосига айланди. Қўнғирот уруғи бир қанча туркий халқлар, жумладан, ўзбеклар, қорақалпоқлар, қozoқларнинг этногенетик жараёнида муҳим ўрин тутганлигини ҳисобга олсак, бу масала янада ойдинлашади. Достоннинг ўзбек версияси XV асрнинг охири ва XVI асрнинг бошларида огзаки эпик анъанада «янгилашиш» жараёнини ўз бошидан кечирди ва тўла шаклланди. Бироқ унинг асоси, ундаги бир қатор мотив ва тушунчалар ниҳоятда қадимийдир.

«Алпомиш» достони қаҳрамонлик, мардлик, ватанпар-

варлик, турли элатлар ва халқларнинг биродарлиги, севги ва садоқат, оила мустаҳкамлиги ва уруғ бирлигини куйловчи улкан эпосдир. Достон қўнгирот уруғи бошлиқлари — ака-ука Бойбўри ва Бойсариларнинг фарзандсизлиги тасвири билан бошланади. Унда бўлажак қаҳрамонлар — Алпомиш ва Барчинларнинг ажойиб-ғаройиб ҳолатларда туғилиши, Алпомишнинг баҳодирона ёшлиги ва биринчи бор паҳлавонлик кўрсатиши, Бойсарининг Бойбўридан аразлаб қалмоқ элига кўчиши, қаҳрамоннинг ёрини олиб келиш учун ўзга мамлакатга сафари ва Қоражон билан дўст туғилиши, рақиблари — қалмоқ алплари билан ёнма-ён туриб, Барчиннинг шартларини бажариши ва ёрини олиб ўз элига қайтиши, қайнатаси Бойсарини қутқариш учун иккинчи марта сафар қилганда, етти йил тутқинда қолиши, асирликдан оти Бойчибор ёрдамида қутулиб, ўз элига хотини Барчиннинг зўравон Ултонтоз билан бўлаётган тўйи устига келиши ҳамда рақибини енгиб, ўз ҳокимиятини ўрнатиши воқеалари тасвирланади.

Севимли ёр, оила ва шу билан боглиқ равишда янги типдаги уруғ бирлиги учун кураш ҳамда бунга тўсқинлик қилувчи барча қора кучларни енгил «Алпомиш» достонининг асосий ғоявий мазмунини ташкил этади. Чунки достонда қўнгирот қабиласида патриархал-уруғчилик муносабатлари емирила бошлаган бир давр ижтимоий воқелиги тасвирланади. Жамият тараққиётининг бу босқичида ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши патриархал оиланинг емирилиши ва моногам оиланинг ташкил топишига олиб келади. Моногам оиланинг вужудга келиши прогрессив ҳодиса бўлиб, патриархал-уруғчилик жамияти асосларини бўшаштиради. Ана шу прогрессив ҳолат «Алпомиш» достонининг ғоявий йўналишини белгилайди. Достонда тасвирланган даврда ҳали ижтимоий гуруҳлар бир-бирларидан кескин ажралиб чиқмаган, синфий зиддиятлар кучаймаган эди. Бу даврда жамиятнинг ижтимоий муносабатларида синфлар ва улар ўртасидаги кураш марказий ҳамда етакчи масала бўлмай, балки қабила оқсоқоллари, уруғ бошлиқлари ва уларнинг қабила ҳаётида ўйнаган роли муҳим эди. Шунинг учун ҳам эпос қаҳрамонлари умумқабила манфаатлари учун курашадилар ва шу манфаатлар билан яшайдилар. Эпос қабила оқсоқоллари, уруғ бошлиқлари, шу жумладан, Бойбўри, Бойсари ва бошқаларга эксплуататор синф вакиллари сифатида қарамайди, уларга шу хилда баҳо бермайди.

«Алпомиш» достонида халқимизнинг қаҳрамонлик ҳақидаги идеаллари, мардлик туйғуси ёрқин тасвирланади. Достонда ёрга эришиш учун мард бўлиш ва душманга қарши курашиш керак, деган ғоя бўртиб туради:

Оқ кировка, олтин совут кияман,
Бор кучимни билагимга жияман,
Олмос олсам, қирмизи қон қуяман,
Ғанимларнинг танасини уяман,
Қарчиғайман, душман бошин қияман.
Эсим олса, бўтадайин бўзлайман,
Душман кўрсам, кесиб бағрин тузлайман,
Аслим шерман, ўзим йўлбарс излайман.

Достонда қаҳрамонлик, жасурликни улуғлаш, мардлик туйғулари ватанпарварлик идеяси билан узвий боғланган ҳолда тасвирланади. Достон қаҳрамонлари ўн олти уруғ Қўнгирот эли. Бойсин-Қўнгирот диёри билан маҳкам боғлангандир. Улар қаерда бўлмасинлар, шу эл, шу диёрнинг ғам-аламига шерик бўладилар, шу эл, шу диёр соғинчи билан яшайдилар. Достон қаҳрамонларининг ўз қабиласи, халқи ва юртига бўлган ватанпарварлик ҳислари, хусусан, достоннинг иккинчи қисмида ўқувчини тўлқинлантирарли даражада тасвирланган. Бу ҳиссиёт қаҳрамоннинг тутқинлик даврида ғоз орқали ватанига салом йўллашида, Барчин, Қалдирғоч, Ёдғорларнинг ҳижроп алами тасвирида, қаҳрамоннинг йўлдаги учрашувлари эпизодларида янада ёрқин акс этган. Умр бўйи туғилиб ўсган юртини, халқини севган Алпомишдаги бу ҳиссиёт етти йиллик асирликдан кейин она тупроққа қадам қўйганда янада юқори нуқтага кўтарилади, ватани, эли ҳақида турли ҳаёлларга боради:

Асқар тоғи туманмикан,
Мен билмайман бу йўлларда,
Ота-энам омонмикан,
Қўрганим йўқ Қўнгирот эли,
Қадимгидай замонмикан?..
Тоққа чиқиб шундай қараб турибди,
Ёйлаб ётган Бойсин юртин кўрибди.
Элатини кўриб кўнгли бузилди,
Кўздан ёши мунчоқ-мунчоқ тизилди.

Достонда элу юртга муҳаббат мотивлари уруғ бирлиги ғояси билан бирлашиб кетади. Ажралиш қабила аъзолари бошига оғир кулфатлар келтиради. Барчин, Қалдирғоч, ҳатто Бойсарининг ўзи ҳам ўзга мамлакатда хор-зор бў-

лишларини такрор-такрор айтадилар. Достоннинг ҳар иккала қисмида ҳам Алпомишнинг Барчинга уйланиши қўнғирот уругининг янгидан бирлашишига олиб келади. Демак, Алпомишнинг никоҳ учун, оила учун — «ўз уйи» учун кураши қонуний равишда қўнғирот уругининг янада мустаҳкамлашиши, янги тинда қайтадан бирлашиши учун кураши ҳамдир. Достонда бу кураш қаҳрамонлик ва мардлик, инсонпарварлик ва ҳурлик, ватанга ва халққа муҳаббат, турли элатлар ҳамда қабилаларнинг инсоний ҳуқуқ учун курашда дўстлиги ва ҳамкорлиги ғоялари билан узвий боғлиқ равишда тасвирланади.

Достоннинг асосий образлари. «Алпомиш» достонининг бош қаҳрамони саҳроий баҳодир, қўнғирот уругининг умиди ва ишончи Ҳакимбек — Алпомишдир. У меҳнатқаш халқнинг қаҳрамонлик кучларини ўзида мужассамлаштирган, ёвузлик ва ёмонликнинг ашаддий душмани, эл-юрт фаровонлиги йўлида мардликлар кўрсата олган баҳодир, халқ эпосининг қўйма образидир.

Қадимги даврлар ва ўрта асрларда инсон беқиёс куч-қудрат эгаси ҳисобланган, чунки ўша шароитда одамларнинг ижтимоий ҳаёти ва табиат стихияларига қарши курашларида жисмоний куч ҳал қилувчи роль ўйнаган. Шунинг учун ҳам барча халқларнинг қаҳрамонлик поэзияларида ҳар ишга қодир паҳлавонлар, яккама-якка олишувларда ғолиб чиққан баҳодирлар, ваҳимали аждар ва девларни маҳв эта оладиган ботирлар, тиш-тирноғигача қуролланган, лак-лак душман қўшинини ёлғиз ўзи енгган алплар образлари яратилган. Алпомиш ҳам худди шундай жисмоний жиҳатдан бақувват, маънавий етук идеал қаҳрамондир.

Достонда Алпомишнинг куч-қудрати, баҳодирлик салоҳиятини тасвирлашга алоҳида эътибор берилган. У етти ёшида бобоси Алпинбийдан қолган ўн тўрт ботмонлик сари ёйдан отиб, Асқар тоғининг чўққисини учириб юборганлиги учун ҳам али аталади. Яккама-якка олишувда Қултой ва Қоражондан ғолиб чиқади. Алпомишнинг куч-қудрати Барчин шартларини ғолибона бажаришда, унга талабгор қалмоқ алплари билан олишувларида, айниқса, яққол намоён бўлади. Достонда қалмоқ алплари гротеск приёми ёрдамида ўта муболағали тасвирланган. Гротеск приёми — образнинг ташқи қиёфасини кучли муболағалар билан ўта хунук, ғайри табиий, кулгили қилиб кўрсатиш — қаҳрамон қаршисида турган ёвуз кучни бўрт-

тириб, ваҳимали важоҳатда гавдалантириш имконини берган. Масалан, уларнинг ташқи қиёфаси қуйидагича ёритилади:

Шомурти ёқалаб ҳар ёққа кетган,
Ичида сичқонлар болалаб ётган,
Издан тушган пишак олтойда етган.

Одам тушмас унинг айтган тилига,
Беш юз қулоч арқон етмас белига.

Бу қалмоқдир қалмоқларнинг равиши,
Оҳ урса оламини бузар товуши,
Тўқсон молнинг терисидан ковуши.

Қаҳрланса тошни ёрар қаҳари,
Тўқсон норнинг гўшти бўлмас наҳори,
Ҳар изига кетар анча баҳори.

Олтмиш қари олачадан қалпоғи,
Тўқсон қўйнинг терисидан телпағи.

Тўрт юз тўқсон қулоч қўлда ҳассаси,
Сарҳовуздан катта эди косаси,
Шуни билан ўн саккизта напаси,
Тўқсон қари бўздан бўлган киссаси.

Достонда Алпомиш ва Қоражон ана шундай важоҳатдаги кишиларга қарши курашади. Достончи алпларнинг бесўнақай, айни ҳолда забардаст қиёфаларини тасвирлаш орқали, бир томондан, уларнинг Барчинга лойиқ эмасликларини таъкидласа, иккинчидан, Алпомиш ва Қоражоннинг жисмоний куч-қудратини яққол кўрсатади.

Алпомиш кимга қарши ва нима мақсадда курашаётганлигини жуда аниқ билган, гуноҳсиздан гуноҳқорни фарқ қила оладиган қаҳрамондир. Унинг олижаноблиги ҳам шундадир. Бу нарса ўз юртига тинч кўчиб кетаётган қўнғиротликларнинг устига қалмоқ шоҳи Тойчахон лашкар тортиб келганда, унинг Қоражонга айтган сўзлари тасвирида яққол кўзга ташланади:

Хаёлингга бошқа гаплар келмасин,
Бу сўзим шаънингга номард бўлмасин,
Қасд қилма, бек дўстим, қалмоқ ўлмасин...
Булар эмас бизга келиб гуноҳқор,
Қалмоқшоҳ амрини тутган кўп аскар.

Шундай олижаноб, садоқатли, зукко, мард ва баҳодир йигит, ўта забардаст тўқсон алпнинг қаршилигини син-

дира олган пахлавон куч-қудратда ўзидан жуда паст, маънавий тубан Сурхайил мастоннинг найранги билан етти йиллик тутқунликда қолиб кетади. Бунда Алпомиш характерининг яна бир қирраси намоён бўлади. У — ғу-рурли, боладек содда, ўта ишонувчан ва софқўнгил йи-гит.

Достоннинг иккинчи қисми маиший ҳаёт деталларига бойлиги, реал эпизодларни кенг қамраб олганлиги билан ажралиб туради. Достончи етти йиллик тутқунликдан кейин Алпомишнинг ўз юртига қайтишида уни қариндош-лари, чўпонлар, йилқичилар, қарвонлар, турли тоифадаги кишилар билан учраштириш орқали юртидаги аҳвол би-лан таништиради, одамларнинг қаҳрамонга ва унинг ра-қибби Ултонтозга муносабатини яққол гавдалаптиради. Бу эпизодлар Алпомишни идеал қаҳрамон ва «табиий инсон» сифатида ҳар жиҳатдан характерлаб беради. Йўлдаги учрашувларда Ултонтознинг зўрлик билан Барчинни олиш учун тўй қилаётганлигини билган Алпомиш тарбиячиси Қултой қиёфасида тўйхонада бўлади. Золим рақиб томо-нидан камситилган ва ўғли ҳажрида алам тортаётган ота-онасига ҳамдардлик қилади, хўрланган, ўлим билан қўр-қитилган ўғли Ёдгорнинг бошини силайди, Ултонтозга хушомадгўй баковул ва ошналарнинг таъзирини бера-ди, ўлан айтишади ва ўзининг куч-қудратини, Барчин-га ҳамда оиласига содиқлигини яна бир бор намоёниш қилади.

Алпомишнинг тутқунликдан кейинги хатти-ҳаракат-ларидан шу нарса маълум бўладики, унинг Ултонтозга қарши кураши қаҳрамоннинг узоқ муддатли тутқунлик даврида ўз ватанида ҳокимиятини зўрлик билан тортиб олиб, хотини Барчинни олмоқчи бўлган зўравон — узур-патор шоҳга қарши ўз ҳокимияти, ўз оиласи учун олиб борган қаҳрамонлик курашидир.

Алпомишнинг ёри Барчин, синглиси Қалдирғоч, дўсти Қоражон, ота-онаси ва қайнатасига нисбатан илиқ муно-сабатларида, машҳур йилқичи, қадрдопи ва тарбиячиси Қултой билан ота-бола, чўпон Кайқубод билан дўст ту-тиниши тасвирида унинг чин инсоний сифатлари яққол намоён бўлган. Шундай қилиб, бу яхлит ва монументал образда идеалдаги забардаст пахлавон билан узоқ кеч-мишдаги инсон эпосга хос уйғунлашиб, унда халқимиз-нинг мардлик туйғуси, ижтимоий адолат ҳақидаги эзгу ниятлари мужассамлашган.

Достоннинг етакчи образларидан яна бири Барчиндир. Барчин ўзбек эпосида ҳар томонлама мукаммал ишлан-ган аёл образи ҳисобланади. Ватан ва оилани севиш, халққа ва қариндошларига ҳурмат, мустақиллик ва жа-сорат бу образнинг ички мазмунини ташкил қилади. У оқила, тадбирли аёл сифатида ижтимоий ҳаётда эркак билан аёлни тенг деб билади. Шунинг учун ҳам қалмоқ элига кўчишга аҳд қилган отаси Бойсарига насихат қил-маганлиги учун онасидан ўпкалайди:

Хўжа келса чиқар мурид назир,
Хотин бўлмасмикан эрнинг вазири?!
Эр деганнинг ақли олмас бўлурми,
Алдаб-сулдаб йўлга солмас бўлурми?!
Бой отамман бий бобомга не бўлди?!

Душманларнинг «қирқ мингини бир деб санаб қириш-га» тайёр турган жасур Барчин образида қаҳрамонлик эпосларига хос ботир қиз («алп қиз») ҳақидаги тради-цион тушунча ҳам ўз ифодасини топган. Ундаги жасур-лик, мардлик ва дов юраклик, ўз куч-қудратига ишониш Тойчахон алилари зўрлик билан олиб кетмоқчи бўлган эпизодларда яққол гавдаланади. «Мунглуқ дема, мен ке-сарман бошингни» тезиси бутун эпик биографиясини белгилаган Барчиннинг қуйидаги сўзларини тўлқинлан-масдан эшитиш мумкин эмас:

Хабар етса эр Алпомиш келмасми,
Қалмоқларга қиёмат кун солмасми,
Армон билан сендай аллар ўлмасми,
Ҳолинг билиб тўғри юрсанг бўлмасми?!
Сўз айтувчи сенга мендай муштипар,
Билсанг мен ҳам, қалмоқ, сенга баробар.

Бу мисраларда Барчиннинг ўз кучига нақадар ишон-ганлиги ёрқин ифодаланган. Унинг жисмоний салоҳияти қалмоқ пахлавони Қўкамап билан яккама-якка олишув лавҳасида маҳорат билан куйланади.

Барчин фақат жасур ва дов юрак бўлиб қолмай, қўли-ни тутмоқчи бўлган йигитдан ҳам салоҳият ва баҳодир-ликни талаб қилади. Бу жиҳатдан унинг Алпомиш ва тўқсон али олдига тўрт шарт (ёй тортишини, минг қадамдан танга пулни уриш, пойга, курашда тўқсон ални йиқиш) қўйиши характерлидир. Қаҳрамонлик ва мардликни та-ранным этувчи Барчин шартлари дostonда ниҳоятда ба-

дий гўзал тасвирланган. Унда шоирнинг традицион мисралар («От чопса гумбурлар тоғнинг дараси, Ботирни ингратар найза яраси»), доимий эпитетларни («қирағай, нор билакли») ўз ўрнида қўллаши, турли-туман қофиялар-системасидан (дараси, яраси, тўраси, ораси; тиздирса, суздирса, ўздирса; билганга, келганга; солганга, қолганга, полвонга; урганга, мерганга; чиққанга, йиққанга ва ҳоказо) моҳирлик билан фойдаланиши, катта поэтик босим билан таъмииланган мисралар («Зоғ ҳам бўлса қўна берсин гулшанга») тўқий билиши, соддалик ва лаконизмга интилиш дostonнинг тингловчи ва ўқувчига таъсир кучини оширган.

Фозил шоир халқнинг бой бадиий тажрибасини, турмушдаги энг майда икир-чикирларни ҳам жуда яхши билади, ҳар бир детални чуқур мушоҳада қилади ҳамда ўз ўрнида қўллайди. Шунинг учун ҳам Барчин шартлари шунчаки тавсифлаб қўйилмайди, балки у поэтик образларда кўрсатилади.

Бу шартларнинг бажарилишида Барчин бевосита бўлмаса-да, билвосита иштирок этади. У курашда Кўкалдош-ни йиқитишга қийналган Алпомиш-ни мардликларга ундайди. Унинг қур, ҳайт деб қичқиришини эшитган Алпомишнинг оти Бойчибор пойгада ўзиб, биринчи бўлиб маррага етиб келади.

Илиқ лиризм, чуқур ички ҳаяжон, Алпомишга ва унинг жанговар йўлдоши Бойчиборга самимият билан тўлиб-тошган Барчин монологи дostonда юксак бадиий куч билан жаранглайди.

Барчин образи узоқ кечмиш ижтимоий ҳаётида ўзининг реал илдизларига эга. Патриархал-уруғчилик жамиятида, чорвадор-қўчманчилик ҳаётида хотин-қизларнинг оила ва турмушда нисбатан мустақил аҳволда бўлишлари, уларнинг дастлаб эркаклар билан баробар, кейинроқ айрим ҳолларда урушлар ва жангу жадалларда иштирок этишлари баҳодир қиз эпик образи яратилишининг реал шарт-шароитлари ҳисобланади. Бунда «Алпомиш» дostonидаги Барчиннинг жанговарлиги тасвирланган лавҳалар, баҳодирлик тортишувлари (Барчин шартлари) шу асар яратилган ва қўйланиб келган даврларда ҳам реал никоҳ урф-одатлари, турмуш ҳодисаси экан, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Бу — узоқ кечмишда ўзининг реал илдизларига, тарихий заминига эга бўлган, кейинчалик традицияга айланган эпосдаги поэтик мотив бўлиб,

халқ қаҳрамонини идеаллаштириш ва унинг жисмоний куч-қудратини синаш воситаси сифатида хизмат қилади.

Шундай қилиб, Барчин жанговар, баҳодир, алп қиз, «мактаб жўраси» Алпомишга садоқатли ёр, оила ва уруғ номуси учун актив курашувчи она образидир. Бу образда меҳнаткаш халқнинг хотин-қизларга нисбатан самимий муносабати, жуда катта эъзоз ва ҳурмати мужассамлашган, аёллар юксак инсоний қудрат ва шон-шарафга эга эканлиги барала қўйланган.

Дostonда Барчин образини янада тўлдириб келувчи образлардан бири Қалдирғочдир. Қалдирғоч Бойбўри яшириб қўйган Барчиннинг хатини топиб, акасига маълум қилиш эпизоди билан дostonга кириб келади. Шу эпизоддаёқ узоқ сафарга отланишга унча бўйни ёр бермаган Алпомиш-ни қаҳрамонликларга ундаган Қалдирғоч образида унинг Барчинга нисбатан ҳурмати, чуқур маънавий дунёси, оқ кўнгил ва соф диллиги, акасига, қариндош-уруғларига меҳру шафқати ёрқин ифодаланган. Дostonда қалмоқларнинг қўлида талашда қолган Барчинни қутқариш учун сафарга отланган Алпомишга насихат ҳам Қалдирғоч тилидан берилиши бежиз эмас:

Бир нечук номардга кўнгил бермагин,
Нодон кўнглинг ҳар ҳаёлга бўлмагин,
Кўп яшагин, кўп йилгача ўлмагин,
Йўлда номардларни ҳамроҳ қилмагин.

Қалдирғочнинг ички олами, унинг янгаси Барчин, жияни Ёдгор, акаси Алпомишга меҳрибончилиги дostonнинг иккинчи қисмида янада ёрқин жаранглайди. Ултонтоз томонидан туябоқар қилиб қўйилган Қалдирғоч тутқуиликдаги акасини катта умид билан кутади, ҳақсизликка, ўз уруғдошларининг камситилишига қарши кескин норозилик билдиради. Унинг алами, камситилиши тасвирида ўтмиш замондан, фалакдан шикоят оҳанглари жаранглайди:

«Ҳала» дейман, манглаймдан кун ўтди,
Мени тақдир шундай қулфатга элтди,
Бадбахт қулла-р мени чўлда хор этди,
«Ҳала» дейман, товонимдан ер ўтди,
Фалак жабри менинг бағримни йиртди.

Барчин ва Қалдирғоч образлари «Алпомиш» дostonида ҳар жиҳатдан мукаммал ишланган. Бу нарсга атоқли совет

олими С. П. Толстовнинг хотин-қизлар ўзбек халқ эпосида асосий ўрин тутди, деган фикрини яна бир бор тасдиқлайди.

Достонда ўзбек Алпомиш билан қалмоқ Қоражоннинг дўстлигини тасвирлаш муҳим ўрин тутди. Бу дўстлик қаҳрамонона дўстлик даражасига кўтарилган. Алпомиш қалмоқ ерида пайдо бўлар экан, Қоражон билан биринчи марта учрашувида улар ўртасида аччиқ айтишувлар — хийла қадимий, шу билан бирга чорвадор-кўчманчилик ҳаёти учун бағоят характерли бўлган, халқ поэзиясида ижобий маънода кўп қўлланадиган кўчма маънодаги символлик топишмоқли иборалар ишлатилган савол-жавоблар бўлиб ўтади. Бу диалогларда паҳлавонлар учрашувига хос бўлган дўқ-пўписа, бир-бирига даҳшат солиш, бир-бирини қўрқитишга уриниш каби ҳолатлар ёрқин тасвирланган:

— Кўкқамиш кўлидан суқсур учирдим,
Суқсурни излаган лочин бўламан,
Боғларим зумратдан, чангалим нўлат,
Бойсиқдан қўйилган шўпқор бўламан.
Бойлигидан бедов отни бойлаган,
Танқа тайлаб Олатоғни ёйлаган,
Қамбағали қирқ минг ғала ҳайдаган,
Шул ғалада бизнинг бир моя келган,
Моянинг йўқчиси, нори бўламан.
— Учирган суқсуринг Ойкўл қўнибди,
Тўқсон ғажир ўртага олиб турибди.
Еш ўғлонсан, бекор ҳалак бўласан,
Ғажирлар иложин қандай қиласан?!
Лоф уриб сен ҳам менга қарадинг,
Моячам деб сўнгра мендан сўрадинг,
Сўрадинг, моянгдан дарак берайин,
Минг беш юз тиллали овсар бошида,
Кўрдим тўқсон алпнинг той-талошида...

Халқимизнинг жуда қадимий тушунчаларига бориб тақаладиган бундай кўчма маънодаги иборалар ишлатилиши достончининг ўзи яшаб турган муҳитни атрофлича очишига имкон берган. Бу поэтик образлар бевосита ҳаётдан, кўчманчи-чорвадор халқнинг турмуш шароитидан олинган. Зотан, қаҳрамонлик эпосида баҳодирни норга, лочинга; баҳодир қизни суқсур, мояга; қаҳрамон рақибини эса ғажирга ўхшатиш характерли бир ҳол бўлиб, муҳим поэтик атрибут сифатида хизмат қилади.

Алпомиш ва Қоражон дўстлиги бутун достон давомида чуқурлашиб, кенгайиб боради. Достондаги турли-туман

ёрқин ва такрорланмас эпизодларда Қоражон образи ҳар томонлама очилади. Алпомишдаги чинакам инсоний фазилатлар, зулм ва разолатга қарши кураш Қоражонни тобора унга яқинлаштиради. У адолатсиз ва золим Тойчахонга хизмат қилишдан воз кечади, қалмоқ паҳлавонлари билан бўлган курашда Алпомиш томонида туради, Барчинни олмоқчи бўлган алпларга, жумладан, ўз акаларига қарши курашади. Қоражон ҳар қандай бало ва офатларга қарамай, қўнғиротликларни, баҳодир дўсти Алпомишни ҳимоя қилади. Адолат ва ҳақиқат, озодлик ва тенглик, инсон ҳуқуқи ва номуси учун курашади.

Зулм ва адолатсизликка қарши кураш Алпомиш ва Қоражон дўстлигини янада мустаҳкамлайди. Эпик анъана бўйича Қоражон қўнғиротликлар билан бирга қаҳрамоннинг юртига келади. У ерда қизғин ва самимий кутиб олинади. Алпомишнинг ота-опаси Қоражонни ўғлим, дея меҳру шафқат билан қаршилайди:

Фарзандини хон Бойбўри кўрибди,
Болам деб икковин бирдай билибди...
Барчинни онкелган элнинг тўраси,
Келиб қолди оқ сут берган энаси.
Қоражон икковин бирдай сўради.

Этнографик адабиётлардан шу нарсга маълумки, қадимги замонларда ака-ука, дўст тутиниш ўша оиллага аъзо бўлишни билдирар ва оила орқали уруққа қабул қилинар эди. Достонда Алпомиш ва Қоражон дўстлиги орқали узоқ кечмишдаги ака шу турмуш ҳақиқатининг поэтиклашган ҳолатини кўрамыз. Чиндан ҳам достонда Алпомиш билан Қоражон ўртасидаги дўстлик ҳаққоний ва ҳаяжонли эпизодларда санъаткорона куч билан тасвирланган, катта инсоний дўстлик даражасига кўтарилган. Шундай қилиб, Қоражон образида турли эл-элатлар орасидаги дўстлик ва қардошлик куйланган, олижапоб инсоний фазилатлар — дўстга садоқат, ваъдага вафо ва қатъийлик улугланган.

Алпомишнинг содиқ ёрдамчилари ва маслаҳатгўйлари Қултой, Кайқубодлар достонда муҳим ўрин тутган. Бу образлар орқали достоннинг демократик ва реалистик асослари янада кенгайтирилган.

Қултой Бойбўри хонадонининг тенг ҳуқуқли аъзоси, машҳур отбоқар, Алпомишнинг тарбиячиси ва қадрдопи-

дир. Шунинг учун ҳам Алпомиш унга «бобо», «ота» деб мурожаат этади:

Кетсин мендан оху войим,
Обод бўлсин манзил-жойим,
Дуо қилгин, қиблагойим,
Отам Қултой, хуш қол эйди.

Алпомиш етти йиллик тутқунликдан кейин «фарзандимдан айрилдим» деб йиғлаб турган Қултойга дуч келади ва ўзини тапситмай, йиғлагани сабабини сўраганда, Қултой шундай жавоб беради: «Менинг йиғлаганим — ўғлим эмас эди, Бойбўрининг ўғли эди. Икковимиз қадрдон эдик, билмаганлар Алпомиш Қултойнинг ўғли дер эди, билганлар Қултой Алпомишнинг қули дер эди... Шу эсимга тушиб йиғлаб туриб эдим». Достонда бутун қўнғирот уруғи кутаётган хушxabар — Алпомишнинг элига қайтиш хурсандчилиги худди шу Қултой тилидан баён этилади:

Бу кун қадр кечалари,
Боғдачилар гулчалари,
Қўнғирот элининг баччалари,
Чувулла, Алпомиш келди...

Буларнинг барчаси Қултойнинг Бойбўри хонадовидида катта мавқега эга бўлган оқсоқол, доно маслаҳатгўй, қийин пайтларда қаҳрамоннинг муносиб ёрдамчиси эканлигини кўрсатади.

Ўзбек халқ эртаклари ва достонларида қаҳрамоннинг мусофирликда камбағал киши билан дўстлашуви муҳим ўрин тутади. У қийин пайтларда қаҳрамонга ёрдамга келади ва қаҳрамон асирликдан қутулгач, золим хон ўрнига уни подшоҳ қилиб кўтаради. «Алпомиш» достонидида чўпон Кайқубод худди шундай хусусиятларга эга бўлган образдир.

Кайқубод қаҳрамоннинг оқ қўнғил, содда, шу билан бирга, қўлидан ҳар иш кела оладиган, ўта топқир ёрдамчисидир. Барчин учун қалмоқ юртига бораётган Алпомиш биринчи марта у билан учрашади. Чўпон Кайқубод ўзини Бойсари оиласининг тенг ҳуқуқли аъзоси ва унинг энг яқин кишиси, деб ҳисоблайди. Шунинг учун ҳам Алпомиш «сизнам» деб яхши кутиб олади. Достонда Кайқубод билан боғлиқ эпизодлар ҳаётий, комик, самимий юмор билан сўғорилган. Кайқубод Тойчахон қизи Товканинг

«қалини» сифатида ўзи боқиб юрган қўйлардан Алпомишга ташлаб туради, чунки қаҳрамон зиндондан чиққач, шоҳ қизини олиб боришга ваъда қилади. Бу эпизодлар шу даражада комик ситуацияларда кўрсатиладики, бунда Кайқубод устидан кулиш эмас, балки унинг соддалиги, олижаноблиги, виждонлилиги хайрихоҳлик билан таъкидланади. Бу жиҳатдан Кайқубоднинг ўғриликка бориш эпизоди характерлидир. Бунда, бир томондан, умрида ҳеч маҳал ўғрилик қилмаган софдил Кайқубодга самимият, унинг ҳолига ачиниш туйғулари ифодаланса, иккинчидан, ҳар хил авлиё, пирларга қарши порозилик сезилади:

Кўзидан тўктириб селоб нуруни,
Укасини йиқай Жалтанг пирини!
Оҳ урганда хаста қўнғилни хушлади,
Ғанимга дуч бўлмай, сирим фошлади,
Жалтанг дедим, бу қудуққа ташлади.
Мундан булак ўғирликка келмайман,
Жалтанг пирни сира пирим демайман.

Кайқубод қийин пайтда Алпомишга ёрдамга келиб, унинг асирликдан қутулишида муҳим роль ўйнайди. Ўз навбатида Алпомиш зиндондан чиққач, золим ва адолатсиз Тойчахон ҳамда унинг қўшинини тор-мор келтириб, дўсти чўпон Кайқубодни қалмоқ юртига хон кўтаради, илгари севгани — Тойчахоннинг қизи Товкага уйлантиради. Кайқубод образида халқимизнинг адолатли шоҳ ҳақидаги орзулари, демократик ва гуманистик ўй-фикрлари мужассамланган.

«Алпомиш» достонидида Алпомиш, Барчин, Қалдирғоч, Қоражон, Қултой, Кайқубод, Бойбўри, Бойсари ва бошқа ижобий кучлар Тойчахон, Сурхайил, Ултонтоз, Кўкалдош, тўқсон алп каби ёмонлик оламини ўзида мужассамлаштирган салбий кучларга қарши кураш олиб борадилар.

Тойчахон — қалмоқ шоҳи, ўтакетган золим ва зўравон, шу билан бирга, Сурхайил ва тўқсон алп қўлида қўғирчоқ. У тўқсон алпга Барчинни тортиб олиш учун изи беради, очиқ майдондаги тенг курашда енгилгач, тинчлик билан ўз юртларига қайтиб кетаётган қўнғиротликлар устига лашкар тортади. Унинг айби билан икки марта қонли уруш бўлади ва ҳар гал Алпомишдан енгилади. Тойчахоннинг маҳв этилиши ёмонлик оламининг маҳв этилишидир. Шунинг учун ҳам достонда унинг хатти-ҳаракати кескин қораланади.

Достондаги салбий типлардан яна бири Сурхайилдир. У — тинчлик ва осойишталикни бузувчи, кишиларга доим ёмонлик истовчи шахс. Қалмоқлар билан қўнғиротликлар ўртасидаги қонли урушларга шу кампир сабабчидир. Унинг ҳийласи билан асир тушган Алпомишнинг қирқ бир йигити ўлиб кетади, Алпомиш эса етти йиллик тутқунлик азобини тартади. Сурхайил образида ҳукмрон табақанинг манфаати учун хизмат қилувчи айёр, ҳийлагар, ярамас хулқли кишилар фош этилади.

«Алпомиш» достонида муҳим ўринни солим Ултонтоз ва унга қаҳрамоннинг мупосабати эгаллайди. Ултонтоз Алпомишнинг ўғай укаси, Бойбўрининг Бодом чўридан бўлган ўғлидир. Шу нуқтаи назарда у Бойбўри мол-мулкида муайян ҳуқуқларга ҳам эга. Шунинг учун ҳам Алпомиш Қўнғиротдалигида уни таҳқирламаган, Бойбўри оиласининг аъзоси сифатида ҳурмат қилган. Қаҳрамон зиндондалигида Ултонтозни Бойсинни идора қилишга, уруғ бошлиғи бўлишга ҳақли, деб ўйлайди. Шунинг учун ҳам Алпомиш ғоз орқали Ултонтозга ҳам салом йўллайди, Кашалга излаб борган Қоражондан у ҳақда сўрайди. Аммо Ултонтоз қаҳрамон ўйлаганча бўлиб чиқмайди. У узурпатор бўлиб, қонуний ҳукмдор — Алпомишнинг ҳокимиятини тортиб олувчи, ўзини ўзи бий сайлаган солим ва зўравон. Алпомиш йўқлигида Бойсин-Қўнғиротга ўзини хон эълон қилиб, ифлос ишларни амалга оширади, қаҳрамоннинг қариндошларини, уруғни хўрлайди, хотини Барчинни тортиб олмоқчи бўлади. Ултонтоз ҳукмронлиги даврида мамлакатнинг қонуний асосларига путур етади, уруғнинг ҳаётий манфаатларига зарар етказилади, кишилар ўртасидаги ахлоқ нормалари бузилади. Шунинг учун ҳам Қултой юртига келаётган Алпомишга алам билан шундай дейди:

Сен ҳам бундан ўз элинга борасан,
Ултонтознинг қилган ишин кўрасан,
Болам, кўрсанг чидаёлмай қоласан.

Достонда патриархал-уруғчилик жамияти шароитида уруғ бошлиғи кекса Бойбўри ва унинг қариндошларининг Ултонтоз томонидан хўрланиши, камситилиши бутун қўнғирот уруғига қарши қаратилган ҳақорат, уруғчилик урф-одатларига хилоф равишда қилинган зўравонлик тарзида талқин қилинади.

Ултонтоз умум манфаати учун қайғурмайдиган, қўнғирот уруғи ҳақида ғамхўрлик қилмайдиган солим шахс. У ҳар қандай ярамас ва ифлос ишларни қилишга тайёр. Шунинг учун ҳам Қалдирғоч ўзини танитмай келган акаси Алпомишга:

Нор ўлган сўнг тўкар кўздан ёшимни,
Ултон кесар зулм билан бошимни,
Йиғлатади қавму қариндошимни,
Қузғунларга емиш қилар гўшимни,—

дея оҳ чекади. Йилқичилар, чўпонлар, нотаниш киши — Алпомишга Ултонтоз зулмидан безганликларини, элга бекнинг қадри жуда ҳам ўтганлигини алам билан ҳикоя қиладилар. Қўнғиротликларнинг бир қисми турли жойларга кўчиб кетишга мажбур бўладилар, натижада Алпомишнинг ҳаракати билан бирлашган қўнғирот уруғи яна тарқаб кетади.

Достонда Ултонтоз ва унинг атрофидаги кишилар ножўя ва ярамас ишлари, маънавий тубанликлари учун қаттиқ қораланади. Алпомишнинг баҳодирлик номуси уруғини, қариндошлари, ота-онаси, синглиси, хотини ва ўғлини азоблаган, хўрлаган, халқ билан ҳисоблашмаган солимга жазо беришни талаб қилар эди. Ултонтоз шундай жазога маҳкум этилади. У маънавий тубан шахс сифатида халқ нафратига дучор бўлади.

«Алпомиш» достони баъдий баркамол асар. Унда ўзбек халқи шеърӣ даҳосининг буюк қудрати юксак даражада намоён бўлган. «Алпомиш» достонида бошқа достонларга нисбатан муболағавий услуб устунлик қилади. Бу асар характерида, унда куйланган воқеалар кўлампидан келиб чиққандир. Достонда Алпомиш тилидан шундай бир чиройли муболага берилади:

Тикилсам қурийди дарёнинг гуми,
Наъра тортсам қулар қўрғоннинг тими.

Бундай муболағавий тасвир чангалласа тоғни толқон қила оладиган, куч-қудратда «каллasi қападай, танаси тепадай» қалмоқ алпларидан устун турган Алпомишнинг азаматлигини сифатлаб бера олади.

Тоғ тепасида турган Алпомишнинг кўриниши ажойиб ўхшатишлар ёрдамида Қоражон тилидан шундай таърифланади:

Остингда бедовинг ҳаллослар қушдай,
 Аччиғинг чиллали музлаган қишдай,
 Норкалла келгансан чуйда қушмушдай,
 Норкалла полвоним, қайдин бўласан?..
 Жамолинг ўхшайди осмонда ойга,
 Қошининг ўхшатдим эгилган ёйга,
 Жасадинг ўхшайди бўз қарчиғайга,
 Ёнбошлаб ётишинг минг қўйли бойга,
 Бойбачча сифатлим, қайдин бўласан?

Достонда асар руҳига мос, ғавқулодда яратилган ажойиб кўчимларни («Қуз куюги, э, нар-мода ўлсанг-чи»), асарга гўзал бир безак бўлиб тушган чиройли параллелизмларни:

(«Кечани мунаввар қилар тўлган ой,
 Савашли кун тортилади парли ёй,
 Кашалда талашда қолди Барчиной»),

мисраларни жилвалантирувчи қуйма бадий фонетика элементларини («Сувда бўлар сулув ўтнинг суйруғи») истаганча тониш мумкин. Асарда шеъринг сатрлар бадий жиҳатдан шу даражада мукамал ишланганки, уларнинг кўплари асрлар тажрибасини ўзида мужассамлаштирган афоризмлар даражасига кўтарилган. Мисоллар:

1. Давлат қўнса бир чивиннинг бошига,
 Семурғ қушлар салом берар қошига.
2. Ушбу дамнинг дамларини дам дема,
 Бошинг эсон, давлатингни кам дема.
3. Хўжа келса чиқар мурид назири,
 Хотин бўлмасмикан эринг вазири?!
4. Золим билан ҳаргиз бўлманглар йўлдош.
5. От чопса гумбурлар торнинг дараси,
 Урушда билинар марднинг сараси.
6. Созандалар созин чертар қўл билан,
 Ёмон одам куйдиради тил билан.
7. Гул кетар бўлса, гулистон эранар,
 Шаҳар вайрон бўлса султон тебранар,
 Мол борида ҳамма одам дўст эди,
 Бошдан давлат қайтса, туққан эранар.

«Алпомиш» «озод, эркин, мағрур ва гўзал одамлар ҳақида тўқилган, шуларни мақтаб кўкларга кўтарган, шу

билан одамларнинг юрагига яқинлашган» (Ҳамид Олимжон) достондир. У ўзбек халқининг кўп асрлик бадий ёдгорлиги сифатида жаҳон маданияти тарихида муҳим урин тутади.

«ГҲРҲҒЛИ» ТҲРКУМИ ДОСТОНЛАРИ

«Гўрўғли» достонлари халқ достончилигида ҳар бири мустақил яшаган ва айрим-айрим номга эга бўлган асарлар силсиласи, муайян омиллар билан бир-бирига бирлашган каттакон туркум бўлиб, Яқин ва Ўрта Шарқда жуда кенг тарқалган¹. Бу туркум ўзбек, тожик, қozoқ, қорақалпоқ, татарларда Гўрўғли; туркманларда Гўрўғли, Кўрўғли, Карўғли; озарбайжон, грузин, турк ва бошқаларда Кўрўғли номи билан шуҳрат қозонган. Озарбайжон «Кўрўғли»сини биринчи марта тўплаб, нашр этган (1842) дипломат Ходзько: «Осиёда бирор бурчак йўқки, у ерда Кўрўғлининг номи айтилмасин. Ҳатто Бессарабия ва Молдавияда унинг отини эшитасиз. Агар адибларнинг шуҳрати ва машҳурлиги уларнинг ўқувчиларининг сони билан ҳисобланса, унда Фирдавсий Кўрўғлидан бир оз ортиқ бўлади»,— деб ёзган эди.

Халқ шоирлари Гўрўғлини буюк самимият ва ифтихор билан ардоқлаб, унинг халққа бўлган меҳр-садоқати, душманларга чексиз газаб-нафрати, мамлакат мудофаасида ёвуз босқинчиларга қарши аёвсиз курашлари, эл-юрт фаровонлиги учун ғамхўрлигини завқ билан куйлайдилар. Туркумга кирувчи барча достонлар маълум бир нисбий мустақилликка эга бўлиб, жонли оғзаки анъанада якка-якка ижро этилсалар-да, улар эник Чамбил юрти, Гўрўғли тини, унинг жанговар сафар йўлдоши Ғирот, бир қатор анъанавий образлар (қирқ йигит, Аҳмад Сардор, Соқи-булбул, парилар ва бошқалар) каби қатор воситалар билан ўзаро бирлашади.

¹ Қаранг: В. М. Жирмунский, Х. Т. Зарифов, Узбекский народный героический эпос, М., ГИХЛ, 1947, стр. 165—279; Б. А. Кар-
 рьев, Эпические сказания о Кёроғлы у тюркоязычных народов,
 М., «Наука», 1968; М. Саидов. Узбек достончилигида бадий маҳорат,
 Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1969, 70—144, 179—259-бетлар;
 М. Мурадов, Жанровые и идейно-художественные особенности
 дастанов «Гороғлы», автореферат докторской диссертации, Таш-
 кент, 1975.

«Гўрўғли» туркуми дostonлари каттакон икки тармоққа бўлинади. Фанда бири Закавказье ва Яқин Шарқ версиялари (озарбайжон, арман, грузин, турк ва бошқалар) деб юритилса, иккинчиси Ўрта Осиё версиялари (ўзбек, қозоқ, қорақалпоқ, туркман, тожик ва бошқалар) деб аталади. Бу икки тармоқ ўзаро муайян умумийликка эга бўлса-да, дostonларда қамраб олинган воқелик, эпик анъана ва бош қаҳрамонга берилган баҳо, уларнинг ҳажми, состави, куйланиш ва тарқалиш хусусиятлари жиҳатидан бир-биридан принципиал равишда фарқ қилади.

Закавказье ва Яқин Шарқ версияларига хос бўлган умумий хусусиятлар озарбайжон вариантларида ўз ифодасини топган. Унда тасвирланишича, Кўруғли қирқ йигитга бош бўлиб, феодал тузумига қарши исёнкорлик ҳаракатлари олиб боради. Кутилмаганда савдогарлар карвонини талайди, ўзига душман қўшни подшоликларни енгади, бундай жангларда ажойиб жасорат ва қаҳрамонликлар кўрсатади, чўпон, отбоқар, дарбадар бахши, дуохон, фолбин қиёфаларида душман ичига кириб, жуда уста тадбиркорлик билан асир тушган йигитларига ёрдам беради, ўзига ва йигитларига маълум бўлган гўзалларни олиб қочади. Кўруғлининг жасорати ва мардликлари ҳақидаги бундай ҳикоялар ярим тарихий, ярим афсонавий характерга эга. Бу ҳикоялар мағзида халқ оғзаки ижоди бўёқларидаги реал тарих ётибди. Туркия султони ёки Эрон шоҳларига тобе бўлган ярим мустақил подшоликлардаги турли хил сарой интригалари, феодал ҳукмдорлари яшаган гавжум савдо ва ҳунармандлик шаҳарларидаги ҳаёт, катта карвон йўлларидаги жанглар озарбайжон версиясининг тарихий асослари ҳисобланади ва шунга кўра, Кўруғли Эрон шоҳи Аббос I нинг (1585—1628) замондоши қилиб кўрсатилади. Чиндан ҳам арман тарихчиси Аракел Тавризийнинг (вафоти 1670 йил) кўрсатишича, шоҳ Аббос ва Туркия султониға қарши қўзғолон кўтарганларнинг бошлиқларидан бири Кўруғли бўлган. «Бу — ҳозир ошиқлар куйлаётган жуда кўп қўшиқларни тўқиган Кўруғлининг худди ўзи», — дея янада аниқлик киритади арман тарихчиси¹.

Демак, озарбайжон версиясида конкрет шахс ва давр билан боғлиқ воқеалар тенгсиз куч-қудрат ва шижоат,

¹ В. М. Жирмунский, Х. Т. Зарифов. Узбекский народный героический эпос. М., ГИХЛ, 1947, стр. 180.

олижаноб инсоний фазилатлар идеали нуқтаи назаридан куйланади. Аммо бунда умумлаштириш ва идеаллаштириш муайян давр ва тарихий воқеаларни инкор этиш даражасида эмас, балки у (халқ идеали) конкрет биографик деталлар ва ҳаётий лавҳалар билап чамбарчас боғланиб кетган.

Ўрта Осиё версиялари, хусусан, ўзбек вариантларида эса умумлаштириш ва идеаллаштиришнинг жуда юқори даражасини кўрамиз. Бунда қаҳрамонга ўтмиш конкрет тарихий воқеалар аспектида эмас, балки мислсиз романтик лавҳаларда, халқнинг беқиёс идеаллари кўламида тасвирланади. Ҳамма нарсa — ҳаёт ҳам, халқ турмуши ҳам, тарихий воқелик ҳам, мавжуд замон етиштирган қаҳрамонлар ҳам кўтаришқи романтик бўёқларда, бепоён бадийий идеал тасаввурларда, чексиз образлар гирдобида гавдаланади. Ана шу бепоён идеаллик ва чексиз романтика бу дostonларни янада реал, ҳаётий, халққа яқин ва дaвримизга ҳамоҳанг қилган.

Ўзбек дostonларида Гўруғли туркман ва ўзбекларнинг беги, қонуний ҳукмдор, ўз халқи, ватани учун қайғурувчи ва уни турли душманлар босқинидан ҳимоя қилувчи доно мураббий, кўплаб халқ ботирларини тарбиялаб етиштирган енгилмас баҳодир сифатида тасвирланади. Бош қаҳрамонга берилган мана шу баҳодан келиб чиқиб, Чамбил юртининг афсонавий ҳукмдори Гўруғлининг баҳодир қирқ йигити билан биргаликда она ерининг хавфсизлиги ва озодлигига таҳдид солувчи қўшни подшоликларга қарши олиб борган кураши бутун халқ ҳаракати, чамбил эли, қабила озодлиги уруши тарзида намоён бўладиги, бу ўзбек эпосидаги асосий масаладир.

Ўзбек халқи Гўруғли ва унинг йигитлари ҳақида «Кунларим», «Гўруғли», «Гўруғлибек — зўр ботир», «Армонинг қолмасин», «Борми жаҳонда», «Армоним қолмади» каби термалар билан бир қаторда, ҳар бири бир ярим-икки минг сатрдап тортиб, ўп-ўп икки минг мисрали (қарийб шунча насрий қисм ҳам мавжуд) кўплаб дostonлар яратган. Бу материалларни қиёсий ўрганиш шуни кўрсатадики, «Гўруғли» туркуми дostonлари ўзбеклар орасида бир-биридан принципиал равишда фарқ қилувчи икки версияда тарқалган.

Бу версияларнинг бири Хоразм «Гўруғли» дostonлари бўлиб, улар туркман версиясига жуда ўхшаш, озарбайжон «Кўруғли»сига анча яқин туради. Туркумга бирлаш-

ган Хоразм дostonлари ўн уч-ўн тўртта бўлиб, сюжети, ижодий услуби ва қуйланиши жиҳатидан жиддий тафовутларга эга, уларнинг ҳажми нисбатан қисқа. «Гўрўглининг дўрайиши», «Араб тангган», «Аваз келтирган», «Аваз уйлантирган», «Авазнинг озод этилиши», «Қирқ минглар», «Бозиргон», «Кампир», «Хирмон дали», «Гулруҳ пари» ва бошқа дostonлар Хоразм «Гўрўгли» туркумини ташкил этади.

Ўзбекистоннинг Хоразмдан бўлак ерларида тарқалган «Гўрўгли» дostonлари ҳам алоҳида мустақил бир версияни ташкил этиб, ҳажмининг катталиги, «монументаллиги» билан ажралиб туради. Ҳар икки версияда бош қаҳрамоннинг умумий фаолиятида ва бир қанча мотивларда ўхшашлик кўзга ташланади. Аммо алоҳида олинган дostonларда ўхшашлик деярли йўқ, яъни бирида бўлган дoston (масалан, «Хирмон дали») иккинчисида, иккинчисидаги (масалан, «Равшан») биринчисида мавжуд эмас. Версиялар орасида бу даражада принципиал айирмаларнинг мавжудлиги туркумга бирлашган дostonларнинг муайян қисми икки жойда, икки хил ижтимоий-иқтисодий шароитда яратилганлиги ва мустақил ривожланишда давом этганлигини кўрсатади.

Хоразмдан бошқа жойларда ўзбеклар орасида тарқалган «Гўрўгли» дostonлари қирқдан зиёддир. Совет даврида халқ бахшилари оғзидан юздан ортқ «Гўрўгли» дostonлари вариантлари билан ёзиб олинди. Туркумга қуйидаги дostonлар киради: «Гўрўглининг тугилиши ва болалиги», «Зайдиной», «Юнус пари», «Мисқол пари», «Гулноҳ пари», «Райхон араб», «Бектош араб», «Шоҳдорхон», «Холдорхон», «Замонбек», «Хидирали элбеги», «Бердиёр оталиқ», «Ҳиломон», «Шодмонбек», «Дониёрхўжа», «Ойдиной», «Холдор бувиш», «Ҳасанхон», «Чамбил қамали», «Далли», «Авазхон», «Балогардон», «Интизор», «Гулихиромон», «Бўтакўз», «Қундуз билан Юлдуз», «Зулфизар билан Аваз», «Аваз билан Ойзайнаб», «Машриқо», «Малика айёр», «Гирдоб», «Синсулув пари», «Хонимой», «Олтин қовоқ», «Авазнинг арази», «Хушкелди», «Авазнинг ўлимга ҳукм этилиши», «Балхивон», «Нурали», «Малла савдогар», «Нуралининг ёшлиги», «Равшан», «Ҳаҳонгир», «Эрўгли» ва бошқалар.

Дostonчилар маълумотига қараганда, «Эрўгли» туркумининг охириги дostonи бўлиб, унда Гўрўглининг кексайган даври ва ғойиб бўлиши тасвирланади. Эпик тра-

дицияга кўра, Гўрўглига узоқ умр — 120 ёш берилган бўлса-да, у ўлмади, балки афсонавий Сулдузи тоғида ғойиб бўлади. Ривоятларга қараганда, сеvimли ёрлари Юнус ва Мисқол парилар Гўрўглига, кексайганингда сенинг номингни ўчирмаймиз, дostonингни айттирамиз, деб ваъда берган эмиш. Парилар эса ўлмади, улар бахшиларга қўниб юриб, Гўрўгли сўзларини уларнинг ичига жойлар эмиш, шу туфайли бахшилар ҳам Гўрўглининг ўғиллари эмиш. Мана шундай эътиқодлар туфайли ирим қилиб, «Эрўгли» дostonини яхши билсалар ҳам, бошқа асарлардай кенг қуйлаб юриш бахшилар ўртасида расм бўлмаган. Шунинг учун ҳам унинг мукаммал вариантини ёзиб олишга муваффақ бўлинмаган. Унинг айрим тугалланмаган вариантлари Сурхондарё ва Жанубий Тожикистонда яшовчи ўзбек бахшиларидан ёзиб олинган. Ҳозирча нисбатан тўла деб ҳисобланган шерободлик Юсуф Ўтаган ўғлидан 1945 йилда М. Афзалов ёзиб олган «Шаҳиднома» дostonи ҳам бахшилар репертуаридаги «Эрўгли» дostonининг барча хўсусиятларини ўзида мукаммал сақлай олмаган.

«Гўрўгли» дostonлари муайян бир туркумни ташкил этса-да, улар қаҳрамоннинг бир-бирига узвий боғланган мунтазам биографияси эмас, балки турли бахшилар ва дostonчилик мактаблари томонидан унинг айрим жасорат ва мардликларини тасвирловчи турли даврларда яратилган асарларнинг кейинчалик наслий, биографик ва географик туркумлик доирасида ўзаро бирлаштирилишидир. Шунинг учун ҳам бу дostonлар бир даврда бир-икки киши томонидан яратилган эмас, балки улар узоқ даврларда қўплаб талантли дostonчилар ва дostonчилик мактаблари кучи билан бунёд этилган. Уларнинг баъзилари узоқ тарихда, Ўрта Осиёда ислом дини тарқалишидан бурунги даврларда майдонга келган. Баъзилари бундан уч-тўрт аср илгари яратилган ва замонамизга қадар жуда кўп халқ шоирлари томонидан ҳар қайсисининг ўз замони талабларига кўра қайта-қайта ишланиб, кўп вариантларда бизгача етиб келган¹.

Халқ баҳодирининг ажойиб-ғаройиб ҳолда тугилиши ва қаҳрамонона ёшлигини тасвирловчи «Гўрўглининг ту-

¹ Қаранг: Ҳоди Зариф. «Равшан» дostonи ҳақида. «Эргаш шоир ва унинг дostonчилиқдаги ўрни», тадқиқотлар, 2- китоб, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1971, 60—61-бетлар.

ғилиши ва болалиги» достони билан «Гүрүғли» достонлари туркуми бошланади. Достоннинг Пўлкан шоир вариантыда тасвирланишича, Гүрүғлининг бобоси Тўлибой синчи Мари юртининг беги Қовиштихоннинг ўғли бўлиб, ёшлигида Ёвмит подшоси Одилхонга асир тушади. Тўлибой синчи хизматларидан кўнгли тўлган Одилхон қизи Ойшани унга никоҳлаб беради. Булардан бўлғуси қаҳрамоннинг отаси Равшан туғилади. Така-Ёвмит юртининг доимий душмани Шохдорхоннинг навбатдаги босқинларидан бирида Равшан, шунингдек, Така-Туркман беги Жигалихоннинг фарзандлари Гаждумбек ва Биби Ҳилоллар Зангар юртига асир тушиб кетади. Зангарда Равшан билан Биби Ҳилол тасодифан учрашиб қолиб, бир-бирларини севадилар ва турмуш қурадилар. Бу орада Равшаннинг синчилиги хабари Шохдорхонга етиб келади. Шохдорхон уни саройга чақириб, отларини кўрсатади. Равшан булар ичида тулпор йўқлигини айтиб, ҳолвачининг отини мақтайди. Аччиқланган хон Равшаннинг кўзларини ўйиб олади. Равшан кўр кўзининг хушига ҳолвачининг отини тилаб олиб, шу от ёрдамида қайнакаси Гаждумбек билан Ёвмитга қочади. Зангарда қолган Биби Ҳилол қорнидаги олти ойлик гумонаси билан вафот этади. Гўрда ўлик онадан бўлажак қаҳрамон туғилади. Чўпон Рустам уюридаги бир байтал уни эмизади ва кейинчалик Рустам ёрдамида шу байталда Ёвмитга қочиб келади. Кўринадик, эпос анъанасига кўра, Гүрүғлининг келиб чиқиши юқори табақа билан боғланса-да, у аввало, камбағал бир отбоқар синчининг ўғли; чўпон Рустам тарбиясида вояга етади, халқ қаҳрамонларига хос ғайри табиий йўсида туғилади ва баҳодирлик камолотига эришади. Бу билан, бир томондан, Гүрүғлининг ёшлигиданоқ хонларга, феодалларга, сарой аристократиясига қарши тарбияланганлиги кўрсатилса, иккинчидан, унинг эпик Чамбил юртининг қонуний ҳукмдори эканлиги ҳар жиҳатдан асосланади.

«Гүрүғлининг туғилиши ва болалиги» достони кўп планли асар бўлиб, унда Ғирот биографиясига оид ҳам ажойиб маълумотлар бор. Бу маълумотларга кўра, қаҳрамонни эмизган байтал билан Хуросон қўлидан чиқиб келган айгирдан («сув оти»дан) ургочи қулун туғилади. Бу қулун уч яшар бўлгач, Гүрүғли Райхон арабнинг донги чиққан тулпоридан насл олишга ҳаракат қилади. Натижада учинчи от — Ғиркўк туғилади. Ғиркўк етти кунлик-

бўлганда онаси ўлади. Гүрүғли унга турли ҳайвонларнинг сутини бериб тарбия қилади. Гүрүғли билан Ғирот орасида жуда кўп ўхшашликлар бор: достонда ҳар иккаласи ҳам учинчи наслгача тилга олинади (Тўлибой — Равшан — Гүрүғли; қаҳрамонни эмизган байтал — «сув от» — Ғиркўк); иккаласи ҳам етим; иккаласи ширхўра ва ҳоказо. Бу билан қаҳрамон ва унинг жанговар оти ўртасида эпосга хос ажойиб бир алоқа юзага келтириладик, бу бутун туркум бўйлаб изчил давом этади. Достонда ёш қаҳрамоннинг чилтонлар билан учрашуви, келажак йўлининг олдидан белгиланиши, эпик Чамбил юртининг бунёд этилиши, Ёвмит элига хон қилиб кўтарилиши каби воқеалар жуда қизиқарли тасвирланади. Шохдорхон ва Равшан, Равшан ва Урайхон, Райхон ва Гүрүғли туқнашувларида бутун туркумга хос бўлган ижобий ва салбий сифатлар намоён бўлади. Туркумнинг ушбу биринчи достонидаёқ ўзбек «Гүрүғли»сига хос бўлган чексиз фантазия, кўз илгамас географик ва этнографик кенгликлар тўла намоён бўлади. Бу ҳол, айниқса, «Юнус пари», «Мисқол пари», «Гулнор пари» достонларида янада ёрқин кўринади. Бу асарлар Гүрүғлининг уйланиши ва шу билан боғлиқ қаҳрамонликларига бағишланган.

Эпик анъанага кўра, Гүрүғлининг икки хотини — Юнус ва Мисқол парилар (Пўлкан варианты бўйича учинчи — Гулнор) бор. Улар Кўҳи Қофда Эрам боғида яшайдилар, уларни жуда катта ғайри табиий кучлар — девлар қўриқлайди. Парилар Гүрүғлига илгаридан «белгиланган» бўлса-да, уларни қўлга киритиш учун юксак жисмоний куч билан бир қаторда ақл, фаросат, уста тadbиркорлик ҳам керак эди. Гүрүғли буни қойил қилиб бажаради.

Достонларда парилар подшолиги, ундаги сарой ва оилавий ҳаёт инсон турмушининг идеал кўриниши сифатида кенг, ҳаётий лавҳаларда жуда реал тасвирланади. Бахши инсон турмуши билан боғлиқ ҳаётий, тарихий ва этнографик тафсилотларни муҳаббат билан баён этади. Китобхон ва тингловчи шундай бир бепоён фантастик оламга олиб кириладик, ақл бовар қилмас бу юксак оламдан инсон турмуши, тафаккури, курашлари, ҳасрати ва хурсандлиги равшан кўринади. Реал ҳаёт билан мустаҳкам боғлиқ бундай чиройли фантазия намуналарини «Гүрүғли» достонларидан истаганча топса бўлади. («Балогардон», «Малика айёр», «Машриқо» ва бошқа достонларни эсланг).

Туркумда Гўрўгли ва Чамбил юртининг доимий ташқи душманлари сифатида Райхон араб, Бектош араб, Хун-хоршоҳ ва бошқалар тилга олинади. Ширвон хони Райхон арабнинг Гўрўглининг янгаси (Аҳмад Сардорнинг хотини) Холжувонни олиб қочиб кетиши ва ўз навбатида ёш Гўрўглининг Райхон араб қизи Зайдиной тоғасига келтириб бериши («Зайдиной» достони) улар ўртасидаги қатор душманлик ҳаракатларининг юзага келишига сабаб бўлади. Бундай душманлик ҳаракатлари кўпчилик асарларда эпизодик тарзда тилга олинса, айрим дostonларда («Райхон араб», «Чамбил қамали», «Бектош араб» ва бошқалар) бу нарса икки халқ ўртасидаги ҳақиқий жанг тарзида кенгайтирилади. Лекин босқинчилик урушини ҳар гал араб ҳукмдорлари бошлайди ва ҳар гал улар Гўрўглидан енгиледи.

«Гўрўгли» туркуми дostonларида қаҳрамоннинг ота жиҳатдан тоғаси (отаси Равшаннинг тоғаси) Аҳмад Сардор билан, Аҳмад Сардорнинг қирқ йигит, Ҳасан, Авазлар билан муносабатлари ҳам муҳим урин тутади. Аҳмад Сардорнинг оилавий ва сиёсий интригалари, унинг Гўрўгли ва йигитларига нисбатан ғарази айрим асарларда («Хушкелди», «Авазнинг арази», «Интизор», «Холдорхон», «Хидирали элбеги», «Малика айёр» ва бошқалар) умумий тарзда қўйилса, бир қатор дostonларда («Аҳмад Сардор ва Ҳасаншоҳ», «Аҳмад Сардор ва Аваз», «Авазхоннинг ўлимга ҳукм этилиши») бундай ҳаракатлар асар сюжетининг асосини ташкил этади.

Туркумда Гўрўглининг баҳодир қирқ йигитига алоҳида ўрин берилади. Булар Гўрўглининг баҳодирликларини тан олиб, унинг атрофига ихтиёрий равишда уюшган турли уруғ ва қабилаларнинг беклари ҳисобланади. Масалан: Замонбек така уруғидан, Шодмонбек ўзбекнинг муйтан уруғидан, Хидирали элбеги қорақалпоқ, Тўлак ботир тожик ва бошқалар. Айримларини эса (Холдорхон, Юсуф султоп, Ашурбек) Гўрўглибек турли мамлакатлардан олиб келади. Феодал ўтмишда, турли уруғ ва қабилалар ўртасида келишмовчилик ва низолар бўлиб турган бир пайтда, Гўрўгли ҳукмдорлигининг бундай интернационал тус олиши принципиал аҳамиятга эга. Бу санъаткор бахшиларимиз дунёқарашидаги ижтимоий-сиёсий утопиянинг ажойиб маҳсулидирки, халқлар, эл-элатлар дўстлиги ва биродарлигини ҳамisha ардоқлаб ва қуйлаб келган хал-

қимиз табиатига, унинг булоқдек тиниқ, қайнаб турган бадиий ижоди моҳиятига мосдир.

Гўрўглининг қирқ йигити қаердан ва қайси уругдан бўлмасин, афсонавий озод ўлка — Чамбилнинг озодлиги, халқининг фаровонлиги учун тинмай кураш олиб боради. Шунинг учун ҳам улар бахшиларимиз томонидан буюк самимият ва ҳурмат билан улуғланади. Гўрўглининг доимий йўлдоши бўлган бу жасур йигитларнинг бир қанчаси фаолиятига алоҳида-алоҳида дostonлар («Холдорхон», «Замонбек», «Хидирали элбеги», «Бердиёр оталиқ», «Хиломоп», «Шодмонбек», «Дониёрхўжа» ва бошқалар) бағишланган.

Туркумдаги анчагиппа дostonлар Гўрўглининг асранди фарзандлари — Ҳасан, Аваз; неваралари — Нурали, Равшан ва эвараси Жаҳонгирларнинг қаҳрамонона саргузаштларига бағишланган бўлиб, булар ҳам ўзаро муайян туркумларни ташкил этади.

Бу ички туркумлар асранди фарзандларнинг олиб келинишини тасвирловчи дostonлар («Ҳасанхоп», «Авазхон») билан бошланади. Ҳасан ва Авазнинг ўз биографияси бор, уларнинг ҳар бири туркумда муайян ўрин тутади. Ҳасанхон туркумда фақат бир дoston («Далли») нинг бош қаҳрамони сифатида иштирок этади. Авазхон эса бутун бир дostonлар («Балогардон», «Интизор», «Бутақўз», «Қундуз билан Юлдуз», «Зулфизар билан Аваз», «Гулихиромон», «Малика айёр», «Машиқо» ва бошқалар) туркумининг бош қаҳрамонидир. Бу дostonларнинг асосини Авазхоннинг турли афсонавий мамлакатлар гўзалларини олиб келиш учун кўрсатган баҳодирликлари ташкил этади. Ҳасан ва Аваз кичик туркумлари Гўрўгли, Ғирот, қирқ йигит, доимий традицион образлар (Аҳмад Сардор, Соқибулбул, Ҳасан Қўлбар ва бошқалар), Чамбил юрти орқали Гўрўгли туркумига бирлашади.

Наслий туркумлик доирасида юзага келган навбатдаги дostonлар Гўрўглининг неваралари — Нурали ва Равшанларнинг никоҳ сафарини тасвирловчи асарлардир («Нурали», «Равшан»). Бу ёш қаҳрамонлар фақат бир дoston доирасида ҳаракат қиладилар. Айрим жойлардагина (Сурхондарё ва Қашқадарё областида) Нуралига бир неча дoston бағишланган, яъни бу жойларда Нурали анча оммалашган.

Наслий туркумланишда сўнгги босқични Гўрўглининг эвараси (Нуралининг ўгли) Жаҳонгир ҳақидаги эпик ри-

воят ташкил этади. Наслий туркумлилик принциплари асосида юзага келган Гўрўглининг ўғиллари, неваралари ва эвараси ҳақидаги дostonлар унинг «фарзандсизлигини» кейинги планга суради. Анъанага кўра, «фарзандсиз» ҳисобланган «Гўрўгли» оқибатда уч авлод қаҳрамонларининг сардори ва мураббийси сифатида майдонга чиқади. Агар бу силсила дostonлар бир ерга тўпланса, ярим миллионга яқин шеърӣй ва насрий сатрлардан иборат бўладики, бу беқиёс эпик ижодиёт халқимизнинг юксак ижодий даҳосидан далолат беради.

«Гўрўгли» туркуми дostonлари халқ ҳаёти, турмуши ва маишатини, орзу-умидлари ва идеалларини, ахлоқий-эстетик ва ижтимоий қарашларини кенг планда тасвирловчи эпопеядир.

Дostonларда анъанавий услуб ва поэтик формалар Асрлар бўйи ишланган ва нухталанган халқ бадий традицияси ва куйловчи ижодий фаолияти бирлигида вужудга келган дostonларда анъанавий услуб элементлари ва поэтик формалар асосий ўрин тутати. Дostonчининг индивидуал маҳорати, ижодчи ва ижрочилик фаолияти фақат мустаҳкам бадий традиция доирасида кенг намоён бўлади.

Дostonларнинг композицион тузилишини умумий анъанавий андаза — ўрни билан ўзаро алмашилиб турадиган назм ва насрий текстлар ташкил қилади. Бундай умумий қолип бир қатор туркий халқлар эпослари учун ҳам хосдир. Дostonлардаги шеърлар, асосан, 7, 8 ва 11 ҳижоли бармоқ вазнида бўлиб, туроқларнинг ўзгариб туриши, банд тузилиши ва қофияланиш системасига кўра ўзига хос хусусиятга эга. 7, 8 ҳижоли вазн воқеаларнинг жадал ривожланиши тасвирида қўлланилади, улар тезликни билдиради. Қаҳрамонларнинг отда сафари, жанг манзаралари, қизларнинг сайрибоғ юришлари, хабар ва чақириқлар, базм ва ўтиришлар тасвири қисқа шеърларда берилади. Мисоллар:

Қулон юрмас ерлардан
Қувиб ўтиб боради.
Булон юрмас ерлардан
Бувиб ўтиб боради.
Қарсоқ юрмас ерлардан
Қалқиб ўтиб боради.
Бўри юрмас ерлардан
Бўзлаб кетиб боради.
Полвон Ҳасан довушин

Созлаб кетиб боради.
Бек Равшанни тинмасдан
Излаб кетиб боради.

Ёки:

Бедовга заррин айиллар,
Бу ишга душман қойиллар,
Шабгам милтиқ, жазойиллар
Тўп бузар майдон ичинда.
От чопади алвон-алвон,
Бандам десин қодир мавлон,
Шундай қилиб, бек Ҳакимхон
Қон тукар майдон ичинда.

Агар бу тасвирларнинг дўмбира билан куйланишини тинглаганда, отларнинг тўғидан чиқаётган дўпир-дўпир, жанг сурони эшитилиб туради.

Узун вазни (11 ҳижоли) шеърлар ҳаракатнинг тинч, оҳисталигини билдиради. Қаҳрамонларнинг монолог, диалоглари, таъриф-тавсифлар шу вазнда берилади:

— Мен зулфимни тоблаб-тоблаб ўргали,
Иложим етмайди жоним бергали,
Зиндоннинг ичида турам бормисан,
Бахти қора ёринг келди кўргали.
— Тор зиндонда ётиб доим ҳув дедим,
Қим ўтса бошимдан ош ҳам сув дедим,
Омонат ёр, йўлай кўрма қошима,
Ажалнинг отини миндим, чу дедим.

Халқ дostonларида қисқа шеърларга нисбатан узун шеърлар кўпчиликини ташкил этади ва асосий ўрин тутати. Бу нарса вазний ўзгаришлар дostonларнинг мазмуни билан, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракати ва ҳолати билан бевосита боғлиқ эканлигини кўрсатади.

Дostonларнинг наср қисми ҳам ўзига хос. Улар вазни, сажъланган:

Равшанхон бу боғ деворларига қараса, тик пахсасини ишлаган, деворини тагиши гиштлаган, жуда маҳкам қилиб ташлаган, деворларни ганчлаган; тўғрига кетган расталар, деворларда гулдасталар, жуда ўхшатибди усталар. Кўрган хаста, кўрмаган ҳавасда, гул экилган баланд-пастда, гулни десанг даста-даста, теварағи ёнғоқ, писта, қилган ҳам жуда уста.

Дostonларда назм ва наср бадий функцияси жиҳатидан деярли тенг ҳуқуққа эга. Уларнинг ҳар бирининг ўз

ўрни, ўз вазифаси бор. Бироқ тасвирийлик ва ҳажм нуқтаи назаридан назм насрдан устунлик қилади.

Достонларнинг темаси, сюжети, кўпчилиги мотивлари традицион ва доимий бўлиш билан бирга, кўпгина сюжет ситуациялари, текстдаги бир қанча парчалар ҳам умумий ва барқарордир. Достондан достонга айнан ёки айрим ўзгаришлар билан «кўчиб юрадиган» бундай текстларни (парчаларни) умумий типик ўринлар ёки эпик клишелар деб юритилади. Достонларнинг муқаддимаси (зачини) ва тугалламаси, қаҳрамонга насиҳат, от таърифи ва отни эгарлаш, отда сафар, жанг тасвири, мастон, кўса, Оққиз сингари традицион образларнинг портретлари ва бошқалари эпик клишелар ҳисобланади. Эпик клишеларни тўғри ва ўз ўрнида қўллаш достончининг маҳорати ва иқтидорига боғлиқ.

Достонларда зачин уч муҳим компонентни ўз ичига олади, яъни бошлама асарда тасвир этиладиган воқеанинг узоқ ўтмишга оид эканлигини («Бурунги ўтган замонда...»), воқелик ўрнини («...ўн олти уруғ Қўнғирот элида...»; «...Чамбилнинг белинда, Така-Ёвмитнинг элинда...»), қаҳрамон авлоди шажараси ёки уларнинг оталарини кўрсатади:

Бурунги ўтган замонда, ўн олти уруғ Қўнғирот элида Добонбий деган ўтди. Добонбийдан Алпинбий деган ўғил фарзанд пайдо бўлди. Алпинбийдан тагин икки ўғил пайдо бўлди: каттасининг отини Бойбўри, кичкинасининг отини Бойсари қўйди («Алпомиш»).

Бурунги ўтган замонда, Урганч элдан тўманда, ўзи қибла томонда, Чамбилнинг белинда, Така-Ёвмитнинг элинда Гўрўғлибек гурлаб, бек бўлиб, овоза кўтариб ўтди («Далли»).

Достонларнинг тугалланмаси оптимистик характерга эга бўлиб, қаҳрамонлар фаолиятининг якуни сифатида тўй тасвири, адашганларнинг топишиб, мурод-мақсадга етганлигини кўрсатиш билан тамомланади. Тугалланма зачиндан фарқли ўлароқ ҳам наср, ҳам назмда берилиши мумкин. Айрим ҳолларда бахшилар тугалламада қаҳрамонларнинг мурод-мақсадларига етганликларини кўрсатиш билан бирга, ўзлари ҳақида гапирадилар, тингловчи ва ўқувчиларга яхши истақлар билдирадилар. Мисоллар:

Гўрўғлибек Така-Ёвмитнинг элига одам қўйиб, Зулхумор оймга тўй бошлаб, қирқ кун тўй қилиб, қанча ўйин қилиб, тўйни тарқатди. Қўн инъом-аҳсонлар билан тўйни тамом қилиб, мурод-мақсадларига етди («Равшан»).

Шуйтиб ўз юртини шунқор кўрибди,
Омон-асон бунда элга келибди,
Гуноҳкорлар Ҳакимбекдан ўлибди.
Шундай қилиб, кўрди ўсган шаҳрини,
Ўзи қайтиб олган Барчин ёрини,
Шуйтиб топган мурод-мақсадларини,
Фозил шоир айтар билганларини.
Бу сўзларнинг бири ёлгон, бири чин,
Вақти хушлик билан ўтсин кўрган кун,
Эблаб-себлаб айтган сўзим бўлди шул.
Ҳой десанг келади сўзнинг маъқули,
Шоир булар, билинг, одам фақири,
Шуйтиб адо бўлди гапнинг охири.

(«Алпомиш».)

Достонлардаги эпик клишеларни яққолроқ тасаввур қилиш учун «Алпомиш» ва «Равшан» достонларида мавжуд отни эгарлаш тасвиридан айрим мисоллар келтириш билан чекланамиз. Ахлоқий насиҳатлар билан тўлган от эгарлаш картинасида мардлик ва жасурлик улуғланади, от абзаллари сифатланади. Бу эпик клишени қўллаш достончилар ўртасидаги анъанани кўрсатса, ундан моҳирлик билан фойдалана билиш уларнинг санъаткорлик кучини намоён қилади. Масалан:

Оша элга оцган тортар хўрликни,
Бек Алпомиш қилар бу кун эрликни,
Бисмилло деб солди отнинг устига,
Кимхоби майиндан бўлган терликни.

Мард бўлганлар қарар экан дурбини,
Усталар ишлатар пулат қирғини,
Шул замонда солди отнинг устига
Зарлигу зарбобдан бўлган чиргини.

Чиргининг устидан қўйди беликни,
Боз устидан солди жаҳалдирикни..:

(«Алпомиш».)

Олис юртдан ошган тортар хўрликни,
Бедов минган йигит қилар эрликни,
От белига қўя берди бек Равшан
Тоза ипак, майин, қалин терликни.

Узоқ юртдан беклар кўрар дурбини,
Усталар ишлатар теша, қирғини,
От устига қўя берди бек Равшан
Ўймалаб ташлаган бахмал чиргини.

Бек Равшаннинг шу ишлари қўлиқди,
Бир тарафи эрка ўсган — ўрлиқди,
Энди кўринг Равшанхондай полвонни,
Чиргининг устидан қўйди беллиқди,

Чамбилда бек Равшан қўнгли тирикди
Энди кўринг бол Аваздан жирикди,
Томоша қинг бек Равшандай тўрага,
Суяб қўйди қувдуз жаҳаздирикди...

(«Равшан».)

Шу тариқа эгар, узанги, давур, айил, пуштан, қуюшқон, ўмулдирик, юган каби от абзаллари тасвири берилади. Ҳар икки дostonдан олинган мисоллар деярли ўхшаш. Фарқи эса баъзи абзалларнинг эпитетлари ва айрим мисраларда кўринади. Демак, эпик клишелар барча дostonларда айрим ўзгаришлар билангина қўлланила берилади. От абзаллари тасвиридаги биринчи икки мисра гўё дoston мазмунига алоқаси бўлмай, қофия талаби билан келтирилгандай кўринади. Аммо биринчи икки мисра отнинг у ёки бу абзалига қофиядош қилиб келтирилиб (масалан, забарни-табарни-эгарни), қофияда ўзаро чамбарчас боғланиш билан бирга, умумий руҳи жиҳатдан дoston мазмунига ҳамоҳангдир. Мардлик ва қаҳрамонликни улғулловчи, ўз даврининг ахлоқ кодекси сифатида жарангловчи насихатомуз бу мисраларни дoston мундарижасидан сира ҳам ажратиш мумкин эмас. Ҳатто айрим мисралар бево-сита у ёки бу дostonда акс этган воқелик заминидан ўсиб чиққандир. Масалан, «Алпомиш» дostonидаги ушбу банд-га диққат қилинг:

Эл кўчириб Олатоғдан оширди,
Сирин айтмай душманлардан яширди,
Иккови ҳам тилладандир узанги,
Ярқиллатиб икки ёққа туширди.

Дostonларда эпик клишелар билан бир қаторда анъана-вий услуб элементларидан яна бири — дostonдан дос-тонга кўчиб юрувчи, тайёр, қолип ҳолига келиб қолган мисралар, иккиликлар, ифода-лар — доимий стилистик формулалар ҳам муҳим ўрин тутати. Мисоллар: «Хазон бўлмай боғда гуллар сўлдими, сўлган гулга булбул келиб қўндими», «Қийғир деган қуш ўлтирар қияда», «От чопса гумбурлар тоғнинг дараси, ботирни ингратар найза яра-си», «Учқур эдинг қанотингдан қайрилдинг, югруг бўл-санг туёғингдан тойрилдинг», «Ошиқнинг фаҳмидир қо-

ронги кеча», «Ёмғир ёғса, ҳалқоб ерлар лойлансин», «Ба-ҳорда очилган боғнинг гулисан», «Қизил гул очилар гўнчадан гўнча».

Дoston мазмуни билан у ёки бу даражада боғланган, айрим ҳолларда афоризмлилиқ хусусиятига эга бўлган бундай мисралар банднинг бошида, баъзан ўртасида ке-либ, айтиувчининг тўхтовсиз импровизация қилишига им-кон беради, қўйилиб келаётган фикр оқимини моҳирлик билан тезроқ баён қилишга енгиллик тугдиради. Банддаги бошқа мисралар билан қофияда маҳкам боғланган бун-дай қайтариқлар дostonчининг сўз топишига бир оз фур-сат яратиб, кейинги мисраларни тезлик билан ижод қи-лишга шароит ҳозирлайди.

Дostonларда доимий стилистик формулалар қофия, вазн талабига, қўлланиш ўрни ва вазиятига кўра айрим ўзгаришлар билан ишлатилади. Масалан, «Алпомиш» дос-тонида «Хазон бўлмай боғда гуллар сўлдими» сатридаги «бўлмай» сўзи «бўлиб», «бўлса» шаклида; «сўлдими» сўзи «сўлгандир», «сўлганда», «сўлганди», «сўлибди», «сўла-ди», «сўлмади», «сўлсин-да», «сўлганми», «сўларми», «сўл-маса», «сўлмасин», «сўлмасми», «сўлармикан», «сўлар дейман» формаларида қўлланилган.

Юқоридагилардан ташқари, доимий эпитетлар, ўхша-тишлар ҳам анъанавий услуб элементларидан ҳисоблана-ди. Анъанавий услуб ва бахшилар ижодий бадиҳасининг диалектик бирлиги, ўзаро алоқаси фольклорнинг асосий хусусиятларидан бўлиб, оғзаки поэзиянинг ғоявий-эстетик моҳиятини белгилайди. Кўп авлодлар томонидан шакл-ланган ва бизгача давом этиб келган анъаналар, анъана-вий поэтик услуб халқ оғзаки ижодининг, фольклор жа-раёнининг асосий белгиларидан саналади. Чунки фольк-лор умумлашган, барқарор традициялар доирасида юзага келади, яшайди, ривожланади, ўзгаради ва сақланиб қо-лади. Шунинг учун ҳам халқ дostonларида традицион ус-луб ва поэтик формалар етакчилиқ қилади.

Ўзбек халқ дostonларининг тарихий-маданий аҳамияти тенгсиздир. У халқимизнинг ўзига хос бадий тарихидир. Унда халқимизнинг асрлар бўйи қилган орзу-умидлари, порлоқ келажак ҳақидаги ўй-фикрлари мужассамлашган. Дostonлар жуда катта тарбиявий аҳамиятга эга. Бу ўринда халқ бахшиси Бекмурод Жўрабой ўғлининг «Аваз-нинг арази» дostonининг охиридаги бир қайдини келти-риш жоиздир:

Биз айтамыз неча турли дostonди,
Бу дostonлар бизга боғу бўстонди (р),
Эшитганлар кўнглин ботир қилмоққа
Мақтаймиз Алпомиш, Гурўғли арслонди.

Мақсадимиз улар отин билмоқдир,
Мақсадимиз завқу сафо, кулмоқдир,
Айтиб бурунги ботирлар исмини,
Совет гражданин ботир қилмоқдир.

Демак, дoston ва дostonчиликдан мақсад меҳнаткаш омманинг кайфияти ва руҳиятини қўйлаш, шу руҳ ва кайфиятга мос идеалдаги «бурунчилар» сабоғи орқали бахши билан юзма-юз турган тингловчилар доирасининг «кўнглини ботир қилиш», уларни янада эзгулик ва олижанобликка йўллашдир. Халқ дostonлари миллий ифтихор ва ўз-ўзини англаш, ватанпарварлик ва интернационализм туйғуларини тарбиялашда муҳим ғоявий-эстетик вазифа ўтайди.

Халқ дostonлари профессионал санъат тараққиётида, ўзбек халқи маданияти ривожда катта роль ўйнади. Халқ дostonлари мотивлари асосида «Алпомиш», «Равшан ва Зулхумор», «Орзигул», «Тоҳир ва Зухра» драмалари ҳамда «Тоҳир ва Зухра» кинофильми яратилди. Дostonлар ёзувчилар, шоирлар, кинематографлар, рассомлар, ҳайкалтарошлар, фан ва маданият арбоблари учун битмас-туганмас ижод чашмасидир.

Оғзаки драма

Масхарабоз, қизиқчи ва қўғирчоқбозлар томонидан яратилган, улар ижросида анъанавий халқ театри спектакллари сифатида авлоддан-авлодга оғзаки равишда ўтиб келган драматик асарлар оғзаки бадий ижоднинг махсус турини ташкил этади. Ғоявий-тематик жиҳатдан сатирик ва юмористик йўналишда бўлиши, тузилиши томонидан диалог ва монологлардан иборатлиги, сахнада ўйнаш учун мўлжалланганлиги оғзаки драманинг асосий хусусиятларидир. Оғзаки драмалар анъанавий халқ театрининг асосий репертуари ҳисобланади, қизиқчи ва масхарабозлар эса, бу театрининг ижрочи ва ижодкор актёрларидир.

Қизиқчи ва масхара-
бозлар театри

Оғзаки драмалар қизиқчи ва масхарабозлар томонидан анъанавий халқ театрларида ижро этилади. Халқ театри синкретик характерга эга бўлиб, бадий сўз, қиёфа ҳамда ҳаракат ёрдамида конкрет сахнавий характерлар ва шу характерлар тўқнашувида спектакль яратиши билан ажралиб туради. Халқ театрининг актёрлари — қизиқчи ва масхарабозларнинг аксарияти турмуш шароити тақозоси билан санъатнинг бир неча туридан яхшигина хабардор бўлганлар. Чунончи, найрангбознинг дор устида ўйнаши, дорбознинг карнай, сурнай чалиши, сурнайчининг қўғирчоқ ўйнаши, қўғирчоқбознинг ёғочоёқда юриши кабилар табиий бир ҳол бўлган. Шунингдек, яхши масхарабоз ва қизиқчи ҳажвий сахналарни ижро этиш билан бир қаторда соз чалар, ўйнар, ҳофизлик қилар, ҳикоя айтар, аскияга қўшилар, кўз боғловчи бўлар, ўмбалоқ ошар, қўғирчоқ ўйнатар эди. Аммо бу универсалликка қарамасдан ҳар бир санъаткорнинг ўзи танлаган, севган ва ихтисослашган, натижада уни халққа манзур қилган санъати бўлган. Ҳар бир санъаткор мана шу ўзи танлаган соҳага яқин санъатларнигина яхши билган. Масалан, дорбознинг мақомчи ҳофиз, мақомчи машшоқнинг

масхарабоз бўлиши қийин эди. Демак, халқ санъатининг чегарасини белгилаш ва турларини аниқлашда унинг предмети ва спецификасидан келиб чиқилади. Машҳур Юсуфжон ака Шакаржонов (1869—1959) доира чалиб, қўшиқ айтиши, аския пайровларига иштирок этишига қарамай, қизиқчилик, масхарабозлик, латифагўйликда шуҳрат қозонган ва «қизиқчи» касби лақабига айланиб қолган эди.

Узоқ замонлардан бери халқ театрининг қизиқчи ва масхарабозлар ҳамда қўғирчоқбозлар театри каби икки тури мавжуд бўлган. Тугун, воқеа ривож, зиддият, кульминацион нуқта, ечим каби элементлар мавжуд бўлган оғзаки пьеса асосида икки ва ундан ортиқ актёр томонидан костюм, грим, жонли декорация ёрдамида ижро этиладиган халқ томошалари масхарабоз ва қизиқчилар театрининг асосий формасидир.

Халқ орасида яшаб келаётган бир группа кулгили ҳикоялар борки, улар ўз характери ва қурилиши билан оддий оғзаки драмадан унча фарқ қилмайди. Унда драмага хос бутун қонуниятлар мавжуд бўлиб, диалог ва монолог асосий ўринни эгаллайди. Бу хил ҳикояларнинг халқ драмасидан биргина фарқи шуки, унда онда-сонда ҳикоячи аралашиб туради ва кўпинча костюмсиз, гримсиз кўрсатилади. Бу кулги ҳикоялар қизиқчи ёки масхарабозларнинг юксак маҳорати туфайли театр даражасига кўтарила олган. Масхарабоз ҳолатга кириб образ яратади, ҳикоя қилади, тақлид бажаради¹.

Халқ театрида бош ижодкор масхарабоз, қизиқчи ва қўғирчоқбоздир. Улар ҳам яратувчилик, ҳам ижрочилик, ҳам ташкилотчилик вазифаларини бажаради. «Қизиқчи», «Масхарабоз» терминлари ҳар жойда ҳар хил маънода қўлланади. Бу икки термин орасида бир-бирига яқинлик бўлса-да, ўзига хос маънолари бор. Нутқи, ҳажвий хатти-ҳаракатлари билан одамларни кулдириб юрувчи, оддий, шўх ва хазилкаш кишилар кўпинча қизиқчи деб юрилган. Одамларни кулдиришни ўзларига ҳунар қилиб олган ва махсус кийиниб, юзларини бўяб, сайил, тўй-базм, байрамларда томоша кўрсатиб юрувчи кишилар, асосан, масхарабоз деб аталган. Баъзи жойларда ҳар иккаласи бир мазмунда ишлатилган.

¹ Қаранг: М. Қодиров. Ўзбек халқ оғзаки драмаси, Тошкент, 1963.

Масхарабозлик, қизиқчилик тушунчаларига халқ театрідан ташқари санъатнинг рақс, пантомима, цирк, латифагўйлик каби турларига тааллуқли бўлган ҳамда ҳажвий, тақлидий шаклда ижро қилинадиган асарлар ҳам киради. Худди шундай масхарабоз ёки қизиқчи деганда спектакль яратиш билан бир қаторда ўйнаб, тақлид қилиб, тус ўзгартириб, ашула айтиб, найранг кўрсатиб одамларни кулдирадиган талантили кишилар назарда тўтилади. Бу санъаткорлар меҳнаткаш халқ вакиллари дидлар.

Масхарабоз ва қизиқчилар орасида ўз санъатини пухта эгаллаган ва уни халққа манзур қилган машҳур профессионал усталар билан бир қаторда, бу ишга онда-сонда аралашадиган ҳаваскорлар ҳам бўлган. Шуниси характерлики, уларнинг ҳар иккиси ҳам, асосан деҳқон, чўпон ва бошқа касб-ҳунар эгалари орасидан етишиб чиққан кишилардир. Профессионал қизиқчи, масхарабозларнинг аксарияти сайиллар, тўй ва бошқа тантанали маросимлар камайган вақтларда ўз касб-ҳунарлари билан шугулланганлар. Қўқон қизиқчиларидан Зокир эшон — заргар, Мўмин кишлоқи — деҳқон, Абулҳасан — туқувчи, Ўсмон қизиқ — этикдўз, Саъди махсум — дўкондор, Баҳром новча — қассоб бўлган. Қашқадарё водийсининг машҳур масхарабозларидан Мизроб ва унинг шогирди Бердийер Дийёров — чўпонлик, Очиқ маст — новвойлик, Ҳалим тайёр — атторлик, Хўжа пучуқ — тарозибонлик қилган. Бухоро атрофида ном чиқарган Ўта-бола Тўла масхара ва Гадоё масхара деҳқончилиги билан машғул бўлганлар. Меҳнат қилиш, доимо меҳнаткашлар орасида бўлиш масхарабоз ва қизиқчиларга халқ ҳаёти, ҳис-туйғуси, орзу-интилишлари, хурсандчилиги ва қайғу-аламларини яхши билиш имконини берган.

Революциягача қизиқчи, масхарабозларнинг уюшмалари бўлган. Кишлоқ қизиқчи, масхарабозлари эса, машшоқ, ҳофиз, ўйинчилари билан бирга бир группа («даста», «тўда», «тўп» дейиларди) бўлиб юрганлар. Уларнинг ташкилотчилари «корфармон» деб аталган. Корфармон халқ театрида режиссёрлик вазифасини ҳам бажарган.

Ўзбек халқи орасида ашъанавий хотин-қизлар театри ва унинг ўзига хос драматургияси ҳам бўлган. Самарқанддаги хотин-қизлар театрида «Жоду олиш», «Она ва қизнинг тўйга бориши», «Замбур», Тошкентда «Пиёнистанинг тўйи», «Бугдой сотувчи савдогарлар», «Қурт бо-

қувчи хотинлар», «Чолнинг уйланиши», «Ота ўлими», Фарғона водийсида «Қайнана ва келин», «Кундошлар», «Матқосим болам» каби комедиялар маҳорат билан ижро этилган.

Хотин-қизлар театри қурилиши, бадий восита ва усуллари билан эрлар театрига яқин туради. Лекин бу театрларни бир-биридан ажратиб турувчи жиддий фарқлар ҳам бор. Хотин-қизлар театрида ижрочилар ҳам, ижодчилар ҳам хотин-қизлардир. Хотин-қизлар театрида эркаклар ролида хотинларнинг чиқиши, эрлар театрида хотин-қизлар ролида эркакларнинг чиқиши одат бўлиб қолган эди. Халқ театрининг кескин равишда иккига бўлиниб қолиши феодал тузуми ҳамда унга хизмат қилувчи ҳукмрон мафкура бўлган ислом дини эрлар билан хотинларнинг бирга томоша кўрсатишлари, кўнгил очишлари, ўйин-кулги қилишлари у ёқда турсин, ҳатто бир уйда юзма-юз ўтиришларини ҳам қаттиқ таъқиқлар эди.

Хотин-қизлар орасида оғзаки драма соҳасида малака ҳосил қилган қизиқчи, масхарабозлар билан бирга, уларга эргашувчи ҳаваскорлар ҳам кўп эди. Хотин-қизлар бўш вақтларида, сайил, маърака-мажлис, саёҳат ва тўйлардагина қизиқчилик санъатини намоён қилганлар. Улар таклиф қилинган жойларга уч-тўрт киши бўлиб борганлар. Кўп персонажли драмалар ўйналганда, айрим ролларни ижро қилишга томошабинлар жалб қилинган. Аммо бош роллар малакали аёллар томонидан бажарилган. Тайёргарлик ишлари ва томошани ташкилотчи ҳамда режиссёр вазифаларини бажарувчи тўп (тўда)нинг бошлиғи бошқарган.

Томошалар кўпинча уй ичида, эркаклар кўзидан пана-роқ боғ, сайилгоҳ ва бошқа жойларда кўрсатилган. Қўшиқ, ялла ва рақс алмашиниб турган. Ҳар томоша олди-дан саркарда раҳбарлигида алоҳида хона ёки пана жойда қисқа машқ (репетиция) ўтказилган. Ўйинга мос кийим-кечак (костюм), грим қилинган.

Хотин-қиз қизиқчи, масхарабозларнинг репертуари ранг-баранг ва бой. Уни лирик, ҳажвий, меҳнат ва маросим қўшиқлари, ўйинлари, кулгили ҳикоя ва латифалар, тақлидлар ташкил қилади.

Оғзаки драмаларда ижтимоий ва ахлоқий масалалар акс эттирилади. Золим ва ўзбошимча амалдорлар, кўзбўямачи ва мунофиқ руҳонийлар фош қилинади, эрлар зулми, ичкари ҳаёти, кундошлик балоси қораланади. Соф

муҳаббат ва бегараз дўстлик, ёруғ дунё, шифобахш табиат, эркинлик улуғланади.

Импровизация — хотин-қизлар оғзаки драмаси учун ҳам характерли усул. Чунки ижрочиларда тайёр текст бўлмаган, улар оғзаки сюжет, фабулага суяниб иш кўрган. Импровизация ижрочиларга кенг ижодий имкониятлар ва катта сахна эркинлиги яратиб берган.

Халқ театри билан бир қаторда, хон, бекларга, уларнинг маҳрамларига хизмат қилувчи сарой театр труппалари ҳам бўлган. Эксплуататорлар халқ театри актёрлари (қизиқчи, масхарабозлари)дан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга, улар орқали халққа таъсир кўрсатишга уринганлар. Қизиқчи, масхарабозлар саройларга зўрлаб келтирилган, ҳукмдорларга хизмат қилмаганлари таъқибга учраган, қаттиқ жазоланганлар. Аммо саройга мажбурлан келтирилганлари ҳам эксплуататорларнинг иллат-нуқсонларини аччиқ кулги билан фош этишдан ҳайиқмаганлар.

Қизиқчи ва масхарабозларнинг репертуари жанр эътибори билан ҳам, тур нуқтаи назаридан ҳам хилма-хил бўлишига қарамай, оғзаки драматургия асосий ва ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган.

Оғзаки драматургия

Халқ театрлари оғзаки драматургиясида драматик ҳаракат, сахнавий ўйин текст билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, уларнинг бирини иккинчисиз тасаввур қилиш қийин. Халқ пьесаларининг «ўйин» деб аталиши ҳам унинг мана шу спецификасидан келиб чиққан. Оғзакилик, умуман, халқ ижодининг, жумладан, масхарабозлар драматикнинг етакчи хусусиятларидан биридир. Маълум мавзулар, сюжетлар, образлар давр талаби ва ҳар қайси ижрочининг ижодий принциплари ва услубларига мос ҳолда ўзгариб, такомиллашиб боради. Давр руҳига мос келмай, томошабинлар эътиборидан четда қолган айрим тема, образ, мотивлар унутилади ва, аксинча, кундалик ҳаёт тақозо қилган актуал темаларда янги-янги драмалар юзага келади. Ҳар бир масхарабоз, қизиқчи традицион сюжет, образларни талқин этишда ўз дунёқараши, тажрибаси, эстетик диди ва маҳоратини ишга солиб, индивидуал ижод қилади.

Халқ театрида қишлоқ кўчаси, шаҳар бозори, ҳовли юзаси, гулхан атрофи, уй ичи «сахна» бўлса, табиат манзараси: дала, дарахтзор, саҳро, ой ва юлдузлар бу «сахна»

нинг безаклари вазифасини бажарган. Халқ драмасининг мана шу «сахна»да, тўрт томондан қур солиб турган томошабин даврасида ўйналиши ижрочилардан маълум услуб ва тасвирий воситалар, бадий маҳорат талаб қилади. Бунда ҳамма нарса — диалог, ишора, ҳаракат, костюм (кийим-кечак), грим (пардоз), бутофория (асбоб), декорация аниқ ва ёрқин бўлмоғи керак. Умуман, халқ театрида ҳамма сахнавий тасвирий воситалар, ўзига хос сахналаштириш ва ижрочилик услублари драма ғоясини тўла ва ёрқин очишга қаратилган бўлади. Чунончи, қаҳрамоннинг костюми (кийим-кечаги) ва грими орқали юзага келган ташқи қиёфаси (портрети) унинг ижтимоий қиёшини, феъл-атворини бўрттириб кўрсатиши керак. Пьесаларнинг сахнадаги талқини уларни ижод қилиш ва ижро этиш жараёни билан узвий боғлиқдир. Ҳар қандай оғзаки драманинг сюжет чизиги, фабуласигина маълум бўлиб, ижрочилар томоша жараёнида уни диалог, қиёфа ва ҳаракат билан тўлдирадилар ҳамда тўла гавдалантирадилар. Масхарабозлар театри томошаларининг спецификаси яна шундаки, унда ижрочи томошабин билан мустақам алоқада бўлади. Бирорта ҳам халқ спектакли бўлмаганки, унда бир неча томошабин ижрочи сифатида қатнашмаган бўлсин. Томошабинлар «жонли декорация» (тўғон, мазор, тол, тандир, дўкон ва шу каби) бўлиб турганлар, эпизодик ролларда ўйнаганлар, қаҳрамонлар билан баҳслашганлар ва ҳоказо. Бундан ташқари, томошабинлар «сахна»даги гап, ҳаракат ва имо-ишорани зўр ҳаяжон билан ўта таъсирланиб қабул қилган ҳамда ўз ҳис-ҳаяжонларини томоша пайтидаёқ очикдан-очик изҳор этганлар.

Ўзбек халқ оғзаки драмаси объектив ҳаётий воқеликнинг айрим томонларини сатирик ва юмористик формада акс эттиради. Ундаги асарлар ҳажми турлича бўлган комедиялардир. Улар, асосан прозаик — наср шаклига эга. Бироқ шеърий формада яратилганлари ҳам бўлган. 1922 йилда Ғулом Зафарий ёзиб олган «Эр ва хотин» пьесаси шеърий оғзаки комедияларга яққол мисол бўла олади:

Хотин. Менинг бир ёрим бор жонидан тўйган,
Жонидан тўйибон жаброна қўйган,
Жаброна қўйибон олдиға келган.

Қозн. Қани, қани?..

Хотин. Мана, ўзи.

Қозн. Қўйдингми, аҳмоқ?
Эр. Қўймас эдим, сочлари паҳмоқ.
Хотин. Қатиқ келтирмади, тақсир, ювадим,
Тароқ келтирмади, тарай олмадим.
Эр. Қатиқ олиб берсам, ялаб қўйибдир,
Тароқ олиб берсам, қалаб қўйибдир.
Хотин. Тақсир, тумов эдим, ялаб қўювдим,
Хўрдам қайнамовди, қалаб қўювдим.
Эр. Тақсир, олиб келдим бир боғ янтоқни,
Худой олсин бундай сочи паҳмоқни.
Хотин. Мен ҳам чиқмас эдим соқоли паҳмоқ,
Қатиқ келтирмаган ўзлари аҳмоқ.
Қозн. Бор, кет, сени қўйди, эринг олмайди.
Бу хил эру хотинчилик бўлмайди.

Оилавий тотувсизлик темасида яратилган бу комедияда иқтисодий ҳукмронлик асосига қурилган оила мустақам эмаслиги, шу туфайли келиб чиққан можаро ажралишга олиб келганлиги кулги остига олинган.

Халқ оғзаки комедиялари тематикаси, ғоя ва воситалар жиҳатидан бениҳоя турли-тумандир. Бирида золим, мунофиқ, амалдор фош қилинса, бирида ҳунарманднинг мақтанчоқлиги устидан кулинади, яна бирида жоҳил ва мутаассиб руҳоний масхара қилинса, бошқасида урф-одат, маросимларнинг ёмон, беҳуда томонлари очиб берилади. Комедияларнинг бири конкрет шахс ва унинг характер, ахлоқидаги нуқсонларни масхара қилувчи оддий тақлид бўлса, иккинчиси муҳим ижтимоий конфликтни ёритувчи мукамал драматир. Шунга қўра, оғзаки пьесалар ғоявий мазмуни ва характерига қараб, с а т и р и к ва ю м о р и с т и к комедияларга бўлинади.

Ижтимоий-сиёсий воқеалар, синфлар ўртасидаги антагонистик зиддиятларни очиб ташлаб, ҳукмрон табақаларга оид типлар устидан кулувчи барча асарлар сатирик комедияларга мансуб. Халқ турмушида, маросим ва урф-одатларида учрайдиган ҳар хил камчилик ва нуқсонларни ҳажв қилувчи асарлар юмористик комедиялар группасига киради.

Жамиятнинг илғор фикрлари, идеалларига тўғри келмаган ва зид бўлган ҳамма нарса, ҳодисалар халқ учун ҳажв бўла олади. Ҳажвий кулги — тапқиднинг эмоционал формасидир. Кулги қанчалик асосли ва кучли жарангласа, тапқид шунча зўр ва ўткир бўлади. Халқ сатираси илғор сиёсий, эстетик ва ахлоқий идеаллар ва нормаларга тўғри келмайдиган, уларни амалга оширишда ғов бўладиган

ҳамма нарсани ғош этади. Юмор у ёки бу воқеа-ҳодисаларни кўпроқ тузатиш ва яхшилашга, йўқотишга хизмат қилади. У дўстона, хайрихоҳ кулгидир.

Оғзаки сатирик комедияларда амалдорлар, бойлар, судхўрлар, руҳонийлар, ўғрилар, қиморбоз ва безориларни ғош этиш марказий ўринда туради. Халқ сатирасининг ўткир тиғи, аввало, феодал давлатининг таянчи бўлган амалдорларга қарши қаратилгандир. «Раис», «Хирмон кўтариш», «Мироб», «Қозибозлик», «Амалдорларнинг тўйга бориши» каби бир қатор драмаларда қози калондан тортиб то раста оқсоқолигача бўлган маъмурий ва диний амалдорлар галереяси сатирик воситалар билан аёвсиз ғош этилади.

«Раис» комедиясида хонлик, амирлик ва ислом динининг ишончли қаноти бўлган катта амалдорлар, дин ва шарият ҳомийлари масхара қилинади. Драмада раиснинг бир кунлик «фаолияти» акс этирилган. Унинг мазмуни шундай: Раис мулозимлари кузатувида катта бозорга кириб келади. Растама-раста юриб сотувчиларнинг тош-тарози ва ўлчовларини текширади. Кейин бир-икки кишини тутиб олиб, қуръон ва шариятдан саволлар беради. Пора берганларни кечиради, қолганларини эса, дарра билан уради.

«Раис» сатирик комедиядир. Унда 20 га яқин персонаж иштирок этади. Булар ичида раис мулозимларидан ташқари савдогарлар, баққоллар, косиб ва деҳқонлар бор. Бироқ асосий сатирик қаҳрамон раис билан унинг ёнидаги икки мулозим ҳисобланади. Масхарабозлар раиснинг бақирик-чақириқлари, сиёсати ва ҳукмлари, ҳаракати ва қиёфаси орқали унинг золимлиги, порахўрлиги, риёкорлиги ва калондимоғлигини яққол кўрсатади. Энг аввал шу нарсаси характерлики, раис «бозор»га (томоша қўйиладиган жой, «сахна» вазифасини ўтайдиган ерга) икки жиловдор етаклаган «отга» (бу ролда ҳам асосан одам ўйнайди) тескари минган ҳолда, бошини саватдай, қорнини сомон тиқилган қопдай қилиб, кириб келади. Раиснинг мана шу ташқи қиёфасининг ўзиёқ томошабиннинг ичагини узади ва унга эстетик роҳат бағишлайди. Халқ актёрлари бу билан раиснинг бошдаги салласи ҳам, унга савлат бериб турган семиз қорни ҳам, тагидаги «жийрон оти» ҳам қалбаки, ундан қўрқманглар, демоқчи бўладилар. Раис бозорга кириши биланоқ, «бир пиёла қайноқ сув» сўрайди. Мулозимларидан бири қўлидаги ўпкани «от»нинг орқа-

сига уриб, унинг оғзига тутганда, у «алҳамдулилло, худога шукур» деб ячган бўлади. Томошабин яна қаҳ-қаҳ уриб кулади. Чунки ҳамма нарсаси қалбаки бўлган бу амалдорнинг обрўи ҳам қалбаки, ақл-фаросати йўқ, уни ҳатто ўз мулозимлари ҳам ҳурмат қилишмайди. Мана шундай одамнинг қўлига савдо-сотиқни юритиш ва кишиларнинг тақдири бериб қўйилган.

Сотувчи ва харидорларга муносабатида раис характерининг янги-янги томонлари очила боради. Бозор оқсоқолларининг ўз олдига қўриқиб, титраб-қақшаб келган баққол, косиб ва деҳқонларга муомаласи «ҳа, падарингга лаънат»дан иборат бўлади. Бу беодоблик, золимлик кишиларнинг томошадан ҳосил бўлган кулгисини нафрат туйғуси билан алмаштириб юборади. Томошабиннинг нафрат-ғазаби ва ҳаяжони раиснинг пора берганларга индамай, порага қурби етмаган камбағалларни жазолашида яна кескинлашади. Раис айланиб юриб, даладан тутган беданасини ва ўзи тўқиган тўрқовоқларни сотаётган беданабозни ушлаб келтиради. Уни «савдогар ва порахўрнинг энг каттаси мана шу»,— деб хўп калтаклатади. Раиснинг хизматкорлари — мулозимлар ўзларининг бутун хатти-ҳаракатлари билан хўжайинларига ўхшаш ҳаракат қилдилар. Шунинг учун улар раста аҳлларига нисбатан дағал ва такаббур, хўжайинига нисбатан лаганбардор, йиқилиб ер ўпадиган.

Ўтмишда деҳқонларнинг оғир аҳволини тасвирловчи ва бир гуруҳ амалдорларни ғош этувчи «Хирмон кўтариш» комедияси ҳам характерлидир. Унда тасвирланишича, икки деҳқон бир йил тер тўкиб топган буғдой ҳосилини хирмонга уяди. Дарға хирмонларни муҳрлайди. Амалдорлар келиб қолса, хирмоннинг баракаси учиб қолишини яхши билган биринчи деҳқон ўз хирмонида бир қоп ғаллани яширади. Қайтиб келган дарға муҳрнинг бузилганини кўриб ғазабланади, аммо икки қоп ғаллани олиб шаштидан қайтади. Иккинчи деҳқон ҳам буғдойининг бир қисмини яширади. Лекин у муҳр бузилганини пайқаган дарғага ҳеч нима бермайди. Амалдор бошчилигида амин, оқсоқол, домла, эшон, баққол ва бошқалар кириб келади. Тақсимот бошланади: Ҳукумат хирожига ажратилади, амалдорлар кафсан оладилар, деҳқонларни қарздор қилиб қўйган баққол, сартарош ҳам ҳақ олади. Гадо ҳам қуруқ қолмайди. Оқибатда биринчи деҳқоннинг хирмонида озгина дон қолади, даргани «хафа» қилган ик-

жинчи деҳқоннинг хирмонида эса ҳеч нарса қолмайди, унинг эшигида бир йил ишлаган мардикор ҳам қуруқ қолади. У деҳқондан ўз ҳақини талаб қилиб жанжал кўтаради.

Комедияга танланган тема ва ҳаёт материали ўз характери ва моҳияти билан замонаси учун типикдир. Драманинг аҳамиятли томони шундаки, унда феодал тузумидаги икки ижтимоий гуруҳ одамлари бир-бирига қарама-қарши қўйилади. Бир томонда эксплуататор синф вакиллари — дарға, амин, оқсоқол, домла, эшон, баққол ва амалдорлар турса, иккинчи томонда эзилувчи синф вакиллари — новча (мардикор), мулозим, хизматкор ва деҳқонлар туради. Асар конфликтни мана шу антагонистик синф вакиллари орасидаги тўқнашувидан келиб чиққан.

Халқ оғзаки ижодида бойлар, судхўрлар ва савдогарларни ҳам қаттиқ ҳажв остига олувчи қатор комедиялар яратилган. «Судхўр акам жон беради», «Судхўрнинг ўлими», «Хундибозлик», «Бой ва косиб» каби асарлар шулар жумласига киради.

«Судхўр акам жон беради» асарининг мазмуни шундай: Судхўрнинг умри тугаб, ўлими яқинлашиб қолади. У мол-дунёга ичи ачиб, ўлим билан олишиб кўради. Ўғли келиб отасининг жон бераётганидан зорланади ва унинг васиятини олиб қолишга уринади. Судхўр ўғлига омборхонанинг калитини чиқариб бериб жон беради. Катта мерос хўжайини бўлиб олган ўғил хурсандчилигидан сакраб-сакраб ўйнайди. Комедия судхўр характерини очадиган қўйидаги байтнинг даврадаги беш-олти киши қўшиқ қилиб айтиш билан ижро қилинади:

Судхўр акам жон беради,
Жонини қандоқ беради?

«Судхўрнинг ўлими» деган бошқа бир комедияда судхўрнинг икки ўғли бўлади. У ўлим тўшагида ётганда, ўғилларини чақириб, улардан ота меросини нима қилишларини сўрайди, ўғилларидан бири: «Мол-дунёнгизни ичаман, жувонбозлик қиламан, қимор ўйнайман», — дейди. Иккинчиси: «Бирингизни ўн қиламан, одамларнинг кўзини ўяман», — деб жавоб беради. Судхўр иккинчи ўғлининг жавобидан хурсанд бўлиб, калитни унга беради. Ота ўлгач, ака-ука калит учун уришиб қоладилар. Безори ўғил калитни олиб қочади.

«Бой ва косиб» масхарабозлиги ҳам судхўрликни фожияга қаратилган. Воқеа жуда содда ва сермазмун.

Косиб уч-тўртта қадрдонлари билан чилдирма чалиб кўнгили отиб ўтирганда, бой кириб келади:

Бой. Абдуқодир, ҳо, Абдуқодир!

Косиб. Ҳо, ҳо... (бой кирди). Келдингизми?

Бой. Ҳа, келдим.

Косиб. Жуда яхши келибсиз. Пулингизга келгандирсиз-да?

Бой. Ҳа-да, Абдуқодирбой.

Косиб. Жуда яхши, хуллас, сизнинг келишингиз кўп-у, бизнинг беришимиз кўп. Келавериб, олавериб, бору йўғимни шилавериб, ҳеч нимаям қўймадингиз. Мана, энди бисотимдан қолгани мана шу шалтоқи эшак тўқими. Мана буниям олиб, ювб-таранг-да, ўзингиз сотиб пул қилиб ола қолинг! (Бойга қараб тўқимни иргитади).

Бу драмадаги диалог судхўр бойнинг қиёфасини очиб воситаси. У косиб-хунармандлар терисини шилувчи золим, очкўз судхўр сифатида гавдаланади.

Масхарабоз ва қизиқчилар репертуарида руҳонийларни фожияга алувчи «Қар ҳожининг намоз ўқиши», «Замбур», «Домла», «Кўхистонлик домла», «Чўлдаги намоз» каби сатирик комедиялар анчагинадир. Булар ичида «Кўхистонлик домла» комедияси характерли.

Бир қишлоқ деҳқоннинг ёлғиз ўғли бўлиб, кўрпача тўшақ қилиб ётиб олади. Отанинг «бахти кулиб» қишлоққа бир домла кириб келади. Домла беморни кўриб, уни жинлар ўраб олганини, жинларни ҳайдаш учун чиллаёсин ўқитиш кераклигини айтади. «Дами зўр» домланинг чиллаёсинида деҳқоннинг ўғли яхши бўлиш ўрнига жон беради. Бу кўргиликдан даргазаб бўлган ота домлани калтаклайди.

Комедия ўша даврда рўй бераётган кундалик воқеалар заминидан майдонга келган. Унда мактабдор домла — нафс овораси, ҳийлагар, дайди, мунофиқ, айёр, ёлгончи, одамларни лақиллатувчи, фирибгар, жоҳил сифатида талқин этилади.

«Мактаб» комедиясида эски мактабдаги ўқиш-ўқитиш ишлари қораланади: Бир киши «гўшти сизники, устихони меники» деб ўғлини домлага тоштиради. Кейин дарс жараёни кўрсатилиб, домланинг муллабаччаларга нисбатан қўноқлиги, ахлоқи бузуқлиги, золимлиги очиб ташланади.

«Эски мактаб турмушидан» деб аталувчи бошқа бир комедияда тасвирланишича, мактабдоқ домла олдида бир киши ўзининг эрка шўх ўғлини етаклаб келади. Бола «бесоқолбоз», «бузоқ ўғриси» бўлган бу домланинг қўлида

ўқимайман, деб отасини хуноб қилади. Ота алдаб-сулдаб уни кўндиради. Домла болани ўқита бошлайди. Бироқ шум бола домлани масхара қилади. Бунда домла боланинг шўхликлари ва бебошлиги ҳамда ўзининг мақтанчоқлиги орқали фош қилинади.

Ўғрилиқ, қиморбозлик, гиёвандлик (кўкнорилик, бангилик), безорилик каби разилликлар машъум ўтмишнинг жирканч иллатларидандир. Жамият нуқсонларини аёвсиз фош этувчи масхарабозлар сатирасидан бундай ярамас иллатлар ҳам четда қолмаган. Улар ҳақида қатор сатирик комедиялар майдонга келган.

«Ўқиз ўғриси» комедиясида икки ўғрининг омборга ўғирликка тушиши кўрсатилади. Ўғрилар қонларни кўтара олмасдан молхонага ўтишади. У ердаги ҳўкизни «сўйиб», терисини «шилиб», энди кўтариб кетмоқчи бўлганларида, миршаб довул қоқиб қолади. Ўғрилар қўрқувдан юраклари ёрилгудай бўлиб қочадилар. Комедияда диалог оз, кўпчилик воқеа ҳаракат, имо-ишора билан билдирилади. Томошабин ўғриларнинг доимо ваҳима ва саросимага тушишидан, ташвишли ҳолатидан кулади.

«Хум ўғриси», «Мозордаги ўғрилар» комедиялари ҳам ўз хусусиятлари ва ғоявий мазмуни билан «Ўқиз ўғриси» пьесасига яқиндир. Уларда ҳам ўғриларнинг ҳампша қўрқинч ичида яшаши тасвирланади. Финалда ўғрилар миршабнинг довулидан қўрқиб, ўлжаларини ҳам унутиб қочиб қоладилар. Бу пьесаларда қизиқчи, масхарабозлар ўғрилар ишининг зараркунандалики эканлигини билдириш учун улар ўғирланган нарсаларни арзимас ва қўлгили қилиб кўрсатадилар. Айни вақтда, қўлги тагида зили ҳам бор: камбағалнинг уйдан нимани ўғирлаш мумкин, деган ғоя ётади. Бир комедияда ўғрилар тилла гумон қилиб, бир хум тўла мушук ва кучук болаларини кўтариб чиқиши кўрсатилса, иккинчисида беш ўғри бир кишининг уйини тешиб, пақир, қозон қопқоғи, эски тўқим сингари арзимаган нарсаларни ўғирлаб, қўлга тушиши ифодаланади.

«Тўн ўғриси» комедиясида тасвирланишича, бозор оқсоқоли мақтаниб турганда, сўфи келиб, ундан ўғирланган тўнини топиб беришини сўрайди. Оқсоқол 30 сўмлик тўнни топиб бериш хизматига 40 сўм олиш шарти билан сўфига розилик беради.

Ўғри мақтаниб кириб келади. Оқсоқол уни гап билан авраб туриб, секингина белидан аргамчи билан боғлаб олади. Сўфи билан биргаликда уни дўппослашади. Ҳов-

лиққанича кириб келган ўғрининг отаси бўлмиш мударрис ўғлини қўтқармоқчи бўлганида, мадрасада ўғирлаб чиққан бир жуфт кавуш қўлтиғидан тушиб кетади. Пировардида улар бир-бирлари билан жанжаллашиб чиқиб кетадилар. Бунда оқсоқолнинг: «Отаси ҳам ўғри, боласи ҳам ўғри» деган гапига мударрис «Мен ўғри» бўлсам, сен порохўрсан», деб жавоб бериши жуда характерлидир.

Ўзбек халқ оғзаки драмасида сатира эски урф-одатлар устидан кулишгагина эмас, балки адолатсиз феодализм жамиятидаги эксплуататор синф вакиллари фош этишга ҳам қаратилгандир. Уларда барча катта-кичик амалдорлар, бойлар, судхўрлар, руҳонийлар, қисқаси феодализмнинг устунилари сатира қўлгиси билан масхара қилинади. Масхарабозлар сатираси моҳият эътибори билан сиёсий мазмун касб этади. Чунки унинг ўткир дами ҳоким синф вакилларига қаратилган. Аммо қизиқчи, масхарабозлар дунёқараши тарихий шароитлар билан боғлиқ ҳолда анча чекланган эди. Лекин шуниси диққатга сазоворки, мавжуд ижтимоий тартибдан норозилик, уни инкор этувчи масхарабозлар сатирасининг замирида халқнинг эркин ва озод ҳаёт тўғрисидаги реалистик орзулари ётади.

Оғзаки драматургиянинг каттагина қисмини юмористик комедиялар ташкил этади. Уларда меҳнат аҳлининг нуқсонлар устидан бўладиган қўлгиси, ўйинни севиши, дилкашлик ва улфатчиликни қадрлаши, ҳаётсеварлиги, меҳнат қишисининг виждонан поклиги ва инсонпарварлиги тараннум этилади. Масхарабозлар репертуарида ҳунармандчилик, чорвачилик ва овчилик темаларини, маиший турмуш ва оилавий муносабатларни ёритувчи, халқ томошалари, маросим ва урф-одатларини тақлидий акс эттирувчи юмористик комедиялар мавжуд.

Юмористик комедияларнинг бир гуруҳида ҳунарманд-косибларнинг ишлаб чиқариш билан боғлиқ характери, меҳнат жараёни ва баъзан уларнинг ҳўжайинларга бўлган муносабати тасвир этилади. Халқ ҳунарни севган, ҳунармандни қадрлаган. Ўз касбининг устаси бўлган ҳунарманд доим улуғланган, ҳурмат билан тилга олинган. Аммо халқ ўз ҳунарини мукаммал эгаллашга интилмаган, ялқов ва беқув ҳунармандлар устидан қўлган. Юмористик комедияда мана шундай айрим косиб-ҳунармандлар, уларнинг феъл-атворидаги нуқсонлар ҳам танқид қилинади. Бу жиҳатдан «Бўз дўкони», «Олача тўқиш», «Бўзчилик» комедиялари характерлидир.

«Олача тўқиш»да уста олача тўқиладиган бир бўш дўконга халфа излайди. Унинг олдида бир киши ўзини халфа кўрсатиб келади ва устакор билан байлашиб, қатор кулгили шартлар қўяди. Шундан кейин халфа дўконнинг ҳар томонини текшириб, бўшаган поналарини қоқиб, намунага олача тўқиб кўрсатиш учун ишга тушади. Қувноқлик, журъатлилиқ, мустақиллик халфа характери­нинг асосий хусусиятларидан бири. Жумладан, устакорга шартларини баён қилганда ўзини ялқов, овсар ва тайёрга айёр суратида кўрсатмоқчи бўлади.

Халфа. Мен эрта билан уйқудан туришимда бирдан «халфа» деб уйғотмайсиз.

Устакор. Ҳа, нима қиламан бўлмаса?

Халфа. Мана (гапни ҳаракат билан кўрсатади), эрта билан келиб аста оёғимни уқалаб, елкамгача чиқасиз, елкамдан уқалаб оёғимгача тушасиз, секингина «устажон» дейсиз. Кейин мен ўримдан тураман. То мен ювиниб келгунча бир дон қирмизи гулли чойнакда пунаклик аччиқ чой дамлаб келасиз. Чойни ичиб бўлганимдан кейин астагина менинг ёнимга бир дўла, бир тақя келтириб қўясиз. Кейин менинг оёғига қуш уйқум бор. Мен қуш уйқумни ухлаб тургунимча бир коса чойи қаймоқни тайёрлаб олиб келасиз. Мен ширчойни ичиб ишга тушаман. Ишни тамом қилгунимча бир товоқ чучвара ҳозирлайсиз. Энг кичиги деҳқоннинг ковушидай бўлсин. Ана шунга рози бўлсангиз, халфа бўламан.

Кўриниб турибдики, халфа серфаҳм, гапдон. Олача тўқиш, унга пардоз бериш пайтларида унинг жуда чаққон ишбилармонлиги очилади. Халфанинг характери, мо­нологи, дўконга пона қоқиши, созандалар жўрлигидаги пантомима воситалари билан тўқув жараёнини кўрсати­ши, дўкон бўлиб турган икки актёрнинг бетига қорақуй суртиб газламага «пардоз» бериши ва бошқалар томошабинда самимий кулги уйғотади.

Жувозкашларнинг оғир меҳнати «Жувоз» комедиясида тасвирланса, «Сартарош» комедиясида ўз касбига ҳур­матсизлик билан қараган устанинг тип, соч олиш, бола хатна қилиш ишлари кулги йўли билан ҳажв қилинади.

Халқ оғзаки ижодида чорвачилиқ, овчилик темалари ҳам кенг урин олган. Бу темада «Ёғоч полвон», «Подачи», «Чўпон», «Туя», «Чўпон бола», «Майрамхон» сингари юмористик комедиялар яратилган. Масхарабозлар бу асарларнинг бир қисmini қўғирчоқлар («Шингилмурод», «Туя», «Чўпон бола», «Майрамхон» кабилар) воситасида кўрсатишган.

«Чўпон» комедиясидаги воқеа жуда содда: Бир холис одам ўз ошнаси — чўпонни бой олдида бошлаб келади. Чўпон шартлашиб, бойнинг қўйларини боқишга киришади. Чўпон ўтмай бешта қўйни қашқир олади. Бой бундан хабар топиб, чўпоннинг ошнасида даъво қилади. Ошнаси бўлса, чўпонга осилади. Иккаласи бир-бири билан ёқалашиб кетади. Охири чўпон ошнасини ерга кўтариб уради. Бу комедиядаги кулги чўпон устидан эмас, бойнинг хасис, муттаҳамлигидан туғилади.

Овчилик барча халқлар, жумладан, ўзбеклар ҳаётида ҳам қадимдап катта аҳамиятга эга бўлиб келган. Шунинг учун халқ оғзаки драмаси ва бир қатор комедияларида меҳнатнинг энг қадимги тури — овчилик билан боглиқ бўлган ҳодисалар ҳам акс этган. «Мерган», «Кийик ўй­ни», «Бедана ови» каби комедиялар шулар жумласидан­дир.

Баъзи юмористик комедиялар оммавий халқ томоша­лари ва маросимларга тақлид сифатида майдонга келган. Ана шундай асарлардан «Дорбоз», «Улоқ чопиш», «Айиқ», «Уйланиш», «Оташхўр» комедияларини кўрсатиш мум­кин.

Масхарабозларнинг бу пьесаларида фақат урф-одат, маросимларгина танқид қилинмайди, балки меҳнат киши­ларини толиқтирадиган ортиқча, бемаъни чиқимлар, бир­бирини кўрмай, билмай уйланиш, тенгсиз, муҳаббатсиз никоҳ ва хотин-қизларга буюм сифатида қараш сингари ўтмиш иллатлари аёвсиз фол этилади. «Уйланиш» ко­ме­диясида барча юмор воситалари («от»нинг кўриниши, келин-куёвларнинг ташқи қиёфаси, қудаларнинг ҳажвий ўлан, ёр-ёр айтиб бир-бирларини масхара қилишлари, ке­ли­нинг қилиқлари) мана шу муҳаббатсиз оила қуриш масаласини танқид қилишга қаратилган. Хусусан, ёр-ёр­лар юмористик кулги яратиш учун психотда қўл келган:

Қиз томон: Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан,
Улоқдадир, ёр-ёр.
Куёв поччам сўрасанг,
Гулаҳдадир, ёр-ёр.

Куёв томон. Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан,
Ирри келин, ёр-ёр.
Бўғчасида ҳеч гап йўқ,
Сирри келин, ёр-ёр.

Шундай қилиб, оғзаки юмористик комедиялар ижти­моий ва маиший ҳаётнинг қолоқ томонларини танқид қи­лиши билан алоҳида аҳамиятга эга.

Қўғирчоқ театри

Қўғирчоқбозлик энг қадимги даврдан бошлаб халқ орасига кенг тарқалган драматик шакл бўлиб, унда турли образлардаги ёғоч ўйинчоқлар, уни ўйнатувчи ва ўргатувчи, ўйин бошловчи корфармонлар иштирок этади. Қўғирчоқ ўйини гарчи малакали қўғирчоқбозлар томонидан ижро этилса ҳам, асосан у болалар, ёшлар орасида намойиш қилинадиган ўйинкулги воситаларидандир. Бу санъат Октябрь революциясигача сайил-томоша, тўй-тўкин, бозори шаб ва бошқа ҳар турли йиғинларда ижро қилинар эди.

Ҳозирги кунгача ўтмишда яратилган қўғирчоқбозлик репертуаридан турли манбалар орқали бизгача етиб келган текстлар «Қачал полвон», «Саркардалар», «Тегирмончининг уйланиши» кабилардир. Бу томошалар ҳозирги кунда деярли ўйналмайди. Улар ўрнини кундалик совет воқелигининг актуал масалалари темасида яратилган «Аричи ва асаларилар», «Ошиқ ва маъшуқа», «Қўғирчоқлар концерти», «Эр ва хотин», «Дугоналар», «Зарбдор кампир», «Бригадир ва дангаса» каби оғзаки драмалар эгаллаган.

«Офтобхон ва Моҳтобхон» комедиясида қўп замонлардан бери халқни алдаб келган дуохон ва «авлиё»лар ўткир сатирик кулги билан масхара қилипади. Икки дугона ўйнаб турганда, бири тасодифан касал бўлиб қолади. Иккинчиси худди дуохон эшондай «Бу менинг қўлим эмас, авлиёларнинг қўли»,— деб дугонасининг боинини эза бошлайди. «Авлиён ким?»— деб сўраганларида «Қуркура каррак» (баъзи вариантларида «узун қулоқ азизлар») деб жавоб беради. Кейин икки дугона ўйинга тушиб кетади. Бунда ҳажв кимга қаратилганлигини билиш қийин эмас.

Кекса қўғирчоқбозларнинг айтишича, қўғирчоқ ўйини тапшил этиш жуда оғир ва чидамли меҳнат талаб қилади. Бунда ҳам тайёр текст бўлмайди. Кўрсатиладиган томоша темаларини томошабиларнинг диди, завқига қараб белгилаш, образ характериға монанд қўғирчоқ танлаш лозим. Бу вазифалар, асосан, корфармон, қўғирчоқ ўйнатувчи кишилар томонидан бажарилади. Томошанинг муваффақиятли чиқиши ҳам ана шу кишиларнинг билими ва бадий маҳоратига боғлиқ.

Қўғирчоқбозлар ҳам ўз ижроси жараёнида кенг тарқалган традицион томошалар қаторида замон руҳига мослаб янги-янги драмалар ижод қиладилар. Улар репертуа-

рида халқ орасида машҳур бўлган баъзи эртақ, ҳажвий ҳикоя, латифалар сюжети ҳам тез-тез учраб туради. «Тегирмончининг уйланиши» томошасида тегирмончи, совчи, етим қиз ва унинг дугоналари образидати қўғирчоқлар қатнашади. Олтимиш ёшлардан ошган кекса, қал тегирмончи ота-онасиз етим қолган бир қизга уйланмоқчи бўлиб, совчи юборади. Совчи кампир тегирмончининг давлати, қасрдек ҳовли-жойини ошириб мақтаб, қизни кўндиради. Кўёвни кўргани дугоналари билан келган қиз тегирмончининг каллигини кўриб айниб қолади. Тегирмончини совчи кампир яна мақтаб, қизнинг бош-кўзини айланттиради ва «чол бўлса, у тезроқ ўлади, пул халтаси сенга қолади», деб алдайди. Охири тўй бошланиб, айтилган ёрда кўёв ҳажв қилинади. Кўёв келиши кўтариб олишга келганда, қиз дугоналарининг маслаҳати билан қочиб кетади, тегирмончи совчи кампирни кўтариб олиши билан ўйин тугайди. Асар воқеасининг бундай қурилиши комедиянинг кулги воситасини янада кучайтирган, ҳимоясиз етим қизни кучли ирода эгаси қилиб кўрсатиш имконини берган.

Хуллас, қўғирчоқбозлик ўйинларида ҳаёт ҳодисалари, кишиларнинг ўзаро муносабатлари ёғоч қўғирчоқлар образида қўғирчоқбоз, корфармонлар ташаббуси билан акс этади.

Оғзаки комедияларнинг ғоявий-бадий юксаклиги, таъсирчанлиги, образларининг индивидуаллаштирилиши ва типиклаштирилиши, қизиқчи, масхарабоз, қўғирчоқбозларнинг ўзбек тилининг беҳисоб бойликларидан тўла фойдаланишига ҳам боғлиқдир. Улар бисотидаги асосий кулги чиқариш воситаси — сўз ўйинларидир. Образнинг ижобий ёки салбий хусусиятларини очишда лутф-қочирим йўллари билан бирга, бирдан ортиқ маъно ифодаладиган сўз ва гапларни танлаб ишлатиш ҳам муҳим ўрин тутати. Масалан:

Деҳқон. Тақсир, бу беодобнинг эти сизники, суяги бизники, ўқитиб бир мулла қилиб берсангиз?

Бола. Дада, мени домлага олиб келдингизми ёки сомсапазгами?

Деҳқон. Жим, эшитса хафа бўлиб, тўқимини қорнига олиб олади, домлага олиб келдим, тентак.

Бола. Нима учун бўлмаса гўштимни унга топширасиз? Ахир у зира-пиёз қилиб, гўштимдан варақи сомса ясаб, топганини қорнига уриб кетаверади-да!..

Келтирилган диалогда деҳқоннинг соддалиги, бола-нинг зийраклигидан ташқари, «Туқимини қорнига олиб олади», «Топганини қорнига уриб кетаверади-да» сингари гаплари, мактаб домласининг эшакка ўхшатилиши саводсиз, тамағир, жоҳиллигига қилинган қочиримдир.

Шундай қилиб, ўзбек халқ оғзаки драмаси ғоявий-тематик жиҳатдан хилма-хил, бадиий пишиқ асарлардир. Унинг илғор анъаналари ёзма драматургиянинг юзага келиши учун муҳим бир фактор сифатида хизмат қилди.

Аския

Ўзбек халқ оғзаки ижодининг ўзига хос жанрларидан бири — аския тўйларда, сайилларда, йигинларда бадиий сўз баҳси шаклида ижро этилади. Одатда, йиғинда икки-уч аскиячи сўз ўйини билан аския қилишади. Томошабинлар аскиячи (аскиябозлар) санъатига қойил қолиб, завқланиб куладилар. Мусобақадошининг саволига сермаъно, мавзуга мос сўз билан жавоб бериб, қойил қилган аскиячи голиб келади. Кузатувчилар уни кулги, қийқириқ ва қарсак чалиш билан тақдирлайдилар. Аскиялар сўзининг гўзаллиги, донолиги, мантиқ кучи билан халққа ёқиб, манзур бўлиб келади. Ўзбек халқ аскиялари узоқ тарихга эга. Тарихий манбалар аскиябозликнинг XV асрдан ҳам олдин бўлганлигидан хабар беради.

«Аския» аслида арабча «азкийё» сўзининг талаффузда ўзгарган шакли. Унинг бирлиги «закый» бўлиб, закитабъ, зуко, зако, заковат сўзлари билан ўзакдош.

Аския сўз ва жумладарнинг маъноларини (ўз ва кўчма маъноларини) позик фаҳм, тез ва ўткир зеҳн, фаросат, ақл-идрок, зийраклик билан фаҳмлаш, идрок этиш, саволларга муносиб, ўринли жавоб бериш, қочирим, сўз ўйинларини билиш санъатидир.

Аския — зеҳнлар синови, демак, ҳозиржавоблик — унинг асосий белгиси. Аския айтишда лутф ва бадихагўйлик муҳим роль ўйнайди. Аскиянинг шу хусусиятлари ижрочидан мавзуга бевосита ва алоқадор бўлган хилма-хил, чуқур ва кенг маъно берадиган сўзларни топа билиш қобилиятига эга бўлишни талаб этади. Бунинг учун аския мусобақасида қатнашадиган кишининг ҳаёт тажрибаси бой, зеҳни ўткир, инсон фаолиятининг турли хил томонларини, табиат ва ижтимоий ҳаёт сирларини, айтиш вақтида ўзбек тили бойлигини пухта билган бўлиши керак. Шунинг учун ҳам профессионал аскиячилар катта сўз эгаси, моҳир санъаткор ҳисобланадилар.

Аския ҳажв асосига қурилган бўлиб, сатира ва юмор унинг белгиловчи мезони ҳисобланади. Аскияда (айниқса

пайровларда) икки хил мазмунга эга бўлган кулги ётади. Биринчи хил кулги аскиянинг туб мақсади — унинг кўчма маъносидан келиб чиқадиган кулги. Бунда у ёки бу пайровда «рақиб»га айланган киши орқали салбий хусусиятлар фоти этилади, ҳажв сатирик мазмун касб этади. Иккинчиси — ҳажв қилинган аскиячи, унинг ҳолати, пўтки ва хатти-ҳаракатидан келиб чиқадиган бегубор кулги. Бу кулги юмористик мазмун касб этади. Қўвноқ, бегубор қаҳқаҳа ёки аччиқ заҳарханда кулги ҳазил-мутўйба, киноя, қочириқ, рамз, шама қилиш, ўхшатиш, мажоз, айрим сўзларга алоҳида ургу бериш, бўлиб-бўлиб, пауза билан талаффуз этиш каби ҳажв санъатининг турли воситалари орқали намўён бўлади.

Аскиянинг ҳозиргача маълум бўлган элликдан ортиқ тури бор. Пайров унинг эпик мазмунга эга бўлган энг характерли, кўп қўлланадиган ва мураккаб туридир. «Бўласизми?», «Ўхшатдим», «Гулмисиз, райҳонмисиз, жамбилмисиз?», «Ғофия», «Радиф» кабилар аскиянинг ихчам, савол-жавоб асосига қурилган писбатан қадимий шакллари дир. Унинг «Тутал», «Сафсата», «Баҳри байт», «Афсона», «Раббия» каби турлари ҳам бор. «Чандиш», «Хўкиз сўйди», «Бўғдой ўйини», «Гули-гули» каби шакллари эса болалар ўйин-кулгисиди ҳам учрайди.

Пайров — изчил фикрлар кураши бўлиб, аскиянинг мукаммаллашган усули, юксак савиядаги, алоҳида олинган бадий асар дир. Бунда аскиячилар танлаб олинган тема доирасидан четга чиқмасликлари лозим. Тарафкашлар бир-бирларига жавоб қайтараётганларида фикр ривожини, яъни аския темаси сюжетининг тараққий этиши сезилиб туриши керак. Пайровда тема ҳар жиҳатдан очилиши, чала-чулпа бўлиб қолмаслиги зарур. Фикрлар хулосаси — теманинг ечими, пайровнинг якуни дир.

Пайровларда ишлатиладиган луқма, сўз ва жумлалар бирдан ортиқ маъно билдиришлари талаб қилинади. Унда классик сўз ўйинлари, тасвирий ифода воситалари ва усуллари дан тажнис, тазод, тадриж, таносиб, муболага, ўхшатиш, сифатлаш, метафора ва бошқалар катта роль ўйнайди. Шуниси ҳам борки, аския-пайровларда иштирок этувчи тарафкашларнинг портрети, характер белгиларига қараб, уларга хос қўйилган лақаблар ҳам бўлади. Аскияда ишлатилаётган сўз, бирикма, баъзан гаплар пайров маъноларидан ташқари тажнис, лўф йўли билан тарафкаш — ҳарифнинг лақабига тегиб, уни «қитиқлаб» ҳам

ўтиши керак. Ўз навбатида у ҳам шунга муносиб жавоб қайтаради.

Анъанага айланган пайровлардан мева, пилла, узум, паррандачилик, деҳқончилик, чорвачилик, иморат қуриш, турли фасллар, ашула, мақол, китоб, бадий асарлар билан боглиқ бўлганлари кўп ижро этилади. Аскиянинг қадимий текстлари бизгача етиб келмаган. Уларнинг умумий қолини қолиб, ҳар бир даврда янги мазмун билан бойиб бораверган. У ҳар бир ижрода шароитга қараб муайян ўзгаришларга учрайди. Қўйида келтирилган ашула пайровида ҳам шуларни кўриш мумкин.

Маҳмуджон. Дадажон, отарчилигингиз ҳеч қолмади-да! Харидор тошилмаса, «Остонамга ночор ўлдим-да келдим», деб ёпишиб оласиз. Ё «Гадолардан бири»мисиз?

Дадажон. Сизнинг ҳам ўйинчилигингиз ҳеч қолмади-да! «Ноз этма» деса бўлди — йўргалаб кета берасиз. Ҳар нарса эви билан-да, «Кам-кам» бўлсин.

Маҳмуджон. Сиздақа бекорчи «Эшвой»лардан ўргилдим, яна отингизни «Абдурахмонбеги» қўйвопсиз-а!

Дадажон. Сизга биров «Ассалом» деса бўлди, тўйга бориб «Тонг отгунча» ялла қиласиз.

Маҳмуджон. Келинг энди, Дадажон, қачонгача «Даромади ушпоқ» қилиб юрасиз. Тегишли ташкилотлар ҳам бизга «Наззора қил»ар.

Дадажон. «Қошки» эди. Бизга ҳам рамхўрлик қиладиганлар «Бормикин»?!

Маҳмуджон. «Бу оқшом» филармонияга келинг, гаплашдим, «Яхши, яхши» дейишди.

Дадажон. Ана энди биз ҳам «Обод ўлкам»даги «Меҳнат аҳли»нинг «Роҳати»ни кўрар эканмиз-да.

Маҳмуджон. Энди бундан кейин «Ойдин кўчалар»да «Қичқир хўрозим»ни айтишни бас қиларсиз?

Дадажон. Сиз ҳам бундан кейин «Шарманда бўлдим найлайин» деб юрмассиз!

Пайровда қўлланган ашула номлари ҳажвий белгилар билан уйғунлашади ва асосий мақсад — саёқ созандаларни фоти этишга хизмат қилади.

Пайров ихчам сюжетга эга бўлган бадий асар. Унинг композицияси ўзига хос, танқидга пишон бўлган деталь — муайян камчилик эса асар тугуни, унинг ургу тушган ўрни кульминацион нуқта ва кўчма маънодаги қочирим тўғдирган кулги эса, унинг ечими ҳисобланади. Пайровларда икки ва ундан ортиқ аскиячилар иштирок этади. Пайровларнинг кириш қисми кўпинча кулгили бўлмайди. Чунки ҳали кулгига объект йўқ, фақат тема аниқланади.

Пайров бошланиши билан тарафкашлар маълум бўла бошлайди ва улар тараф-тараф бўлиб, аския давом этади. Тарафкаш аскиячилар одатда бир пайров юзасидан тортишганда ундан четга чиқмайдилар. Четга чиқин, уни бузиш ҳисобланади. Парнографик, қўпол сўзлар ишлатилса, оқизлик, кучсизлик белгиси бўлади, аския дарҳол тўхтатилади.

Пайров аскиянинг юксак даражада таркиб топган тури ҳисобланади. У шу жиҳатлари ва персонажлар путқида диалог, монолог, репликаларнинг асосий ўрин тутиши билан халқ оғзаки драмаларига яқинлашади. Бироқ оғзаки драма қизиқчи ва масхарабозлар репертуарига мансуб бўлиб, халқ театрига хос шартлилик асосий ўрин тутди. Оғзаки драмани қизиқчи, масхарабоз ва қўғирчоқбозлар муайян костюм, грим ва бошқа воситалар ёрдамида турли тақлидий ҳаракатлар билан ижро қилсалар, аския — аскиячиларнинг фаҳм-фаросатда, гапда чечанлиги билан амалга оширилади.

Аскиянинг «Бўласизми?», «Ўхшатдим», «Гулмисиз, райҳонмисиз, жамбилмисиз?» каби қатор шакллари савол-жавоб формасида бўлиб, тортишувда муайян тема ёки яхлит сюжет мавжуд эмас. Балки ҳар бир савол-жавобда биттадан ихчам темачалар юзага келади. Унда пишонга олинган «рақиб» салбий образ ёки бирор нарсга қиёсланади. Кулгига объект бўлган «рақиб» ҳам ўз навбатида ўз рақибини шу тахлитда кулги қилади. Томонлар аскияси ана шундай бир хил формада давом эта беради. Қиёс қилинган шахс ёки белги донмо савол шаклида яқунланади:

Насриддин ака. Махсум ака, ҳо, Махсум ака!

Махсум ака. Лаббай, ака.

Насриддин ака. Гулмисиз, райҳонмисиз, жамбилмисиз?

Махсум ака. Айтганингизман.

Насриддин ака. Дала богчасида ишлаганингизда теримчиларнинг боаларига қарамасдан бригадирнинг ўғлини кутариб юрганмисиз?!

Бунда хушомадгўй тарбиячи орқали айрим жойларда мавжуд камчиликлар ҳажв остига олинмоқда. Асосий ва ҳал қилувчи сатирик кулги салбий хусусиятни инкор этса, аскиячи устига тушган юмористик кулги эса, хушчақчақликни таъминлайди.

Аскиянинг «Ўхшатдим» шаклига бир мисол:

Насриддин. Сизни ўхшатдим.

Одилхўжа. Кимга?

Насриддин. Мусобақа комиссияларига кўринмай, чап бериб юрган бригадирга.

Одилхўжа. Нима қилардим?

Насриддин. Ёўза парвариши айни қизиган чоғларда шаҳарда қовун тушириб юрардингиз.

Одилхўжа. Мен ҳам сизни ўхшатдим.

Насриддин. Кимга?

Одилхўжа. Мажлисида қўлини кўкрагига уриб, оғзини кўпиртириб эвено бошлигимизга.

Насриддин. Нима қилардим?

Одилхўжа. Ваъда қоп-қоп-у, мени соя-салқиндан топ, деб юрардингиз...

Аския аскиябозларнинг иқтидорига қараб давом эта бериши мумкин. Кўринадики, ҳар бир савол-жавоб, ҳар бир ўхшатилганлик муайян мустақилликка эга. Унда маълум бир камчилик танқид остига олинади.

«Тутал», «Раббия», «Афсона» кабилар кўп жиҳатдан юқоридаги турларга ўхшаб кетади. Бироқ улар аксарият ҳолларда шеърӣ формада бўлади. Тутал усулида айтилган аския ўзига хос қофия, радиф ва баандларга эга. Аскиянинг бу турида юмористик кулги ҳукмрон бўлиб, шеърхонликдаги баҳри байтни эслатади:

— Мана шунақа гапларни айтиб мени доғ қолдирасиз.

— Мўйловни оласиз-у, қулоқни соғ қолдирасиз.

— Пулини бермай юраверинг, бир кун боғ қолдирасиз.

— Ош еганда гўштини тамомлаб, товоқ тагида бизга ёғ қолдирасиз.

— Баҳона билан каклик еб бизга зог қолдирасиз...

Аския фольклорнинг бошқа жанрлари каби синфӣй характерга эга. Инқилобдан илгари халқ орасидан етишиб чиққан аскиячилар пайров орқали эксплуататор синф вакилларига нисбатан меҳнаткаш эл муносабатини, унинг ижтимоӣ ҳаётга қарашини ифодалаганлар. Кўпгина аския пайровларида ҳукмрон синф вакиллари — хонлар, беклар, бойлар, руҳонийларнинг кирдикорлари, ярамасликлари фош этиларди. Тошкентлик Шомансур ота Шоюнусов Саидахмад аскиянинг бойлар билан бўлган бир айтишувини эсларкан, унинг ўткир аскиячи сифатида ҳеч кимдан тап тортмай, халқ бошига тушган оғир кулфатни фош этганини хотирлайди:

Тўданинг бошида Тошкентнинг машҳур бойларидан Саидкаримбой борарди... Кишилар рўпарасидан катта бир ит югуриб

кетди. Бой Саидахмад аскиячидан кулиш учун итга имо қилиб:

— Эшон, кўряпсанми, нариги маҳаллада ош тортиляптими дейман, югуриб қолди!— деди.

— Йўқ, тўрам, ош ахтариб эмас, вексели касод бўлган бўлса керак, пул ахтариб кетяпти,— деб жавоб қайтарди у.

Ўтмишда аския халқининг кўнглидаги ғам зангини ювиш, ҳасрат-аламларини енгиллатиш, дузах азоби ҳисобланган меҳнат машаққатини бир нафасга унутишнинг чорасигина бўлиб қолмай, унинг исёнкор руҳига мадад берган. Совет даврида яратилган пайровларда эса, ҳаёти-мизда учраб турадиган камчиликлар, эскилик сарқитлари, диний урф-одатлар, айрим кишилар онгида мавжуд қолоқлик, такаббурилик, ғаразгўйлик каби иллатлар танқид қилинади, кулги остига олиниб, фош этилади.

Кейинги йилларда халқ орасидаги бир қанча таладли аскиячилар аниқланди. Улардан Юсуфжон қизиқ Шакаржонов, Деҳқон юзбоши Шерназаров, Эрка қори Каримов, Мамаюсуф Тиллабоев, Маматхолик Масодиқов, Турсун бува Аминов (Ижроқўм бува), Абдулхай махсум Қозоқов, Жўраҳон Султонов, Ғанижон Тошматов, уста Акбар Усмонов, Усмон қори Раҳимбеков, Шоқосим ва Шоолим Шожалиловлар, Раҳмонқул ва Абдуллажон Яшаровлар, Мамажон Мадаминов ва бошқалар катта шухрат қозонганлар. Бу аскиячилар бир қанча шогирдлар ҳам етиштирганлар. Устоз аскиячиларнинг замонавий темада айтган пайровларида давримизнинг бахтиёрлиги, совет кишиларининг хушчақчақ руҳи, фаровон ҳаёт қаҳқаҳалари акс этади. Айни чоқда кишилар онгида кўпдан сақланиб келаётган эскилик сарқитлари, айрим зарарли одатлар, текинхўрлик, бировнинг ҳақиға ҳиёнат, шилқимлик, манманлик, лаганбардорлик, мансабпарастлик, уруғ-аймоқчилик, тўнглик, ваъдабозлик фош этилади, огирнинг устидан, енгилнинг остидан ўтиб юрадиган учарлар, юлғичлар, маиший бузуқлар ўткир аския қамчиси билан саваланади.

Аския тил хусусиятлари жиҳатидан ниҳоятда характерли. Унда ҳар бир сўз бир неча маънода ўткир поэтик куч билан жаранглайди:

Турсун бува. Пахта териш нормангизни нега бажара олмайсиз десам, эски вавағ экансиз-да!

Қодиржон ака. Ўзлари қора тахтани қуноққа айлантириб олибдилар-ку, яна бизга туллаглик қиладилар.

Турсун бува. Терганлар паллага келмайди-ю, яна биз билан пашшаладилар-а.

Диалогларнинг биринчисида қўлланган «вавағ» сўзининг ўз маъноси бедана бўлиб, бу ерда кўчма маънода келган. У ишқмас, дангаса, гапда бор-у ишда йўқ шахслар образига қиёс қилинган. Иккинчисидаги «туллаг»нинг ўз маъноси ҳам бедана. Бу ўринда эса, кўчма маъно — айёрликни билдириб келмоқда. Учинчисидаги «пашшаладилар» дуқ урадилар деган маънода қўлланган.

Аскиячилар омоним, синоним, антоним сўзларни қўллаш, мажозий сўзларга эътибор бериш, айрим ҳолларда товушларнинг ўрнини алмаштириш ёки атайлаб бузиб талаффуз қилиш орқали ўзбек тилини турли бўёқларда жонлантирадилар.

Демак, аския инсоннинг меҳнат фаолияти, кайфияти, турмуши, муносабатлари, ҳис-туйғулари, ижодий фикрлаши билан узвий боғланган. У кишиларни поэтик таъбли, хушчақчақ табиатли, серзавқ, ниҳоятда дидли, зийрак, серфаҳм, сўзга катта эътибор берувчи, гўзаллиكنи чуқур ҳис этувчи инсон сифатида тарбиялашда улкан аҳамиятга эга. Ўзбек халқи хушчақчақ аскияни севади. Аскиячилик санъати совет даврида социалистик мазмун билан бойи-ган ҳолда коммунистик ахлоқ ва тарбия мақсадлари учун баракали хизмат қилмоқда.

Болалар фольклори

Болалар томонидан ёки болалар учун катталар томонидан яратилган оғзаки ижод намуналари болалар фольклорига киради. Болалар фольклорининг доираси ниҳоятда кенг бўлиб, унинг намуналари халқ оғзаки ижодининг деярли барча жанрларида мавжуд. Булар алла қўшиқлари, эртаклар, тез айтишлар, топишмоқлар, ўйин қўшиқлари, ўйинлар, эрмаклар ва бошқалар. Катталар болани бешикка солиш, ўтқизиш, юргизиш, сакратиш, ўйнатиш ва овутишларда кўпгина эркалатадиган сўзлар айтадилар.

Болалар ўйинлари ва ўйин билан айтиладиган қўшиқларнинг кўплари йил фасллари билан боғланган. «Бойчечак», «Офтоб чиқди оламга», «Читтигул», «Лайлак келди, ёз бўлди», «Қурбақа», «Қалдирғоч» сингари қўшиқларни болалар том бошларида, далаларда, қишлоқ кўчаларида, девор — томлар тагида айтишади. Улар баҳор келиши, қўшнинг олами иситиши, қўшларнинг учиб келиши, сувларда қурбақаларнинг пайдо бўлиши билан боғланган. «Ўмгир ёғалоқ» қўшиғи эса деҳқон болаларини қувонтирган, деҳқончиликда мўл ҳосил ваъда қилган баҳор ёмғирининг ёғишини тасвирлайди, албатта. Кўп қўшиқлар ота-оналарнинг меҳнат жараёни билан боғланган. Улар болаларнинг «Тепдим сандиқ очилди» сингари қўшиқларига ўхшаб тўқилган:

Оқ шол, кўк шол,
Оқ шолни оқлайлик,
Кўк шолни кўклайлик,
Ивёзбекка сақлайлик...

Болалар ёшликдан меҳнатда қатнашадилар. Улар катталарнинг ишида ўз улушини қўшадилар, экинларни беғона ўтдан тозалайдилар, буғдойзорларни, боғларни қўшлардан қўрийдилар:

Жўхорилар бўлди оқ,
Қўнма шум қораялоқ,
Агар қўнсанг, урайин,
Бўлар оёғинг чулоқ,
Ха-ю, хуввв!

Болалар йилининг ҳамма фаслида ҳам ўйин билан шуғулланадилар, овунадилар. Бу ўйинларнинг кўпчилиги катталарнинг меҳнат жараёнига тақлидан ўйлаб топилган. Ўйин ҳам, қўшиқлар ҳам болаларни ҳам ақлий, ҳам жисмоний камолотга етишига ёрдам беради, эстетик завқ уйғотади. Давримизнинг улуғ адиби Максим Горький болалар ўйинининг бола тақдиридаги ўрнига катта баҳо берган эди: «Ўйин болаларнинг ўзлари яшаётган ва ўзлари ўзгартиришлари лозим бўлган дунёни билишларига олиб борадиган йўлдир». Болалар фольклори ёш авлоднинг жуда кичик чоғиданоқ шитизомли, жасур, қатъиятли, қийинчиликларни енгиш, ўртоқларига ёрдам беришга тайёр бўлиш сингари энг яхши сифатларга эга бўлиб ўсишларида ёрдам беради, уларни чипакам интернационалистлар қилиб ўстиради.

Халқ оғзаки ижодида шундай қўшиқлар борки, уларнинг айримлари қадимги даврларда муайян маросим ва урф-одатлар билан боғлиқ бўлган. Кейинчалик улар катталар репертуаридан чиқиб, бутунлай болалар фольклорига ўтган. Шундайлардан бири «Бойчечак» қўшиғидир:

Бойчечаким боласи,
Қулоғида допаси.
Донасини олай десам,
Чиқиб қолди онаси.
Қаттиқ ердан қаталаб чиққан бойчечак,
Юмшоқ ердан юмалаб чиққан бойчечак.
Бойчечаким бойланди,
Қозон тўла айронди.
Айронингдан бермасанг,
Қозонларинг вайронди...

Бойчечак ернинг қори эриб тугалланиши билан ер бетига чиқиб амал кирганини билдирадиган ўсимликдир. Унинг пайдо бўлиши халқимиз орасида қадимги замондан бери ўтказилиб келаётган наврўз байрамига тўғри келади. Бу байрам кунлари ҳар бир хонадонда қоқи мевалардан шарбатлар тайёрланган, бўза, қимиз, айронлар ҳозирланган. Янги чиққан ўсимликлардан кўк сомса, чучваралар пиширилган, маҳаллаларда сумалак, кўк оши

базмлари бошланган. Худди шу фаслда болалар тўп-тўп бўлиб бойчечак ўсимлигини дала-қирларда қидириб топишиб, сўлиб қолмаслиги учун илдизидаги лойи билан латталарга ўраб, кўчама-кўча, ҳовлима-ҳовли юриб қўшиқ айтганлар. Ҳар бир хонадондагилар болаларни шарбат, айрон, қимиз, кўк сомса, сумалак, чучвара, бўғирсоқ каби байрам таомлари билан зиёфат қилганлар, танга, чақалар берганлар. Бойчечак мадҳи айтилган юқоридаги парчалар ана шу хушчақчақлик кайфиятини акс эттирган. «Бойчечак» қўшигининг тўртликларини ёлғиз бола айтса, паротини биргалашиб куйлашган.

«Офтоб чиқди оламга» қўшиғида болаларнинг ўзига хос арази, порозилиги ифодаланган:

Офтоб чиқди оламга,
Югуриб бордим холамга.
— Ана дала, ер, деди,
Холам ўтин тер, деди.
Ўтин тердим бир қучоқ,
Кулча ёпди бир ўчоқ.
Ўғлига берди анча,
Менга бир куюк кулча.

Баҳор — кўклам қуёши болаларни шод этади. Улар қиш совуғи, ёқимсиз лойгарчиликдан қутулиб, қиш чопонларини ташлаб, енгил-елпи кийимлар билан ҳар томонга чопқиллаланиб ўйнайдилар:

Шамол, хотиннинг ўлди,
Кетмон олиб югур!
Шамол, бағринг камол,
Чўлоқ кетмонингни олиб бор!—

деб шамолга хитоб қилишиб, томларда, ялангликларда варрак учирадилар.

Наврўз даракчилари бўлиб, қўши-қўшин, қариндош-уруғлариникига чопадилар:

Лайлак келди, ёз бўлди,
Ўғлоти қозғоз бўлди.
Ўйинимизни бермаган,
Наврўзжон бўғоз бўлди.

Бу ерда эслатилаётган «Наврўзжон» киши исми бўлиш билан бир қаторда наврўз фаслининг эркалатиб айтилшидир. Қўшинча лайлак келиб, ерлар кўм-кўк майсалар билан қоплаган, ўриклар гуллаган чоқларда ҳам тасоди-

фий ёғадиган «сарик қорлар» бўлади. Бу ҳодиса халқ орасида «қиш болалади» деб қўйилади. Бундай вақтларда болаларнинг эдигина бошланган баҳорги ўйин-кулгилари уч-тўрт кун тўхтаб қолади. Шу билан бирга, ўйинга қўшилмаган Наврўзжонни эрмаклаш ҳам бор. Юқоридаги мисолда уша кечинма ифодаланган.

Баҳорги ёгингарчиликдан ҳам болалар ўйин-кулги, ҳазил сифатида фойдаланадилар:

Емғир ёғалоқ,
Эчки соғалоқ,
Бойнинг ўғлининг
Қорни думалоқ.

Бу мисолда ўтмишда бой болаларига хос портрет чиқиқлари («қорни думалоқ»), характер белгилари кулги воситасига айланган. Бу ҳолат феодал жамиятидаги ижтимоий табақалар — синфлар орасида бўлган фарқни болаларга хос соддалик билан сеза билиш, идрок этиш тушунчасидан ҳосил бўлгандир.

Ўғил ва қиз болалар орасида яқин кунларгача «Тўп», «Тўп тош», «Читтигул» каби ўйинлар бўларди. Бу ўйинларнинг ҳар бирининг ўзига хос қўшиқлари бўлиб, улар ўйин жараёнида бир бола ёки кўпчилик томонидан ижро қилинган. Масалан:

Ла-ла-ла-лай, ла-ла-ла-лай,
Олти пулга чой олай.
Чойлагимнинг сопи йўқ,
Келин аям тоби йўқ.
Томга сепдим седана,

Териб есин бедана.
Тақир-туқир обжувоз,
Менинг акам қурчоқбоз,
Қурчоқбознинг хотини,
Қанд ўралган оқ қозғоз.

Бу кичик ёшдаги болалар қўшиғидир. Болалар ўз даврасида уни айтиш орқали қўшиқчилиги билан мақтаниб, ака ва келин аяларини тасвирлаганлар.

Қиз болаларнинг тўп (копток) ўйинларида қуйидаги қўшиқ ижро қилинган:

Бирим — билан,
Икким — илон,
Учим — учак,
Тўртим — тўшак.
Бешим — бешов,

Олтим — олтов,
Ёттим — етов.
Саккизим — сақлап,
Тўққизим — тўқлап,
Ушим — бужмак.

Бу қўшиқ коптокнинг ер ёки деворга урилишига ҳамоҳанг бўлиб, у орқали ютуқлар сони ҳисобланади. Ҳаракат

ва овознинг ритмик бирлиги ўзига хос муסיқийлик яратиб, боланинг ўйин ҳолатидаги кайфиятини ифодалайди.

Тўп ўйинида ютган қиз ўз шодлигини қўйидаги мисраларда билдиради:

Чархим чархчида кетди,
Йигим йигчида кетди,
Ўн беш тилла, марварид
Тилла сандиқда кетди.
Тилла сандиқ очилди,
Тагига бодом сочилди,
У бодомни тергунча,
Қанотларим қайрилди.
Қанот беринг, учайлик,
Шўр дарёни кечайлик.

Шўр дарёда нима бор?
Ҳасан-Ҳусан ўғил бор.
Ҳасан-Ҳусан уришди,
Қизил қонга бўяшди.
Қизил қонни ким ювди,
Фотима, Зухра қиз ювди.
Зухрасига зар дўппи,
Фотимасига пар дўппи,
Қизга қизил паранжи,
Бизга бахмал паранжи...

«Тўп тош» ўйини кичик ва ўрта ёшдаги болаларга хос бўлиб, унда маррага яқинланиётган ёки ўйиндаги ҳарифини ютган қиз шундай қўйлайди:

Ҳожи Муҳаммад-о,
Қўрғони баланд-о.
Қўрғонидан ошайлик,
Зар гиламни тўшайлик,
Зар гиламининг устида,
Қизил ипак эшайлик.
Қизил ипак чигалчак,
Холжон ойим келинчак.

Холжон ойим туғибди,
Йўрғагини юйибди,
Дор ёғочга ёйибди,
Бойнинг ўғли кўрибди,
Олма билан отибди,
Беҳи билан қоқибди.
Марра бизники,
Ўза қолиш сизники.

Бу қўшиқда ўйинда ютган қизнинг ўзига хос соддача мағрурлиги, шу билан атроф-муҳитдаги ҳодисаларга муносабати ҳам акс этган. Демак, ҳаёт ва унга муносабат болалар қўшиқларининг ҳам асосий роявий мазмунини ташкил қилади.

Болаларнинг ўзига яқин кишилардан норозилиги ҳам баъзи қўшиқларда турли-туман ҳодисалар тавсифига қўшиб ифодаланади. Бу жиҳатдан қўйидаги қўшиқ характерлидир:

Апишдию-апишди,
Янгамнинг оши пишди,
Акамга қўйган ошни
Ҳакка чўқилаб қочди.
Ҳаккани қува-қува,
Йўлдан бир ойнак топдим.
Ойнакни сувга бердим,
Сув менга балиқ берди.

Балиқни баққолга бердим,
Баққол менга тариқ берди.
Тариқни товуққа бердим,
Товуқ менга тухум берди.
Тухумни ўтга қўйдим.
Пақ этди-ю, шақ этди,
Ерилди, кетди.

Саргузаштли бу қўшиқда ош пишувчи, уни ҳакка чўқиб қочиши, топилган ойнакнинг турли предметларга айирбошлаши ва, ниҳоят, тухум пишшиш вақтида ёрилиб кетиб ҳамма умидлар пучга чиққанлиги тасвирланади.

Қўшиқларда маълум тарихий давр яққол кўриниб туради. Боланинг кишиларга муносабати, баъзан аянчли аҳволи — ўғай опага қарамлиги соддалик билан ифода қилинади. Аммо ўйиннинг охири оптимистик руҳ, енгил оҳангдаги шўх сўзлар билан яқуллаанаверади. «Чувара қайнайди» ўйинида икки қизча қўлларини бир-бирларининг бўйнидан ўтказиб, бири ўнгга, иккинчиси чапга айланганлари ҳолда шундай қўшиқ айтадилар:

Чувара қайнайди-я,
Онам менга бермайди-я.
Бермаса бермасин-а,
Оқ уйимга кирмасин-а.
Оқ уйимда оқ танга,
Кўк уйимда кўк танга.

Жоним Зулайхо-я,
Зулайхонинг боғида
Бир туш олича-я,
Оличанинг устида
Тилла жинқарча-я,
Жинқарчани учирдим,
Ўртоғимни қочирдим.

Юқорида келтирилган мисоллардан ташқари яна болаларнинг «Думсиз тулки», «Ўўжали товуқ ва калхат», «Оқ теракми, кўк терак», «Оташиб келдинг», «Урди-минди», «Лафчармак-латабурамак» каби қатор ўйинлари ва уларнинг қўшиқлари бўлган. Бу ўйинлар республикамизнинг турли жойларида ҳар хил номлар билан учраса ҳам, мазмунини, асосан бир хил. Улар болаларнинг хурсандчилик кайфияти, шўхлиги, ўйин-кулги, шунингдек, турли кечинмаларини ифодалайди.

Одатда болалар, кечқурунлари тўпланиб, ойдин кечаларда узоқ вақтгача гаплашиб ўтирадилар, топишмоқлар айтишади, эртақ тинглашади, турли хил ўйинлар ўйнайдилар. Ўйиндан кейин уй-уйига тарқалишади. Бу жараён бошдан-охир қоида шаклида «ишлаб чиқилган». Масалан, болаларни ўйинга чиқаришда:

— Томда товуқ қотарми,
Лйронингдан тотарми?
Ўйин ёқмас болалар,
Номозшомдан қотарми?
Кел-ҳо!!! Кел-ҳо!!!

Ўйинни бошлаш учун қўйинча чек ташланади ёки саноқдан фойдаланилади. Она боши болаларни санайди:

Бир, икки, ўн олти,
Ўн олти деб ким айтди?
Ўн олти деб мен айтдим,
Ишонмасанг санаб боқ!

«Боқ» сўзи кимга тушса, шу чиқади, охири қолган бола павбатчи бўлади. Саноқлар — ўйин термалари ўзбек болалар ўйинларининг таркибий қисми, дебочаси, тўғрироғи «ўйин боши»дирлар. Саноқлар киши диққатини жалб қиладиган даражада қувноқ оҳангга эга, чиройли шеърий безаклардан таркиб топади.

Болалар ўйинлари ичида фольклор элементлари кўп учрайди. Булар воқеабанд шеърий парчалар, диалоглар, савол-жавоблар, топишмоқ жумлалардан иборат бўлиши мумкин. Ўйинлар, одатда, болаларнинг уларга хос енгил ҳаракатлари, шўхлик, қийқириқ, ҳаяжонлари асосида тuzилган бўлиб, шеърий парчаларининг оҳанги шу ҳаракатларга мослашган бўлади. Масала, қувлашмачоқда қочувчи бола иккинчи боланинг орқасига «дарра»ни қўйиб кетаркан дейди: «Рўмолчамни ташлаб кетдим, бир ўртоғим олсин-да!». Шу сўзларнинг ўзиёқ ўйин динамикасини белгилаб турибди.

Болалар фольклорида болаларнинг кундалик фаолиятида ишлатиладиган шундай тизмалар борки, улар қувноқ юмор билан йўғрилгандир. Уларда болаларнинг бир-бирига ҳазили, бир-бирини эрмак қилиши, айрим болалардаги нуқсонлардан кулиш, атроф-муҳит ва ҳаётга муносабатни ифодаланган. Жумладан, кичик ёшдаги шўх, чечан болалар баъзи ишёқмас, дарсга ақли етмаган болаларни тапқид қилиб тубандагича эрмаклаганлар:

Анаву болани-я,
Кўзи олави-я.
Хом опқовоқ,
Елпиш товоқ.

Булардан ташқари, «Гули-гули», «Мана гул, ниманинг гули», «Бўласизми?», «Ўхшатдим» ва тарафкашлар бир-бирини турли предметларга қиёс қиладиган бола тапқидлари ҳам мавжуд. Булар катталар орасидаги чандишларга ўхшаб, аския жапрининг ибтидоий кўринишларидан ҳисобланади. Бундай сўз ўйинларида икки ёки бир қанча бола бир-бирига тарафкаш сифатида иштирок этади. Ўйиндаги болалар бир-бирларининг қиёфаси, феъл-атвори,

ойлавий аҳволини (баъзан ота-оналарни ҳам қўшганлари ҳолда) ўзларига хос ибтидоий сўз ўйинлари, қочириқ, киноя билан турли-туман нарса ва ҳодисаларга ўхшатиб эрмак қиладилар. Шу усулда қизгин фикр, ақл мусобақаси давом этади. Бундай тортишувларда сўз ва ибораларнинг кўп маънолигига эътибор берилади. Бу хил тортишувларда қайси томон ва кимнинг турмуш ҳамда турмуш ҳодисалари, нарса ва предметлар ҳақида тасаввури кўпроқ, билими, тушунчаси, сўз бойлиги ортиқроқ бўлса, уша ютади:

Э ш м а т. Осмондан тушдим кўрпа-тушагим билан,
То ш м а т. Тагимда йўрга эшагим билан.
Осмондан тушдим чигитдек бўлиб.
Э ш м а т. Сен билан чандишаман йигитдек бўлиб.
То ш м а т. Қайрагоч, чандиша олмасанг, йўқол, қоч!
Э ш м а т. Тут, жавоб бера олмасанг, дамингни ют!
То ш м а т. Отангиз аллоҳмиди, оғзингизни қопдек лаб уриб қўйибди.
То ш м а т. Отангиз қассобмиди, терингизни тилиб-тилиб сотмоқчи бўлиб юрибди.
Э ш м а т. Онангиз ун элаганмиди, бошингизга гарди ёпишиб қолибди.
То ш м а т. Онангиз қиём пиширганмиди, бурнингиздан чиққунча ялаб олибсиз.

Ўзбек халқининг феодал ўтмишида бўлган умумий қоқлиқ, саводсизлик, болаларга одоб, таълим-тарбия бериш ишларига етарли эътибор бермаслик натижасида ёшлар ҳазили, ўйин-кулгисига чандишлар, қарғишлар, лақаб қўйиш, ҳақорат сўзлар аралашиб кетган ҳоллар ҳам мавжуд. Лекин бу хил унсурлар болалар қўшиқлари ва ўйинларининг умумий руҳига таъсир эта олмаган. Кўплаб қувноқ, хушчақчақ, ранг-баранг қўшиқлар болалар эстетик тарбиясининг муҳим воситаси сифатида ҳамон ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда.

Топишмоқлар ҳам болалар ўйинининг бир тури ҳисобланади. Топишмоқлар бола тақдирини муҳим ўрин тутган, унинг интеллектуал ўсишида фаол иштирок этган, халқ педагогикасининг қўшиқлар, эртаклар сингари, ўз хусусиятлари билан улардан фарқ қиладиган поэтик, ақлий машғулотларидан биридир. Болалар топишмоқларни топишда қатнашар экан, ўзини қўшаб турган оламни кузатишга, табиат ҳодисаларини билиб олишга, уларга бўлган ўз муносабатини билдиришга ўрганадилар. Топишмоқни топиш боладан анчагина билим, кузатувчанлик,

фикр қила билишни талаб қилади. У буни кўпчилик билан, топишмоқнинг жавобини топиш жараёнида ҳосил қилади. Топишмоқлар шаклан ихчам, мазмунан теран, поэтик жиҳатдан гўзал бўлади.

Топишмоқчилик репертуари кун сайин кенгайиб боради, мазмуни бойийверади, бадий формаси турмуш талабига мослашган ҳолда, болаларнинг эстетик тарбиясига хизмат қилади.

Болалар тез айтишлари бола талаффузидаги айрим путқ товушларининг кўп қайтарилиши ёки товушларнинг сўз ва иборалар таркибиде мураккаб жойлашишига асосланади. Халқ орасида булар «тутал», «чалғитув», «чалиш» деб юритилади. Лекин фольклористик термин сифатида «тез айтиш» умумлашди.

Тез айтишда маълум фонемалар (кўпинча жарангли ундошлар) такрорланади. Жумладан, болалар «ш», «р» ундошларини айта олмай «с», «л», «й» шаклида талаффуз қиладилар ва енгил кулгига сабаб бўладилар. Масалан, «Бир туп тут, бир туп тутнинг тагида турп. Тутнинг томирини турп туртиб турибдими ёки турининг томирини тут туртиб турибдими?».

Бу гапларда «т» товуши иштирок этган сўзларнинг кўп ишлатилишидан тез айтиш (тутал — сўзлардан бирортасини айтишда тугилиб қолиш ёки бошқача талаффуз этиш) ҳосил бўлади. Бу гап кўп қайтарилиши, машқ қилиниши билан унга кўпикма ҳосил бўлади.

Ёки: «Ўш папишаси нес папиша» содда гапидаги ваздош ва оҳангдош сўзларнинг ёнма-ён келтирилиши ҳам тез талаффуз этганда янглишиш, сўз шаклини бузишга олиб келади.

Юқорида келтирилганлар содда тез айтишлардир. Шу билан бирга, анча мураккаб тез айтишлар ҳам борки, улар маълум бир ижтимоий ҳодисадан тузилган эрмакни ҳам ифодалайдилар. Масалан, «Наманганда уста Мусо пуч пистафуруш бор экан. Унинг олтмиш уч қоп пуч пистаси бор экан. Олтмиш уч қоп пуч пистаси бўлса ҳам ўша уста Мусо пуч пистафуруш, олтмиш уч қоп пуч пистаси бўлмаса ҳам ўша уста Мусо пуч пистафуруш».

Бу мисолда мураккаб тутал пайдо бўлишидан ташқари, уста Мусо пуч пистафурушнинг алдамчилиги (пуч писта сотиши)дан тугилган юмористик кулги ҳам мавжуд.

Демак, тез айтишлар болалар талаффузидаги пуқсон-

ларни йўқотишга қаратилганлигидан ташқари, ёшлар орасида ақл ва сўзамоллик, чечанлик мусобақаси сифатида ўйин-кулги, кўнгил очиш воситаси бўлиб ҳам хизмат қилади.

Совет даврида юзага келган тез айтишлар мавзуининг кенглиги, янги замон белгиларининг акс эттирилиши билан ажралиб туради.

Тез айтишлар кичик ва мактаб ёшидаги болалар нутқидаги айрим товушларни бузиб талаффуз этиш ҳолларини тузатишга, тўғри сўзлайдиган болаларда эса, адабий талаффуз нормаларини мустаҳкамлашга, ниҳоят, болаларни жумлалардаги мантиқий урғунни топиб сўзлашга ёрдам беради. Шунинг учун ҳам уларнинг таълим-тарбиявий аҳамияти ниҳоятда каттадир.

Болалар фольклори Улуғ Октябрь социалистик революциясигача болаларни бадий-эстетик тарбиялашнинг бирдан-бир воситаси эди. Унинг айрим намуналари шу кунларда ҳам яшамокда, бир қанча фольклор асарлари эса, мактаб дарсликлари ва ўқитиш китобларига киритилиб, уларга янгича ҳаёт бағишланди. Болалар фольклори ўзбек болалар адабиётининг шаклланиши ва тараққиётида катта роль ўйнади ва ўйнамоқда.

XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ ВА XX АСР БОШЛАРИДА ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРИ

XIX асрнинг II ярмидан бошлаб Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқи ҳаётида муҳим ижтимоий-сиёсий воқеалар рўй берди. Бу даврда Ўрта Осиё ерлари Россияга қўшиб олинди. Бухоро амири ва Хива хонлигининг илгариги мавқеи йўқолиб — Россияга қарам бўлиб қолдилар. Қўқон хонлиги тугатилди. Оқибатда мавжуд феодал тарқоқлик ва хонларнинг ўзаро урушлари, беҳуда қон туқишларга барҳам берилди.

Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши мазлум Шарққа нисбатан прогрессив ҳодиса эди. Фридрих Энгельс бу ҳақда шундай деб ёзган эди: «Россия Шарққа нисбатан прогрессив роль ўйнайди... Россиянинг ҳукмронлиги Қора денгиз ва Каспий денгизлари ҳамда Марказий Осиё учун, бошқирд ва татарлар учун маданийлаштирувчилик ролини ўйнайди»¹. Ҳақиқатан ҳам Россияга қўшиб олиниши кўп замонлар феодал муносабатлар паровитида иқтисодий заиф, сиёсий, маданий жиҳатдан орқада қолиб кетган шарқ халқларини асрий уйқудан уйғотди. Тошкент, Самарқанд, Қўқон, Фарғона, Хўжанд каби шаҳарларда кичик-кичик саноат корхоналари пайдо бўлди, капиталистик муносабатлар юзага кела бошлади. Қишлоқ аҳолиси табақаларга бўлинди, ерсизлар шаҳарга келиб заводларга кирди. Маҳаллий аҳоли ичидан оз бўлса-да, ишчилар синфининг дастлабки вакиллари етишиб чиқди ва улар рус

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. Издание второе. Том 27, стр. 241.

ишчилари билан биргаликда, ёнма-ён туриб ишлай бошлади. Энг муҳими — рус революцион пролетариати билан маҳаллий меҳнаткашлар аста-секин ягона бир маслакда озодлик ҳаракатига бирлашдилар, чоризм зулмига қарши, сиёсий ва иқтисодий эркинликлар, пролетариат диктатураси ғалабаси учун курашга киришдилар. Революцион рус ишчилар синфи бу ишда раҳнамолик қилди.

Ўзбекистонда ҳам марксизм-ленинизм ғоялари аста-секин тарқала бошлади. Айрим йирик шаҳарларда марксистик тўғарақлар юзага келди. Янги усулда мактаблар ташкил этилди, рус тили ва рус халқининг илғор маданиятини ўрганиш иштиёқи маҳаллий аҳолининг прогрессив кайфиятдаги вакиллари орасида тобора оша борди; бунда аниқ фанлар, дунёвий илмларга кўпроқ эътибор берилди. Илм-маданият, маориф, санъат ва адабиёт соҳасида муайян ўзгаришлар рўй берди. Темир йўл қурилиши, почта, телеграф ишларининг йўлга қўйилиши, театр, музей, рус-тузем мактаблари ва гимназияларнинг ташкил топиши, рус ва ўзбек тилида газета, журнал ва турли оммабон китобларнинг нашр этилиши, XIX асрнинг охириларидан бошлаб рус классик адабиётининг йирик вакиллари И. А. Кривов, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, А. Н. Некрасов, Л. Н. Толстой, А. П. Чехов, К. Д. Ушинский асарларидан айрим кичик намуналарнинг ўзбек тилига таржима этилиши ва ўқув китобларига киритилиши ўша давр ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётига жуда катта ижобий таъсир кўрсатди. Ўлканинг экономикаси, табиати, тарихи, географияси ва этнографиясини ўрганиш учун ҳар хил илмий муассасалар очилди. Маҳаллий халқ вакиллари орасидан демократик руҳдаги шоирлар, ёзувчилар, маърифатпарвар олимлар етишиб чиқди. Шу билан бирга, чоризмнинг мустамлакачилик зулми ҳаддан ошди, маҳаллий аҳолини аёвсиз эксплуатация қилиш тобора кучайди: меҳнаткаш халқ икки томонлама — маҳаллий феодаллар ва чор мустамлакачиларининг талови остида қолган эдилар. Халқнинг моддий ва маънавий аҳволи жуда ҳам оғирлашди. Чор Россиясининг талончилик сиёсати, маҳаллий амалдорларнинг жабр-зулми, ўта қашшоқлик, ҳақсизлик меҳнаткаш халқнинг кучли норозиликка сабаб бўлди. Бутун Россияда бўлгани сингари Ўрта Осиёда ҳам синфий кураш кескин тус олди, сабр косаси тўлиб-тошган халқлар ва элатлар жой-жойларда норозилик намойишлари қилар, иш ташлар, ер эгалари, фабрика-завод хўжайин-

ларига қарши дадил бош кўтариб чиқар эдилар. Революцион кайфиятдаги ишчиларга рус марксистлари бошчилик қилар, уларни жанговар ишчилар синфи атрофига, унинг илғор отряди Коммунистик партия теварагига жипшлаштирар эдилар. Мамлакатда рўй берган бундай ижтимоий-сиёсий воқеалар, маданий ҳаётдаги ўзгаришлар илғор маърифатпарварлик ва демократик йўналишдаги адабиёт вакиллари ижодида ва халқ оғзаки бадий ижоди асарларида ўзининг реалистик ифодасини топти.

Бу даврда яратилган фольклор асарлари ижтимоий ҳаёт ҳодисаларига яқин турар, жамиятдаги синфий зиддиятларни, ижтимоий тенгсизликни кўрсатишга мойил бўлиб, меҳнат аҳлининг қонини зулук бўлиб сўрган ҳукмрон синф вакиллари — ер эгаси бўлган бойлар, амалдорлар, фабрика-завод хўжайинларини, меҳнаткаш манфаатларига хиёнат қилувчи рийкор руҳонийларнинг кирдикорларини аёвсиз очиб ташлар, айни чоқда зулм ва жаҳолат искахида қолган халқ оммасининг эркин ҳаётга, озодликка бўлган ташналигини, асрий орзу-умидини равшанроқ бадий ифодалар эди. Гап шундаки, узоқ даврлар деҳқон ва чўпонлар орасида яратилиб, ривожланиб келган ўзбек халқ оғзаки ижоди халқ ҳаётидаги ўзгаришлар билан янги даврга келиб сифат ўзгаришларига учради, сиёсий-ижтимоий ҳаётда содир бўлган конкрет воқеаларни акс эттирган асарлар ҳам пайдо бўла бошлади. Бу даврда традицион достонлар, эртақлар, қўшиқлар, дорбозлик, масхарабозлик, латифагўйлик, халқ қизиқчилиги репертуарида гуманистик руҳдаги ғоялар билан бирга, ҳамма жанрлардаги халқ ижоди намуналарида аччиқ истеҳзоли кулги тобора актуаллашиб, улардаги социал моҳият кескин, ёрқин тус ола бошлади.

Шу билан бирга, халқ шеърлятида, бахшилар ижодида реалистик элементлар кўпайди. Бунда халқ ижодининг ҳозиржавоблик хусусияти кўп келди. Омма ўз бошидан кечирган турли-туман воқеаларни, алам-изтиробларини, нафратини бадихагўй шоир тили билан қўшиқ қилиб куйлади. Шу тариқа бу давр халқ оғзаки ижодида реалистик йўналиш, илғор демократик ғоялар билан сугорилган ҳолда, ёзма адабиёт билан ёнма-ён, баъзан ундан устунроқ ривожлана борди. Халқ ижодининг фолс қилувчилик, ташвиқотчилик роли ёрқин кўзга ташлана бошлади. Бу даврда мавсум-маросим қўшиқлари унча ўзгаришга учрамаса ҳам, ҳар ҳолда ҳали айтиларди. Айни пайтда, унинг ўр-

нини мунгли қўшиқлар, «йиғи»лар эгаллай бошлади. Етим болалари билан қаровсиз қолган, ёш қизини ҳам хонлар олиб кетган, эрлари ноҳақ зиндонга ташланган оналарнинг оғир аҳволини тасвирлаган халқ қўшиқлари, ашулаларини деярли ҳар бир даврда эшитиш мумкин эди:

Кўприкдан кўринар отининг боши,
Емғирдек ёғди кўзимнинг ёши.
Элу халқнинг кулфат доим йўлдоши,
Улар бўлди бу хонларнинг дастидан.

Боққа кирдим, боғ қалитин топмадим,
Олдимга шафтоли қўйди, тотмадим,
Ерим зиндонда ётади бегуноҳ
Ўзим қурбон қилиб сувда оқмадим.

Ўрта Осиёда феодализм муносабатлари тугаб, капиталистик муносабатлар бошланган даврда энг оммавий жанр ҳисобланган халқ эртақлари ҳам эволюция даврини ўтати. Синфий зиддиятлар кескинлашиб, бойлар, ер эгалари, савдогарлар, завод хўжайинлари меҳнаткашнинг билан кучидан мумкин қадар кўпроқ фойдаланиш йўлига тушиб, эксплуатация, ҳақсизлик, зулм ҳаддан ошиб кетди. Эндиги ишчининг, меҳнат кишининг сиёсий дунёқараши ҳам ўсган, бўлаётган зулмга қарши бош кўтариш даражасига етган эди. Ишчи ва ерсиз қашшоқ деҳқоннинг ички кечинмаларини ифода қилишга эртақлар мос эди. Шу сабабдан халқ оғзида сюжети қисқа, конфликтни ўтқир, кўпроқ персонажлар диалогидан иборат сатирик эртақлар, кўлаб сиёсий латифалар пайдо бўлди.

Олдинги эртақларда камбағал йигит муҳтожликдан, қашшоқликдан бахт қидириб, йўлга чиқар, қийинчиликларни енгиб, душманни йўқотиб, бахтга эришарди. Бироқ бу курашда у ёлғиз эди. Кейинги давр эртақларига хос хусусият — камбағал йигит (эртақ қаҳрамони) ёлғиз эмас, кўпчилик бўлиб, ўз помидан эмас — халқ оммаси номидан, мураса билан эмас, кескин сиёсий-ижтимоий талабларни ўртага қўйиб ҳаракат қиладиган бўлди. Ҳозирги душман — чор ҳукумати, унинг маҳаллий малайлари — капиталист, миршаб, мингбоши, бой ва муллаларни камбағал йигит — эртақ қаҳрамони рўй-рост савалайди. Тингловчилар эса эртақ мазмуниндан хурсанд бўладилар, эксплуататорлар синфини масхара қиладилар.

Даврнинг мақол ва маталларида ҳам сиёсий руҳ кўриниб турди: «Бой-бойга боқар, сув сойга оқар», «Ўроқда

йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир», «Қорни тўқнинг қорни очдан хабари йўқ», «Мўлтони мулла эл талайди», «Бели оғримаганнинг нон ейишини кўр», «Камбағал ишлар, бой тишлар» каби мақоллар шулар жумласидан. Айни чоқда келажакка умид, камбағалга ҳам толе ёр бўлишини ифодалайдиган мақоллар ҳам пайдо бўлди: «Ойнинг ўн беши қоронги бўлса, ўн беши — ёруғ», «Сабр таги — олтин», «Ҳақ эгилади, синмайди» ва ҳоказо. Бундай мақолларда эксплуататорлар устидан кескин ҳукм чиқарилади.

Россиянинг ҳамма ўлкаларида, жумладан ўзбек халқи орасида инқилобий руҳдаги халқ оғзаки ижоди асарлари пайдо бўлиб, даврнинг асосий хусусиятларини ифода қиларди. Чиндан ҳам минг йиллик халқ санъати ўзининг янги даврини, тараққиётининг янги этапини бошлаган эди.

XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошларида ўзбек фольклорининг қадимий оғзаки анъанаси, туғилиб келган янгилик билан аралашиб, қўшилиб бораётган эди, унинг барча жанрларида даврнинг муҳим воқеаларини тасвирловчи асарлар пайдо бўла бошлади. Афсуски бундай асарлар ёзиб олинмади, кўшлари бизгача етиб келмади. Шундай бўлса ҳам халқ шоирларининг ижоди ва халқ кўшиқлари нисбатан сақлангани учун ўша давр халқ ижоди намуналари сифатида ўрганиш имконини беради.

Халқ шоирларининг ижоди Бахшилар анъанавий халқ дostonлари ва термаларни куйлаб келишлари билан бирга, даврнинг муҳим воқеаларини ифодаловчи янги термалар, ҳатто эпик асарлар ҳам яратдилар. Бу даврда майдонга келган дostonлар конкрет тарихий шароитда ижтимоий юксалиш ва озодлик учун курашнинг синфий моҳиятини меҳнаткаш халқ оммаси манфаати нуқтаи назаридан куйлаганлиги билан ўтмишдаги тарихий дoston яратиш традициясидан фарқ қилиб туради. Янги давр дostonларида Улуғ Октябрь социалистик революцияси арафасидаги Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқи олиб борган миллий озодлик ҳаракати акс этгандир.

Фозил Йўлдош ўғли «Қаҳатчилик» ва «Чигиртка» термаларида мустамлака зулми остида эзилган халқнинг нақадар қашшоқликда, муҳтожликда яшашини акс эттиradi. Меҳнаткаш оммага офат бўлиб тушган очарчилик деҳқон ҳосилига ғоят катта зарар етказди. Шоир чуқур алам билан бундай офатлардан қутулишга қурби етмаган ночор меҳнаткашнинг аҳволига қаттиқ ачинади. Бу тер-

малардаги лирик қаҳрамон — бахши баёни бахти қоралиқдан, шум тақдирдан, адолатсиз замондан зорланиш, бечора деҳқон аҳволига бефарқ бўлган ҳокимлардан норозилик кайфияти билан тўлган:

Талоп солди элнинг дунё молига,
Тулки, шақал йиғлар деҳқон ҳолига,
Олди оралади Миёнкалига,
Самарқандни зор йиғлатди чигиртка.

Эл бошига тушган қаҳатчилик, моддий қийинчиликдан бойлар, савдогарлар, қаллоб кишилар ўз манфаатлари йўлида фойдаландилар: бозорда ғалланинг нархи жуда баланд кўтарилди, улар бирни ўнга сотдилар, юртда очарчилик бошланди, меҳнаткашлар хонавайрон бўлдилар.

Халқ оғзаки бадиий ижодида ҳам демократик адабиётдагидек прототишлар ёрдамида социал типлар яратиш приёми кенг қўлланилди. Бахшиларнинг эшонлар, сўфилар, турли мансабдаги амалдорлар ҳақидаги термалари бунга яққол мисол бўла олади. Уларнинг яратилишига конкрет шахснинг салбий хатти-ҳаракатлари асос бўлган. Масалан, Жуманбулбулнинг «Милтиқбой» ҳажвиясида Нурота бозорида амирлик ҳақини ундирувчи амалдор сатира остига олинади. Милтиқбойнинг юзсизлик қилиб тирикчилик учун келган деҳқонлардан бозор ҳақини ўз билганича ошириб олиши ва шу ҳисобга бойиб кетганлиги сатиранинг яратилишига сабаб бўлган. Автор Милтиқбой прототиши орқали қишлоқлардаги маҳаллий амалдорларга хос бўлган текинхўрлик, ўта инсофсизлик, талончилик каби энг ярамас хусусиятларни жамлаб кўрсатишга эришadi. Бундай ҳажвий образлар Ислom шоир Назар ўғлининг «Мингбоши», «Сўфилар», «Оллоёрбой» термаларида ҳам кўринади. Шоир «Оллоёрбой» термасида қўшни қишлоқда яшаган Оллоёрбойнинг қаҳри қаттиқ, зиқна, ўлгудай бахил, хасис одам эканлигини, унинг инсофсиз ва виждонсизлигини таъкид этса, «Сўфилар» термасида ҳаромхўр, хушомадгўй, текинхўр, жоҳил кишилар сирини аёвсиз фoш қилади. «Мингбоши» термасида эса, шоир ўзи билан мингбоши ўртасида бўлиб ўтган кичик бир эпизод орқали даврдаги ижтимоий тенгсизлик, залимларнинг зўравонлиги, маҳаллий амалдорларнинг ўзбошимчалиги, меҳнаткаш омманинг ҳақсиз, ҳуқуқсиз аҳволини тасвирлайди.

Халқ шоирлари ижодий фаолиятида ижтимоий ҳаёт ҳодисалари билан узвий боғланган кўтаринчилик руҳи

кўзга яққол ташланади. Бу даврда яратилган «Тўлғоной», «Намоз», «Маматкарим полвон», «Жиззах қўзғолони», «Мардикор» каби достонлар шу жиҳатдан характерлидир.

Бахшилар даврнинг ижтимоий-сиёсий воқеаларига, хусусан 1916 йилдаги умумхалқ ҳаракатида актив иштирок этдилар, меҳнаткаш омманинг исёнкорлик чиқишларининг жонли гувоҳи бўдилар.

XX аср бошларида бошланган, халқнинг мавжуд тузумга нисбатан норозилик кайфиятларини ифодаловчи асарлардан бири Нурман Абдувой ўғлининг «Намоз» достонидир.

Мард Намоз чор ҳукуматининг чиновникларига, маҳаллий бой-амалдорларга қарши йигитларни тўнлаб, исён кўтаради ва унга ўзи бошчилик қилади. Нурман Абдувой ўғли мана шу жасоратли йигит — Намоз ҳақида достон яратиб, уни эл орасида қўйлаб юрди.

Намозни шоир афсонавий халқ қаҳрамони Гўрўгли, Алпомишлар сингари қўрқмас, дов юрак, оташқалб, душманларнинг додиди берган ўткир сўзли баҳодир сифатида тасвирлади.

Эркпарвар бахши Намозни камбағал деҳқонларга қайишадиган, золим мулкдорларнинг бирдан-бир душмани қилиб гавдалантирди. Асарда Намоз йигитлари билан бойларнинг қўраларига тўсатдан бостириб киради, мол-мулкни олиб, муҳтожларга бўлиб беради. Бу ўринда ҳаётий ҳақиқат — Намоз ҳаракатининг бутун мураккаб, зиддиятли ва сиёсий мақсадларидаги чекланган томонлари тўлалигича акс эттирилмайди, балки бахши ўзи кўрган Намоз фаолиятига боғлиқ бўлган воқеаларни маълум деҳқон нуқтаи назаридан, ўз савияси даражасида ёритади.

Нурман шоир бу асарида Намознинг қаҳрамонлик билан қилган ишларини мақтайди. Шоирнинг бутун симпатияси бойларга, чор амалдорларига, унинг аскарларига қақшатқич зарба берган, камбағал меҳнаткашларнинг манфаатини кўзлаган халқ қаҳрамони, ботир Намоз томонидадир. Достонда золим подшо Николай ва унинг қўл остидаги амалдорларга қарши деҳқонлар оммасини курашга чақириш ғояси равшан сезилиб туради:

Намозбек дейдилар асли отини,
Даҳбит деган ўсган вилоятини,
Бир фасл қилай таърифотини;
Газет билан эшитиб эди Николай,
Зор йиғлади ўрдадаги хотини.

Бургутдайин қобогини уйғандир,
Бор кучини билагига жийгандир.
Намоз деса, ётган бойлар уйғонди,
Тўрт ҳокимга танҳо ўзи тийгандир,
Намоздай валломат ўтди жаҳонда.

Нурман Абдувой ўғли «Намоз» достони билан XX аср бошларидаги ўзбек халқ оғзаки ижодига даврнинг энг муҳим воқеаларини киритишга ҳаракат қилди, эркпарварлик ғояларини қўйлаб, ўзбек халқи фольклорини ижтимоий мазмун билан бойитди.

«Намоз» асарида кўтарилган масала маълум маънода Фозил Йўлдош ўғлининг «Маматкарим полвон» достонида давом эттирилади. 1914—1915 йилларда яратилган бу достонда деҳқонлар оммасининг стихияли норозилиги, якка шахснинг исёнкорлик ҳаракатлари тасвирланади. Достонда меҳнаткаш халқ вакили золимлар тўдасига қарама-қарши қўйилади. Унинг марказий образи Маматкарим полвон — камбағаллар манфаати учун қайғурувчи халқ қаҳрамонидир. Бойлар Маматкарим полвонни пул, мол-дунё билан алдаб, уни ўз қўлларига олмоқчи, ўз манфаатлари учун хизмат эттирмоқчи бўладилар. Бироқ зийрак, хушёр Маматкарим бойлик ва шухратга алданмайди, ёвларнинг ҳийлаларига учмайди. У камбағалларни ҳимоя этишда содиқ туради. Чунки Маматкарим бойларнинг меҳнаткашларга ҳеч қачон дўст бўлмаслигини, аксинча, қишлоқ аҳолисининг муҳтожликда, қашшоқ яшашига мана шу золим бойлар, амалдорлар сабабчи эканлигини яхши билади. Шунинг учун ҳам Маматкарим қишлоқ бойларидан бирига заҳархандалик билан шундай дейди:

— Бойликка мағрур бўлиб, қорнинг эгарнинг бошини босиб,
отинг билан тунингги мақтагани келдингми?!

Камбағаллар бунда ғаму кулфатда,
Улар бизнинг билан бирга улфатда,
Сеянинг эшигингда қанча хизматкор,
Сен бойсан-да бу арқони давлатда!
У қўлингда жафо чеккан камбағал,
Ишлатиб, ҳақига мункир, батчағар.

Энди сен сўйласанг изза қиламан,
Отингдан ағдариб, ерга ураман.
Ўзинг ўйла, майда-майда қиламан!

Маматкарим бойларнинг зулм, зўрлик орқали бойлик йиғиб, камбағал меҳнат аҳли ҳисобига давру даврон су-

раётганлигини чуқур ҳис этади. Бироқ ундан қутулиш йўлини билмайди. Меҳнаткашларни зулмдан қутқаришда — қишлоқ йигитига хос йўллари қидиради. Бу унинг сиёсий онги ўсиб етилмагани билан, қишлоқнинг шаҳар ишчилар синфи билан ҳали боғланиб улгурмаганини билдиради.

Достонга прототип сифатида олинган — Муҳаммадкарим Абдурахим ўғли Самарқанд областининг Жомбой районида ўтган тарихий шахс. У ўзининг стихияли исёнкорлик ҳаракатлари билан, ёлғиз ҳолда, қўлидан келганча камбағалларга ёрдам берган, уларни бой, амалдорларнинг зўрлик ва тазйиқларидан ҳимоя қилган. Достонда Маматкарим полвон ёлғиз эмас, ўзбек, тожик дўстлари билан бирга, рус ишчи оғайнилари унга ғоявий етакчилик қиладилар. Полвон улар билан мазлум меҳнаткашлар манфаатини кўзлаб иш тутади.

Фозил шоирнинг инқилобий руҳдаги рус кишиларининг ёрдамини эслатиб ўтишнинг ўзи ўша даврда жуда катта аҳамиятга эга эди. Бу факт Фозил шоирнинг Улуғ Октябрь социалистик революцияси арафасида демократик позицияда турганлигини кўрсатади.

Ўрта Осиё халқларининг 1916 йилги миллий озодлик қўзғолони халқ бахшилари ижодида чуқур из қолдирди. Тарихий фактлардан маълумки, демократик позициядаги бахшилар бу умумхалқ ҳаракатига актив иштирок этганлар, айримлари (масалан, Раҳимбулбул) қўзғолончилар олдида байроқ кўтариб борганлар. Бу ҳаракатга бағишланиб қатор қўшиқлар билан бир қаторда, икки йирик асар — Фозил Йўлдош ўғлининг «Жиззах қўзғолони» ва Пўлкапнинг «Мардикор» достонлари яратилди.

1916 йилги Жиззах қўзғолонига бағишлаб ижод этилган асарлар орасида Фозил шоирнинг Жиззах ва унинг атрофидаги қишлоқларда кенг меҳнаткаш халқ оммасининг чор ҳукуматининг маҳаллий аҳолидан мардикор олиш фармониغا қарши исён кўтарганлиги воқеасини тасвирловчи «Жиззах қўзғолони» достони муҳим ўрин тутади. Шоир Жиззах ва унинг атрофларида достон айтиб юрган вақтларида қўзғолонга оид кўп воқеаларни эшитган. Бу фактлар Жиззах қўзғолонига оид достоннинг юзага келишида асосий материал бўлди.

Достон Октябрь социалистик революцияси арафасида яратилган бўлса-да, у шоирдан инқилобдан сўнг ёзиб олинган. Фозил шоирнинг «Жиззах қўзғолони» достониди

қишлоқларда амалдорларнинг қўзғолончи оломон томонидан улдирилиши, чор губернаторлари юборган жазо отрядларининг келиши, уй-жойларга ўт қўйилиши, қишлоқ ёнғин ичида қолиб, қўзғолончиларнинг кўплари қамоққа олингани, қалтаклангани, улдирилгани, саросимага тушгани, бола-чақа, чол-кампир — аҳолининг Жиззахдан чўлга ҳайдаб юборилганлиги баён қилинади. Лекин достонда ўша замондаги синфий курашнинг моҳияти тўла очилмаган. Негаки, шоир ўша пайтда эзувчи ва эзилувчи синфлар ўртасидаги аёвсиз курашнинг асл моҳиятини тушуниб етмас эди. Халқни озодликка чиқариш, бахтли ҳаётга эришиш учун эксплуататорлар ҳокимиятини бутунлай агдариш ва ўрнига ишчи-деҳқонлар ҳокимиятини ўрнатиш кераклигини англаб етмаган эди, албатта. Шунга қарамай, шоир халқ ва мардикорлар орасидаги порозилик кайфиятларини мумкин қадар очишга ҳаракат қилади, уларнинг илғор фикрлари, инқилобий туйғуларини ўз савияси даражасида баланд руҳ билан куйлайди:

Золимнинг додини бермай,
Бу тахтидан жудо қилмай,
Сира қайтмам Туркистонга...

Достон чоризмнинг тугатилиши, мардикорларнинг ўз юртларига омон-эсон қайтишлари билан тугалланади. Синфий курашлар гоёт кескинлашган бир даврда ўзбек халқининг озодлик учун олиб борган курашини мардона куйлаб келишнинг ўзи шоирнинг жасорати ва унинг ўзбек фольклори ривожига қўшган муҳим ҳиссасидир.

1916 йилги мардикор олиш воқеаларининг бевосита қатнашчиси Пўлкап шоирни ўз қишлоғи Қатагондаги ер эгаси Бўрибой ёллаб, фронт орқасидаги ишларни бажариш учун Россияга юборади. Шоир ўз бошидан кечирган воқеалар асосида «Мардикор» достонини ижод қилади, асарнинг айрим нарчаларини Россияда, мардикорлар орасида куйлаб юради.

Мишбоши, юзбоши, элликбошиларнинг халқ устида қамчи ўйлатиб: «ҳар беш уйдан бир одам тайёрла!» — деган сўзлари халқни ғазабга солди. Халқ ўз фарзандларини урушга юборувчи золимларга қарши исён кўтарди. Достонда мана шу манзаралар, айниқса, Жиззах уездида рўй берган қўзғолонни бостириш учун подшолик томонидан юборилган жазо отрядларининг ваҳшийликлари ҳикоя қилинади:

Гулдиратиб катта тўпларни отти,
Жиззах шаҳри одамларин бузлатди.

Достонда халқнинг чеккан оғир кулфатлари, ўз фарзанди ва туғишганларини бегона, узоқ жойларга йиғлаб кузатганликлари ва ота-оналарининг юракларидаги алам-ли ҳасратлари ҳақида шундай мисралар яратади:

Вой болам, деб йиғлаб чиқди уйида,
Вой болам, деб исчовларнинг отаси.
Куйганидан гапни гапга улайди,
Вой болам, деб нечовларнинг опаси.
Вой болам, деб майиблардай йиғлайди,
Сира йўқдир айрилганнинг давоси,
Билмаганин мардикорни билдирди,
Қамтиниман баданларин тилдирди.

Пўлкап ўзбек совет фольклорида биринчи бўлиб Коммунистик партиянинг асосчиси, Октябрь революциясининг доҳийси улуғ Ленинни буюк ҳурмат билан мадҳ этди. «Мардикор» достонининг фазилатларидан бири шуки, шоир, гарчи умумий тарзда бўлса ҳам, В. И. Ленинни ўша вақтда, 1917 йил Февраль революцияси кунларидаёқ Россияда рўй берган инқилобий воқеаларнинг бошчиси деб тушунади ва шундай куйлайди:

Хизматчи, солдатнинг вақтин хушлади,
Золимларнинг кўкрагига муштлади,
Николайни судраб олиб тахтидан,
Губернаторларни чопиб ташлади.
Халқ эшитди Ленин ўртоқ тилини,
Хурсанд этди Россиянинг элини.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси арафасида яратилган бу янги достонлар Ўзбекистон халқлари тарихида ўтган муҳим ижтимоий-сиёсий воқеаларни ифодалаганлиги билан ғоятда қимматли бўлиб, ўзбек достончилигида янги давр бошлаб берди.

Қўшиқлар

Мустамлака даврининг кескин зиддиятли ижтимоий воқеалари, мазлум халқ оммасининг ҳаёти, руҳий кайфиятлари уларнинг ўзлари томонидан яратилиб, кенг тарқалган реалистик қўшиқларда бадий ифодаланган. Қўшиқларнинг мавзу доираси бу даврда янада кенгайди, ҳаёт ҳодисалари изчил, тўлароқ акс этди; уларда бахтсиз турмушдан, ҳуқуқсизлик, эрксизликдан шикоят, меҳнат машаққати, муҳ-

тожлик, тенгсиз никоҳга, чиркин бой-феодал урф-одатларига, диний бидъатларга нисбатан кескин норозилик, зулм ва зўрликни қоралаш, лашънатлаш, ўтли нафрат мотивлари кенг ўрин олди ва етакчи ғоя бўлиб қолди. Қадимдан куйланиб келган айрим халқ қўшиқларида ғамгин руҳ, ночорлик, мунг, ташвиш, баъзан умидсизлик аломатлари эшитилса-да, уларнинг замирида мавжуд ҳолат билан келишма олмаслик, ундан қутулиш нияти ётади.

Ўзбеклар алида синфий курашнинг кескинлашуви ва аста-секин авж олиши, хон амалдорларининг, чоризм чиновникларининг элга ўтказган беҳад зулми фольклор асарларида ўзининг ёрқин ифодасини тонди. Халқ қўшиқларида сабр косаси тўлган, меҳнаткаш омманинг тобора кучайиб борган норозилик кайфиятлари яққолроқ тасвирланди. Уларда камбағалларнинг терисини шилган хасис, золим бойлар қаттиқ саваланади; қўшиқнинг ҳар бир сатрида алам чеккан, таҳқирланган деҳқоннинг истеҳзоси, пичинги берилади:

Ошқовоқни қайнатиб,
Егини олган хўжайин,

Меҳнаткашни ишлатиб,
Жонини олган хўжайин.

Қуйидаги қўшиқда эса халқнинг ситамкор хон, беклардан, уларнинг машъум замонасидан қаттиқ безганлиги моддий ва маънавий жиҳатдан ғоят эзилганлиги билан қийсан тасвирланади:

Асфандиёр хон бўлди —
Бағримиз қора қон бўлди,
Еганимиз чигит нон бўлди,
Ўлар бўлди бу хонларнинг дастидан!

Мустамлака даврида эксплуатациянинг энг қабиҳ формалари амалга оширилди, қул бозорлари ХХ аср бошларида ҳам Бухоро амирлиги ва Хоразм хонлигида бор эди. Бегуноҳ кишиларни ўлдириш, осий, чиройли қизларни зўрлаб ҳарамга келтириш, бўйсупмаганларни миноралардан тириклайин ташлаш, йигитларнинг умрини зиндонларда чиритиш, қувғин қилиш ва бошқа энг оғир жазо чоралари ғоят авжга минди. Зулм ва зўрлик остида эзилган меҳнаткашлар оммасининг оғир аҳволи «Хон зулми», «Бевафо золим» қўшиқларида ғоят таъсирли тасвирланди. Ҳаётдан, яшашдан умидини узган, умри армон билан, чидаб бўлмас даражада хўрликда ўтган меҳнат аҳлининг нола-фиғонларига, дод-фарёдларига ғазаб-нафрат руҳи сингиб кетгандир. Бу қўшиқларда ҳаёт лаззатидан бебаҳ-

ра, бахтсизликка маҳкум этилган ночор кишининг дард тўла ноласини, адолатсизликдан ҳақоратланган қалбини, шикаста қиёфасини тўла тасаввур этиш мумкин:

Умрим ўтди қонлар ютиб,	Дунёда иззат кўрмадим.
Қовурғам ерларга ботиб,	Завқу сафо ҳеч сурмадим,
Ўлмадим оёқ узатиб,	Гуноҳим надир билмадим,
Найлайин, армонли кетдим.	Найлайин, армонли кетдим.

Инсон қадри бир пул бўлган, одамгарчилик оёқ ости қилинган бу даврда, айниқса, хотин-қизларнинг аҳволи ниҳоятда оғир эди.

Тутқунларнинг тутқуни бўлган мазлума аёллар мол қаторида сотилди. Номус ва виждонлари топталди. Инсонлик қадр-қиммати тупроқ билан тенг қилинди. Масалан, Хоразмда кенг тарқалган қўшиқларнинг бирида шундай куйланади:

Золим Исфан¹, золимлигинг билдирдинг,
Гулсавамни огочингга² илдирдинг,
Қирқ қора кўз қизни йиғлатиб олиб,
Бир мусофир Ойхонимни ўлдирдинг.

Асфандиёр золим бўлиб хонимиз,
Оғзимиздан оқди қизил қонимиз,
Золим фалак золимларга йўл берди,
Қайғу-ҳасрат билан чиқар жонимиз.

1916 йилги миллий озодлик халқ қўзғолонлари муносабати билан яратилган қўшиқларнинг энг муҳим хусусияти уларнинг революцион руҳ билан сугорилганлигидир. Айниқса, мардикорликка олинганлар ва уларнинг ота-оналари томонидан яратилган қўшиқларда золимларга қарши юзма-юз туриб айтилган ғазабли фикрлар баён этилгандир. Бу қўшиқларда оқ подшога, унинг маҳаллий амалдорларига қарши курашга чақириқ мотиви кучли янграйди. Ғазаб-нафрат туйғусининг конкрет тус олиши Николай подшо, Саидахмад, Мавлонбек каби золимларнинг номларини тилга олиш билан яққол кўринади. Бу золимларга қақшатқич зарба беришга отланган курашчиларнинг жанговар руҳи, жасорати, ҳар қандай душмандан қўрқмаслиги каби хусусиятлар революцион руҳдаги бундай қўшиқларнинг характерли белгиси ҳисобланади. «Николай қон жаллоб», «Минг лаънат» каби қўшиқларда замонанинг исёнкор кишилари овози барала эшитилади, бугун-эрта кучли бўрон бошланажаги ҳақида хабар бериб тургандай бўлади.

¹ И с ф а н — Асфандиёрхон.

² О г о ч — дор.

Саидахмад ва Мавлонбеклар номи билан боғланган қўшиқларда эса маҳаллий меҳнаткашларни зўрлаб фронт орқасидаги оғир ишларни бажаришга юборган, чоризм малайларига — миллий буржуазияга лаънатлар ўқилади: Саидахмад томинг баланд Йигитларга қўл қўйган,
Томингдан номинг баланд, Падарингга минг лаънат!

Россия ичкарасидаги оғир моддий шароит бевосита мардикорликнинг азоб-уқубатларини ўз бошидан кечирган кишилар тилидан айтилгани сабабли ҳар бир ҳолат жонли, реалистик деталь вазифасини ўтайди:

Унда бордим, бунда бордим,	Оёқларимдан совуқ ўтди,
Пенза деган шаҳрига,	Тўхтамас кўзнинг ёши,
Эй ёронлар, ким чидайди	Пулни олиб, чўнтакка солиб,
Замбаракнинг зарбига.	Хурсандмисиз, эллик боши?!

Мардикорликка ёлланиб кетган камбағал йигит аламини ичига ютиб, пичинг билан элликбошини эслайди.

Мардикор қўшиқларида соф реализмни юзага чиқараётган омиллардан бири уларда типик шароит, вазиятнинг яққол тасаввур этилиши, образнинг конкретлиги — прототипнинг аниқлигидир. Иккинчи томондан, синфий зиддиятлар ишора ёки рамзий йўл билан эмас, балки бутун кескинлиги билан очиқдан-очиқ кўрсатилади. Демак, бу давр халқ қўшиқларида реализм синфий кураш билан боғлиқ бўлган ижтимоий онгнинг тугилишида рўёбга чиқади.

Инқилобий руҳ билан сугорилган қуйидаги жанговар қўшиқда Россия ўрмонзорларида қаҳратон қишда меҳнат қилган ўзбек мардикорларининг ижтимоий-сиёсий қарашлари, даврнинг энг илғор ғоялари тўла, реалистик ифода-ланган дейиш мумкин:

Сўк ошини ичмайман,	Ҳеч ҳақимдан кечмайман!
Этигимни ечмайман.	Мардикорга олган Николайни
Қорда қарағай кесганман,	Тахтдан йиқитмай қўймайман!

Хулоса қилганда, Улуғ Октябрь социалистик революцияси арафасида яратилган фольклор асарлари ҳаётни реалистик тасвирлашнинг юқори нуқтасига кўтарилди. Уларда меҳнаткаш халқ оммасининг исёнкорлик фаолияти, руҳи ва иродаси ёлқинли, ғоят кескин сатрларда акс эттирилди. Бу — ижтимоий тенгсизлик ҳукм сурган шароитда асрлар бўйи етилиб келган ўзбек халқ оғзаки ижодининг тадрижий такомили натижаси эди. Айни чоқда, чуқур гуманизм ва эрқпарварлик руҳи билан сугорилган ўзбек халқ оғзаки ижоди асарлари совет даври ўзбек фольклорининг шаклланишида муҳим роль ўйнади.

СОВЕТ ДАВРИ ЎЗБЕК ХАЛҚ ОҒЗАКИ ПОЭТИК ИЖОДИ

Улуғ Октябрь социалистик революцияси кишилиқ жамияти тарихида янги даврни бошлаб берди. Революция ғалабаси туфайли меҳнат аҳлининг капиталистик эксплуатация ва зулмдан қутулганлиги, Россиядаги барча халқлар ва миллатлар эркинликка чиқиб, тенг ҳуқуққа эга бўлиши, мамлакатнинг моддий ва маънавий бойликлари меҳнаткашлар ихтиёрига ўтганлиги халқ оммасининг асрлардан бери қилиб келатган орзу-умидларини рўйбга чиқарди. Тарихий ғалабаларимиз илҳомчиси ва ташкилотчиси Коммунистик партия ва Владимир Ильич Лениннинг доно раҳбарлиги туфайли халқимиз тарихан жуда қисқа давр ичида катта ғалабаларни қўлга киритди. Мамлакат экономикаси кўтарилди, эксплуататор синфлар тугатилди. Ер ислоҳоти, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш, саноатни тиклашга киришилди. Идеология соҳасида жуда улкан социал ўзгаришлар юз берди. Коммунистлар партияси ва ишчи-деҳқонлар ҳукумати, улуғ рус халқининг ёрдами ва мадади туфайли барча ўлкаларда мактаблар, билим ва маданият ўчоқлари очилди. Ўтмишда ёппасига саводсиз бўлиб келган халқимиз инқилобий руҳ билан саводсизликни тугатишга киришди. Миллионларча кишилар маданий революция жараёнида маданият ва фан ютуқларидан баҳраманд бўлдилар. Натижада янги ишчи-деҳқон инженерлари, конструкторлари, фабрика- завод мутахассислари, раҳбарлари етишиб чиқди.

Улуғ Октябрь революциясининг меҳнаткашларга берган сиёсий эркинликлари, иқтисодий ва маънавий ҳуқуқ-

ларининг қўп асрлар давомида феодал зулми билан бўғилиб ётган мазлум шарқ халқлари учун, айниқса, аҳамияти буюк эди. Мустамлака ўлкаси ҳисобланган кўҳна Туркистон халқлари уйғонди. Ўзбек халқи ҳам улуғ Советлар мамлакати халқлари билан барабар, қўлни қўлга бериб, янги дунё — социалистик жамият қуриш ишига актив киришди. Коммунистик партия ва Совет давлатининг доно миллий сиёсати, унинг меҳнаткаш ишчи ва деҳқонларга ҳар томонлама берган ёрдами туфайли ўзбек меҳнаткашлари ҳам ижтимоий ва сиёсий ҳаётга қадам қўйди, ишчилар синфи сафлари ўсди, хотин-қизлар паранжи балосидан қутулди ва илм-маърифатга тортилди, қулоқлар, бойлар, руҳонийлар синф сифатида абадий тугатилди.

Маданий революциянинг амалга ошишида янги очилган совет мактаблари, матбуот, театр, илмий-маданий ташкилотларнинг, партия, комсомол, касаба союзи жамоатчилигининг ташкилотчилиқ ва ташвиқотчилиқ роли беқиёс катта бўлди.

Жамият тарихидаги муҳим сиёсий воқеалар, революция ғалабаси, совет давлатининг меҳнаткашларга қилаётган ғамхўрликлари халқларнинг маданияти ва дунёқарашида, моддий, маънавий ҳаётида чуқур из қолдира бошлади. Меҳнат кишининг ҳаётдаги ҳал қилувчи роли илк бор ўзини кўрсатди. Булар совет халқи яратган поэтик ижод намуналарида ўз бадиий ифодасини топди. «СССР халқларининг ижоди буюк ва хилма-хилдир. Илмда, техникада, санъатда — ҳамма соҳада шаклан миллий, мазмунан социалистик маданият мислсиз даражада гуллаб кетди. СССР халқларининг ижодиёти айниқса, халқ қўшиқларининг яратилишида ифодаланади»¹.

Ўзбек халқининг бой ва ранг-баранг оғзаки ижодиёти тарихида ҳам янги давр бошланди — халқ ижодчилиги Совет ҳокимияти даврида ҳеч бир замонда кўрилмаган даражада гуллаб-яшнади. Янги давр, янгича шароит, халқимизнинг бахтли турмуш қуриш йўлидаги курашларини ифодалаган кўплаб поэтик асарлар юзага келди. Революция шарофати билан, унинг халққа берган маънавий бойликларининг самараси сифатида ўзбек фольклоршунослиги фани майдонга келди. Ўзбек халқининг бой ижодий хазинаси ўрганила бошланди, халқ шоир-бахшилари топилди, халқ ижоди намуналари ёзиб олина бошлади.

¹ М. И. Калинин. Адабиёт ҳақида, Ўздавнашр, Тошкент, 1949, 199- бет.

Совет даврида ўзбек фольклори репертуар жиҳатидан энг бой бўлди. Илмий ижодий жамоатчиликнинг халқ оғзаки ижодини тўплаш юзасидан олиб борилган экспедициялари янгида-янги дostonчи, қўшиқчи, эртақчиларнинг номларини топар, илк ёзиб олинган материаллар маҳаллий матбуотда, радиоода эълон қилинар, бахшиларнинг меҳнаткашлар билан учрашувлари ўтказилар эди. Ўзбекистон ҳукумати халқ шоирларига ҳар томонлама моддий-маънавий ёрдам уюштирди — ижод қилиш учун зарур шароит яратилди. Бунинг натижаси жуда самарали бўлди: «Алпомиш», «Гўруғли» цикли дostonлари, «Орзигул», «Ширин билан Шакар», «Рустамхон» сингари неча ўнлаб дostonлар, қўшиқлар, мақоллар, эртақлар илмий жамоатчилик томонидан ёзиб олинди. Халқнинг бебаҳо маънавий хазинасини сақлаб қолиш юзасидан катта ишлар қилинди. Иккинчи томондан, революция ғалабаларидан, социализмнинг зафарли қадамларидан руҳланган халқ талантилари совет воқелигига атаб янги-янги қўшиқлар, термалар, ҳатто дostonлар яратдилар. Халқ орасида замонавий мақоллар туғила бошлади. Топишмоқлар, урф-одат, мавсум-маросим қўшиқлари, «ёр-ёр»лар айтиш, ўлан, лирик тўй қўшиқлари ҳануз қишлоқларда ижро қилинар, нисбатан ўзгаришларга ҳам учрар эди. Натижада янги — ғоявий мазмун жиҳатидан ҳозирги замонга мос, сифат жиҳатидан анъанавий халқ ижодидан фарқ қилган, бироқ классик фольклорнинг энг яхши томонларидан — композицияси, бадийий приёмлари, адабий формаларидан фойдаланилган ҳолда яратилган совет даври ўзбек халқ оғзаки ижодиёти юзага келди. Унинг энг етакчи мотиви совет замонини мадҳ этиш, унинг қадрига етишга чақирӣқ, ёш Советлар давлатини тапқи ва ички душманлардан сақлаш бўлдики, буни бир сўз билан совет ватаппарварлигини, В. И. Ленинни, Коммунисттик партияни, совет халқларини куйлаган фольклор асарлари дейиш тўғри бўлади.

Октябрь революциясигача ижод этилган асарлар оғзаки равишда, якка ижрочилик йўли билан тарқаларди. Меҳнаткаш халқ ижодчиларининг саводсизлиги туфайли фольклор асарлари оғиздан-оғизга ўтиб тарқалар ва натижада куп вариантлик вужудга келарди. Халқ ижодчилари — дostonчи, эртақчилар халқ орасида, кўпчилик тўпланган жойларда юзма-юз ўтириб ижро қиларди. Шу сабабдан тингловчилар — аудиториянинг диди ва талабидан келиб чиққан ҳолда эртақ ёки дoston эпизодларини,

қўшиқнинг сатрларини ўзгартирар — кўпчиликка мослаштирар эди. Совет даврида бу традиция революциянинг дастлабки ўн йилликларида бирмунча давом этса ҳам, кейинги даврда анча ўзгаришларга учради. Фольклор ижрочилари кўпайди, масалан, қўшиқларни тўйларда, клублар, маданият уйлари, театр саҳналарида энди коллектив бўлиб ижро этиладиган бўлди. Колхозларда, завод-фабрика маданият саройлари қошида этнографик ҳаваскорлар труппалари тузилиши, уларнинг халқ ижоди репертуарини ҳар жиҳатдан — бадийий сўз, музыка, рақслар, интермедиялар, қизиқчилик, аскиябозлик билан бойитган ҳолда ижро этиб чиқишлари даврга хос хусусият бўлиб қолди. Совет ҳокимияти йилларида фан ва техниканинг тараққиёти халқ ижодининг ёйилишига ижобий таъсир кўрсатмоқда: энди халқ ижоди телевизорларда кўрсатилади, радиоода эшиттирилади, газета, журналлар ва китоб орқали кўп миллионли тиражларда оммалаштирилади. Классик фольклорнинг тарқалишидаги кўп вариантлик янги шароитда тобора камайиб бормоқда.

Янги давр фольклори бошдан кечираётган ўзгаришлар фольклор жанрларига сифат ўзгартиришлари киритмоқда: янги дostonлар, эртақлар яратиш тобора камайиб, ниҳоят сўниб бормоқда. Халқнинг эпик асарларга бўлган эҳтиёжини энди матбуот, китоблар орқали ёзув адабиёти қондира бошлади. Халқ ичидан чиққан таланти ёзувчилар дostonлар, эртақлар, қўшиқлар ёзмоқдалар. Қўшиқлар эса жуда яшовчан бўлиб чиқди: анъанавий тўртлик, олтилик сатрларида яратилган янги мазмундаги қувноқ қўшиқлар тўйларда, кўпчилик томошабинлар орасида ҳануз завқ билан тингланади. Халқ мақоллари ўзининг донишмандлиги билан ҳамон маънавий озиқ бериб, таълим-тарбиявий хизмат ўтамоқда. Халқ мақоллари арсенали тобора янги-янги замонавий мақоллар билан тўлиб бормоқда. Халқ аскиячилиги шу вақтгача кўрилмаган даражада обрў қозонди. Халқ аскияси энди кишиларнинг шахсий, жисмоний нуқсонлари устидан кулиш эмас, балки ўтмишдан сарқит бўлиб қолган жамиятдаги иллатларни кулги йўли билан ювиб ташлаш қуроли бўлиб хизмат қилмоқда. Ҳозирги аскияларда дангасалик, ишёқмаслик, ваъдабозлик, иш билмаслик, нуноқлик сингари қатор камчиликлар аёвсиз ҳажв остига олинади.

Меҳнаткашларнинг оммавий-бадийий ҳаваскорлиги бизнинг кунларимизда кўпчиликнинг ташаббуси билан юк-

сак маданиятнинг юзага келишига олиб келдики, бу социализмнинг маданий революцияни амалга оширишдаги эър ғалабаси бўлди. Бизнинг кунларимизда халқ бадиий ижодчилиги халқлар муваффақиятини намойиш қиладиган, совет халқларининг интернационал дўстлигини мустаҳкамлайдиган омиллардан бири бўлиб қолди. Меҳнат ғалабалари байрамлари, коллективларнинг ижодий ҳисоботлари, интернационал дўстлик ҳафталиклари, миллий республикалар декадалари бунинг ёрқин далилидир.

Ўзбек классик адабиёти ва халқ оғзаки бадиий ижодининг бой ижодий тажрибаси, илғор анъаналари совет адабиётининг вужудга келишида пухта замири бўлди. Туғрироғи, янги типдаги ва ғоявий йўналишдаги адабиёт ва санъат ўтмиш адабиёт ва санъатининг қонуний давоми бўлиб туғилди, равнақ топди. Ўзбек фольклорида гуманистик ва демократик йўналиш, унда куйланиб келган ижтимоий тенглик, адолат, озодлик, дўстлик ғоялари, бахтиёр замон ҳақидаги орзулар ўзбек совет адабиётида ва халқ оғзаки ижодида изчил ривожлантирилди. Совет даври ўзбек халқ оғзаки бадиий ижодида озод инсон образи бош қаҳрамон бўлиб гавдаланади. Синфий душманларга қақшатқич зарба бериш, ижтимоий тенглик ва адолат тантанасини куйлаш, саодат ва садоқат тароналари, дўстлик, бирлик, коллектив меҳнат завқи, янги ҳаёт учун кураш ва жасорат, ватанпарварлик совет даври ўзбек фольклорининг ҳам етакчи мавзуи бўлди.

Бу давр фольклорининг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, унда индивидуал ижод билан коллектив ижод мутаносиблигида муайян ўзгаришлар содир бўлди. Коллектив ижод доирасида индивидуал ижоднинг салмоғи кўпая бошлади.

Йигирманчи йиллардан бошлаб, Улуғ Ватан уруши ва ундан кейинги даврларда коллектив анъаналари доирасида индивидуал ижоднинг маҳсули тобора орта борди. Халқ шоирларининг янги-янги дostonлари — «Ўртоқ Ленин», «Ҳасан батрак» лар, кўплаб термалар яратилди. Меҳнаткаш халқнинг бадиий ижодга нисбатан бундай оммавий муносабати, шунингдек, халқ қўшиқлари қаторида бахшиларнинг термалари, халқ шеърларининг матбуот орқали ва китоб ҳолида кенг тарқалиши рўй бердики, бу нарса ўтмишда асло кўрилмаган эди.

Совет халқларининг қардошлик оиласига бирлашган ўзбек халқининг социалистик маданияти, адабиёти, санъ-

ати ва халқ оғзаки бадиий ижодиётининг юксак халқчиллик ва партиявийлик руҳи билан суғорилганлиги, уларнинг ғоявий-тематик умумийлиги, бирлигидан келиб чиққандир. Ўзбек халқ оғзаки бадиий ижодининг совет адабиёти сингари халқ ҳаёти билан алоқасининг яқинлиги бадиий асарларнинг реалистик кучини оширди. Совет даври халқ оғзаки ижоди ғоявий-эстетик принципнинг аниқлиги, ҳаётнинг коммунистик дунёқараш асосида ёритилиши, ижтимоий ҳаёт ҳодисаларига онгли муносабат ва бошқа сифатлари билан ўтмиш замон фольклоридан принципиал фарқ қилади.

Кейинги йилларда ўзбек совет поэзияси билан халқ шеърининг ўзаро таъсири ва яқинлиги ҳодисаси янада кучайди, фольклор тобора ёзма адабиётга яқинлашмоқда. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг халқ қўшиқлари ва куйлари асосида яратилган инқилобий ашулалари эл орасида ғоят кенг тарқалди.

Шундай қилиб, совет даврида ўзбек халқ оғзаки ижоди ўзига хос хусусиятларни сақлаган ҳолда халқ санъатининг бир тури сифатида социалистик воқеликни реалистик акс эттирди. Унда ўтмиш фольклорининг энг яхши илғор анъаналари, тажрибалари давом эттирилди ва ривожлантирилди.

УЛУҒ ОКТЯБРЬ РЕВОЛЮЦИЯСИ, ГРАЖДАНЛАР УРУШИ, ХАЛҚ ХўЖАЛИГИНИ ТИКЛАШ ВА СОЦИАЛИСТИК ИНДУСТРЛАШТИРИШ ДАВРИ ЎЗБЕК ХАЛҚ ОҒЗАКИ БАДИЙ ИЖОДИ (1917—1929 ЙИЛЛАР)

Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси натижасида меҳнаткаш халқнинг ижодий қобилияти ҳамма соҳада мислсиз ривож топди. Совет давлатининг асосчиси, улуғ дохий В. И. Ленин етакчилигида, шонли КПСС нинг доно раҳбарлигида ҳокимиятни ўз қўлига олиб, зolimларга қарши кескин синфий курашларда чиниққан совет халқининг, жумладан, ўзбек халқининг оғзаки бадиий ижодида уша даврнинг энг муҳим ижтимоий-сиёсий воқеалари акс этди. Тарихда биринчи мартаба барпо бўлган социалистик давлат тақдири билан узвий боғлиқ бўлган ҳаёт ҳодисалари: гражданлар урушида жонбозлик кўрсатиш, капиталистик давлатлар интервенцияси ва босмачилик ҳаракатини тор-мор этиш, муштурларнинг

қаршилигини синдириш, ўлкада ер-сув ислоҳоти, хотин-қизлар озодлиги учун кураш каби революцион тадбирлар адабиёт ва санъатнинг, халқ оғзаки ижодининг асосий темаси бўлди. Бунинг сабаби шундаки, ҳақиқий халқ бахшилари шу жанговар кураш йилларининг бевосита иштирокчиси ва куйчиси бўлиб майдонга чиқдилар. Халқ бахшилари — Эргаш Жуманбулбул ўғли, Пўлкан — Муҳаммадқул Жонмурод ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Ислом шоир Назар ўғли, Нурман Абдувой ўғли, Умир шоир Сафаров сингари халқ шоирлари, эртақчилар, қўшиқчилар, Юсуф қизик Шакаржонов каби халқ санъатининг илгор вакиллари янги юзага келаётган социалистик маданиятнинг пойдеворини қуришда биринчилардан бўлиб актив қатнашдилар.

Совет даврида ўзбек халқ оғзаки бадий ижоди билан Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва Садриддин Айнийлар байроқдор бўлган ёзма адабиётнинг шаклланиши, ривожланиши бир-бирига ўзаро таъсир этган, тўлдирган ҳолда руй берди. Ўз санъатининг бу икки турининг халқ манфаатларига хизмат этиши, тематик ва ғоявий-эстетик йўналиш бирлиги, илгор адабий традицияларни давом эттириш ва янги замон кишилари — ишчи-деҳқонлар, ботир қизил аскарлар образини яратишдаги умумийлик, яқинлик, совет халқини коммунистик руҳда тарбиялашдек улуғ мақсадга қаратилганлиги уларни тобора бир-бирига яқинлаштирди.

Совет даври ўзбек фольклори ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига кириб борди, даврнинг муҳим ижтимоий-сиёсий воқеаларини акс эттирди. У тематик жиҳатдан ниҳоятда кенг ва ранг-барангдир. Фольклорнинг деярли барча жанрларида, хусусан қўшиқ жанрида янги даврни тасвирловчи асарлар юзага келди.

Улуғ Октябрь революцияси ва В. И. Ленинни улуғлаш темаси
Улуғ Октябрь социалистик революциясининг шонли ғалабаси таъминланиши биланоқ ўзбек халқ оғзаки бадий ижодида янги советлар замонини, узоқ замонлар орзу қилиб, эндигина аёвсиз қурашларда қўлга киритилган ғалабани, эркин ҳаётни, озодликни, ижтимоий тенгликни, ҳурриятни қутлаш мотиви етакчи ўрин тутди.

Улуғ Октябрь революцияси, В. И. Ленин ва Коммунистик партия ҳақидаги фольклор асарларида улар яхлит бирликда тасвирланади. Халқ оммаси улуғ доҳий ва Ком-

мунистик партия деганда, мазлум меҳнаткашларни асрий қулликдан қутқарган, камбағалпарвар халоскорларни қуради:

Эсон бўлсин Шўролар,
Ишчи-деҳқон отаси,
Меҳнаткашга йўл очган
Коммунистлар фирқаси.

«Бирлаш, ишчи-деҳқон» деб,
Ленин отам ўргатди.
Зулмат чилпарчин бўлиб
Мамлакатда тонг отди.

Ўроқ-болға қўлга олган,
Меҳнаткашга оқ йўл берган
Эсон бўлсин ҳукумат.

Янги социалистик озод замона қўшиқларда оқ йўл, кундуз, тонг, ўроқ-болға каби образлар орқали тасвирланди. Бу рамзий образлар қоронғилик ва зулматга қарама-қарши қўйилган бўлиб, икки олам, халқнинг икки хил тақдири, яшабини кескин, фарқли ифодалашга хизмат этади.

Ўтмишда икки томонлама — ҳам феодаллар томонидан, ҳам тўрт девор ичида эрлари зулмидан эзилган мазлум хотин-қизлар Октябрь революцияси шарофати билан қуллик кишанларидан озод бўлдилар, жамиятнинг ҳамма аъзолари билан тенг ҳуқуққа эга бўлдилар. Шу сабабдан уларнинг революциядан, коммунистлар партиясидан миннатдорлиги чексиз эди:

Оқ шохидан рўмолим,
Туқиганлар ўлмасин.
Юртимизни сураган
Коммунистлар ўлмасин.

Ленин йўли йўл экан,
Юрдик, қизил гул экан,
Эркин, қувноқ яшашга
Энг тўғри йўл шул экан.

1924 йили совет халқининг бошига мислсиз огир муносибат тушди — доҳиймиз В. И. Ленин вафот этди. Шу муносабат билан яратилган кўплаб халқ мотам қўшиқларида Лениннинг ўлмас таълимотининг ҳаётий кучи, абадийлиги уқтирилади. Бунда халқимизнинг Ленин ғояларига чексиз садоқати, фидокорлиги билиниб туради:

Яшаб турган йўлимиз
Нурсиз бўлди деманглар.

Ленин йўли порлоқ йўл,
Ленин ўлди деманглар.

Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ўн йиллиги мамлакатимизда тантана билан нишонланди. Шу муносабат билан халқ шоирлари Улуғ Октябрь, доҳий Ленин, Коммунистик партия ҳақида талай асарлар яратди. Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Октябрь», «Шўро», «Охун-бобоев», «Қизил»; Пўлкан шоирнинг «Узоқ яшасин»;

Қурбон созчи Исмоиловнинг «Ленин», «Яшасин батрак»; Фозил шоирнинг «Октябрни қутлайман» каби термалари яратилди. Бу термаларда Совет ҳукуматиининг Улуғ Октябрь инқилобининг моҳияти тушунтирилади, Коммунист-тик партия, Совет ҳукумати ва меҳнаткаш халқнинг мо-нолит бирлиги юксак пафос билан қуйланади:

Игвогар бойларга бўлди қиёмат,
Камбағал деҳқонга бўлди мурувват,
Меҳнаткашман бўлди Шўро ҳукумат,
Шўро ҳукумати узоқ яшасин!

Улуғ Октябрь социалистик революцияси ғалабаларини мустаҳкамлаш, В. И. Ленин ва Коммунистик партияни улуғловчи эпик пландаги асарлар ҳам яратилди. Бундай асарларни биринчи бўлиб етакчи халқ шоирлари яратди-лар. Холёр Абдукарим ўғлининг «Амир қочди» достони шулар жумласидандир. Унда амирликнинг емирилиши, Бухорода инқилобнинг ғалаба қилиши (1920 йил) тасвир-ланади ва ҳурриятни сақлаб қолишга чақириқ ғояси асо-сий ўринни эгаллайди.

Бу темада яратилган энг кўркем асарлардан бири Эр-гаш Жуманбулбул ўғлининг «Ўртоқ Ленин» достони ҳи-собланади.

«Ўртоқ Ленин» достони
«Ўртоқ Ленин» достонини Эргаш
Жуманбулбул ўғли 1927 йилда ярат-
ган ва эл орасида айтиб юрган; дос-
тон 1928 йилда фольклоршунос Ҳоди Зариф томонидан
ёзиб олинган.

Достонда ҳикоячи-шоир образи тасвирланган воқеа-ларни бошқарувчи, ҳаётнинг ачиқ-чучугини тотган, ўт-миш замонанинг бутун қабоҳатини кўрган, тажрибали, зукко киши сифатида гавдаланади. Бу жафокаш ота фа-қат Совет ҳокимияти давридагина тўйиб эркин нафас ол-ди, кўкрагига шамол тегди.

Достонда озод ва ҳур яшашнинг қадрини чуқур тушу-надиган кишининг юрак сўзларини тинглайсиз. Шунинг учун ҳам бахшининг мураккаб психологиясида, хотираси-да ўтмишнинг аламли, оғир қора қунлари бир-бир эсга келади, асарда ҳақсизликдап норозилик, нафрат туйғу-лари яраланган қалбнинг дарди сингари ҳикоя қилинади. Улуғ Октябрнинг мунаввар тонги отиши билан букилган қаддини ростлаб, дилида ўзгача хушнудлик барқ урган шоирнинг миннатдорлик севинчлари инсоният олами

учун энг табарруқ, мўътабар ва қутлуғ Ленин номини тилга олиш билан тўлиб-тошади, юрагини шодлик ҳаяжо-ни қоплайди. Бу тасодифий эмас. Чунки совет кишилари-нинг ижтимоий адолат, тенглик, озодлик, эрк учун олиб борган курашлари тарихи, кенг ва бепой Россия ўлкасида революцион рус пролетариатининг қўлга кирит-ган тарихий ғалабалари, кишиликнинг асрий орзу-умидла-ри Ленин номи билан узвий боғланган. Қадрдонлар давра-сида шундай улуғ устоз ҳақида бир ҳикоят айтиш отахон шоирга ажиб бир қувонч бағишлайди, дили яйрайди, фахр ва ғурур тўла кўтаринки руҳ билан дoston айтади:

— Ленин десам, кўнглим равшан бўлади,
Дoston айтиб кўпнинг кўнглин хушлайин.

Бахши бобо набира, фарзандларига яқин ўтмишдан ҳикоя — эртақ бошлайди. Унинг сўзларидан Николай за-мониде меҳнаткашларнинг оғир турмуш кечиргани, «хору зор, беватан» бўлгани англашилади. У замонларда замона зўрники, мулкдорники бўлиб, ҳақсизлик авжига чиққан эди:

Йўқ-юқа, камбағал билан иппи йўқ,
Элни вайрон қилиб хоқонлар ўтди.

Юртни сўраган беклар, қозилар, подшолар, мингбоши-лар, элликбошилардан на бир яхши ном, на бир хайрли иш қолди. Шоирнинг халқ тилидан айтган ҳукмнамо ху-лосали фикрида жамики хонлар, бойлар, золимларга та-қилган тавқи лаънат тамғаси босилгандай бўлади:

Оқ ит билан қора ит — бари бир ит,
Ўз кайфини суриб султонлар ўтди.

Достонда улуғ доҳий образи у тузган нурафшон давр, ишчи-деҳқонлар социалистик давлати халқнинг қоронги ўтмишига, зўравон юрт корчалонларига қарама-қарши қўйилади. Ижтимоий ҳаётдаги бундай синфий зиддиятлар дoston конфликтини ташкил этади. Сув келтирган хор-зор, кўза синдирган азиз бўлган ўтмиш замонларда меҳнат-каш халқнинг оғир, машаққатли турмушини тасвирлаш учун халқ шоири қиёслани ириёмини қўллайди. Шу йўл билан икки хил яшаш тарзини «кайфу сафо» билан «жаб-ру жафо» сўзларида кўрсатади. Бахшининг бутун сим-патияси меҳнат аҳли билан ҳамдardликда акс этади:

Маишатман кайфу сафо бир ёқда,
Меҳнат билан жабру жафо бир ёқда,
Хеч сони йўқ мунглиларнинг азасин,
Базму ишрат, созу наво бир ёқда.

Достончи ҳаёт ҳақиқатини очишда бундай умумий баён билан кифояланмайди, балки уни давр зиддиятларини келтириб чиқараётган характерли эпизодларда кўрсатади. Бунинг билан асар конфликтининг ички динамикасини кучайтиришга эришади, ҳақсизлик ва зулмнинг социал илдишларини очади.

Шоир ҳикоясидаги кичик-кичик ҳаётӣ эпизодлар ҳам ўзига хос умумлашмаллик моҳиятига эга. Шу жиҳатдан чўпон ва бой, деҳқон ва судхўр ҳикоялари характерлидир. Достонда судхўр билан ундан юз сўм қарз олган қашшоқ деҳқоннинг жанжали берилади. Деҳқон судхўрга икки йил ичида юз сўмини минг сўм қилиб берса ҳамки, барибир қутула олмайди. Бунинг устига судхўр унга дўқ қилади, қўрқитади; иш қозига ўтади. Деҳқон ҳақиқат юзага чиқар, қарздан қутуларман, мушкуллим осон бўлар деб умид қилади:

Олиб борар бечорани қозига,
Қози ўйнар бойнинг чалган созига;
Камбағал шўр бўзлаб-бўзлаб йиғлайди,
Бой қарамас унинг қўлу озига.

Юз сўм қарз ўн минг сўмга етибди; «бойнинг пулини бермаса, обориб қамагип!»— деб ҳукм чиқаради қози.

Эргаш шоир достонда порахўрлик, зулм ва зўрликка асосланган ўтмиш замоннинг иллатларини, феодализм жамияти туғдиргап қашшоқлик, эрксизлик ва жабр-жафони шундай лавҳаларда фош этади.

Эргаш Жуманбулбул ўғли Самарқанднинг Нурота қишлоғида яшаган бир деҳқон шоир дунёқараши доира-сида В. И. Лениннинг революцион фаолиятини, эзилган меҳнаткашлар оммасини озодликка олиб чиқишдан иборат буюк хизматини чуқур миннатдорчилик билан баён этади. Ота нутқида кексаларга хос салобат, чуқур маъно яққол сезилиб туради. У, миллионлар қатори биринчи дафъа инсоний ҳуқуқни, одамларча эркин яшашни, ҳаётнинг қадрини В. И. Ленин туфайли англаб этади. Ленин йўли — озодлик ва чароғон бахт йўли, тенглик ва дўстлик йўли бўлиб қолганини достончи шоир деҳқон тилидан содда ва гоёт самимий баён этади, ҳаётбахш ленинизм гоёларининг меҳнаткаш халқ учун нақадар қимматли

эканини тараннум қилади. Чиндан ҳам «ўртоқ Лениннинг ҳар сўзини бир достон» қилиш, айтган сўзларини раҳбар билиб, она-юртимизнинг янада гуллаб-яшнаши учун курашиш бирдап-бир муддаомиз, бурчимиз деган фикр достоннинг гоёвий мундарижасини белгилайди.

«Ўртоқ Ленин» достони ўзбек совет адабиёти тараққиёти тарихига муҳим воқеа бўлиб кирди. Эргаш шоирнинг бу асарида ўзбек классик достончилиги бой тажрибаларидан фарқли ўлароқ насрий баён учрамайди. Асарда гарчи шоир етакчи образ — воқеаларни баён этувчи шахс бўлиб кўринса-да, ўтмишнинг типик ҳодисаларини улуғ доҳий ҳаёти ва фаолияти билан боғлашда анъанавий достон йўллари қўллайди. Достонда халқ жонли нутқидан баракали фойдаланилган, бадий тасвир воситалари, умуман, сўзларни ишлатишда шоир меҳнаткаш деҳқоннинг фикрлаш тарзига суянади, кенг оммага тушуниладиган, манзур бўладиган бадий тилда ҳикоя қилади. Шоир суҳбатдошларига улуғ инсон ҳақидаги ҳаётӣ ҳақиқатни босиқ оҳангда, жозибали қилиб сўзлайди. Ленин сиймоси эл тилида улуғворлиги, донолиги, айни вақтда камтарин, соддалиги билан ҳамийна барҳаёт:

Текис, кенгдан бир йўл солгандир Ленин,
Бойнинг ҳушин бошдан олгандир Ленин,
Шу йўл билан донг чиқариб дунёга,
Эзилганга раҳбар бўлгандир Ленин.

«Ўртоқ Ленин» достони халқчил руҳи, умумхалқнинг ўз йўлбошчисига бўлган сўнмас меҳр-муҳаббатини, чуқур ҳурмат ва садоқатини, чексиз миннатдорчилигини теран, жозибадор ифодалаши билан ўлмас асар бўлиб қолди.

Эргаш Жуманбулбул ўғли бошлаб берган ўзбек халқ оғзаки ижодидаги лениннома кейинчалик кўплаб шоирлар ижодида давом эттирилди. Раззоқ бахши Қозоқбой ўғли, Алим шоир Ҳаққулов, Раҳматулла Юсуф ўғли, Чори шоир Хўжамберди ўғли устоз бахшига эргашиб, улуғ Ленин образини яратишга ҳаракат қилдилар, қўлда сози билан ҳануз халқ орасида доҳий мадҳини куйлаб келадилар.

Совет ҳокимияти
душманларига қар-
ши кураш темаси

Туркистонда граждандлар уруши ўлкада феодал ва буржуа ҳокимиятини қайта тиклашни мақсад қилиб, капиталистик давлатларнинг ҳарбий қуроллари ва мадади билан уюштирилган контрреволюцион ҳаракат — босмачиликка қарши кураш гоёт кескин вазиятда ўтди. Меҳнаткаш омманинг босмачилик ҳаракатига қанчалик ўтли нафрат билан қараганлиги ва унга

қарши курашганлиги ўша йиллардаёқ тўқилган халқ қўшиқларида, бахшиларнинг термалари ва дostonларида ўзининг тўла ифодасини топган. Бир қатор қўшиқларда босмачи шайкаларининг ёвузлик ва йиртқичлигидан беҳисоб азоб чеккан халқнинг алами ва норозилик кайфиятлари ҳаққоний ифодаланади:

Хатирчининг йўлида
Қишлоғи бор Тасмачи,

Юртни вайрон айлади
Уйинг куйгур босмачи.

Ёндирилган қишлоқлар, бир кечада хонавайрон бўлган бинолар, чавоқланиб ташланган болалар, чолу кампирлар, олиб қочилган қизлар, фарзандидан жудо бўлган ота-оналарнинг дод-фарёди... Булар босмачилар келтирган фожиалар бўлиб қўшиқларда алам билан тасвирланади:

Ариқ боши ўйилди,
Бўғзига пичоқ қўйилди.

Босмачилар қўлида
Беғуноҳлар сўйилди.

Қўшиқларда қаҳрамон қизил аскарларнинг жасорати ва халоскорлик фаолиятини улуғлаш алоҳида ўрин тутди. Қуйидаги сатрларда Қизил Армия ҳақиқий халқ армияси, совет халқи бахт-саодатининг бирдан-бир ҳимоячиси, посбони эканлиги уқтирилади. Халқ тушунчасида ва поэтик ижодида қизил аскарлар коллектив ижобий образ сифатида талқин этилади:

Дупир-дупир от чопар —
Қизил аскар келибди;

Рангимизга қон кирди,
Душман бағрин тилибди.

Қўшиқларда традицион образлар, психологик параллелизмлар, тасвирий воситалар, халқ иборалари босмачиликка қарши кураш темасини ёрқин акс эттиришга хизмат қилади. Масалан, шафтолининг синдирилган шохлари босмачининг зулми туфайли олиб қочилган қизнинг хўрланиши, зор йиғлаган онанинг изтиробли кечинмаларига монанддир. Ёки:

Бемаҳал турган шамол
Богда гулни сўлдирди,—

сатрларидаги салбий маънони англатувчи фикр ундан кейинги:

Уйинг куйгур босмачи
Йигитларни ўлдирди,—

мисраларидаги фикрнинг эмоционал таъсирчанлигини ошириш учун ёрдам беради. Мана шу йўл билан халқ

қўшиқларида ҳаёт ҳодисаларининг бадиий картинаси реалистик йўсинда чизилади.

Халқ қўшиқларида «большевик», «қизил аскар» сўзларининг ишлатилиши билан ўзгача бир ҳаяжон, руҳий кўтаринкилик пайдо бўлади. Қишлоқлардаги деҳқонлар оммаси большевикларга, қизил аскарларга ўзларининг мададкори, суянган тоғи, халоскорлари деб қарайдилар:

Большевиклар отамиз,
Соясиди ётамиз,

Бизга қарши душманни
Шартта-шартта отамиз.

Ўзбекистонда комсомол ҳаракатининг асосчиларидан бири, босмачиликка қарши курашнинг ўлмас қаҳрамони, жасоратли йигит Абдулла Набиевнинг шон-шухрати ўша йилларийёқ кенг ёйилган эди. Абдулла Набиев Сурхондарёнинг Бойсун районидаги Бўритахти деган даштда босмачи шайкалари қўлида фожиали ҳалок бўлган. Халқ қўшиқларида бу машъум воқеага меҳнаткашларнинг кескин муносабати билинади:

Тахта кўприк битдими,
Салом калта ўтдими?
Набиевни ўлдириб,
Муродига етдими?!

Салом калта, йўл бўлсин,
Адрас тўнинг ҳўл бўлсин!
Набиевни ўлдирдинг,
Икки кўзинг кўр бўлсин!

Хоразмда босмачиликни тугатишда катта мардлик кўрсатган Шайдаков бошчилигидаги ўт юрак қизил гвардиячиларнинг қаҳрамонликлари ҳам қўшиқларда куйланди. Бундай қўшиқларда ўша давр тарихий ҳақиқати шунчалик аниқ акс эттириладики, уларда жанговар йиллар сандоси, эркесвар мардларнинг ҳужумкор табиати ва фаолиятини ёрқин тасаввур қилиш мумкин. Шу жиҳатдан халқ шеъриятини тарихнинг ўзига хос йўлдоши, халқ оммаси кураши ва дунёқарашининг ойнаси деб билса бўлади. Жумладан, Хоразмда яратилган «Шайдаков келади», «Қизил аскар» каби асарларда ўша давр картинаси тўла гавдаланади:

Матчонбекнинг дарвозаси илинди,
Қўзимизга қизил аскар кўринди,
Юлдуз таққан қизил аскарлар билан
Шайдаковнинг келганлиги билинди.

Синфий душманлар билан қонли курашларда мардонвор ҳалок бўлган Абдулла Набиев, Убайдулла Азизов, Турсуной, Маллахон. Пўлатжон ва бошқалар ҳақида тўқилган марсияларда мотамсара юракларнинг куйиниши акс этади. Улар чуқур умумлашмаллик моҳиятига эга бў-

либ, рўй берган фожиали воқеалар баён этилса-да, бутун мазмунидан революцион руҳ анқиб туради, яъни озодлик ёвларига қарши омонсиз курашга чақириқ янграйди.

Қашқадарё ва Сурхондарё воҳаларида «Келиной» номи билан юритиладиган жуда кўп қўшиқлар мавжуд. Уларнинг баъзи намуналарини оддий кишилардан тортиб профессионал халқ шоирларигача биладилар. Асосан туртликлардан ташкил топган ошқона қўшиқлар босмачиларнинг тажовузкорлик ҳаракатига бевосита боғланган воқеаларнинг тасвири билан қўшилиб кетади. «Келиной» қўшиқларида қизнинг номи баъзан Иззатой, Улуғой, Эркаой деб юритилади.

«Келиной» қўшиқларини кўпроқ куйлаб келган деҳқонobodлик Умир шоир Сафар ўғли уларнинг конкрет тарихий воқеалар замида яратилганлигини қайд этади. Асарни айтувчилар кўпинча Келинойнинг мақтовидан бошлайдилар:

Келиной, Келиной дейишади,
Зулфини шамол эшади;
Ироқилардан жияги
Ковуши бетига тушади...

Эшик олди бўғотти,
Иргитиб келди кўп отти,
Оромда ётган Келинни,
Зўрлик билан уйғотди.

Бундан тубан Исропул,
От сағрида ипак жул,
Келинойдай гўзални
Олиб қочди Жабборқул.

Асарда босмачилар отда олиб қочиб кетишаётганда кўп азоблар чеккан Келинойнинг сўзлари ҳам берилган. Унинг сўзларида босмачиларга қаттиқ нафрат ҳисси ифодаланади. Келиной нутқи орқали босмачиларнинг йиртқичлик, талончилик жиноятлари аёвсиз фош этилади. Достонда Келинойдан ажралган ошиқ йигитнинг куйиниб айтган талай қўшиқлари берилади. Уларни Келинойни олиб қочган босмачиларни йўқ қилиб ташлашга қаратилган чақириқ деб тушуниш мумкин:

Қушнинг ёмони қарға,
Отнинг яхписи йўрға,

Келинойни опқочган
Босмачини ос дорға!

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, термаларда Келиной образи озодлик душманлари — босмачилар қўлида хўрланган, ҳақоратланган, аёвсиз курашнинг қурбони бўлган ўзбек аёлларининг умумлашма образидир. Асар граждaнлар уруши даврининг адабий ёдгорлиги бўлиши билан ғоят қимматлидир.

«Очилдов» достони

Йигирманчи йиллар ўзбек совет адабиёти ва халқ оғзаки бадиий ижодида Фозил Йўлдош ўглининг

1924 йилда яратган «Очилдов» достони муҳим ўрин тутди. Достонни фольклоршунос олим Ходи Зариф бириччи марта 1928 йилда, иккинчи марта 1936 йилда шоир оғзидан ёзиб олган. Достон конкрет тарихий воқеалар замида юзага келган. Унда шоир ўзи кўрган, баъзан ўзи қатнашган воқеаларни баён этади. Достонда тилга олинган Очил бошлиқ босмачилар тўдаси тарихий шахслардир. Шоир босмачиларнинг тинч қишлоқларни талаб, халқ бошига беҳад фалокатлар келтирганликларини кескин танқид қилиш орқали босмачилик ҳаракатининг ёвуз мақсадларини, контрреволюцион моҳиятини фош этади.

Достонда Очилнинг Самарқанд воҳасида феодал бойлар давлатини ўрнатишга қасд қилганлиги, бунинг учун Анвар бошпа каби чет эл агентлари билан зимдан алоқа боғлаганлиги, рус оқ гвардиячилари билан тил бириктирганлиги, қишлоқларда ёт унсурлар, бойлар, руҳонийлар, савдогарлар, Комил қори каби жадиidlарга суянган ҳолда ўзининг қора ниятларини амалга оширмоқчи бўлганлиги баён қилинади. Айниқса, Очилнинг талончилик қилмишлари Самарқанд атрофларидаги кўпгина қишлоқларга қилган юришлари тасвирига катта ўрин берилади. Айни чоқда, қизил аскарларнинг қаҳрамонона ҳужумларига дош беролмай, қочгани жой топа олмаган босмачиларнинг ниҳоятда танг аҳволи ишонарли тарзда ифодаланади. Босмачилар орасида иккиланишлар рўй бергани тўғри кўрсатилади.

«Очилдов» достонида шоирнинг юксак ижодчилик маҳорати намоён бўлади. У асарни импровизация йўли билан яратар экан, традицион классик достонларни куйлашдаги бой тажрибасидан унумли фойдаланди. Хусусан, жанг тасвирини, талончи Очил шайкасининг додини берган ботир қизил аскарларнинг шижоати, мардлиги, душманларни қийратиши картинасини моҳирлик билан чизади:

Арқираган эрдай бўб,
Ҳар қайсиши шердай бўб,
Бешотарни бушатди,
Ўнташ ҳам бирдай бўб..
Аччиқланса қовогини уяди,
Бор кучини билагига жияди,
Қиличлашса, қирмиз қонни қуяди...

«Очилдов» достони гражданлар уруши темасида яратилган йирик асардир. Унда халқимизнинг босмачиликка қарши олиб борган мардона кураши, жанговар руҳи бадиий ифодасини топган. Асарда мифик образлар, нореал, ўта муболағали тасвирлар учрамайди, балки ҳаёт ҳодисалари жонли эпизодлар, шоирнинг ҳаётий таассуротлари орқали акс эттирилади.

«Қорақум» ва
«Дастагул»
достонлари

Деҳқонободлик Умир шоир Сафаров томонидан яратилган кичик ҳажмдаги бу достонларда Сурхондарё ва Қашқадарё воҳаларида босмачиликка қарши олиб борилган курашлар тасвирланади. Умир шоир ҳам 1922—1926 йилларда Деҳқонобод, Шеробод, Жарқўрғон, Термиз, Бойсун томонларида босмачиларга қарши курашларда бевосита иштирок этди. Мазкур достонлар бахшининг ана шу курашлардаги таассуротлари асосида юзага келгандир. Уларда Сайдилбек ва Ўтамбекларнинг босмачи шайкаларини тугатишда рус командирлари, Бўзотлиқ, Тўриотлиқ қизил аскарларнинг кўрсатган қаҳрамонликлари мадҳ этилади.

«Қорақум» достони босмачиларнинг кечаси Уста Ҳазратқулнинг уйига бостириб кириб, зўрлаб отини олиб кетиш воқеаси билан бошланади. Достоннинг сюжет чизиги жуда содда бўлиб, воқеалар бир-бири билан узвий боғланган. Уста Ҳазратқулнинг милиция бошлиғи ҳузурига бориб арз қилиши, босмачилар келгани ҳақидаги хабарнинг Термизга етказилиши ва қизил аскарларнинг Қорақумда босмачилар билан жанг қилишлари, ниҳоят, уларни тор-мор келтириши билан тугалланади.

Шоир рус командирларининг баҳодирлигини бутун қалби билан қувониб таърифлайди:

Тоғларнинг боши тумандир,
Мингани малла самандир,

Шашка тўлғаб боради
Қўк шапкали командир.

Умир шоирнинг «Дастагул» достони 1925 йили Туркманистоннинг Чоржўй область Керки район Чолғанча қишлоғида яшаган Мулла Мақсад деган деҳқоннинг Дастагул исмли қизини босмачилар олиб қочгани ва уни қизил аскарларнинг қутқариши воқеалари тасвирига бағишланган. Қишлоқлардаги хушрўй қизларни олиб қочиш, уларни хўрлаш босмачиларнинг одатдаги иши эди. Шоир мана шу типик ҳодисани асос қилиб олган асарида Дастагул образини етакчи қилиб қўяди. Воқеа Дастагулни олиб қочишдан бошланади. Қиз ўз бошига тушган оғир

фалокатни чуқур ҳис этганида унинг кўнглида талончиларга нисбатан чексиз қаҳр-газаб туғён уради, бу бахтсизликдан уни ботир қизил аскарлар озод қилишига ишонади. Достонни тинглаб туриб, партия ва ҳукуматимизга чексиз ишонч, эътиқод изҳор этилганини кўрамыз. Бу йўлда жамиятнинг ҳар бир аъзоси ҳар қанча жасоратга тайёр, унинг янги тузум учун фидойилиги яққол кўриниб туради:

Мунча қамчи урасан,
Қайга олиб борасан?

Эрта билан тонг отса,
Барибир кунингни кўрасан...

дейди душманга тик қараб оддий деҳқон қизи.

Достоннинг охирида Дастагулнинг отаси Мақсад бобонинг қизил аскарларга билдирган миннатдорчилиги берилади. Унинг сўзларида халоскор қизил аскарларнинг умумхалқ номидан олқишланиши, беҳад меҳр-муҳаббат ифодаланган.

Хотин-қизлар озод-
лиги ва маданий ин-
қилоб темаси

Мамлакат халқ ҳўжалигини тиклаш йилларида шарқ хотин-қизларини чинакам озод этиш, уларни ўқитиб саводхон қилиш, эркаклар қатори жа-

моат ишларига, давлат идораларида ишлашга — янги дунё, бахтли турмуш қуриш ишига жалб қилиш асосий масалалардан бири бўлиб қолди. Бу иш ер-сув ислоҳоти, бой, қулоқ, мулла-эшонларни синф сифатида тугатиш каби катта ва муҳим масалалар билан бир вақтда олиб борилди. Владимир Ильич Ленин: «Хотин-қизларни озод қилмай туриб, ишчиларни капитал зулмидан қутқазмай туриб, меҳнаткаш деҳқонни капиталист, помещик, савдогар зулмидан қутқармай туриб, ҳақиқий «эркинликнинг» бўлиши мумкин эмас, ҳақиқий «эркинлик» йўқ ва бўлмайди», — деган эди. Улуғ доҳийнинг таълимоти партия, комсомол, касаба союз ташкилотларига, барча совет кишиларига ҳаракат учун қўлланма бўлди. Хотин-қизларни озод қилиш учун синфий душманларга, эскилик хурофотларига қарши чинакам ҳужум бошланди. Москва ва Ленинграддан илгор рус зиёли хотин-қизлари келиб маҳаллий ташкилотларга ёрдам бердилар, ўз тажрибалари билан ўртоқлашдилар. Хотин-қизларни мактаб-маорифга, илм-фанга, фабрикаларга тортиш, уларнинг бахтли келажagini таъминлаш йўлида бошланган катта ҳаракатга В. И. Лениннинг энг яқин сафдошлари М. И. Калинин, А. В. Луначарский, Н. К. Крунскаялар, маҳаллий партия

ва совет ташкилотлари бопчилик қилдилар. Ўтмишда феодал зулмидан эзилиб ётган ўлка хотин-қизлари партиямиз чақириғини жон-дилдан қабул қилдилар. Хотин-қизлар орасида катта ташвиқот ва тарғибот ишлари олиб борилди. Минглаб хотин-қизлар паранжини ташлаб мактабларга, артелларга бордилар. Тарихда биринчи марта ўзбек хотин-қизларининг пешанасига озод турмуш офтоби нури тушди. Бироқ ҳали синф сифатида тугатилмаган қулоқлар, руҳонийлар, жоҳил кишилар қўлда пичоғи, қамчи билан хотин-қизларнинг эрк йўлини тўсишга ҳаракат қилдилар. Янги давр кишилари билан эски замон қора кучлари ўртасида оғир, аёвсиз кураш давом этди. Ана шундай муҳим тарихий жангларни халқ оғзаки ижодиёти ҳаёт ойнаси бўлиб ёритиб турди. Ўша кунларда ҳар бир воқеа кенг жамоатчиликка тарқалар, матбуотларда ёзиларди. Шоирлар, бахшилар, комсомол активлари халқ овози бўлиб янграган қўшиқларни кўпчилик орасида, митинг ва мажлисларда барала ўқиб, айтиб, қўйлаб юрардилар. Ўзбек хотин-қизлари совет ҳукумати бераётган эркинлик, тенг ҳуқуқлар учун улуғ Лениндан миннатдор эдилар. Шу сабабдан озодликка чиққан ўзбек аёллари ўзларини ҳақли суратда Лениннинг қизиман деб барала айтишида ва фахрланишида чуқур маъно бор:

Паранжи узун экан,
Жияги қизил экан;

Паранжи ташлаганлар
Лениннинг қизи экан.

Бу темадаги қўшиқларнинг паранжи балосидан қутулган, озодликка чиққан хотин-қизлар томонидан яратилганлиги гоёт муҳимдир. Уларда аёлларни асрлар давомида реакцион дин таълимоти билан заҳарлаб, қоронғилик, жаҳолат исканжасида сақлаб келган шариат пешволарига нисбатан аччиқ, пичингли ибораларнинг ишлатилиши бежиз эмас:

Паранжининг қулини
Сурма қилсин эшонлар.

Аллақачон йўқолган
Оёқдаги кишанлар.

Хотин-қизлар озодлиги йўлида олиб борилган қонли курашлар, берилган қурбонлар, фожиалар айниқса, ҳаяжонли тасвирланди. Лирик қаҳрамон путқида озодлик қурбонларига умумхалқ қайғуси, айни чоқда, барча ёвузликлар учун омманинг курашга астойдил отланганлиги, унинг мустақкам иродаси яққол ифодаланган:

Қонхўрларнинг қорнига
Қора қозиқ қоқилсин!

Озодлик душманлари
Тўпга қўйиб отилсин!

Йигирманчи йилларнинг бошларида Фарғона водийсида «Ваннайча» номи билан тарқалган қўшиқ эл орасида машҳур бўлиб кетади. Ваннайча — саҳнада ўйнаганлиги учун жоҳил эри томонидан ваҳшийларча ўлдирилган озодлик қурбонининг лақаби. Ёзувчи Гулом Зафарий Ваннайча ҳақидаги ўзи ёзиб олган қўшиқларни келтиради:

Узун-узун арғамчи
Ерда ётса майлими?
Эсизгина Ваннайча
Гўрда ётса майлими?

Дарё бўйи ҳўл бўлди,
Қуни битган тойилди.
Сўқсур бўйли Ваннайча
Эсиз, қўйдай сўйилди.

Эркин ҳаёт қўйнида ўз тақдирини ўзи яратишга интилган, социалистик тузумдан ҳимоя топган ва унга суянган ўзбек аёллари янги йўлдан — озодлик ва тенглик йўлидан асло қайтмаслиги қўшиқ оҳангидаги қатъийликда, тилининг бурролигида, фикрнинг очиқдан-очиқ айтилишида яққол кўринади:

Юзимдаги чимматни
Ташлаганим-ташлаган!
Шўроларнинг даврида
Яшнаганим-яшнаган!

Бундай қўшиқларда янги ҳаётга дадил кириб келаётган жўшқин табиатли, эркталаб озод ўзбек хотин-қизларининг янгроқ овози эшитилади. «Хужум» темасидаги қўшиқларда халқимизнинг озодликка эришиши, баҳр-дилнинг очилиши туфайли юзага келган олам-олам севинчлари жонажон Совет ҳукумати ва Коммунистик партияга чуқур миннатдорлик ва садоқат ҳислари билан узвий бирикиб кетган:

Оличани гуллатган
Баҳорингдан айланай,
Хотин-қизни яшнатган
Ҳукуматдан ўргилай.

Йигирманчи йилларнинг охирларида ўзбек аёллари озод меҳнат завқини қўйлаб, ажойиб қўшиқлар яратдилар. Бунда халқимизнинг янгича ижтимоий муносабатлари, коллектив меҳнатга, ҳаётга муҳаббати билан қўшилиб кетади:

Гидир суви бойлансин,
Машиналар айлансин,
Ўзбек хотин-қизлари
Фабрикага жойлансин.

Фарғонада ой ботар,
Марғилонда тонг отар,
Фабриканинг қизларин
Первой гудок уйғотар.

Бундай қўшиқларнинг енгил оҳангида кўтаринки руҳ, озод меҳнат таронаси, жўшқин ҳаёт қучогида яйраб-яшнаган бахтиёр аёлларимизнинг бой ички маънавияти, она-Ватанни яшнатип иштиёқи равшан сезилади.

Ер-сув ислоҳоти темаси Йигирманчи йилларда Советлар Россиясининг ҳамма жойларида, жумладан, Ўзбекистонда муҳим воқеа рўй берди: ер-сув ислоҳоти ўтказилди. Бу даврдаги халқ ижодкорларининг асарларида кўкрагига шамол теккан, ер-сувли бўлган деҳқоннинг жонли умумлашма образи гавдаланади.

Совет ҳукуматида умумхалқ ташаккурини ифодалаган неча ўнлаб халқ қўшиқлари қишлоқларда барала айтиларди:

Ошасину ошасин,
Тагига бахмал тушасин,

Ер обберган ҳукумат
Ҳеч ўлмайин яшасин!

Шу қўшиқнинг бошқа бир вариантыда кейинги икки сатр:

Батракка ер обберган
Шўро ҳукумати яшасин,—

дейилган.

«Ҳасан батрак» достони Ер-сув ислоҳоти ва хотин-қизлар озодлигини акс эттирган халқ оғзаки ижоди асарлари ичида Пўлкан шоирнинг «Ҳасан батрак» ва «Комсомолка Ойтути» достонлари алоҳида ўрин тутди. «Ҳасан батрак» достонини 1927 йилда шоирдан Ҳоди Зариф ёзиб олиб, нашр эттирган. Асарнинг яратилишида Ўзбекистон Совет Социалистик республикасининг биринчи президенти, ажойиб партия ва давлат арбоби Йўлдош Охунбобоевнинг хизмати бор. Йўлдош ота достонда тасвирланган воқеанинг айнан ўзини 1926 йили Самарқанд областининг Хатирчи районида борганида қишлоқ меҳнаткашларидан эшитади ва ўша ердаёқ Пўлкан бахшига бўлган воқеани: Ҳасан батракнинг Айвазбой қўлида ишлаб юрганини, бойнинг қизи Ойқизни севиб қолгани, бундан қизнинг ота-онаси қаттиқ норози бўлиб қизини зўрлаб Жонали чўнтоқ номли бойга катта қалин ҳисобига узатмоқчи бўлгани, Ҳасан батрак эса қизни районга олиб қочиб келиб женотделга учрашганини айтиб, асар ёзишни маслаҳат беради. Пўлкан шоир ўзи яхши таниган ва дўст тутинган Ҳасан батрак билан боглиқ воқеани достон қилади.

«Ҳасан батрак» достони 1926—27 йилларда Ўзбекистон қишлоқларида рўй берган сиёсий воқеаларни, ер ислоҳоти ва хотин-қизлар озодлиги каби муҳим масалаларни ёритган тарихий эпик достондир. Асарнинг ижобий қаҳрамонлари қишлоқ меҳнаткашлари — Ҳасан батрак, Мамарайим фирқа, Қобил фирқа, батрак Эшбойлардир. Улар синфий кураш жараёнида чиниқадилар, ўз атрофларига қишлоқ камбағал деҳқонларини бирлаштирадилар, кооператив тузадилар. Синфий душманлар чекинишга мажбур бўладилар, уларнинг ҳийла-найранглари фош этилади.

Достон сюжети Ҳасан батракнинг Ойқизга муҳаббати асосига қурилган. Қишлоқ бойи — Айвазбойнинг Ҳасан қайқи деган қароли бўлади. Ҳасаннинг ота-оналари ҳам шу бойнинг қўлида қарол, подачи бўлиб ишлаган, бири икки бўлмай ўлиб кетишган. Ҳасан қайқи ҳам бой эшигида ишлайди, лекин қорни ошга, усти тўнга ёлчимайди. Ҳасаннинг бахтига инқилоб бўлади, Шўро ҳукумати тузилади. Ҳасан ва дўстларининг кўзи очилади, улар янги турмуш учун курашга бел боғлайдилар:

Ишонгин менинг сўзимга,
Бойлар душмандир изимга,

Совет бизнинг ҳукумат,
Раҳбар бўлгандир ўзимга.

Ҳасан бойнинг қизи Ойқизни жон-дилидан севади. Кунлардан бирида унга муҳаббат изҳор этади. Бироқ, эҳмоққа ери, ётмоққа уйи йўқ «шум етим менга лойиқми?» дея Ойқиз Ҳасанни ўкситади. Қизнинг бу жавоби Ҳасанни ёқтирмаганлигидан эмас, балки Ҳасаннинг камбағаллигидан эди. Янги замонда ижтимоий муносабатларнинг тубдан ўзгарганлигини англаб етган Ҳасан Ойқизга қараб «Шўро ҳукумат ота-энам» дейди. Ҳасаннинг кўнглини ёриштирган мана шу улур гоя унга куч-ғайрат бағишлайди, орзу-умидларини амалга оширишга ундайди:

Энди батрак қўярми,
Бойни сийлаб турарми,

Бизни эзган бойларга
Ҳукумат омон берарми?!

Ҳасан ижтимоий ҳаётдаги мавжуд катта ўзгаришларни севилисига жоп-дили билан баён қилади. Шоир қаҳрамоннинг нутқи орқали унинг социалистик тузумга бўлган чексиз ишончини, сиёсий савияси ошганлигини кўрсатади: «Ҳозир ишчи, меҳнаткаш деҳқон ҳукуматни қўлга олган, элу халқни тўғри йўлга солган, ҳукумат эркак билан аёлни тенг қилган, барига ҳуқуқ берган. Ҳозир бойнинг сўзи ўтмайди, кучи ҳеч ерга етмайди, ҳийлакорлик билан иши битмайди».

Достонда бир-бирига қарама-қарши кучларнинг тўқнашуви замирида икки дунё ўртасидаги муросасиз кураш ва бу курашнинг Мамарайим фирқа, женотдел, райком ва Ҳасан батраклар галабаси билан тугаши кўрсатилади. Муҳими шундаки, Ҳасан батрак ва Ойқиз муҳаббати бевосита синфий кураш масалалари билан боғланиб, чуқур ижтимоий мазмун касб этади. Қизини узатиш билан бехисоб мол-дунё орттиришни кўзлаган Айвазбой кўёви бўлмиш катта бой Жонали чўнтоқ билан тил бириктириб, ҳийла-пайранглар ишлатишади, Ҳасан батракларнинг тагига сув қуймоқчи бўлишади. Бироқ Ҳасан батракнинг дов юраклиги, пўлатдек мустаҳкам иродаси, танлаган йўлдан қайтмаслик ҳисси синфий душман устидан ғолиб чиқишга мадад беради.

Душман ҳийласига алданмаслик, ҳушёрлик билан иш юритиш, дўст-рақибни билиб муносабатда бўлиш, инқилобий сезгирлик ва қатъиятлик, мардлик ва ватанпарварлик каби хислатлар Ҳасан батрак қиёфасини безайди. Давр руҳи билан узвий боғланган бу ажойиб хислатлар ғолиб ва ҳужумкор синф манфаатларидан келиб чиққанлиги достонда равшан ифода этилади. Ҳасан батрак ва ижтимоий муҳит таъсирида қайта тарбияланган Ойқиз маънавиятини бойитган янги тушунча ва фикрлар уларни бирга турмуш қуришга олиб келади. Ойқиз йигитга қарата шундай дейди:

Ҳасан, нега ўйланасан бу дамда,
Мен биламан сенинг кўнглинг ўзимда,
Аввал вақти қўрққан эдим отамдан,
Ҳасанжон, ихтиёр энди ўзингда.

Ҳасан билан Ойқиз қўл ушлашиб тўғри женотделга борадилар ва никоҳдан ўтадилар.

Талантли халқ бахшиси Пўлкан шоир достонда воқеанинг боришига қараб қадим достонлардаги бадиий приёملарни қўллайди. Ҳасан батракнинг сўзларида юқори пафос, давр нафаси, кечагина камбағал батрак бўлганларнинг ҳис-ҳаяжони сезилиб туради:

Бўйни қисқ камбағаллар,
Кел-ҳа, йигил, кел-ҳа, йигил!
Ер топмаган сап батраклар,
Кел-ҳа, йигил, кел-ҳа, йигил!

Боғлардан терган бодомлар,
Юраги ғам билан доғлар,
Бари меҳнаткан деҳқонлар
Кел-ҳа, йигил, кел-ҳа, йигил!

Бойларнинг турткисин еган,
Ўлгидай бўб хизмат қилган,
Текширмакка одам келган,
Кел-ҳа, йигил, кел-ҳа, йигил!

Меҳнатда униб ўсганлар,
Бойнинг зулмини кўрганлар,
Душманининг ишини билганлар,
Кел-ҳа, йигил, кел-ҳа, йигил!

Мажлисида ҳийлакор Айвазбойга қараб Ҳасан батрак шу сўзларни айтади:

Айвазбой, эшитгин Ҳасан сўзини,
Ҳийлакорнинг ўяй икки кўзини...
Ҳукуматнинг кўрар кўзи бўламан,
Сап батрак деҳқоннинг ўзи бўламан...
Ҳукуматнинг айтганини қилганмиз,
Бойлар билан чўртта тараф бўлганмиз.

Шу тариқа достонда ватанпарвар деҳқон йигит образи ижтимоий зиддиятлар қуршовида, синфий курашлар жараёнида тасвирланади. Асар камбағал деҳқонларга бойлар ерларининг бўлиб берилиши, муштумзўрларнинг қаттиқ жазоланиши, ниҳоят Ҳасан полвоннинг батраклар артелига бош бўлиши, Мамарайим фирқанинг қишлоқ советининг раиси ва Қобил фирқа, Суяр комсомол, Гулнорларнинг ер ислоҳотида бош бўлиши билан тугалланади.

Пўлкан шоир «Комсомолка Ойўти» достонида Коммунистик партия, Ленин комсомоли ва Совет ҳукумати-нинг хотин-қизлар озодлиги йўлида олиб борган сиёсатини бадиий образлар орқали пропаганда қилади. Асарда Ойўти билан озодлик душмани, қулоқларга сотилган, жоҳил Эрмат ўртасидаги синфий қарама-қаршилиқ ёритилади. Ойўти комсомол сафига киради, мактабга бориб ўқиш ва ёзишни ўрганади. Комсомолка Ойўти янги замонга, бахтли турмушга, порлоқ келажакка ишопган озод шарқ қизи образидир. Достон Ойўтининг золим эри — Эрмат қўлида фожиали вафоти билан тугаса ҳам, асар ўша давр жанговар курашлари ҳақидаги ёднома, оптимистик трагедия сифатида аҳамиятлидир. Ўша йилларда янги ҳаёт қурбонлари бўлиб турди. Улар ҳақида «Турсуной марсияси», «Ойпошша қўшиғи» сингари ўнлаб қўшиқлар юзага келган эди.

Йигирманчи йиллар ўзбек фольклори халқ санъатининг бошқа турлари билан биргаликда халқимизнинг адабий-маданий ҳаётида муҳим роль ўйнади. Ўзбек халқ оғзаки ижоди социалистик воқелик билан бирга ўсди, мустаҳкамланди, даврнинг поэтик акс садоси бўлди.

УЛУҒ ВАТАН УРУШИГАЧА БЎЛГАН БЕШ ЙИЛЛИКЛАР ДАВРИ ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРИ

Мамлакатимизда Коммунистик партия ва Совет ҳукумати раҳбарлигида биринчи беш йиллик планлари муваффақиятли бажарилди, қишлоқларда ёппасига коллектив-

лаштириш, қулоқларни синф сифатида тугатиш учун кескин кураш олиб борилди, саноатни индустриштириш, республикаимизда нахта мустақиллиги учун кураш масалаларига алоҳида эътибор берилди.

Ўзбек халқининг шаклан миллий, мазмунан социалистик маданияти, санъати ва адабиётининг ривожланиши, Ўзбек совет адабиётида социалистик реализм ижодий методини эгаллаш борасида қўлга киритилган жиддий ютуқлар, Партия ва Ҳукуматимизнинг адабиёт, санъат ва маданиятни ривожлантириш ҳақидаги қатор қарорлари, 1934 йили Совет ёзувчиларининг I Бутуниттифоқ съезди, унда М. Горькийнинг фольклор асарларини йиғиш, ўрганиш юзасидан берган қимматли маслаҳатлари Ўзбек халқ ижоди ривожига ҳаяжон катта аҳамиятга эга бўлди. Буюк пролетар ёзувчиси совет адабиётини кенг қўламда ривожлантиришда фольклорнинг ўрни ва беқийс аҳамиятини алоҳида таъкидлади, ҳаяжон муҳим бу масалага ҳар бир ёзувчининг диққат-эътиборини тортди зарур деб билди.

Халқ ижодчиларини тарбиялаш, уларнинг ҳаяжон-сиёсий савиясини кўтариш, рағбатлантириш, фольклорни ривожлантириш борасида Ўзбекистонда бирмунча ишлар қилинди. Ёзувчилар союзи йиғилишларида фольклор масалалари махсус муҳокама қилинди, илмий ташкилотлар уни янада изчил ўргана бошладилар, халқ ижодкорларининг республика олимпиадалари ўтказилди, бир қанча ижодкорларга «Ўзбекистон ССР халқ достончиси» фахрий унвони берилди. Бу борада Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлар Советининг 1940 йил 14 декабрда халқ ижодкорлари тўғрисида қабул қилган махсус қарори, айниқса, катта аҳамиятга эга бўлди. Натижада традицион фольклор асарлари билан бирга, янги даврни тасвирловчи қатор оригинал асарлар ҳам яратилди.

Меҳнат темаси бу давр халқ оғзаки ижодининг етакчи мавзусига айланди. Халқимиз қолхоз далаларида, канал трассаларида, шахталарда, ГЭС ларда қаҳрамонона меҳнат қилиб, социализмнинг муҳташам биносини буюк иродаси, билак кучи, ақл-заковати билан қурди. Шунинг учун ҳам замонавий халқ шеърлятида меҳнатнинг бахт, роҳат манбаи, шон-шараф, қаҳрамонлик иши сифатида улуғла-нишида катта ҳаётий ҳақиқат бор. Бу ҳақиқат халқимизнинг совет тузумида меҳнатга янгича коммунистик муносабати шаклланганлигининг белгисидир. Халқ шоирларининг термаларида, достонларида, халқ қўшиқлари ва

ашулаларида замонамизнинг бунёдкор кишилари ва уларнинг меҳнат фаолияти, шу жараёнда шаклланган психологияси, фикр-ўйлари бадиий ифодаланади.

Қўшиқлардаги лирик қаҳрамон янги замон меҳнат кишиси бўлиб, у ўзининг ҳалол меҳнати, қўпчилик меҳнатига қўшган ҳиссаси билан қонуний фахрланади, негаки шу меҳнат қучоғида яйраб-яшнади, унинг меҳнати самараларидан эл-юрт мамнун бўлди:

Хаводаги уч ўрдак,
Учаласи ҳам бирдек,

Фабриканинг қизлари
Очилган қизил гулдек.

Бундай руҳий кўтаринкилик, коллектив меҳнат ҳақидаги жўшқин тароналар халқнинг яратиш иштиёқи ва жасорати туфайли туғилган.

Меҳнатсеварлик — лирик қаҳрамоннинг энг яхши фазиляти. Меҳнатда илғорлик эса унинг одати. «Элнинг кўрар кўзи» бўлиб, ҳалоллик ва жонқуярлик билан ишлаб, эл-юртнинг таҳсинига сазовор бўла олган ўзбек қизининг ғурурида чуқур ижтимоий мазмун борлигини билиш қийин эмас. Қўшиқларда халқ қаҳрамонлиги меҳнаткаш қизнинг умумлашма образи орқали тавдалантирилади:

Элнинг кўрар кўзиман,
Ишда ёруғ юзиман,

Кимлигимни сўрасангиз,
Текстилининг қизиман.

Йигит билан қизнинг қуйидаги савол-жавобларида фойзли меҳнати билан гулгун яшнаган озод, бахтпёр ёшлар овози барала янграйди. Қўшиқда анъанавий гул, булбул образлари янги мазмун билан бойитилган ҳолда берилди:

— Сўйланг, қизил анор юз,
Қайси боғнинг гулисиз,
Саҳарларда сайраган
Қайси боғ булбулисиз?

— Енбағирда очилган
Анор гул лоласиман,
Эркин меҳнатда ўсган
Қолхознинг боласиман.

Меҳнат темаси ўзбек фольклорининг деярли барча жанрларида ёритилди. Ерни хазина, сувни гавҳар деб билган халқимиз Коммунистик партия раҳбарлигида республикаимизни СССР нинг асосий пахта базасига айлантириш мақсадида Марказий Фарғона, Мирзачўл дашт-биёбонларида мисли кўрилмаган катта ирригация иншоотларини қуриш ишини бошлаб юборди. Ҳозирги Усмон Юсунов номли 270 км узунликдаги Катта Фарғона каналининг 45 кун ичида битказилиб ишга туширилганлиги совет даврида умумхалқ қаҳрамонлигининг буюк намунаси бўлиб, тарих саҳифаларига ёзилди. Канал трассаларида ишлаган

минглаб меҳнаткашлар орасида шоир, бахши, аскиячи, ашулачидан тортиб халқ санъатининг ҳамма хил вакиллари бор эдилар. Бу ерда тўқилган ва эл орасида кенг тарқалган халқ қўшиқларида коллектив меҳнатининг хосияти, шарофати улуғланди:

Норин дарё бўйимиз,
Канал қазииш тўйимиз,
Норин билан Сирларни
Йўлга солиш тўйимиз.

Юринг, дарё борайлик,
Каналга сув олайлик,
Езёвон чўлларини
Сувга сероб қилайлик.

Ислом шоир Назар ўғли, Бекмурод Ҳўрабой ўғли, Фозил Йўлдош ва бошқа ижодчилар дўмбиралари билан канал қазувчилар орасида халқимизнинг севимли дostonларини, термаларини куйладилар. Жумладан, Бўри бахши Содиқов ўзининг «Канал ичинда» термасида меҳнат жараёнини акс эттиради. Бахши халқ дostonларидаги «мард қолур майдон ичинда» анъанавий мисраидан ижодий фойдаланиб, жонқуярлик билан ҳормай-толмай канал қазийётган меҳнаткашларнинг бардам руҳини таъсирли ифодалайди.

Колхозчилар туман-туман,
Мард йигитлар бўлсин омон,
Қанча азамат қаҳрамон,
Ишлайди канал ичинда.

Тепасига тикиб чодир,
Кетмон чоғиб қанча ботир,
Метин беллар патир-дутур,
Ишлайди канал ичинда.

Ўтмиш анъанавий фольклоримизда мардлик, ботирлик деганда йигитларнинг жангда душман билан ор-номус учун талашганда кўрсатган баҳодирлиги тушуниларди. Ёки тўй деганда, фақат никоҳ, хатна тўйлари кузда тутиларди. Ўттизинчи йилларда бу тушунчалар янги мазмун билан кенгайтирилди. Масалан, колхозларнинг пахтадан олинган биринчи ҳосилни қизил карвон қилиб пахта пунктларига топшириши ҳам деҳқончилик тўйи бўлиб қолди. Энди кўксига Олтин юлдуз таққан қаҳрамон, фидокорона меҳнати билан эл-юртга доврўқ солган, халқнинг ҳурмат ва олқишига сазовор бўлган кечаги оддий деҳқон бугун жамиятнинг энг обрўли аъзоси бўлиб қолди:

Чаманзору чаманзор,
Чаманзорга сув келди,
Қизил карвон тизилиб,
Пахтазорга тўй келди.

Колхозимда бир қиз бор,
Лабида қирмизи бор,
Қаҳрамон экан ёри,
Олтиндан юлдузи бор.

Қўшиқларда халқимизнинг янгича урф-одатлари, маданий савияси ўсганлигини яққол кўриш мумкин. Дарвоқе, ўтмишда пешанасининг шўрлигидан нолиган бечора қиз маъюслик билан:

Бедана бўлиб учдим,
Бедапояга тушдим,

Пешанам қуриб кетсин,
Кундошлик ерга тушдим,—

деган бўлса, ўттизинчи йилларда колхозчи қиз тилидан тўқилган қўшиқда эркин никоҳ туфайли мусаффо осмонда эркин қушлардек чарх уриб парвоз қилган қизнинг севинчлари севги бахти билан тўлиб-тошади:

Бедана бўлиб учдим,
Бедапояга тушдим,
Толемидан айланай,
Деҳқон болага тушдим.

Бу тасвир социалистик тузумнинг демократик асослари билан боғланиб, чуқур ижтимоий мазмун касб этади. Умуман, бу давр халқ шеъриятида меҳнат ва бахт, меҳнат ва муҳаббат темаси бир-бири билан чатишиб кетган.

Устоз халқ шоирлари ҳаётга актив аралашиб кўрган биланлари ҳақида дўмбира билан термалар куйладилар. Эргаш Жуманбулбул ўғли «Тошкент таърифида», «Келдим»; Фозил Йўлдош ўғли «Сельмаш», «Текстилькомбинат», «Нипондор Жамбулга», Ислом шоир Назар ўғли «Меҳрибонлар, ҳормангиз», Қурбон созчи Исмоилов ва бошқалар талай шеърлар яратдилар.

Фозил Йўлдош ўғли Тошкентдаги қишлоқ хўжалик машиналари ишлаб чиқарадиган заводни бориб кўради. Шу асосда яратган «Сельмаш» термасида ишчиларнинг меҳнатсеварлик, фидойилигининг сабабларини кўрсатишга интилади. Терма халқ дostonларидаги «Кумушдандир қарчиғайнинг чегаси» сатри билан бошланиб, салобатли завод биноси ва ундаги зарбдор ишчиларни, янги замон асбобсозларини улуғлаган ажойиб асар бўлиб чиққан:

Кумушдандир қарчиғайнинг чегаси,
Азаматдир Сельмаш завод биноси,
Рабочийлар зўри бунда йигилган,
Ударниклар ҳар машиннинг эгаси.

Фозил шоир «Текстилькомбинат» термасини ҳам Тошкент тўқимачилик комбинатини бориб кўргандан кейин (1936) ижод қилган. Худди шундай 1940 йили Ислом шоир «Канал донгдорларига», «Бул омон», «Ворошилов», «Меҳрибонлар, ҳормангиз» каби кўпгина шеърларни яратди ва уларни эл орасида куйлаб келди. «Меҳрибонлар, ҳормангиз» шеърида совет кишиларининг яратувчи меҳнатини куйлади, уларни меҳнатда илғор бўлишга, ғайрат ва жасорат кўрсатишга чақирди:

Лоладай очилган эркин далангиз,
Меҳнатман чартамас ўғил-болангиз,
Азаматлар, ишлаб ортда қолмангиз...
Халол меҳнат кайфия суриб уйнангиз,
Ишқмасни орангизга қўймангиз.

Талантли халқ шоири Эргаш Жуманбулбул ўғли совет даврида озод эл билан бирга севинчларга тўлганлигини:

Районим Нурота — тоғлар ораси,
Отим Эргаш, Жуманбулбул боласи,
Қаридимми десам кўнглим қоласи,
Тобора ортади ёшлик ҳаваси,—

дея ифодалаган бўлса, Ислом шоир юқоридаги шеърида «турар жойим Норпой, боғлар ораси, ёшлар каби ўсар кўнглим ҳаваси»,— деб ўз шодлигини тараннум этади.

Ислом шоир Улуғ Ватан уруши арафасида яратган «Бизнинг совет» шеърида СССР даги қардош халқларнинг дўстлигини катта қудрат деб баён этса, «Севар албат ўз Ватанин ботир аскарим» шеърида ёшларимизнинг жонажон юртга бўлган муҳаббати унинг мустақиллигини кўз қорачиғидек сақлаш ғояси билан чатишиб кетган:

Поёни йўқ бу Ватанин сақламоқ учун,
Душманларим қарға бўлса, аскарим лочин.

Ислом шоирнинг «Борми жаҳонда» шеърида икки давр халқ ҳаёти муқояса қилинади. Шу тариқа бахтиёрлик ва бахтсизликнинг ижтимоий сабабларини очиб берилади. Асарда социалистик замоннинг қадрига етиш, шу замонга муносиб кишилар бўлиб етишишга чақириқ ғояси илгари сурилади.

Озодликнинг моҳиятини чуқур тушунган кекса шоирнинг янги, бахтли ҳаётга бўлган чексиз муҳаббати бандларнинг охиридаги «Шундай қувноқ замон борми жаҳонда!» мисраида, айниқса, таъсирчанлик касб этган:

Бизлармиз дунёнинг олтидан бири,
Ювилди юракнинг занг билан кири,
Партиямиз бўлди халқнинг раҳбари,
Бундай яхши раҳбар борми жаҳонда!..

Замонамизнинг ақли, идроки, шарафи ва виждони бўлган шонли Коммунистик партиямиз ва унинг асосчиси В. И. Ленин мадҳи 30-йиллар халқ шеъриятида муҳим ўрин тутди. Ленин ва партия номи тилга олинган қўшиқларда диққатни жалб этадиган нарсаси шуки, улуғ доҳийнинг табаррук номи ва партия нур сўзи билан ёнма-ён келади. Бу ҳаёт ҳақиқатига тўғри келади. Ки-

шилиқ тарихида инсон қалбига кирган ҳақиқий нур — озодлик нури мана шу улуғ ва камтарин В. И. Ленин номи билан боғлангандир.

Ленин жаҳонда биринчи марта адолатли советлар замонасини қурган, чинакам халқпарвар инсон. Совет халқи Ленин йўлидан бориб, унинг ўлмас ғояларига содиқ бўлганлиги учун мамлакатимизда социализм галабасига эришилди. Ўзбек халқ қўшиқларида энг тўғри йўл, ҳаёт ва кураш йўли, озодлик ва бахт йўли шу йўл эканлигининг таъкидланиши ғоят характерлидир:

Ленин йўли йўл экан,
Бу йўл тўла нур экан,
Эркин, қувноқ яшапга
Энг тўғри йўл шу экан.

В. И. Ленин бошлиқ Совет ҳукумати халқимизни кенг, ёруғ йўлга етакловчи, халқпарвар, ҳақиқатгўй, эл манфаатининг чинакам қўриқчиси эканлиги қўшиқларда мана шундай қўйланади:

Яшаш йўлини очган,
Элга нурини сочган,
Илм эшигин очган,
Яша, Совет ҳукумат!

Ижтимоий ҳаётимизда шундай муҳим воқеалар борки, уларнинг ҳаммаси халқ қўшиқларида улуғ доҳий номи билан боглиқдир:

Бизга йўлни кенг қилди,
Хотин-қизни тенг қилди,
Лениннинг ҳар бир сўзи
Ишчимизни ўнг қилди.

Халқ қўшиқларига хос бўлган муҳим бир хусусият шуки, характерли бир кичик деталь орқали ижтимоий воқеликдаги маълум ҳодисанинг чуқур моҳияти очилади. Тўртлик қўшиқларда фикр жуда қисқа, лўнда, тугалланган бўлади:

Шелкоматал ишчиси
Бири-биридан ёшдир,
Меҳнаткашга йўл очган
Партиямиз қуёшдир.

Ҳақиқий халқ қўшиқлари тўла маънода халқнинг овози, зеҳни, фикри бўлганлиги учун ҳам ўлмасдир. Уларда жонажон Коммунистик партияга халқимизнинг сўнмас муҳаббати ҳурмат билан тилга олинади:

Москванинг йўлида
Хиллиласин қўйлагим,
Далада ўзим бўлсам,
Кремлда юратим.

Бир қанча қўшиқларда лирик қаҳрамоннинг меҳнатда илғорлиги, Ленин ордени олганлиги, Москвага бориб ўқиётгани, Ленин номли колхозда ишлаб ўртак кўрсатётгани, кўкрагига Олтин юлдуз таққани тасвирланади; уларда халқ оммасининг тинчлик, тенглик, ижодий меҳнат ва бахт-саодатга эришгани, илми, маданиятли бўлганлиги — ҳаммаси В. И. Ленин бошлиқ Коммунистик партия туфайли эканлиги куйланади. Халқ поэзиясида Москва дейилганда бепоен социалистик Ватанинг улуғворлиги, гўзаллиги, салобати кўз ўнгимизда гавдаланади.

Урушдан аввалги беш йилликлар — мамлакатимизда социализм қурилган, янги турмуш ҳамма жабҳаларда ғалаба қилган даврда, ўзбек фольклорининг деярли ҳамма жанрларида замонни акс эттирган янгидан-янги асарлар яратилди.

30-йилларда халқ шоирларининг эпик асарлар яратиши давом этди. Айниқса, Пўлкан шоир ижоди баракали бўлди. У янги давр кишилари образини «Ҳасан батрак», «Комсомолка Ойғўти» дostonларида яратган бўлса, ундан кейин социалистик Ватан мудофааси темасида «Ҳасан кўл» дostonини ижод қилди.

«Ҳасан кўл» дostonи гуллаётган Совет мамлакатимизнинг бепоен чегараларини сергаклик билан қўриқлаётган шонли Қизил Армияга бағишланади. Дoston Қизил аскарларнинг оммавий қаҳрамонлиги, баҳодирлиги, ҳушёрлиги, аҳилилиги, эпчиллигини ҳикоя қилади. Асарда япон самурайларининг СССР чегарасини бузиб ўтиши тасвирланади. Совет чегарачилари баҳодирлик билан жангга кирадилар. Бу воқеа традицион халқ дostonлари йўли билан ифода қилинади:

Қизил аскар титроқ солди душманга,
От ўйнатди тушиб катта майдонга.
Урра — дея қизил аскар гуруллаб,
Тикка борди зolim душман устига.
Патир-путур пулемётлар отилди,
Қизил аскар мардлик билан яшайди,
Командир ва қизил аскар қўлида
Ев юраги қалтирайди, қақшайди.

Пўлкан шоир қизил аскарларнинг ватанпарварлик, қардошларча дўстлик, интернационализм туйғулари руҳида тарбияланганини, унинг куч-қудрати Коммунистик партияга садоқатида, совет халқи билан бирлигида экан-

лигини зўр пафос билан куйлайди. Дoston совет кишиларида Ватанимизнинг баҳодир посбонлари билан фахрланиш туйғусини уйғотади, душманларга нисбатан нафрат ва ғазаб кўзгайди, хусусан совет ёшларини мамлакатимиз мудофаасига ҳар доим тайёр туришга тарғиб қилади.

Хулоса қилиб айтсак, урушгача бўлган беш йилликлар даври ўзбек халқ бадиий ижоди тараққиёти тарихида янги бир босқични ташкил этди. Бу давр фольклори тематик ранг-баранглиги, халқ ҳаётига, унинг меҳнат фаолияти ва руҳига яқинлиги, замон билан ҳамнафаслиги, замонамиз кишиларининг маънавий қиёфасини гавдалантириши, ижтимоий воқелиқдаги буюк ўзгаришларни реалистик акс эттириши билан белгиланади. Она-Ватанни куйлаш, у билан фахрланиш туйғуси ўттизишчи йилларда янги мавзу билан — она-Ватан дахлсизлигини мустаҳкамлаш гоёлари билан яна ҳам бойиди.

Ўттизишчи йиллар ўзбек фольклорида меҳнат кинисининг руҳий олами, фаолияти, ижтимоий муносабатлари, интилиши йигирманчи йилларга нисбатан жозибалироқ, ёрқинроқ, чуқурроқ акс этди. Бу даврда дostonчилик ва эртақчилик анъаналари изчил давом этди. Бахшилар бу анъаналар ва бой тажрибага ижодий муносабатда бўлиб, замонавий темада янги дostonлар яратишди. Айни чоқда, ўтмиш давр дostonлари, эртақ ва қўшиқлари кўплаб ёзиб олинди. Халқ орасида «Ғайра-ғайра», «Рўмолим», «Вошги-нам оғрийди» каби шўх, дилрабо лирик қўшиқлар куйланди, классик мақомлар, катта ашула, куйлар ижро этилди. Шу билан бирга, бу йиллари Ҳамза қўшиқлари, Собир Абдулланинг «Ёшлигим, ёшлигим», «Ўзбекистон», «Най-лайн», «Ўш тоғи лирикаси» каби ғазаллари, Ғафур Ғулом, Миртемир, Уйғун, Ҳабибий шеърлари билан айтилган қўшиқлар кенг тарқалди. Халқ шеърлиги билан ёзма поэзиянинг ўзаро таъсири ва бойиш жараёни кўзга ташланиб турди.

УЛУҒ ВАТАН УРУШИ ДАВРИ ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРИ

1941 йил 22 июнда социалистик Ватанимизга фашистлар Германияси хиёнаткорона ҳужум қилди. Коммунистик партия чақириғи билан барча совет кишилари мамлакат мудофаасига отланди. Бепоен Советлар юрти — фронт ва мамлакат ичкарисини ягона бир жанговар лагерга

айланди. «Хамма нарсa фронт учун!», «Хамма нарсa ғалаба учун!» деган шиор билан совет халқи барча моддий ва маънавий ресурсларни мудофаа мақсадларига сафарбар этди.

Бошқа қардош республикалар қатори Ўзбекистон ҳам фронтнинг таянч манбаларидан бири бўлди. Москва, Ленинград, Киев, Минскдан Тошкентга инженерлар, конструкторлар, машҳур олимлар кўчиб келишди. Улар халқимиз тарихи, экономикаси, санъат ва адабиёт ёдгорликларини ўрганишда катта хизмат қилдилар. Талантли ўзбек шоири Ҳамид Олимжон бошчилигида Ўзбекистон совет ёзувчилари союзида муҳим адабий-ижтимоий ишлар амалга оширилди. Таниқли фольклорист олимлар В. М. Жирмунский ва Ҳ. Т. Зарифовлар халқ ижодкорларига алоҳида эътибор бердилар, маҳаллий олимларни ўз атрофларига уюштириб, ўзбек фольклоршунослигининг назарий проблемалари устида катта ишлар олиб бордилар. Ўзбекистондан фронтнинг турли участкаларига махсус Ҳукумат делегациялари, санъат бригадалари, озиқ-овқат ортган эшелонлар юборилди. Ўзбекистондан борган санъаткорлар ҳаракатдаги армия қисмларида кўплаб концерт бердилар. Султон Жўра, Адҳам Раҳмат, Назир Сафаров, Мирзакалон Исмоилий каби ўзбек ёзувчилари қаторида адабиётшунос Олим Шарафиддинов, фольклоршунос Мансур Афзаловлар жанг майдонларида ёвга қарши курашдилар. Уларнинг кўплари ҳарбий мухбир бўлдилар, фронт газеталарида актив қатнашдилар.

Улуғ Ватан урушининг дастлабки йиллари ғоят таҳликали, оғир бўлишига қарамай, республикамизда маданий-адабий ҳаёт жўшқин, жанговар руҳда бўлди. Шу даврда «Насриддин Бухорода» сингари қатор фильмлар яратилди. Фильм қаҳрамонлари ўзларининг ҳаётий саргузаштлари билан томошабинларни завқлантирар, уларда ҳақ ишнинг ғалабасига мустаҳкам ишонч уйғотарди.

Уруш йилларида халқимизнинг дostonчилик анъаналари изчил давом этди. Халқ дostonларини нашр этиш, тарғиб қилиш мақсадга мувофиқ топилди. Тасодиқий эмаски, Ўзбекистон Ёзувчилар союзи бу йилларда Ислом шоир Назар ўғли ва Фозил Йўлдош ўғли билан доимий ишлаш учун махсус секретарлар тайинлади. Ўзбек бахшилари шаҳар ва қишлоқларда уюштирилган адабий кечаларда актив қатнашиб, қадимий қаҳрамонлик дostonлари ёрдамида оммани мардлик, ватанпарварлик руҳида тарбия-

лашда, Ватан мудофаасига сафарбар этишда катта ҳисса қўшдилар.

Ўзбек фольклорида жуда қадимдан анъана бўлиб келган ватанпарварлик ва қаҳрамонлик мотивларининг бу даврда янада барала янграшида, мардлик ва баҳодирликни куйловчи дoston парчаларининг кичик китобчалар ҳолида кўп нусхада нашр этилишида, ёзувчиларимизнинг фольклор сюжетларига тез-тез мурожаат этишларида, дostonлардан олинган парчалар асосида тузилган «Мард қолур майдон ичинда» қўшиғининг машҳур санъаткор Муҳиддин Қори Ёқубов томонидан куйланишида чуқур маъно бор эди. Ўзбек халқининг кўп асрлар давомида куйлаган, улуғлаган идеал ботирларнинг фантастик жасорати Улуғ Ватан уруши йилларида совет кишиларининг жанговарлик фаолиятида тўла намоён бўлди. Бунини Ҳамид Олимжон «Қўшиқ» сарлавҳали мақоласида образли қилиб шундай ифодалаган эди: «Қадим замонларда ўзбеклар ажойиб бир баҳодир ҳақида ҳаёл қилганлар. Бу баҳодир душманларни ёмон кўради. Ўз ватанини, ўз халқини севади. «Душман кўрсам кесиб бағрин тузлайман, аслим шерман, ўзим йўлбарс излайман»,— дейди. У дарёга ташласа чўкмайди, ўтга солса қуймайди, душман ўқи баданига ботмайди, қилич кесмайди. Замонларнинг ҳаёли бўлган шундай баҳодирни совет халқи яратди. Бу баҳодир ишчи-деҳқон Қизил Армияси»¹.

Жанг майдонида қаҳрамонлик кўрсатишга ундаган халқ мақоллари жанговар чақириқ бўлиб янгради. Мардлик, ватанпарварлик руҳидаги мақоллар республика газеталарида кўзга ташланадиган ўринларда берилиб борарди. «Йигит кишининг уялгани — ўлгани», «Эр кишига икки номус — бир ўлим», «Тортишган эр, тортишмаган қора ер», «Эр бошига иш тушса, этик билан сув кечар; от бошига иш тушса, сувлиқ билан сув ичар» сингари мақоллар шу куннинг талабига тўла жавоб берарди. Бу йилларда мақолларнинг формаси қисман ўзгартирилиб, маъноси қуюқлаштирилган ҳолда қўлланилди. Масалан, «Мард майдонда синалади» мақоли «Мард кишини майдонда кўр», «Мард йигитни майдонда кўр», «Йигитнинг ботирлиги майдонда синалади», «Мардни майдонда синайсан», «Ботир майдонда синалади», «Эр кишини майдонда кўр» каби шаклларда ҳам ишлатилди.

¹ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 2 сентябрь, 1941 й.

Жангчи солдатлар, сержант ва офицерлар ўт ичида ўз кўзи билан кўрган ва бошидан кечирганларини, фронтдаги ҳаяжонли таассуротларини ифодалаш учун шеър ёзиш зарурияти тугилганлигини ўз хатларида ёзганлар. Бу асарлар бизга таниш бўлган халқ қўшиқлари формасига яқин бўлиб, ёзма поэзиямиз таъсирида яратилар эди. Атоқли шоиримиз Ҳамид Олимжон қўшиқнинг кучи ҳақида шундай деган эди: «Қўшиқ айтган жангчи жасур, қўшиқ айтиб ҳужумга кирган ботир зўр бўлади. Қўшиқ одамнинг руҳини баланд кўтаради, жангчини жангга чақиради. Қўшиқ айтган ботирларни кўрган душманнинг юраги орқага тортади»¹.

Смоленск шаҳрини озод қилишда қатнашган, фарғоналик ўзбек жангчиси Тиллабой Сиддиқов яратган қўшиқда ботир совет жангчисининг образи гавдаланади:

Совет эли ишониб
Автоматни топширди,
Автоматчи йигитлар
Фашистларни шоширди.
Автоматим қўлимда,
Йўлдошимдир йўлимда,

Атакага борсам мен,
Фашист зоти ўлимда.
Россиянинг ўрмони —
Тошкентимнинг Дўрмони,
Автоматдан отганда,
Мардлигимни кўр мани.

Жангчи Ўринбой Собиров 1943 йилда ўзи ашула қилиб айтиб юрган «Ватан учун» шеърини «Ул париваш» куйида яратди. Бу ашулада ошиқона ҳаёллар, лирик кечинмалар эмас, балки она юртга чексиз муҳаббат ва садоқат, жангда марди майдон бўлиш, оташин ватанпарварлик ғоялари жаранглайди:

Мард юрагим ҳаргиз тинмас,
Улуғ жангга бормагунча,
Қаҳрамонлик ҳеч бўлинмас,
Ёв юрагин ёрмагунча.

Ватан бўлсин мендан ризо,
Жоним бўлсин севга фидо,
Мен эмасман одам асло,
Сени сақлаб қолмагунча.

Ўз севикли ёрини озодлик урушига йўллаган ватанпарвар аёлнинг ички ҳис-ҳаяжони акс этган қўшиқларда унинг ўз ёрига садоқати она юрт муҳаббати билан узвий бирилашиб кетади; қўшиқда вафодор маъшуқанинг жудалик, айрилиқ туфайли ҳижрон кўз ёшлари, ғамгин кечинмаси эмас, балки унинг руҳан тетик, бардам қиёфасини кўрасиз, ёв устидан ғалаба қилишимизга комил ишонч, кишига далда берувчи таъсирли сўзини эшитасиз:

¹ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 2 сентябрь, 1941 й.

Гул барги танга-танга,
Ерим йўлладим жангга,
Қай жангчидан қолишай,
Жоним фидо Ватанга!

Яна бир қўшиқда эса, совет халқининг енгилмас продаси, революцион оптимизми, босқинчи ёвларни янчиб ташлашга отланганлиги баён этилган. Қўшиқнинг ҳар бир сатридан душманга ўтли нафрат ҳисси равшан сезилиб туради:

Қўлимдаги кетмоним
Ёвга қарши қиличдир,
Бизнинг юртимиз кучи
Енгилмайдиган кучдир.

Бошқа бир қўшиқда фронтдан узоқда туриб, фронтдагилар билан ўзини бирга ҳис этган ўзбек халқининг фикр-ўйлари, мақсади шундай ифодаланади:

Сув келар гулдур-гулдур,
Дўст бўлсанг кўнглим тўлдир,
Душманимни қақшатгин,
Менинг мақсадим шулдир,
Менинг мақсадим шулдир!

Қиз нутқида қатъиятлик, прода, ўз кучига ва ишига ишонч, ўч, қалб қаъридан отилиб чиққан ғазаб-нафрат туйғулари ниҳоятда таъсирчан акс эттирилган.

Халқ қўшиқларининг ажойиб бир фазилати шундаки, уларда ҳаёт билан шеърят чатишиб кетган бўлади. Шунинг учун ҳам халқ қўшиқларида фавқулодда ҳаққонийлик ўз-ўзидан равшан сезилиб туради. Бинобарин, куйидаги қўшиқлар ҳозир ҳам уруш йилларининг акс садоси бўлиб эшитилади:

Сой келар, сомон келар,
Сояси равон келар,
Урушга кетган аскарлар
Енгади, омон келар.
Эй дўстлар, ёрлар,
Енгади, омон келар!

Менинг акам баҳодир,
Ўн йигитнинг кучи бор,
Қуриб кеткур фашистда
Ҳамманинг ҳам ўчи бор.
Жон ўртоқ, жон ўртоқ,
Ҳамманинг ҳам ўчи бор!

Ўзбек қизи ўзининг аёллигини камситадиган кўҳна замонлар аллақачон ўтиб кетганини яхши тушунади. У энди миллионларнинг бири бўлиб жанг майдонларига жўнашга тайёр. Бу унинг олижаноблиги, мардлиги, ўзининг қимлигини, ҳурмат-иззатини, кадр-қимматини чуқур билганлигининг белгисидир:

Ариқ бўйини ўй,
Гулзорларга сув қўй,
Қизсан деманг, аяжон,
Аскарликка қўл қўй,
Аскарликка қўл қўй!

Қўшиқдаги лирик қаҳрамоннинг тили қиличдек қай-
ралган, найзадек ўткирки, бу унинг характеридаги ҳужум-
корлик, маккор ёвга асло омон бермаслик белгиси бўлиб
кўринади:

Ой чиқса, ойдин бўлар,
Кун чиқса, кундуз бўлар,
Қизил аскар найзаси
Кечалар юлдуз бўлар.

Бу даврда халқимизга хос бўлган айрим миллий урф-
одатларнинг ҳам қўшиқларда акс этганини кўрамиз. Ма-
салан, бахтли ҳаётда синашган келин-куёвларнинг бир-
бирига совға-саломлар юбориш одати қўшиқларда тасвир-
лангани характерлидир. Ҳаракатдаги армиядан жангчи
Зойир Раҳимов 1943 йилнинг апрель ойида «Қизил Ўзбе-
кистон» газетасига қуйидаги шеърини йўллайди:

Хизмат билан мақтовли
Колхозимда севган ёр,
Жон киссамда сақловли
Ёрим берган оқ рўмол.

Ёрим, сўзинг ёзилган,
Жондек эсда сақлайман,
Фашистларга гўр қазигин —
Қасамларни оқлайман.

Урушдан аввалги йилларда яратилган халқ қўшиқла-
ри жанг майдонларида ҳам ижро этилди. Ўзбек санъат
бригадаларининг фронтнинг турли участкаларида берган
концертларида халқ қўшиқлари куйланди. Ойбекнинг
1942 йил 7 январда фронтдан ёзган «Санъатчилар фронт-
да» мақоласида шундай дейилади: «Ёш Тамара Назарова
усталик билан куйлаган «Қизил аскар» қўшиғи тўппа-
тўғри юракка уради; сурон ва қийқириққа бақувват этик-
ларнинг дукури қўшилади:

Осмондаги ойларга
Йигитлар қарашади,
Бўйинангдан ўргилай,
Бешотар ярашади.

Мен сенинг ёринг бўлай,
Ҳам вафодоринг бўлай,
Сен ёвга қарши отлан,
Мен жиловдоринг бўлай.

Қўшиқда озодлик ва қаҳрамонлик ғояси душманга
қақшатқич зарба бериш тушунчаси билан боғлиқдир:

Бу тоғлар баланд тоғлар,
Душман йўлини боғлар,
Қаҳрамон қизил аскар
Душман кўксини доғлар.

Халқимизнинг босқинчи фашистларга бўлган бениҳоя
зўр нафрати ҳажвий қўшиқларда яққол акс этган:

Тўппи отдим узоққа,
Гитлер тушди тузоққа,
Қуриб кетгур ухшайди
Худди ўлган бузоққа.

Улуғ Ватан уруши йиллари Хоразм воҳасида яратил-
ган қўшиқларда ҳам ғазабкор халқ қалбининг тугёни
ифодаланган. Халқимиз табиатидаги революцион опти-
мизм, душманга оловли нафрат қўшиқ сатрларида реалис-
тик тарзда берилади. Бандларнинг ҳаммасида аввалги
икки сатрнинг бир хилда такрорланиши душманга муро-
сасизликни, ботирларнинг ёвни йўқ қилиб ташлаш ҳақида
ичган қасамини тўла ифодалашга хизмат этган. Қўшиқ-
даги ҳар бир сатр чиндан ҳам ғазабкор қалбларнинг гул-
дуриси, ҳайқириғидек туюлади:

Ҳой, ҳой отамиз,
Тошми кесар болтамиз!
Гитлер деган аблахнинг
Барини қийратамиз!

Ҳой, ҳой отамиз,
Тошми кесар болтамиз!
Фашистларнинг тилини
Кесиб йтга отамиз!

Сатирик халқ қўшиқларида халқнинг лаънатига, ин-
сониятнинг қарғишига учраган шум ниятли фашист бос-
қинчиларнинг ёвузликлари оғзи қон бўри тасвирида кўр-
сатилади:

Гитлер деган бир бўри,
Йиртқичнинг дили эгри,
Қон ялаган бўрининг
Қора ер бўлур гўри.

Бутун совет халқининг тақдири ва инсониятнинг
келажаги жангларда ҳал қилинаётганлигини яхши ту-
шунган халқ достончилари урушнинг биринчи кунидан
бошлаб душманга қарши курашда дўмбирани қуролга
айлантирдилар. Машҳур қозоқ оқини Жамбул, туркман
бахшиси Ота Солиҳлар билан бир қаторда ўзбек халқ
шoirлари Ислоҳ шoir Назар ўғли, Фовил Йўлдош ўғли,
Абдулла шoir Нуралиев, Бекмурод Жўрабой ўғли, Қурбон
ота Исмоилов ва бошқалар ўзларини дўмбираларини қўлда
ушлаб, фронтнинг олдинги линиясида деб ҳис қилдилар.

Бахшиларимизнинг ижтимоий ҳаётга актив аралашиб,
ижодда ўтмиш бадий тажрибани кенг қўллаши, достон-
чилик анъанасини изчил давом эттиришлари, улар тўқиган
қўшиқларнинг чуқур халқчиллигини таъминлади.

Фозил Йўлдош ўғли «Элат ботир» шеърида граждандар уруши йилларидаги курашчан ота образини яратади:

Босмачи жаллодлар кучайган чоқда,
Партизан отрядин туздим қишлоқда,
Ев билан курашдим қирма-қир, тоғда,
Душманлар жасади қолган тупроқда,
Зоғлар кетиб, булбул сайради боғда,
Ажойиб ишларни кўрган отангман,
Энди шодлик билан тўлган отангман.

Ботир ота образининг фольклорлик хусусияти фақат унинг тилида, халқ донолигини ифодаловчи ҳикматли ибораларнинг қўлланишида эмас, балки қаҳрамонлик дostonларидаги афсонавий алплар сиймоси,PRODаси ота характерига сингдирилганлигидадир. Шу тарика шеърда Ватан мудофааси чақириғи мотивлари янада мазмунлироқ жарапглайди:

Бўрон бўлса зўр денгизлар чайқалар,
Яхши хизмат йигит отин чиқарар.
Даврий гуллаб, кулган сенинг ҳаётинг,
Иш кўрсатсанг қолар дунёда отинг.

Шоирнинг «Ота насиҳати», «Жаҳон тинглагай» шеърларида ҳам жангчиларимизни қаҳрамонликка чақириқ «Мард ўғлисан, номардларча иш тутма!» каби эл-юрт таалаби бўлиб туюлган ҳикматли сатрларда ифодаланди.

Ислom шоирнинг «Ўғлимга», «Бобоқулжон», «Вақтим чоғ» каби шеърларида ҳам эл-юрт муҳаббати билан нафас олган отанинг юрак садолари эшитилади. Шахс ва жамият манфаатларининг бирлиги халқ дostonларида кўп учрайдиган гуманистик ғоялардан илҳомланган ҳолда самимийлик билан ифодаланади:

Кўзимнинг равшани, дилда қувватим,
Насиҳатим сенга шудир, фарзандим;
Билгин, болам, Ватан менинг давлатим,
Қариганда йигитдай шер савлатим,
Чапаевдай ғайрат қил, Бобоқулжон.

Шеърда фарзандини қонли жангларга отлантираётган меҳрибон ота «шер йигитсан, қайтмагин лафзингдан»,— деб қаҳрамонликка ундабгина қўя қолмай, ўз ватанпарлик ҳис-туйғусини ҳам ифодалаган. У «Даркор бўлса мен бораман изингдан», дея ўғлининг ғайратига ғайрат қўшади. Халқ ижодида мардлик, номардлик, ботирлик ва кўрқоқлик тушунчаси халқ шоирларининг уруш йилларидаги асарларида эпосдагига қараганда яна ҳам чуқурроқ

маънода, яъни бутун советлар юртининг тақдири учун, жаҳондаги эрқпарвар халқларнинг озодлиги учун кураш мазмуни билан бевосита боғланади. Фозил шоир «Эр йигитлар, майдонга» шеърида:

Ватан учун отлана бер майдонга,
Совет халқи бўйинсунмас душманга!—

дея ишонч ва зўр қатъиятлик билан барала ҳайқиради:

Эрлик билан бу майдонга
Қирмаганлар номард бўлсин!
Қилич силтаб, бедов қистаб,
Турмаганлар номард бўлсин!

Душман билан юзма-юз келганда рўй берган қаҳрамоннинг бу жиддий ҳолати, хитобли кескин сўзлари совет кишисидаги ана шундай вазиятни акс эттиришда хизмат қилган. Лекин лирик қаҳрамон характеридаги юксак коммунистик онглилик етакчи томоини ташкил этиши билан эпосдаги идеал ижобий образдан ажралиб туради:

...Душманларнинг жазосини
Бермагани номард дерлар!
Ватан учун ширин жондан
Кечмаганлар номард бўлсин,
Қасам шудир, оғайнилар,
Йчмаганлар номард бўлсин!

Бадий шакл билан мазмуннинг бундай уйғунлашуви орқали уруш йилларидаги совет кишиларининг ички кечинмаларини, юксак ватанпарварлик ҳис-туйғуларини жонли ифодалаш Ислom шоир ижоди учун ҳам характерлидир. Унинг «Ватан, сенга жоним фидо!», «Бор бўлсин бизнинг Ватан», «Шундай гўзал Ватан борми жаҳонда?» каби кўпгина шеърлари бунга мисол бўла олади.

Шоирнинг «Ленинград қаҳрамонларига салом» шеърдаги «Халқа бўлиб ёвуз илон ўралди» образли тасвирида шаҳарнинг қамалда эканлигини сезиш мумкин. Шеърда ўзбек халқининг рус халқи билан ҳамдард, ҳамнафас эканлиги меҳр-муҳаббат тўла ҳароратли мисраларда ифодаланади:

Ленинград, Ўзбекистон сен билан,
Дўсти содиқ, фидойи жон сен билан,
Ботир фарзанд ва қадрдон сен билан,
Жондан ширин фарзандларга кўн салом...

Қаҳрамон шаҳар Ленинград мудофааси темасидаги ҳамма шеърларда фашист талончиларига бўйсунмаган мард ленинградликлар қийёфасида совет кишиларининг пў-

латдек мустаҳкам продаси акс этди. Халқ шоири шеърда «Биродарлар, зое кетмас ишингиз; қийинчилик — бахтдан нишондир мудом» сатрларида уларга тасалли беради ва қийинчиликларни енгишга чақиради. Ниҳоят, «ленинградлик шер ботирлар»нинг «фашист деган шум, ҳароми»лар устидан албатта ғалаба қозонишига зўр ишонч билдиради. Шеърда СССР халқларининг метиндек мустаҳкам дўстлиги куйланади. Бу иноклик, қадрдонлик ғалаба гарови эканлиги реалистик акс этирилади:

Қўли-қўлга бериб ишчи меҳнаткаш,
Ев устига ёдирамиз ўт-оташ,
Оёқ ости бўлур тезда фашист-ғаш,
Зарб кўрсатган ботирларга кўп салом!

Халқ шоирлари совет жангчилари образини, асосан, ҳаётдаги прототиплари асосида яратдилар. Совет Иттифоқи Қаҳрамонлари Қўчқор Турдиев, Аҳмаджон Шукуров, тўпчи Муҳаммад Иброҳимов каби жангчиларимизнинг баҳодирлик шаънига тўқилган бадиий асарлар бунга мисол бўла олади.

Ислом отанинг «Аҳмад ботир», Фозил Йўлдош ўғлининг «Аҳмад Алиевга» шеърларида ўзбек халқининг қаҳрамонлик руҳи, чавандозлик, улоқ чопиш одати ёрқин акс этган. Энди бу сифатлар бепоён социалистик Ватанимиз учун бўлган даҳшатли жангларда қўл келди. Фозил Йўлдош ўғли Аҳмадалиевдаги совет жангчисига хос жасорат, дов юракликни «душманни кўрганда ўтдай тутшиб» сатрида тасвирласа, унинг ички руҳий ҳолатини, душманга нафрати ва жўшқин ғайратини:

Нордайн чирпиниб, қовоғин уйиб,
Ҳарна бор кучини билакка йиғиб,—

дея халқ эпоси бадиий тажрибаларидан ижодий фойдаланиш орқали ифодалайди.

Улуғ Ватан уруши йилларида ўзбек халқ қаҳрамонлик эпосидан Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлканнинг «Чамбил қамали» каби чет эл босқинчиларига қарши кураш мотивидаги айрим дostonлар, жанг эпизодлари халқ орасида ижро қилинди, китоб қилиб нашр этилди.

Улуғ Ватан уруши даври ўзбек фольклори жанговарлик хусусиятларига эга бўлиб, унда уруш йиллари ниҳоятда авж олган совет халқининг оммавий ватанпарварлик, қаҳрамонлик ҳаракати ўзининг реалистик ифодасини топди. Фронгда, мамлакат ичкарасида жасурлик билан душ-

манга қарши курашган жангчилар ва меҳнаткашлар халқ бадиий ижодининг оригинал, гўзал намуналарини яратдилар. Шу билан бирга, традицион фольклор асарларида меҳнаткаш омманинг ўтмиш овози уруш даври садоси билан қўшилиб, янада кучлироқ янгради. Адабий ёдгорликларни коммунистик тарбия вазифаларига бўйсундириш ва улардан унумли фойдаланиш дostonчи бахшилар ижодий фаолияти мисолида жуда яхши натижалар берди. Бу давр оммавий ижодкорлик ниҳоятда ривожланганлиги билан совет даври ўзбек халқ поэтик ижоди тарихида янги саҳифа очди.

УРУШДАН КЕЙИНГИ ДАВР ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРИ

Улуғ Ватан уруши совет халқининг, унинг шонли Қуролли Кучларининг оламшумул-тарихий ғалабаси билан тугади. Қаҳрамон совет халқи Совет Иттифоқи Коммунистик партияси раҳбарлигида уруш жароҳатларини тугатиш, мамлакат экономикасини қайта тиклаш ишини жадал суръатлар билан бошлаб юборди.

Урушдан кейинги йиллар ўзбек халқ оғзаки бадиий ижодининг тематик доираси мамлакат ва халқ олдидаги вазифалар билан яна ҳам кенгайди. Совет адабиёти учун характерли хусусиятлар, актуал темалар, замонавийлик масалалари халқ ижоди учун ҳам муҳим бўлиб қолди. Доҳий В. И. Ленинни, жонажон Коммунистик партияни улуглаш, СССР халқлари дўстлиги ва ҳамкорлигини куйлаш, дунёда барқарор тинчлик, демократия учун кураш, совет кишининг яратувчи меҳнати, ижодкорлик фаолияти, меҳнатга опгли муносабат, юксак инсоний ғазилатларини, коммунистик ахлоқ ва ватанпарварликни тасвирлаш бу давр фольклорининг мазмунини белгилайди.

Урушдан кейинги йилларда ҳам дostonчилик, эртакчилик традицияси маълум даражада давом этиб келди. Бахшилар турли давраларда, тўй-йиғинларда, колхоз клубларида ўз асарларини куйладилар, боғлар, сайилгоҳлар, клубларда аския кечалари, ҳаваскорлар кўриклари ўтказиш одат тусига кириб қолди. Дўстлик ҳафталари, олимпиадалар, интернационал ёшлар клублари, декадалар халқимиз турмушига кириб келди. Бу давр шаҳар-қишлоқларнинг электрлаштирилганлиги, хонадонларимизнинг

радиолаштирилганлиги, телевидениенинг кенг тарқалганлиги, кўшлаб оммабоп китоб, журнал ва газеталар нашр этилиши, бадий ҳаваскорлик тўғараклари ишининг яхши йўлга қўйилганлиги билан характерланади. Халқимизнинг интернационал характердаги байрамлари, оммавий сайиллар, спорт ўйинлари, мусобақалари ва маданий дам олишнинг бошқа хилма-хил тadbирлари анъанага айланди. Агар дostonчилик, эртаклилик традицияси йигирмапчи, ўттизипчи ва, айниқса, уруш йиллари бирмунча изчил давом этган бўлса, урушдан сўнгги даврга келиб бу жараён нисбатан сусайиб бормоқда. Бу ҳол қонуний эди, албатта. Негаки, фан-техниканинг бугунги даражаси ҳар қандай «Уچار гилам», «Ур тўқмоқ»ларни йўлда қолдирган эди. Халқнинг тобора ўсаётган дунёқараши, диди, завқи бугун кечагига ўхшамас эди.

Халқ қўшиқлари
ва ҳаёт

Улуғ Ватан урушидан кейинги йилларда ўзбек халқ бадий ижодида қўшиқ жанри илгариги даврларга нисбатан анча кенг ривожланди. Ижтимоий ҳаётимиздаги барча муҳим воқеалар қўшиқларда ўз аксини топмоқда. Халқ талентлари томонидан яратилган қўшиқлар газета ва журналларда, турли тўпламларда босилиб турди, радио орқали куйланди. Ўтмиш халқ қўшиқларининг ижодий тажрибаси заминда юзага келган бундай қўшиқларда давримизнинг улуғворлиги, совет кишиларининг яратувчи меҳнати тасвирланди, пахта усталари, механизаторлар, донгдор ишчилар мадҳ этилди.

Қўшиқларда халқ тушунчаси ортиқча дабдабали тасвирларсиз, содда, самимий акс этади. Масалан, «Партиям бор» қўшиғида колхозда меҳнат қилиб чарчамаган, ўз бахтидан мамнун колхозчи қизнинг фикр-ўйлари унинг бегубор қўшиғида кўринади:

Ипагимдан жужунча
Кийсам, эскирмас шунча,
Ясантирган давлатим
Турсин дунё тургунча.

Ўз бахтини коллектив ҳаётида кўрган қиз учун колхоз қадрдон, ўзининг ясаиб юришидан қувовишини ижодий меҳнати шарофати, социалистик тузум шарофати деб билади, тушунади:

Колхоз қадрдоним бор,
Омбор тўла доним бор,
Мен ясансам арзийди,
Партиям бор—ноним бор.

«Тўқувчи қиз» қўшиғида ота-боболаримизнинг меҳнатсеварлик фазилати, «меҳнат — роҳат» деган халқ мақоли фақат бизнинг давримиздагина замонанинг, кишиларимизнинг табиатига, руҳи ва тушунчасига жуда мос тушганлиги оригинал параллелизм ёрдамида ўринли тасвирланади:

Қўлимдаги қўш узукнинг
Юлдуз янглиғ кўзи бор,
Меҳнатнинг таги роҳат
Деган халқим сўзи бор.

Шу хилдаги замонавий қўшиқларда ўз бахтли тақдирини ва замонадан бир умрга мамнун, ўз меҳнатидан гоёқ шод бўлган кишининг хушнудлиги яққол сезилади.

Яна бир қўшиқда лирик қаҳрамон кўксига Олтин юлдуз таққан Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, донгдор пахтакор. Меҳнатда қаҳрамонлик, бахт ва садоқат тушунчалари унинг ички дунёсини очиб берган:

Олтин юлдуз кўксимда,
Завққа тўлиб ишлайман,
Бахт берган партиямни
Юракдан олқишлайман.

Бундай қўшиқларда лирик қаҳрамон — совет кишиси ҳар бир ишни бутун жамият учун қилаётганлигини яхши тушунади. Бинобарин, у бажараётган ижодий меҳнат ижтимоий моҳият касб этади. Оромбахш меҳнат унга куч-қудрат, шодлик бағишлайди. Шундан унинг юрти обод, халқи тўқ-фаровон ва бахтиёрдир.

Севги-муҳаббат темасида яратилган лирик қўшиқларда меҳнат темаси кенг ёритилиши характерлидир. Бундай қўшиқларнинг муҳим хусусияти шундан иборатки, уларда шахсий ва ижтимоий муносабатлар ўртасидаги узвий манتيкий боғланиш, бирлик олдинги ўринга кўтарилади; бунинг замирида қиз билан йигитнинг муҳаббатини ватанпарварлик фазилати беэаб туради:

Қўлимдаги узукнинг
Марвариддан кўзи бор.
Жондан севган ёримнинг
Қўш Олтин юлдузи бор.

Озод меҳнат нашъаси дилларга ҳамиша олам-олам севинч бағишлайди:

Гул Ватанда сурамиз
Озод меҳнат нашъасин,
Бошимизни силаган
Партиямиз яшасин.

Бу каби самимий миннатдорлик ҳисси билан яқунланган қўшиқлар мусиқийлиги, равонлиги, фикрининг табиий равишда қўйилиб келаётгани учун ҳам зўр жозиба кучига эга.

Эллигинчи йилларда фидокорона меҳнати билан мамлакатимиз бўйлаб шуҳрат қозонган донгдор механизатор Турсуной Охунованинг жасорати тилларда дoston бўлди. Машҳур механизатор қўшиқларда давримиз қаҳрамони даражасига кўтарилди:

Нусха олдим каштама
Кремль юлдузидан,
Ватан миннатдор бўлди
Турсунойдек қизидан.

Нур сочганда тўлини ой,
Жилваланаар дала, сой,
Ўзбекистонга чирой
Мелиқўзи, Турсуной.

Урушдан кейинги йилларда ўзбек халқ поэтик пюдида В. И. Ленин, Коммунистик партияга бағишланган бадий асарларда Ленин сўнамас қуёшга, советлар замонаси яшнаб ётган баҳор фаслига ўхшатилади. Уларни иззат-ҳурмат қилиб, улуг падар, устоз, меҳрибон, барча халқлар, миллатлар отаси, суянчигимиз, иш бошимиз, соябон, ғам-хўр, раҳбар, бобо каби самимий сўзлар билан аталишида ленинча Коммунистик партия халқимизни ғалабалар сари бошлаб бораётганлиги мазмунинг аниқлашади. Москва ва Кремль ҳақида яратилган қўшиқлар орқали халқимизнинг Коммунистик партия теварагига янада маҳкамроқ жипс-лашганлиги акс эттирилади.

Халқ шоирлари ижоди. Халқ дostonларида ажойиботлар шаклида тасвирланган ер остидаги гўзал мамлакат, хилма-хил мевалар пишиб ётган гўзал боғ-роғлар, вақшинкор қасрлар, саройлар, обод жойлар — халқимизнинг яхши замон, обод ўлка, фаровон турмуш ҳақидаги асрий орзулари бизнинг давримизда совет кишиларининг меҳнатда кўрсатган қаҳрамонлиги туфайли ҳақиқатга айланди. Биргина Мирзачўлнинг ўзида кейинги ўн йил ичида барпо бўлган социалистик шаҳар қишлоқ ва посёлкалар бунинг яхши мисоли бўла олади. Шунинг учун ҳам Абдулла Нурали ўғли «Салом сизга, янги ерни очганлар» шеърида шундай дейди:

Биёбонда қўшк-саройлар солган,
Саҳролари қишлоқлардай бўб қолган,
Баъзи жойлар шаҳар тусини олган,
Салом сизга, янги ерлар очганлар.

Зоминлик Ёрлақаб шоир Бекназаровнинг «Совет элига атаб», «Бекобод», «Ленин десам», Мамадрайим бахши

Содиқовнинг «Сурхон», «Обруй топамиз пахтадан» каби шеърлари ҳам юқоридаги фикримизни яна бир бор тасдиқлайди. «Совет элига атаб» шеърида Газли ва Тошкент ўртасида қурилган Бухоро газининг моҳияти таърифланади. Ёрлақаб ота кичик бир бадий деталь ёрдамида: «Дўстликка яна бир томир бу бойлик» сатридаги «томир» сўзи орқали газ туфайли ўзбек халқи билан рус ва бошқа қардош халқларнинг дўстона муносабатлари янада кенгаётганини равшан тасаввур этиш мумкин. Ёрлақаб шоир «Бекобод» шеърида традицион эпик бадий приёмдан жуда усталик билан фойдаланади. Бунда бандлардаги биринчи ёки биринчи ва иккинчи сатр қўпинча дostonлардан олинган бўлади ва улар шоир тўқиган кейинги сатрларга мазмунан ҳамоҳанг бўлиб келади. Афсонавий Шириннинг кокилларига ўхшатиш янги каналлар халқ оммасининг сувга сероб бўлиш, ободлик, фаровонлик тўғрисидаги асрий орзуларининг рўёбга чиқгани бўлиб туюлади:

Айта берсам қўндоғ гапнинг маъқули,
Ўн саккизда тўлар қизнинг ақили,
Сирдарёдан бу олинган каналлар
Ширин қизнинг ярашқини кокили.

Халқ шоири атайлаб Ширин номини тилга олади. Унинг номи билан халқимизнинг чўлларга сув чиқариш ҳақидаги тилакларини ифодаловчи ривоятлар тўқилгани маълум. Кўринадик, шоир шеърда мазмуннинг теранлигига алоҳида эътибор беради. Фарҳод ГЭС, металлургия комбинати, равон оқётган зилол каналларнинг маъноси — ҳаммаси нур сўзига жамланган. Бу нур «рўшнолик берар чечан дилига», шу орқали «йилдан-йилга обод бўлар қиру сой».

Мамадрайим бахшининг Сурхондарёга бағишланган термасида ҳам сув мўл-кўлчилик рамзи бўлиб тасвирланади. Неча замонлардан бери меҳнаткаш элга қайрилиб боқмаган Сурхон эндиликда Советлар замонасида «чўлу биёбонга ҳаёт берган, дардларга даво» бўлиб, элнинг шодлигига шодлик, бахтига бахт қўшаётир; чаккага гул тақин ибораси ва унга қўшиқ бағишлаш ана шу олам-олам севинчининг бир символик белгисидир:

Дарёлар ичида сенсан гўзали,
Қумқўрғон тақдирин бирдир азали;
Шаънинга беҳисоб элим ғазали,
Чаккамга қизил гул тақасан, Сурхон.

Урушдан кейинги йилларда Фозил Йўлдош ўғли, Ислон Назар ўғлидек етакчи дostonчилар билан бирга, Қаландар Қурбоний, Кенжа Худойберганов, Раҳматулла Юсуф ўғли, Ёдгор бахши, Алим Ҳаққулов каби ижодкорлар ҳам баракали ижод этди.

Автобиографик асарлар. Етакчи халқ дostonчилари тажрибасида ҳаётнинг муайян босқичидан ўтиб, соз ва сўзда машҳурлик касб этгач, ўзларининг ҳаёт ва замонга, босиб ўтган турмуш йўлларига муносабатларини билдирувчи автобиографик асарлар яратиши тенденцияси мавжуд. 1927 йилда атоқли халқ шоири Эргаш Жуманбулбул ўғли «Таржимаи ҳол» дostonини, 1938 йилда Саидмурод Паноҳ ўғли «Қунларим» асарини яратган эдилар. Урушдан кейинги йилларда бу тенденция янада кучайди. Фозил Йўлдош ўғли, Абдулла Нурали ўғли, Ислон шоир Назар ўғли шундай асарлар яратдилар.

Фозил Йўлдош ўғли ўз умр ва ижод йўли ҳақида асар яратишга 20-йилларнинг охириларида киришган эди. Ундан айрим парчаларни Ҳоди Зариф ёзиб ҳам олган эди. Лекин шоир «Қунларим» дostonини яхлит асар сифатида урушдан кейин яратди, уни 1949 йилда фольклорист Музайяна Алавия ёзиб олиб, 1950 йилда нашр эттирди. Шоир дostonда ўзининг ҳаёт йўлини тасвирлаш орқали XIX асрнинг охири, XX асрнинг бошлари ва совет даврининг ёрқин картинасини чизди. Устозлари дostonчи бўлиб етпиши тўғрисидаги мулоҳазалари орқали ўзининг эстетик қарашларини баён этди. Ўзига ва созига ҳақиқий эркинлик, озодлик бахш этган совет замонасини тўлиб-тошиб қуйлади.

Абдулла шоирнинг «Қунларим» дostonида ҳам ўтмиш ва совет давридаги халқ ҳаёти қиёсий тарзда тасвирланади. Икки хил давр, икки хил ижтимоий тузумнинг ўзига хос характеристикаси дostonда гоҳ умумий, гоҳ шоирнинг лирик кечинмалари шаклида тасвирланади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам воқелик шоирнинг фикр-ўйлари, эмоционал туйғулари, эҳтирослари тасвири фонида намойён бўлади. Дostonда асосий бош ижобий қаҳрамон шоирнинг ўзидир. Унинг қараши, муносабати, қузатишлари, кечинмаси замирида халқ ҳаёти акс этади.

Абдулла шоир ўз она қишлогини жондан севади, унинг зилол сувларининг шарқираб оқиши дўмбира қуйларига ҳамоҳанг бўлиб кетади:

Қайнаб чиқишлари кумуш қўнғироқ,
Қуйимга бир умр солгандир қулоқ,
Туғилган ҳам ўсган ери шоирнинг
Сувлари шакардай шу Қайнарбулоқ.

Абдулла шоир советлар замонасида ўтказган бахтиёр турмуши, коллектив иши, кураши ҳақида қувона-қувона ҳикоя қилар экан, ғалабаларимизнинг илҳомчиси ва ташкилотчиси Совет Иттифоқи Коммунистик партиясини чин юракдап улуғлайди. Эндиликда қўшиқ ҳам, қўшиқчи ҳам озод, ҳур. Шоир чорвадор колхознинг равнақи мисолида социалистик ҳаётнинг гуллаб-яшнашини кўрсатишга интилади. Чўпоннинг қўшиқ айтиб қўй боқишида ўзгача гашт бор; унинг нияти колхозини бадавлат қилиш, мол туёғини қўпайтиришдир.

Ислон шоирнинг 1951 йили яратган «Бахтиёр авлодларга» номли дostonи болаларни мард, ғайратли, юксак ахлоқли, замонамизга муносиб ёшлар бўлиб ўсишга чақиритиши билан диққатга сазовор.

Асар автобиографик лавҳалардан иборат. Асарда автор тили жозибали, равон ва бўёқдор. Халқ шоири ўз бошидан ўтган воқеаларни, кўрган-билганларини бирма-бир баён қиларкан, улардан олган таассуротларини, руҳий кечинмаларини ҳам ўқувчи билан ҳамдамланади.

Поэмада икки хил ёшлик мисоли орқали янги социалистик тузумнинг — бахтиёр ёшликнинг порлоқ истиқболи бадий ғавдалантирилади. Асарда лирик қаҳрамон — шоирнинг ўзи. Унинг ёшлиги бахтсизликда ўтган:

Бойлардан қўп едим калтак,
Турар жойим мисли катак,
Меҳрибонлик кўрмай гарттак,
Ёшлик ўтди, ўғлонларим.

Қуйидаги мисраларда шоирнинг совет давридаги тўқ, маданий, қувноқ ҳаёти кўтаринки руҳ билан барала қуйланади:

Турар жойим район Нарпай,
Самарқандда энг обод жой,
Халқи яшар маданий, бой,
Бу замонда, фарзандларим.

Бундай сатрлар ёш авлодни коммунистик руҳда тарбиялашда катта аҳамиятга эга.

Шундай қилиб, Улуғ Ватан урушидан кейинги йилларда ўзбек фольклори янгидан-янги формаларда ривож-

ланишда давом этмоқда. Бу ҳолат мамлакатимизда, халқимиз тақдирида юз берган жуда катта тарихий воқеалар фонида амалга ошди. Мамлакатимизда социализм тула ва узил-кесил галаба қозонди, коммунизм жамиятининг моддий-техника базаси вужудга келтирилмоқда. Давримиз космосга парвоз қилишлар, атом энергиясидан халқ хўжалигида фойдаланиш, саноат ва қишлоқ хўжалигини юксак даражага кўтариш, ялписига автоматлашган бошқариш системасини (АСУ) жорий қилиш, қисқаси совет халқининг оммавий қаҳрамонлиги даври бўлиб қолди. Шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги тафовут деярли йўқолиб бормоқда, қишлоқларга электр, автоматика, қудратли техника қуролилари аллақачон кириб борди. Шундай шароитда меҳнаткашларнинг этик ва эстетик талаблари ўсиши табиий. Халқимизнинг урф-одати, тўй маросимлари кечаги кунга мутлақо ўхшамай қолди.

Халқимизнинг маънавий эҳтиёжларини қондиришда санъатнинг ҳамма турлари, янги шароитлардан келиб чиқиб хизмат қилмоқда. Ўзбек халқ оғзаки ижодиёти ҳам бу шарафли ишдан четда эмас: халқ дostonлари, эртаклар, латифалар, қўшиқлар, халқ мақоллари ва ҳикматли сўзлар оммавий тиражларда нашр қилинмоқда. Фольклор асарлари яратилишида кўп замонлардан бери индивидуал ижодчилик, якка ижрочилик характерли бўлса, бизнинг давримизда оммавий ижодкорлик ва бадний ҳаваскорлик кучаймоқда. Қўшиқчи шоирларимиз билан бастакорлар яратган юзлаб қўшиқлар халқимизнинг маданий хазинасини бойитмоқда.

Халқ бахшиларининг кейинги авлоди ижодий фаолиятида фольклор традициялари билан бир қаторда, ёзма адабиётнинг кучли таъсири сезилмоқда. Ҳар иккала поэзияда янгича ёр-ёр, алла ва бошқа хил қўшиқлар яратилдики, уларнинг бадийлиги, мазмун, характери халқ шеърияти шаклидадир.

Бизнинг кунимизда ўзбек халқ поэтик ижоди меҳнаткашларни коммунистик руҳда тарбиялашда кучли идеологик қурол бўлиб хизмат қилмоқда.

Ўзбек адабиёти ва халқ оғзаки ижодининг бир-бирига ўзаро таъсири ва муносабати тарихи узоқ ўтмиш даврларга бориб тақалади. А. М. Горькийнинг сўз санъатининг бошланиши фольклордадир, деган чуқур фикрида ҳар бир халқ адабиётининг шаклланиши ва ривожланишида меҳнаткаш омма тарихининг солномаси ҳисобланган халқ оғзаки ижоди асарларининг битмас-туганмас хазина бўлганлиги англашилади.

Адабиёт ва фольклор идеология формаларидан бири бўлганлиги учун синфийлик уларнинг ўзаро алоқаси масаласига ҳам хосдир. Диний-мистик адабий оқим (Аҳмад Яссавий, Рабғузий, Сулаймон Боқирғоний асарлари, диний қиссалар, ҳикоятлар, қўшиқлар) вакиллари ўзларининг шариат қонун-қоидаларига сўзсиз амал қилиш, таркидунёчилик каби реакцион ғояларни тарғиб қилишда оммага тез сингадиган йўлларни, ёдлашга қулай шаклларни излаб топишда фольклорга мурожаат қилди. Фольклор материалларини, жонли тилнинг бой имкониятларини ўз мақсадларига бўйсундиришга уринди. Феодал-клерикал ва диний-мистик адабиётга қарама-қарши ғоявий йўналишда вужудга келган дидактик, дунёвий адабиёт, кейинчалик гуманистик ва демократик ўзбек классик адабиёти меҳнат аҳлининг кенг қатлами манфаатларини бадний ифодалашда, улмас асарлар яратишда фольклорнинг илғор ғоялари ва мотивларида уринли фойдаланди.

Халқ афсоналари, ахлоқий-дидактик ҳикоятлар, ибратомуз масаллар, ривоятлар, халқ дoston ва эртаклари,

меҳнаткаш халқ донолиги бўлиб келган мақоллар, маталлар, ҳикматли сўзлар, халқ тилининг образли ифодаларга бой воситалари ўзбек адабиётининг равнақиға мислсиз ижобий таъсир кўрсатди. Ўзбек фольклорининг халқчил анъаналарини ва гуманистик мазмунини ижодий ўзлаштира бориб адабиётимиз меҳнаткаш халқ оммасининг бадиий тафаккури ривожига, унинг ижтимоий савиясини оширишда Луҳим омиллардан бирига айланди. Айни чоқда, фольклор ҳам адабиётдан кўп нарсани олди. Фольклорда бир қатор янги темалар, образлар, стилистик хусусиятлар пайдо бўлдики, улар бевосита ёзма адабиёт таъсирида юзага келган. Шундай қилиб, сўз санъатининг бу икки тури асрлар давомида бир-бирига таъсир этиб, бир-бирини бойитиб келди.

Агар Юсуф Хос Ҳожибининг «Қутадғу билиг», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ» асарига назар тапласак, уларда, бир томондан, Шарқда давом этиб келаётган панд-насиҳат, ахлоқ-одоб, таълим-тарбияга оид бир неча асрлик ёзма адабий-бадиий традицияга асосланилганлигини, иккинчи томондан, ўша вақтларда туркий халқлар орасида кенг тарқалган ахлоқий-дидактик гоёларни, халқ донолигини ифодаловчи ҳикматли сўзлар, мақоллар, маталлар, масаллар, ривоятлар ва ҳикоятлардан ўринли фойдаланилганлигини кўришимиз мумкин.

Фольклордан таъсирланиш, ўша пайтда туркий халқлар орасида маълум бўлган илм-одоб ҳақидаги ҳикматлардан озиқланиш ҳар икки асарнинг номланишида, образларида (масалан, Кунтуғди, Ойтуғди), турли атамаларда яққол кўзга ташланади. Дидактик асарларда қўлланилган халқ огзаки ижоди намуналари ундаги ахлоқий-дидактик фикрларни тарғиб қилишга хизмат этади. Гарчи адиблар феодал синф манфаатларини кўзлаб фикр юритса-да, давлатни бошқаришда тўғрилиқ, адолат, саховат кўрсатиш, инсоф билан иш тутиш, эл-юртга ҳамиятли бўлиш каби дунёвий масалаларни ҳам атрофлича ёритади. Мазкур асарлардаги бахиллик ва сахийлик, жаҳолат ва маърифат, яхшиликнинг фойдаси, ёмонликнинг зарари тўғрисидаги ўғит-насиҳатлар халқ оммасининг ҳаётий тажрибалари асосида яратилган мақолларга тамомила мосдир. Шунинг учун ҳам ўша асарлардаги инсон ахлоқи ва тарбиясига оид фикр-мулоҳазалар неча замонлардан бери кишиларнинг дилларига йўл топиб келмоқда.

Синфий жамиятда подшо, хон, султонларни адолатга

чақириш ёки адолатли, инсофли ҳукмдорларни орзу қилиш урта асрнинг илғор гоёси бўлиб келди. Бу гоё фольклор асарларида ҳам муҳим ўрин тутди. Шу гоёни асослаш учун ёзма адабиёт асарларида халқ ҳикоя ва эртакларидан намуналар келтирилади, улардан фойдаланилади.

Жумладан, «Қиссаи Рабғузӣ», «Гулзор», «Мифтоҳул-адл» каби асарларда халқ ҳикоя ва эртаклари кўплаб қўлланилди, муайян мақсадларда қайта ишланди. Ҳатто шуларга асосланиб ҳам ўша давр фольклори ҳақида умумий хулосалар чиқарса бўлади.

«Қиссаи Рабғузӣ» асарида берилган ҳикоялар диний руҳ билан суғорилган бўлса ҳам, уларнинг асоси халқчил эканини, феодализм жамияти ижтимоий муносабатларини фожия этувчи адабий ҳужжат эканлигини пайқаш қийин эмас. Ҳикоялар халқ эртакларига жуда яқин бўлиб, инсоннинг улуглиги, унинг яхшилик сифатлари тўғрисида баҳс этади. Масалан, «Қалдирғоч» ҳикоясида тасвирланишича, Нуҳ пайғамбар тушган кеманинг тагини сичқон тешади, кемадагиларнинг ҳаёти хавф остида қолади. Одамларни бу ҳалокатдан қутултиришга илон ваъда беради ва хизмати эвазига дунёдаги энг тотли гўшти топиб келишларини шарт қилиб қўяди. Илон сувга шўнғиб, кеманинг сичқон тешган тешигини қидириб топади ва кулча бўлиб тешикни беркитади. Энг тотли гўштни топиб келиш учун юборилган ари одам гўшти ширин экан, деб қалдирғочга айтади. Қалдирғоч унинг тилини тишлаб, соқов қилиб қўяди ва ўзи илонга энг тотли гўшт қурбақанинг гўшти, деб етказади. Шундай қилиб, қалдирғоч инсон боласини илонга ем бўлишдан сақлаб қолибди.

Бу эртак «Қалдирғоч билан Зингловуқ» номида ҳозир ҳам Хоразмда кенг тарқалган.

«Қиссаи Рабғузӣ» даги аксарият ҳикоятларда одамларни яхшилик ишлар қилишга, бир-бирларига ёмонлик қилмасликка чақириқ, инсоннинг виждонли, софдил, тўғри сўзли, инсофли, меҳрибон, ҳамиятли бўлиши ҳақида сўзланади. Бошқа бир ҳикоятда тасвирланишича, Луқмони Ҳакимнинг хўжаси бир гал пириин гўшт келтиргин, иккинчи гал аччиқ гўшт келтиргин деганда, ҳар икки сафар ҳам қўйнинг тили билан юрагини пишириб келтиради. Хўжаси ундан бу қилган ишнинг сабабини сўраганда Луқмон шундай жавоб беради: «Қўй этини яхшиси ҳам тил тақи юрак тўрур, ёмони ҳам тил тақи юрак тўрур». Луқмон Ҳакимнинг доволик билан айтган бу сўзларида

инсоннинг яхшилиikka эришуви ва ёмонлиikka дучор бўлиши уларнинг ўзларига — қалбининг поклиги ва тилининг ростлигига, тўғрилигига боғлиқлиги таъкидланади.

Ўзбек адабиёти тараққиётига муносиб ҳисса қўшган Хоразмий, Сайфи Саройи, Қутб, Аҳмадий, Атоий, Саккокий, Лутфий ва бошқалар ижодида ҳам фольклорнинг руҳи билиниб туради. Адабиётимизда эпик жанрларнинг ривожланишида, туюқ, рубоий жанрларининг юзага келишида фольклорнинг аҳамияти ниҳоятда катта бўлди. Фольклордан фойдаланиш ва унга таъсир этишда ўзбек адабиётининг асосчиси Алишер Навоий ижоди характериладир.

Алишер Навоий ва фольклор

Ўзининг бутун ҳаёти, илмий-ижодий фаолиятида меҳнаткаш халқ манфаатларини кўзлаган буюк мутафаккир шоир Алишер Навоий Шарқ халқлари фольклори материалларидан яхшигина озиқланди. Фольклор материаллари Алишер Навоий асарларида янгича руҳ, янги мазмун билан бойиган ҳолда, муҳим эстетик вазифани бажариб, ўша асар мазмунининг ажралмас таркибий қисмига айланади.

Профессор Е. Э. Бертельс Навоий рамоидаги фольклор ҳақида сўзлаб, қуйидагиларни баён этган эди: «Халқ ижоди жуда бой эди ва ўша даврда дostonлар, урф-одат, лирик ва танқидий қўшиқлар, эртаклар жуда кенг тарқалган эди. Деҳқонларнинг нутқлари сон-саноқсиз мақол ва маталлар билан безатилад эди. Афсуски, бу бойликларнинг ҳаммаси ёзиб олинмаган эди; биз уларнинг ҳозиргача етиб келган баъзилари ҳақида фикр юрита оламиз»¹.

Улут мутафаккир Алишер Навоийнинг халқ ижодига, санъати ва санъаткорларга қанчалик илиқ муносабатда бўлгани, ўзи ҳам кўплаб халқ ижоди намуналарини яхши билганлиги ҳақидаги қимматли материалларни замондошлари — тарихчилар, адиблар ёзиб қолдирганлар. Бунга шоирнинг ўзи яратган ўлмас асарлар ҳам гувоҳдир.

Алишер Навоийнинг «Хамса»сига кирган дostonларида Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун ҳақидаги Шарқда қадимдан эл орасида кенг тарқалган, ёзма адабиётда маълум анъанага айланган афсоналардан тортиб, кичик ҳажмдаги ҳикоятларгача кўплаб мисоллар келтирилади.

¹ Е. Э. Бертельс. Избранные труды, Навои и Джами, М., 1965, стр. 28.

Барча ўринда ҳам буюк шоир бир хил ижодий принципга амал қилганлигини кўрамыз. Яъни халқ оғзида кўчиб юрган фольклорнинг турли ранг, мазмундаги материаллари шоир илгари сурган ғоявий мақсадни бадий либосда рўёбга чиқаришга хизмат қилади. Бу ҳақда Навоийнинг ўзи «Лайли ва Мажнун» дostonида аниқ, равшан сўзлайди:

Ёзмоқта бу ишқи жовидона,
Мақсудим эмас эди фасона.
Мазмунига бўлди руҳ майли,
Афсона эди анинг туфайли,
Лекин чу рақамга келди мазмун,
Афсона анга либоси мавзун.

Тўғрироғи, Навоий учун афсона бир баҳонадирки, бу орқали меҳнаткаш омма нуқтаи назаридан замонанинг шахс эркинлиги, ижтимоий тенглик, вафо ва садоқат каби муҳим проблемаларини ўртага қўяди.

Навоий «Хамса»сининг халқчиллик хусусияти ҳақида сўз борганда, аввало, ҳамма ишда инсоф, одамгарчилик, ҳақиқат ва адолатнинг барқарорлиги масаласи диққат марказида туради. Бунда меҳнат кишинининг, инсон деган улут зотининг қадр-қиммати, унинг манфаатлари меъзон қилиб олинади.

Навоий «Хамса»сига кирган дostonларда султоннинг инсофли, ҳақгўй, ҳамиятли, халқпарвар, адолатли бўлишини энг муҳим масала деб қарайди. Шоир тушунчасида мамлакатдаги зулм ва зўрликни, муҳтожлик ва хўрликни султоннинг адолатли сиёсати билан бартараф этиш мумкин. Навоий халқ ҳикоятлари, афсона, масал, мақолларини ишлатганда ҳамиша шу масалани кўзда тутди.

«Садди Искандарий» дostonида «Баҳром Гўр» афсонаси берилди. Шоир бу афсона орқали ўзининг «одил шоҳ» ғоясини илгари суради. Ёки кишиларнинг тенглиги ҳақидаги идеали «Искандар билан ул гадолик ихтиёр этган подшо ҳикоятиким» афсонасида ўртага қўйилади. Шунинг учун ҳам атоқли олим Е. Э. Бертельс: «Афсона ва нақллар тумани орасида... Искандарни идеал ҳукмдор сифатида тасвирлаш одатга айланиб кетди»¹, — деб ёзган эди.

Адолатли шоҳ ғояси классик адабиёт ва фольклорда анча қадимдан ишланиб келган. Феодализмнинг ривож-

¹ Е. Э. Бертельс. Изб. труды, Навои и Джами, М., 1965, стр. 283.

ланган даврида марказлашган феодал давлати учун кураш давом этаётган бир вақтда, гарчи идеалистик тарзда бўлса ҳам, адолатли шоҳ ғоясининг шу тарзда етакчи масала қилиб қўйилиши ғоят муҳим аҳамиятга эга. Шу нуқтаи назардан қараганда, Навоий асарлари ва эпосларда меҳнат аҳли учун қайишадиган, меҳр-шафқатли, халқнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя этувчи адолатли шоҳ образининг яратилиши ва улар орқали мамлакат ҳукмдорларини юртни обод, халқни тўқ ва тинч яшашини таъминлашга, инсоф ва адл билан иш кўришга чақириш мотиви прогрессив ғоя эди.

Алишер Навоий асарларида адабиёт ва санъат, жумладан, халқ ижоди ва унинг айрим жанрлари ҳақида муҳим маълумотлар мавжуд. Шоир булар ҳақида махсус асар ёзмаган бўлса ҳам, турли муносабатлар билан масхарабозлар, қўғирчоқбозлар, латифагўйлар, ёр-ёр, навогўйлар ҳақида, ўлан каби фольклор жанрлари тўғрисида қимматли маълумотлар беради. Бугина эмас, улардан ўз асарларида ўринли фойдаланади. Масалан, «Фарҳод ва Ширин» достонида Шириннинг Фарҳодга ёзган мактубида халқ қўшиқларини ўзлаштириб келтиради:

Кўруб хору хас ўрнида ниҳоний,
Сочим бирла супурсам эрди они.
Чу билсам, гарддин кўнглингда қайғу,
Ер узра ашқдин сенсам эди сув.

Севимли ёр садоқатининг, ҳамдарадлигининг бундай ғоят позик ва самимий ифодаланишини одатда, халқ қўшиқларидагина учратиш мумкин бўларди:

Ера юрган кўчаларни супурай сочим билан,
Чанги чиқса сув сепайин кўздаги ёшим билан.

Ёки: Алишер Навоий ўзбек халқ дostonларида кўп такрорланадиган:

Дам шу дамдир, ўзга дамни дам дема,
Бошинг эсон, давлатингни кам дема

каби тайёр сатрларни ғазаллар орасига сингдириб, оригинал мисралар яратади:

Эй Навоий, дам бу дамдир, тут ганимат, бода ич,
Ўзга бир дамга етар-етмаска чун воқиф эсанг.

Буюк шоир ўзининг илмий-ижодий асарларида халқ донишмандлигини ифодаловчи ҳикматли сўзлар, мақол-

ларни ўзлаштирган ҳолда ишлатадики, улар халқ орасига, сўзлашув нутқига кириб мустаҳкам ўрин олган. Одамийлик, одоб, ота-онага иззат-ҳурмат, дўстларга меҳр-шафқат, ор-номусли бўлиш, ростгўйлик, вафо ва садоқатни улуғлаш, шунингдек, насткашлик, худбинлик, виждонсизлик, хушомадгўйликни қоралашга қаратилган афоризмлар катта таълимий-маърифий қимматга эга. Шу туфайли улар асрлар оша яшаб, оғиздан-оғизга ўтиб келмоқда, авлодларни олижаноб ғазилатлар руҳида тарбиялашга хизмат қилмоқда.

Улуғ шоир ғазалиётида мақоллар, кўпинча, байтнинг иккинчи мисрасида берилади. Бу билан биринчи сатрда айтилган фикрни халқ мақоли билан тасдиқлайди, натижада мақол сўзнинг таъсир кучини оширади. Халқ мақоллари ва маталлари баъзан тўғридан-тўғри, кўп ҳолларда эса «дейдилар», «бу масал машҳур эрур», «бу масалдур», «сўзки бор», «рост андоқким», «чин эмишким», «дерлар», «дер эмиш», «айтурким», «демуштурларки», «рост андоқким» деган сўзлардан кейин бошланади.

Ишқинг ўтинки ёшурдим, эл аро ёйди рақиб,
Ким иситмани ниҳон тутса, қилур марг аён.

Хублар тиги етишмасдин бу зор ўлар,
Чун эмишким, бўлса кўп қассоб, қўй мурдор ўлур.

Дунёу уқба иккиси жамъ ўлмас, эй рафиқ,
Кимки икки кема учини тутар, бўлур ғарқ.

Ердин деса қозиб чиқарай; ер эрур қотиқ,
Кўк ковидин десаки олай: кўк йироқ эрур.

Алишер Навоий халқ мақолларидан ижодий озиқланиб, ўзи ҳам ҳикматли сўзлар ва кўп маъноли иборалар яратганилиги диққатга сазовордир. Халқ мақоллари ва ҳикматлари шоирнинг «Маҳбубул-қулуб» асарида, айниқса, кўп учрайди:

Қозонга яқин юрсанг, қароси юқар,
Ёмонга яқин юрсанг, балоси юқар—

мақоли Навоий қалами остида қуйидагича жилоланади:

Юқар ёмонлиғ ангаким, кирар ёмон эл аро
Кумур аро плик ўргон қилур илгини қаро.

«Маҳбубул-қулуб»да ишлатилган мақол ва ҳикматли сўзлар халқ ҳаётига чуқур кириб борди ва кенг қўлланилади.

Мисоллар:

Тилга ихтиёрсиз — элга эътиборсиз.
Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ.
Эр кишига зебу зийнат ҳикмат ва донишдир.
Душман ғуруридин ғам ема ва маддоҳ хушомадин чин дема.
Хўб йиртиқ тўн била ҳам хўб, гул ямоғлиқ чопони била
маҳбуб.

Билмаганин сўраб ўрганган олим ва орланиб сўрамагон ўзига
золим.

Оз-оз ўрганиб доно бўлур, қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур.
Сихат тиласанг кўп ема, иззат тиласанг кўп дема.
Яхши либос танга оройиш, яхши йўлдош жонга осойиш.
Кўнгли маҳзанининг қулфи тил ва ул маҳзанининг калидин
сўз бил.

Алишер Навоий ижоди ўз навбатида фольклорга ҳам катта таъсир қилди. Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун, Баҳром Гўр ҳақидаги афсона ва ривоятлар халқ ўртасида илгаридан мавжуд бўлса-да, шу сюжетларнинг халқ бахшилари репертуарига кириши ҳамда «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Баҳром ва Гуландом» достонларининг халқ вариантларининг яратилиши бевосита Навоий ижоди туфайлидир. Бугина эмас, Алишер Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳали у ҳаётлигидаёқ «фольклорлаша бошлаган» эди. Натижада ўзбек, туркман, тожик халқлари Навоий ҳақида кўплаб афсона ва оғзаки ҳикоялар яратдилар.

Гулханий ва фольклор

Фольклордан фойдаланиш Алишер Навоийдан кейин ҳам изчил давом этди. Бобир, Хожа, Восифий ижодларида афсона ва ривоятларга мурожаат этиш биринчи ўринда туради. Турди, Сайидо, Ҳозик, Махмур ва бошқа шоирлар асарларида фольклорнинг умумий руҳидан фойдаланиш етакчилик қилади. Мажлисий, Сайёдий, Сайқалий, Хиромий, Ризой, Андалиб каби шоирлар бевосита фольклор сюжети асосида асарлар яратдилар. Хусусан XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг I ярмида яшаган Гулханий фольклордан фойдаланишнинг яхши намунасини кўрсатиб берди. Унинг «Зарбулмасал» асарида фольклор материаллари даврнинг турли хил ижтимоий гуруҳлари ўртасидаги муносабатларни кўрсатишда, замоннинг ярамас иллатларини фош этишда асосий восита бўлди. Бир қанча фольклор жанрлари намуналаридан саралаб олинган материаллар «Зарбулмасал» композициясида яхлит бир нуқтага бирлашади. Хилма-хил мазмунни ифода-

ловчи мақоллар, маталлар, ҳикматли сўзлар, масаллар, халқ ҳикоялари, латифалар, эртақлар, афсоналардан намуналар «Зарбулмасал»нинг мураккаб сюжетида шундай сингдириб юборилганки, уларнинг ҳар бири асарнинг бош ғоясини очишда муносиб ўрин тутди.

«Зарбулмасал»даги мақоллар фикрни чуқур, образли, пичинг, истеҳзо, шама, имо-ишоралар билан ифодалашга қаратилган. Гулханий мақолларни умумий тарзда эмас, балки конкрет фикрни ғоят ўткир, аниқ ифодалаш учун келтиради. У мақолларга бошқа ёзувчилардан фарқли ўлароқ жуда чуқур маъно юклайди. Мақолларнинг айрим очилмаган маъно қирраларини очади. Шулар орқали ўзининг халқчил ғояларини маҳорат билан ифодалайди. Масалан: Кўрқуш мақтанчоқ, гердайган, димоғдор, бошқаларни назар-писанд қилмайдиган Япалоққушнинг кимлигини фош қилиб: «Ўзини мақтаган — ўлимнинг қоровули», «Ойни этак билан яшурса бўлурми», «Чумчуқ семирса, ботмон бўлурму», «Олакузон ола бўлса ҳам, арслон бўлмас», «Олатўғаноқ олғир бўлса ҳам, аҳволни маълум» каби мақолларни ишлатади. Бу мақоллар билан бой-амалдорларнинг маънавий тубанлигига, улар бойлиги билан қанча мақтанса ҳам, бари бир яхши одам бўла олмасликларига ишора қилинади. Шунингдек, Кўрқушнинг аччиқ тил билан айтган «Қалб қозони қайнамас, қайнаса ҳам, қуйилмас», «Ҳаромзоданинг қуйруғи бир тутам» каби ўткир киноявий маънони англатувчи мақолларда бой-амалдорлар учун жуда характерли бўлган қаллоблик қораланади, алдамчи табиатли кишилар лаънатланади.

Шоир асарда келтирилган мақолларнинг ахлоқий қимматидан кўра ижтимоий моҳиятига алоҳида урғу беради, уларни атайин бўрттиради. Айни чоқда: «Ўйда чакса уни йўқ, том бошида қўш тандир», «Сичқон сизмас инига, ғалвир боғлар думига» каби мақоллар мақтанчоқ Япалоққушга қаратилган. Асарда Бойўгли: «Ёмоннинг кучи яналоққа етар», «Англамай сўзлаган, оғримай улар», «Чайнамай еганлар кавшамай кетарлар» дейди. Киноя, пичинг маъноларини ифодаловчи бу мақоллар золимлик, зўрлик, текинхўрлик билан кун кўрувчи амалдорларга халқ номидан берилган баҳодир.

Асарда Куйкунак тилидан келтирилган: «Яхшилар топиб сўзлар, ёмонлар қопиб сўзлар», «Кичкина деманг бизни, кўтариб урамиз сизни», «Ўзингни эр билсанг, бировни шер бил» каби мақолларда меҳнат аҳлининг рост-

гўйлиги, ҳеч кимдан кам эмаслиги, ўз ҳуқуқини ҳимоя этганлиги, куч-қувватга эга бўлиб, ўз қадр-қимматини камситувчиларга шафқатсизлиги ифодаланади.

Гулханий мақолларнинг умумий ва хусусий, тўғри ва мажозий маъноларидан ўринли фойдаланади.

«Зарбулмасал»да эл орасида кенг тарқалган «Туя билан Бўталоқ», «Тошбақа билан Чаён», «Маймун билан Нажжор», «Бозанда ва Навозанда» масалларини келтириш билан бирга, адиб думини қидириб қулоғидан айрилган эшак, ўз башарасининг бадбурушлигини кўриб ойнадан ўпкалаган Ашур қассоб, лойга йиқилиб қолган тева билан тулки ҳақидаги кичик юмористик латифаларни ҳам беради. Улар асарнинг умумий гоявий мазмунига сингиб кетгандир.

«Зарбулмасал»нинг халқ оғзаки бадий ижодига ҳам мазмун, ҳам форма жиҳатдан яқинлиги, боғлиқлиги автор кўзлаган мақсадларни муваффақиятли равишда амалга оширишда муҳим роль ўйнаган.

Гулханийнинг халқ оғзаки ижоди асарларидан ижодий фойдаланиши ўзбек адабиёти ва фольклори тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу анъана Гулханийдан кейин демократ шоирлардан Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Ўтар ўғли, кейинчалик Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва бошқаларнинг ижодий фаолиятида давом эттирилди ва ривожлантирилди.

Ўзбек совет адабиётида фольклор анъаналари. Ўзбек совет адабиётининг туғилиши ва ривожланишида муҳим роль ўйнаган факторлардан бири ўзбек фольклорининг илғор традициялари бўлди. Замонамизнинг улуг санъаткори А. М. Горький ёзувчиларни халқ ижодидан ўрганишга қайта-қайта даъват этди, меҳнаткаш омма бадий ижодининг ўзига хос хусусияти, нафосати, фазилати, ўлмас образларини ҳаминша улуғлади: «Оғзаки ижоднинг ёзма адабиётга таъсири алоҳида аҳамиятга эга ва бу шубҳасиздир. Қадим замонлардан буён барча давр ва барча мамлакат ёзувчилари эртақ мавзуларидан фойдаланиб келадилар... Бадий адабиётнинг халқ оғзаки ижодига формал, маънавий ва дидактик тобелиги мутлақо шубҳасиз ва жуда ибратлидир»¹.

Ёзувчининг фольклор анъаналаридан фойдаланиши

¹ М. Горький. Адабиёт ҳақида, Ўздавнашр, Тошкент, 1962, 321-бет.

масаласи унинг новаторлиги ва дунёқараши, маҳорати масалалари билан бевосита боғланади. В. И. Ленин Демьян Бедный билан бўлган суҳбатда кенг оммада ҳаёт ҳодисаларига янгича тушунча ва муносабатларни тарбиялайдиган асарлар яратишда ўтмиш халқ қўшиқлари формасидан фойдаланиш мумкинлиги ва ҳатто зарурлигини айтган эди¹.

Ўзбек совет адабиётининг чинакам халқчиллиги, жанговарлиги ва юксак гоявийлиги учун курашган, унинг пойдеворини қуришда жонбозлик кўрсатган Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий халқ оғзаки ижоди материалларини ҳамда музика фольклорини ижодий қайта ишлашда ибрат бўларли иш қилди, фольклордан фойдаланишда ўзига хос мактаб яратди. У замонавий, халқчил асарлар яратишда халқ ижоди намуналаридан, хусусан, қўшиқлардан жуда ўринли фойдаланди, даврнинг акс садоси бўла олган революцион маршлари халқ қўшиқлари мотивида яратилганлиги сабабли улар эл орасида кенг тарқалди, партиявий пропаганданинг муҳим бадий воситаларидан бири бўлди, оғиздан-оғизга ўтди. Фольклор таъсири Ҳамза асарлари стили, образлар руҳи, характери ва тилида, ранго-ранг бадий бўёқларида кўринади. Шоир ўзбек халқ оғзаки ижодининг деярли барча тур, жанр намуналаридан унумли фойдаланади. Аския, қизиқчиликлардан тортиб дoston, эртақкача — ҳаммаси унинг асарларига жило бериб туради. Ёзувчининг ўзбек адабиётида социалистик реализм пойдеворини қуришида, бадий асар орқали социалистик гояларни тарғиб қилишида фольклор анъаналари жуда қўл келди.

Ҳамзанинг «Майсаранинг иши», «Тухматчилар жазоси» драматик асарлари бевосита ўзбек халқ эртақлари асосида ёзилгандир. Гарчи драмадаги воқеалар эртақлардаги тасвирларга жуда ўхшаб кетса-да, драматург бир томондан, салбий образлар: қози, аълам ва Ҳидоятхоннинг психологик кечипмаларини, ички сирларини гоят нозик пинҳоний ҳаракатда, драматик ҳолатда кўрсатади, иккинчи томондан, ижобий куч — Майсаранинг фаолиятини ишончли, пухта ўйланган амалий иш жараёнида тасвирлайди. Майсаранинг режалари эртақлардаги тадбирли аёлнинг ишига ўхшаса ҳам, унга қараганда анча пухтароқ, мураккаброқ. Майсара образида халқ эртақларида

¹ Вопросы советской литературы. т. IV, М.—Л., 1956, стр. 7—8.

ги донишманд ва чиниққан аёллар типи тасвирланганлиги, асарнинг Ўзбекистонда хотин-қизлар озодлиги учун қизғин кураш йилларида ёзилганлиги муҳим тарихий-ижтимоий аҳамият касб этади.

Ўттизинчи йиллар адабиёт ва фольклор муносабатида алоҳида бир босқични ташкил этади. Совет ёзувчиларининг Бутунитифоқ Биринчи съездида адабиётда халқ ижодиётининг энг яхши традицияларини ижодий ўзлаштириш ва изчил давом эттириш масаласи конкрет равишда ишлаб чиқилди. Съездда А. М. Горькийнинг доклади ва якунловчи нутқида фольклорнинг материалистик концепцияси, совет адабиётининг фольклорга муносабати принциплари белгиланди. Жумладан, фольклорга муносабат хусусида олдинга сурилган муҳим назарий, практик масалалар совет ёзувчиларининг, хусусан, ўзбек ёзувчиларининг бой фольклор материалларидан янада баракалироқ сабоқ олишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. Съезд фольклордан фойдаланиш соҳасида эришилган адабий тажрибаларга якун ясади, умумлаштирди ва халқ ижодининг энг яхши анъаналарини чуқур ўзлаштириш ва бу ишни давом эттириш йўлларини белгилаб берди.

Ўзбек ёзувчилари фольклор сюжети ва мотивлари асосида қатор асарлар яратдилар. Жумладан, Ҳамид Олимжон эртақлар сюжетида ижодий озиқланиб, «Ойгул билан Бахтиёр», «Семурғ»; Ғафур Ғулом «Шум бола», «Тирилган мурда»; Султон Жўра «Ҳаво ранг гилам», «Қалдирғоч»; Зафар Дийёр «Бургут», «Янги эртақ» асарларини ижод қилдилар. Фольклор темаси, сюжети ва образларини бир бутун ҳолда ижодий ўзлаштириш йўли билан сахна асарлари яратиш традицияси Собир Абдулла, Комил Яшин ижодида яхши натижалар берди. С. Абдулланинг «Тоҳир ва Зухра» драмаси бу соҳадаги ижодий тажрибаларни бойитди. Шу номдаги халқ эртақ ва достонларидаги инсонпарварлик, эркталаб гояларни, вафо ва садоқат, чин севгини улуғловчи мотивларни драматург асарда марказий масала қилиб қўйди, вафодор ошиқ-маъшукларнинг ўлмас образини яратди. Комил Яшиннинг «Равшан ва Зулхумор» асарида фольклордаги ижтимоий мазмунни чуқурлаштиришга мойиллик кўпроқ сезилади. Собир Абдулланинг «Тоҳир ва Зухра» музыкали драмасида эса, лиризмнинг чуқур психологик ҳолатлар билан қўшилган ҳолда кўриниши характерли. Агар Собир Абдулланинг замонавий серзавқ лирик қўшиқлар ижод

қилишини ҳам инобатга олсак, мазкур драмада лирик йўналишнинг биринчи планга ўтиш сабаби ўз-ўзидан маълум бўлиб қолади. Тасодифий эмаски, «Тоҳир ва Зухра» драмасидаги кўпгина ариялар халқ қўшиқларига айланиб кетган.

Санъаткорларнинг фольклорга муносабати турличадир. Бунда авторнинг билими, дунёқараши, шахсий тажрибаси гоёт муҳим аҳамиятга эга бўлади. Корней Чуковский айтганидек, тадқиқотчи учун ёзувчи асарида учраган фольклор элементларининг қардан олинганини ёки уларнинг дастлабки манбаларини аниқлашдан кўра, санъаткорнинг мазкур фольклор намуналарини ижодий ишлаш методини таҳлил қилиш, қандай қилиб фольклор материаллари автор қалами остида унинг ўзиникига айланиб кетганини, яъни ёзувчининг ўз гоёси ва ҳисларини ифодалашга хизмат қилиб турганини аниқлаш муҳимроқдир¹.

Ўзбек шоири Ҳамид Олимжоннинг «Ойгул билан Бахтиёр», «Семурғ» достонлари «батамом халқ ижодиёти таъсири остида, халқ достонларининг шакли, тили, услуби ҳатто мундарижа ўхшашлиги билан мўл-кўл суғорилган» (*Ғафур Ғулом*). Ҳамид Олимжон ёшликдан машҳур халқ шоири Фозил Йўлдош билан таниш бўлгани, бир неча вақт шоир билан бирга ишлаб, халқ эпоси «Алпомиш»ни нашрга тайёрлагани — ҳаммаси унинг юқоридаги достонларининг яратилишида муҳим фактор бўлди.

Ойбекнинг «Бахтигул ва Соғиндиқ» поэмасидаги фольклор сюжети ва образларининг қайта ишланиши Ҳамид Олимжоннинг бу соҳадаги ижодий принциpidан фарқ қилади. Ойбек фольклордан сюжет ва образларни олганида халқ огзаки ижодининг умумий руҳидан кўпроқ озиқланади. Ғафур Ғулом эса, тадқиқотчи сифатида фольклорнинг темаси, мазмуни, мотиви, сюжети, образи, услуби, шакл ва тилидан фойдаланишни кенг тарғиб қилгани ҳолда, фольклор таъсири доирасида ўралашиб қолишни, унга тобе бўлишни ёқтирмайди.

Халқ огзаки ижодининг бой хазинасидан озиқланишда замон талаблари билан қаттиқ боғланиш, айниқса, Улуғ Ватан уруши даври ўзбек адабиётида яратилган асарларда кўзга ташланади. Уруш даврида халқимизнинг ватанпарварлик ва қаҳрамонлик анъаналарини акс эттир-

¹ Корней Чуковский. Мастерство Некрасова, изд. второе, М., 1955, стр. 418.

ган қадимий афсоналар, эртақлар, дostonларга мурожаат этилди. Ҳамид Олимжоннинг «Муқанна» драмасида, Ойбекнинг «Маҳмуд Торобий» опера либреттосида халқ дostonларида тасвирланган ажойиб образлардан фойдаланилди. Шу билан бирга, айрим ёзувчиларнинг асарларида ўзбек жангчиларининг замонавий образини яратиш ўрнига мифик ва халқ қаҳрамонлик дostonларидаги тайёр поэтик образларни механик равишда ҳозирги замон қаҳрамони тасвирига кўчириш ҳоллари ҳам рўй берди.

Кейинги йилларда ўзбек совет адабиётида халқ оғзаки ижоди намуналарига мурожаат этиш, унинг сюжети, образлари, мотивидан ижодий фойдаланиб, оригинал, ғойивий-бадий пухта асарлар яратиш тенденцияси анча кенг қанот ёзди ва бу ижодий тажриба яхши натижалар бермоқда. Бу борада машҳур ёзувчи Шароф Рашидовнинг «Кашмир қўшиғи» дostonи алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Асар асосида ҳинд афсонаси ётади. Талантли ўзбек адаби традицион лирик услубда халқ поэзияси гўзалликларини эслатадиган ажойиб муҳаббат дostonи яратди. Иззат Султоннинг «Номаълум киши» драмасида фольклор традицияси унинг мотивларидан фойдаланишида, оптимистик ва исёнкорлик руҳида кўринади. Атоқли драматург Яшиннинг «Равшан ва Зулҳумор» драмаси ҳам шу традицияни давом эттириш натижасида юзага келди. Қадимги афсоналар асосида М. Осимнинг «Тумарис», «Широқ» номли ҳикоялари, Мирмуҳсиннинг «Широқ» поэмаси яратилди.

Ўзбек поэзиясида кейинги йилларда қўшиқ жанри ҳам яхши ривожланди. Уйғун, Миртемир, Зулфия, Собир Абдулла, Ҳабибий, Туроб Тўла, Саида Зуннунова, Акмал Пўлат, Эркин Воҳидов, Зоҳиджон Обидов, Пўлат Мўмин ва бошқа кўпгина шоирлар композиторлар билан ҳамкорликда давримизга ҳамоҳанг қўшиқлар яратишди.

Шоирларимиз халқ қўшиқлари услуб ва йўлларида озиқланиб, оригинал қўшиқлар, ялалар, ашулалар ижод қилдиларки, бу ажойиб ижодий традицияни давом эттириш жуда фойдалидир.

Ўзбек совет адабиётининг кўп йиллик тажрибаси халқ ижодининг тиниқ булоқларидан баҳраманд бўлиш, унинг бойликларидан ижодий ўрганиш ёзма адабиёт учун энг тулақонли, тирик образлар яратишда, композицион мукамал асарлар ёзишда, дoston, эртақ, мақолларнинг бой тил воситаларидан ўрганиш — ўлмас асарларнинг юзага келишига сабаб бўлганини кўрсатади.

БИБЛИОГРАФИЯ

Маркс К. ва Энгельс Ф. Санъат тўғрисида, икки томлик, 1—2- томлар, Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1975, 1977.

Ленин В. И. Маданият ва санъат тўғрисида, Тошкент, Ўздавнашр, 1962.

Горький М. Адабиёт ҳақида, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1962.

Абдуллаев В. А. Ўзбек адабиёти тарихи, иккинчи китоб, Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1964.

Адабиёт назарияси, икки томлик, 1—2- томлар, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1978—1979.

Азадовский М. К. История русской фольклористики, т. 1—2, М., Учпедгиз, 1958, 1963.

Алавия М. Гражданлар уруши, халқ ҳўкалигини тиклаш ва социалистик индустриалаш даври ўзбек халқ поэтик ижоди, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1955.

Алавия М. Ўзбек халқ қўшиқлари, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1959.

Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1974.

Алимов С. Ўзбек фольклори эстетикаси, Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1974.

Афзалов М. Пўлкан шоир, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1955.

Афзалов М. Ўзбек халқ эртақлари ҳақида, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1964.

Аҳмедов А. Халқ оғзаки ижодида материалистик мушоҳада ва диалектика элементлари, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1977.

Ашуров Т. Ўзбек халқ дostonларида сатира ва юмор, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1974.

Богатырев П. Г. Вопросы теории народного искусства, М., изд-во «Искусство», 1971.

Боқиев О. Уйғур халқ лирик шеърляти, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1978.

Булбул тароналари, Эргаш Жуманбулбул ўғлининг дoston ва термалари, беш томлик, 1—5-томлар, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1971—1973.

Вопросы изучения эпоса народов СССР, М., изд-во АН СССР, 1958.

Гусев В. Е. Проблемы фольклора в истории эстетики, М., изд-во АН СССР, 1963.

Гусев В. Е. Эстетика фольклора, Л., «Наука», 1967.

Жалолов Ф. Хамза поэзияси ва халқ оғзаки ижоди, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1975.

Жалолов Ф. Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1976.

Жалолов Ф. Ўзбек фольклорида жанрлараро муносабат, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1979.

Жаҳонгиров Ф. Ўзбек болалар фольклори, Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1975.

Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос, Л., «Наука», 1974.

Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос, М., ГИХЛ, 1947.

Жўраев Ё. Ўзбек халқ ижодида динга қарши мотивлар, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1965.

Жўраев Ё. Ўзбек совет фольклорида В. И. Ленин мавзуи, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1979.

Зарифов Х. Луғат ҳам термин тупловчиларга қўлланма, Тошкент, Ўздавнашр, 1934.

Зарифов Х. Фозиллар ғазилати, Тошкент, Ф. Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1969.

Имомов К. Ўзбек халқ сатирик эртаклари, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1974.

Ислом Назар ўғли. Танланган асарлар, Тошкент, Ўздавнашр, 1953.

Йўлдошева Ф. Ўзбек халқ латиғаларида Насриддин Афанди образи, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1979.

Каримов Ф. К. Ўзбек адабиёти тарихи, учинчи китоб, Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1975.

Каримова З. Эргаш Жуманбулбул ўғли, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1954.

Кароматов Ф. Узбекская домбровая музыка, Ташкент, ГИХЛ УзССР, 1962.

Кароматов Ф. Ўзбек музикаси совет даврида, Тошкент, ЎзКП МК Бирлашган нашриёти, 1967.

Кароматов Ф. Узбекская инструментальная музыка (наследие), Ташкент, изд-во лит-ры и искусства им. Г. Гуляма, 1972.

Книга моего деда Коркута, М.—Л., изд-во АН СССР, 1962.

Кравцов Н. И., Лазутин С. Г. Русское устное народное творчество, М., «Высшая школа», 1977.

Ленинские наследие и изучение фольклора, Л., «Наука», 1970.

Малласв Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти, Тошкент, Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974.

Маллаев Н. М. Ўзбек адабиёти тарихи, биринчи китоб, Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1976.

Мирзаев Т. Ходи Зариф, адабий портрет, Тошкент, Ф. Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1967.

Мирзаев Т. «Алломиш» достонининг ўзбек вариантлари, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1968.

Мирзаев Т. Халқ бахшилари эпик репертуарининг асосий хусусиятлари, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1979.

Миртурсунов З. Ўзбек халқ педагогикаси, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1973.

Музыкальная фольклористика в Узбекистане. Август Эйхгорн, Музыкально-этнографические материалы, Ташкент, изд-во АН УзССР, 1963.

Муродов М. Ижод дурдоналарини излаб, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1967.

Муҳаммадиев Р. Аския, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1962.

Мўмино в А. Халқ оғзаки ижодида аёллар образи, Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1969.

Об эпосе «Алпамыш», Ташкент, изд-во АН УзССР, 1959.

Обидов Т. Юсуфжон қизиқ, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1960.

Олимбоева К., Аҳмедов М. Ўзбекистон халқ созанда-лари, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1959.

Перепелицына Л. А. Узбекский народный кукольный театр, Ташкент, ГИХЛ УзССР, 1959.

Песни Бульбуля, т. 1—3, Ташкент, изд-во лит-ры и искусства им. Г. Гуляма, 1974, 1977.

Пронин В. И. Фольклор и действительность, М., «Наука», 1976.

Путилов Б. И. Методология сравнительно-исторического изучения фольклора, Л., «Наука», 1976.

Раззоков Х. Ўзбек халқ оғзаки ижодида В. И. Ленин образи, Тошкент, «Қизил Ўзбекистон», «Правда Востока» ва «Ўзбекистони сурх» бирлашган нашриёти, 1957.

Раззоков Х. Ўзбек халқ оғзаки ижодида сатира ва юмор, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1965.

Романовская Е. Е. Статьи и доклады. Записи музыкального фольклора, Ташкент, ГИХЛ УзССР, 1957.

Русское народное поэтическое творчество, под ред. проф. Н. И. Кравцова, М., «Просвещение», 1971.

Русское народное поэтическое творчество, под ред. А. М. Новиковой, М., «Высшая школа», 1978.

Рустамхои, составитель, автор исследования и комментариев Н. В. Кидайш-Покровская, М., «Наука», 1972.

Сандов М. «Маликаи айёр» достони, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1964.

Сандов М. Ўзбек достончилигида бадий маҳорат, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1969.

Сандов М. Халқ севган достончи, Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1972.

Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1978.

Собиров О. Ислом Назар ўғли, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1967.

Собиров О. Саодат ва садоқат тароналари, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1967.

Собиров О. Ўзбек совет фольклори очерки, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1971.

Собиров О. Яшин ва халқ ижоди, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1972.

Собиров О. Бахшилар сардори, Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1976.

МУНДАРИЖА

Авторлардан	
Кириш	
Фольклоршунослик	
Қадимги давр фольклори	
Феодализм даври ўзбек фольклори	
Фольклор жанрлари	
Қўшиқлар	
Меҳнат қўшиқлари	
Мавсум-маросим ва урф-одат қўшиқлари	
Лирик қўшиқлар	
Термалар	
Мақоллар	
Тоғашмоқлар	
Эртақлар	
Афсона ва ривоятлар	
Латифа ва лофлар	
Достонлар	
«Алломши» достони	
«Гўрўгли» туркуми достонлари	
Оғзаки драма	
Аския	
Болалар фольклори	
XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошларида ўзбек фольклори	
Совет даври ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди	
Улуғ Октябрь социалистик революцияси, граждандар	
уруши, халқ хўжалигини тиклаш ва социалистик ин-	
дустрлаштириш даври ўзбек халқ оғзаки бадий ижоди	
(1917—1929 йиллар)	
Улуғ Ватан урушигача бўлган беш йилликлар даври	
ўзбек фольклори	
Улуғ Ватан уруши даври ўзбек фольклори	
Урушдан қийинги давр ўзбек фольклори	
Адабиёт ва фольклор	
Библиография	

